

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
Інститут рукопису

РУКОПИСНА ТА КНИЖКОВА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

Археографічні дослідження унікальних
архівних та бібліотечних фондів

ВИПУСК 27

Київ 2021

До чергового, 27-го, випуску збірника увійшли фахові розвідки, що залучають до наукового та суспільного обігу результати археографічних досліджень унікальних архівних та бібліотечних фондів. Це, зокрема, студії, присвячені вивченню тестаментів волинських городян кінця XVI–XVII ст. та франкомовного наукового тексту XVIII ст. «Herbier Medical. 1759»; висвітленню документів до історії Львова з фондів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. У статті «“Сибірський Ліствичник” у слов’янській писемності» висловлено гіпотезу стосовно того, що автором книги може бути ченець, який жив наприкінці XVII ст. в одному з київських монастирів. Історію книжкових колекцій та зібрань представляють статті з аналізом інформаційного потенціалу колекції газети «Нова Рада» та авторських листівок Опанаса Заливахи із зібрань приватних архівів. Нові дані про діяльність інтролігаторської майстерні Михайла Сльозки у світлі бібліопегістичних досліджень поглиблюють знання з української кодикології та кодикографії. Спеціальні історичні науки репрезентовані студіями з книгознавства, бібліотечної справи, бібліографії, біографістики. Інформаційний ресурс культурної спадщини України збагачує розвідка стосовно контент-аналізу цитувань «Енциклопедії Сучасної України». Низка статей присвячена 150-річному ювілеєві видатного українського орієнталіста та організатора вітчизняної науки академіка А. Ю. Кримського.

Розраховано на істориків, філологів, мистецтвознавців, культурологів, а також на широкий загал дослідників, які цікавляться вітчизняною та світовою історією.

Наукова рада

О. С. Онищенко, д-р філос. наук, академік НАН України;

Г. В. Папакін, д-р іст. наук; Н. А. Шип, д-р іст. наук; О. О. Хамрай, д-р філол. наук;

О. В. Пастушенко, д-р наук із соц. комунікацій; Аліна Дзентьол (Польща), д-р гуманіст. наук;

Ріма Ціценене (Литва), д-р гуманіт. наук; Олаф Хамман (Німеччина), д-р філософії.

Редакційна колегія

Л. І. Буряк (гол. ред.), д-р іст. наук; В. В. Бездрабко, д-р іст. наук;

Г. В. Боряк, д-р іст. наук, чл.-кор. НАН України; Н. В. Веретеннікова, канд. наук із соц. комунікацій;

Л. А. Гнатенко, д-р іст. наук; Л. А. Дубровіна, д-р іст. наук, чл.-кор. НАН України;

Н. М. Зубкова (відп. секр.), канд. іст. наук; Г. І. Ковальчук (заст. гол. ред.), д-р іст. наук;

К. В. Лобузін, д-р наук із соц. комунікацій; В. І. Попик, д-р іст. наук, чл.-кор. НАН України;

Л. М. Яременко, канд. іст. наук; Ярослав Думановський (Польща), габілітований д-р;

Дайва Нарбутене (Литва), д-р філософії; Сергеюс Темчинас (Литва), габілітований д-р гуманіт. наук;

В. Г. Ченцова (Франція), канд. іст. наук; Л. В. Шаріпова (Велика Британія), д-р філософії.

Рецензенти

Г. В. Папакін, доктор історичних наук;

М. Г. Палієнко, доктор історичних наук.

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації

КВ № 16087-4559P від 16.12.2009 р.

Видання індексується науковими базами даних, зокрема: Scopus, Web of Science, Google Scholar, Index Copernicus, Scientific Indexing Services, ResearchBib, International Institute of Organized Research (I2OR), CiteFactor, BASE, Open Access Infrastructure for Research in Europe, Directory of Open Access Journals (DOAJ), Word Cat, EBSCO, Український Реферативний Журнал, Україніка наукова, Наукова періодика України.

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
Vernadskyi National Library of Ukraine
Institute of Manuscript

**MANUSCRIPT
AND BOOK HERITAGE
OF UKRAINE**

Archaeographic Studies of Unique Archival and Library Fonds

ISSUE 27

KYIV 2021

The next, 27th, issue of the digest includes professional surveys that engage the results of archaeographic research of unique archival and library fonds into scientific and public circulation. These are, in particular, the studies dedicated to the research of the testaments of citizens of Volynian towns of the late 16th and 17th centuries and French scientific text of the 18th century "Herbier Medical. 1759"; coverage of the materials on history of Lviv from fonds of the Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv. The article "The Siberian Ladder" in Slavonic writing" is the first to express the hypothesis that the author of the manuscript may be a monk who lived at the end of the 17th century in one of the Kyiv monasteries. The history of book collections and digests is presented by articles with the analysis of informative potential of the Nova Rada newspaper collection and Opanas Zalyvakha's authorial postcards from the digests of private archives. New evidence on activity of bindery of Mykhailo Sliozka in the light of bibliopographic research deepen the knowledge of Ukrainian codicology and codicography. Special historical sciences are represented by studies on bibliography, bibliography, biography. The information resource of the cultural heritage of Ukraine is enriched by intelligence on the content analysis of citations of the Encyclopedia of Modern Ukraine. A number of articles are devoted to the 150th anniversary of the outstanding Ukrainian orientalist and organizer of national science, Academician Ahatanhel Krymskyi.

The target audience includes historians, philologists, art historians, culturologists as well as other researchers interested in the world history and the history of Ukraine.

Science Board

O. Onyshchenko, Dr. habil. in Philosophy, Academician of National Academy of Sciences of Ukraine;
H. Papakin, Dr. habil. in History; N. Shyp, Dr. habil. in History; O. Khamrai, Dr. habil. in Philology;
O. Pastushenko, Dr. habil. in Social Communication; Alina Dzentol (Poland), Ph.D in Humanitarian Sciences;
Ryma Tsintseniene (Lithuania), Ph.D in Humanitarian Sciences; Olaf Hamman (Germany), Ph.D.

Editorial Board

L. Buriak (Editor-in-Chief), Dr. habil. in History; V. Bezdrabko, Dr. habil. in History;
H. Boriak, Dr. habil. in History, Corresponding Member of National Academy of Sciences of Ukraine;
N. Veretennikova, Ph.D in Social Communication; L. Hnatenko, Dr. habil. in History;
L. Dubrovina, Dr. habil. in History, Corresponding Member of National Academy of Sciences of Ukraine;
N. Zubkova (Secretary in Charge), Ph.D. in History; H. Kovalchuk (Deputy Editor-in-Chief), Dr. habil. in History;
K. Lobuzina, Dr. habil. in Social Communication;
V. Popyk, Dr. habil. in History, Corresponding Member of National Academy of Sciences of Ukraine;
L. Yaremenko, Ph.D. in History; Yaroslav Dumanovsky (Poland), Ph.D;
Daiva Narbutene (Lithuania), Ph.D; Serheius Temchinas (Lithuania), Ph.D in Humanitarian Sciences;
V. Chentsova (France), Ph.D. in History; L. Sharipova (United Kingdom), Ph.D.

Reviewers

H. Papakin, Dr. habil. in History
M. Paliyenko, Dr. habil. in History

This publication is indexed by the following scientometric databases, among which are: Scopus, Web of Science, Google Scholar, Index Copernicus, Scientific Indexing Services, ResearchBib, International Institute of Organized Research (I2OR), CiteFactor, BASE, Open Access Infrastructure for Research in Europe, Directory of Open Access Journals (DOAJ), Word Cat, EBSCO, Ukrainian Abstract Journal, Scientific Ukrainika, Scientific Periodicals of Ukraine.

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХІВНИХ ТА КНИЖКОВИХ ФОНДІВ

УДК 930.2[094+393](477-2)"15/16"

DOI: <https://doi.org/10.15407/rksu.27.005>

Наталія Олексіївна Білоус,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу історії України середніх віків та раннього нового часу
Інституту історії України,
Національна академія наук України
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-6036-3204
e-mail: bilousnat@ukr.net

ТЕСТАМЕНТИ ВОЛИНСЬКИХ ГОРОДЯН КІНЦЯ XVI–XVII ст.: СТРУКТУРНИЙ АНАЛІЗ ТА МОВНІ ОСОБЛИВОСТІ

Мета статті – проаналізувати структуру (формуляр) тестаментів волинських городян та дослідити деякі мовні особливості письма цих актів приватноправового характеру кінця XVI–XVII ст. **Методологія дослідження:** з урахуванням міждисциплінарного підходу використано методи дипломатичного аналізу, зовнішньої та внутрішньої критики історичних джерел. **Наукова новизна:** вперше здійснено структурний аналіз текстів неопублікованих 170-ти тестаментів мешканців міст Волині, вписаних до волинських міських і ґродських книг кінця XVI–XVII ст., та розкрито деякі мовні особливості письма цих актів. **Висновки.** Формуляр волинських тестаментів містить усі основні клаузули, характерні для такого типу документів ранньомодерного часу. Щодо структури вони майже не відрізняються від усталеного раніше в Короні Польській і Великому князівстві Литовському формуляра, за винятком вступних формул, коли іноді оминались інвокація й аренга, а також прикінцевих. Складніший формуляр мали тестаменти жителів Олики, де була добре розвинутою міська канцелярія. Очевидно, що більшість розпоряджень останньої волі виголошувались усно перед міськими урядниками і писарем, який надавав цим висловленням писемного характеру, вписуючи вербальну оповідь у канцелярський текстовий шаблон. Укладачі тестаментів записували усталені на той час формули, іноді привносили в них свої міркування з приводу обставин і причин смерті, а також особисті рефлексії заповідача. Типові кліше, вироблені в тогочасних канцеляріях, залишалися чинними до початку XVIII ст. У той же час порівняльний аналіз волинських міщанських тестаментів засвідчує наявність у них емоційної риторики, діалогів, іноді – докладного опису майна, що не було притаманне тестаментам західних регіонів Речі Посполитої, які мали формалізований характер і наслідували новітні європейські

традиції оформлення таких актів. Мовний аналіз тестаментів волинських городян засвідчує наявність численних українізмів у польськомовних текстах.

Ключові слова: тестамент, тестатори, формуляр, клаузули, міська канцелярія, мешканці міст, Волинь, XVII століття.

Актуальність теми дослідження. Акти останньої волі, або тестаменти, людей ранньомодерного часу – розпорядження щодо душі й поховання тіла, розподілу майна між спадкоємцями, сплати боргів тощо – носії цінної інформації для дослідження багатьох аспектів функціонування суспільства. Тестаменти городян міст Волинського воєводства відзначаються докладністю, містять чимало даних про майновий стан тестаторів, їхню релігійність/побожність, віддзеркалюють емоційний стан і долі людей, демонструють особистісний аспект, відчуття страху і турботу в переддень смерті за стан своєї душі та долю дітей і близьких, зрештою є важливими джерелами для розуміння ментальності людей ранньомодерного часу і вивчення фунеральної культури українського ранньомодерного суспільства. Джерельною основою нашого дослідження стали тексти неопублікованих 170-ти тестаментів мешканців міст Волині, вписаних до міських і гродських книг кінця XVI–XVII ст. [1, с. 8–11], які досі не введені до наукового обігу.

Аналіз досліджень і публікацій. Польські дослідники відзначають важливість дипломатичного аналізу тестаментів задля їх коректного використання, виявлення характерних рис і регіональних особливостей, узагальненої картини та головних ідеологем змісту цих документів [2, с. 217–233; 3, с. 3–25; 4; 5, с. 99–109]. Українські дослідники під цим кутом зору зосереджували увагу переважно на тестаментах львівської шляхти і міщан [6; 7, с. 449–467] та козацької старшини доби Гетьманщини [8, с. 54–59; 9, с. 369–374; 10, с. 147–165]. Тексти тестаментів жителів волинських міст ранньомодерного часу досі не залучені до наукового обігу і не аналізувалися в українській історіографії [11, с. 213–243].

Мета даної статті – проаналізувати структуру (формуляр) тестаментів волинських городян та дослідити деякі мовні особливості письма цих актів приватноправового характеру, що сприятиме вивченню фунеральної спадщини українських міст ранньомодерного часу.

Виклад основного матеріалу. Протягом XVI–XVII ст. стрімко зростала роль тестаментування в суспільному житті всієї Речі Посполитої, і українські міста не були тому винятком. Акти останньої волі укладалися на прохання міщан, оформлялись у формі нотаріального інструменту, могли бути приватним документом, написаним власноруч чи на прохання приватним нотарієм (писцем), або оформлялися представниками міської ради чи лави. Усі розпорядження останньої волі набували юридичної сили після запису до міських чи консисторських книг або духовного суду. У більших містах закладалися спеціальні книги те-

стаментів – *Libri testamentorum, Protocolla testamentorum, Testamentbücher* [12, s. 198], однак у містах Волині ці акти вписувались у поточні міські (радецькі чи вийтівсько-лавничі) книги.

Аналіз текстів тестаментів ранньомодерного часу з теренів Корони Польської та Великого князівства Литовського засвідчує подібність формуляру, початки якого сягають середньовічного латинського і руського документа [13, s. 99]. Відомі такі основні його елементи: початковий протокол, що складався з *invocatio, intitulatio*; основна частина – *dispositio, corroboratio*; кінцевий протокол – *subscriptio, datum*.

Тестаменти здебільшого укладали згідно з шаблоном, усталеним у канцелярії міста, де його оформляли. Саме шаблон надавав документіві статус офіційного юридичного акту. В міських канцеляріях Речі Посполитої орієнтувалися на основну (базову) «форму тестаменту», подану краківським правником Бартоломеєм Гроїцьким у збірнику «Титули маґдебурзького права...»:

«Сталося перед гайним судом у п'ятницю після свята Св. Варфоломея 1566 р. у будинку N., що знаходився поміж будинками NN.

Перед тим судом славетний міщанин N., хворий на тілі, але при здоровому розумі, добре подумавши, порадившись зі своїми приятелями, вчинив такий тестамент щодо своєї маєтності й оголосив свою останню волю:

Спершу своїй милій дружині N., зважаючи на її вірність, доброзичливість та послуги щодо нього, віддав 1000 зол. в монеті, що їй записав на маєтку N., або записав готівкою. Крім того, віддав їй увесь домашній інвентар, клейноди, посуд з цину та іншого матеріалу, до того ж усі без винятку шати, якими б вона вільно розпоряджалась, ні перед ким не звітуючи і не списуючи інвентар.

На будівництво шпиталю N. віддав N. суму. На поховання, сплату боргів, слугам (челядникам) виділив N. грошей. Усі інші рухомі і нерухомі маєтності залишив порівну своїм синам, яких визначив спадкоємцями, наказуючи їм виконати останню волю після його смерті.

Утім залишив за собою право скасувати або змінити свою останню волю у будь-який час, коли забажає.

Цей тестамент підтверджено, якщо він не суперечить посполитому праву і міським ухвалам» [14, s. 190–191].

У всіх тогочасних міських канцеляріях користувалися подібними шаблонами при написанні цих актів. Щоправда, їхня форма часто залежала від уподобань судового писаря. Якщо один і той самий урядник вписував до книг кілька тестаментів протягом короткого часу, формули записів виглядали подібними [13, s. 80, 98]. Як зауважив польський історик-мовознавець Юзеф Косьц, ці акти мають структурну та стилістичну основи, в яких усталилися типові для тестаментного запису конвенції. З прагматичної точки зору, вони були насамперед декларативними та директивними актами, тобто після смерті тестатора мали

впорядкувати всі майнові й родинні справи згідно з його розпорядженнями. Найважливішою стилістичною особливістю тестаментних записів була їхня шаблонність, що виражалася в повторюваних композиційних структурах та усталених текстових формулах, характерних для урядового письма [5, s. 108].

Формуляр волинських тестаментів містить усі основні клаузули, такі як: *інвокація, інтитуляція, аренда, диспозиція, корборація, санкція, дата, субскрипція*. Тож щодо структури вони майже не відрізняються від усталеного в Короні Польській і Великому князівстві Литовському формуляра за винятками вступних формул, коли опускались інвокація й аренда, іноді – прикінцевих. Деякі тестаменти обмежуються тільки диспозиціями щодо майна або мають усі складові формуляра, але скорочені. У коротких заповітах малозаможних міщан одразу після актикаційної формули наступала майнова диспозиція, а потім *реляція* (зізнання) урядників, що були присутні при укладанні акту останньої волі [15, k. 22, 74].

Вписи тестаментів у міських книгах зазвичай починаються з дати і титулу документа, який виразно відділяється від самого тексту. Тут вписували соціальний статус тестатора, професійний фах (якщо він мав такий), далі – актикаційну формулу, де називались особи, присутні при укладанні тестаменту. При записуванні дати канцеляристи послуговувалися церковним календарем. В олицькій канцелярії дату фіксували винятково латинською мовою, в ковельській – латинською і польською, в інших містах – польською і руською. Канцелярський протокол, наведений Б. Гроїцьким, використовували у своїй практиці олицькі канцеляристи, додаючи його до оригінальної частини самого акту останньої волі.

Після того записували *інвокацію* (звернення до Бога і вищих сил), часто такого змісту: «В ыме Панское Амин. Станся воля Божая, Во имя Бога всемогущого, в Троицы неразделне единого ѿтца и Сына, и Светого Духа ку вечной памяти стан ся. Аминь», «Во имя Ѡтца всемогущого сотворытеля неба и зѣмли и Сына его единородного Исуса Хрста П̄на Ѡткупителя н̄шого и Духа С̄втого. Аминь», «Во имя Ѡтца и Сына, и Светого Духа, ку вечной памяти тоє речы. Аминь», «W imię Przenajświętszej Trójcy, Ojca i Syna i Ducha Świętego» або «w imię Ojca i Syna, Ducha Świętego. Amen». У тестаментх міщан-католиків зустрічаються також розбудовані інвокації, наприклад: «W imię Trójcy Przenajświętszej, Ojca i Syna, i Ducha Świętego, który stworzył niebo i ziemię, tak widome rzeczy, jako i niewidome, w którego dyspositii wszystkie stworzone rzeczy, dni i lata wieku ludzkiego pomierzone, gdyż żaden który tylko żyje od śmierci być [wolny] nie może» (Валентин Шкляр, 19 III 1649) [16, арк. 40 зв.]. Інвокація відсутня в тестаментх, записаних зі слів третих осіб.

В *intitulatio* подавались ім'я тестатора, його соціальний статус, іноді згадувались уряди, які він посідав. Більшість текстів починає формула, яка стверджує його осудність. Дослідники відзначають, що задовільний психічний стан тестато-

ра був однією з необхідних умов правової чинності тестаменту. Через те, що більшість передсмертних записів оформлялися на схилі віку, в документах натрапляємо на послідовні згадки з переконаннями задовільного психічного здоров'я, що, однак, супроводжувалося «хворобою тіла». Так, шляхтич Мартин Приборський у своєму тестаменті (24 XII 1592) стверджував:

«Я, рабъ божию Мартин Приборский, будучи *от* Бга Створителя хоробою *обложоною* навежон, а розумеючи то, иж каждому человеку на свете мешкающему ничего певнейшого не есть над смертъ. И я на себе в той хоробе сподеваючи, а будучи еще в добром розуме и целои памяти, не будучи ни *от* кого и ничим прымушон ани намовен, *одно сам* по доброй воли своєї, розправуючи за живота своего дом и всю маѣтность свою. И для ведомости по животе моемъ кому того будетъ потреба, чиню сес мои тестаментъ» [17, арк. 5–5 зв.].

Міщанин Яків Ласкович з Милянович у своєму заповіті (18 VIII 1650) теж наголошує на задовільному психічному здоров'ї під час передсмертної сповіді в такий спосіб:

«Я, рабъ Бжию Яков Ласкович, мѣщанин милянвский, будучи *от* Гда Бга хоробою *обложоною*, але еще за млстю Бжею розуму зуполного и суменя досконалого, хотячи убозтво свое розпровадити абы по смерти жадной турбации не было. Ужилем *отца* своего духовного *Унисиѳора*, *отца* покровского, которыи мене исповѣди менталнои выслушал и сакраментом стым запечатал» [18, арк. 168].

Наступна клаузула – *аренга* (лат. *arenga*) – обґрунтування необхідності написання тестаменту. Приводом до цього була крихкість людського життя і загальна невідворотність смерті. Дослідники відзначають відсутність у міщанських тестаментах розбудованої релігійної частини, без якої не оформлялися шляхетські тестаменти тієї доби. Загалом роздуми/рефлексії про смерть і потойбічне життя рідко записувалися у міщанських тестаментах, особливо це стосувалося жителів маленьких містечок, які навряд чи переймалися такими екзистенційними поняттями. Виняток становлять тестаменти міщан-католиків, духовних осіб і шляхти, де ця частина більш розбудована. Такі роздуми з елементами християнської проповіді містяться, закономірно, в тестаментах духовних осіб, зокрема православного священика П'ятницької церкви з м. Володимир Малофія Івановича (15 I 1585):

«Я, рабъ божию Малофеи Иванович, пол церкви Заложенья Светое Пятницы у Володимеры на передместе Запятницким, будучи чоловѣкомъ в лѣтѣхъ зешлым и на здоровью уломнымъ, и памѣтаючи на час смертныи, иж каждому человеку на светъ нароженому и на нем мешкающему ничего не есть певнейшого над смертъ. А иж по смерти всякиѣ sprawy людскиѣ за часу

живота писмом не утвержоные с памяти людское сплывают и в забыте приходят. Прото кождый хрестянский почтивый человек на пришлые а потомные часы на писме по себе заставует, которые на вечные часы травают и держаны бывають» [19, арк. 32].

Луцька шляхтянка Ядвіга Кривецька залишила такі міркування у своєму заповіті (27 II 1587):

«Я, Якубовая Соколницкая Ядвикга Кривецкая, помнечи на то уставичне, иж на свете каждому члвку ничого певнеишого не есть, только променене живота с того света дочасного до фалы а королевства небеского векуистого, а час за преизрнемь Божиим смертельныи, ω котором жадень человекъ ведати не может, кгдаж то сам Пан Богъ волен бозства своего насветшого, заставивъши волею своею свтою ωзнаимити и на кождый час и годину ку таковому доконченью живота своего каждому готовому быти розказати рачиль» [20, арк. 99].

Ідея марноти людського життя й усього земного (лат. Vanitas vanitatum), що походила з Книги Еклезіаста (або Проповідника) Старого Завіту, була популярною в XVII ст. Земне буття часто означало марноту й мізерність, у кінці життя на всіх людей чекала смерть, єдина надія покладалася на спасіння душі. Роздуми з приводу крихкості людського життя і невідворотності смерті присутні в теста-ментах деяких міщан Ковеля, зокрема Івана Козловського (27 VII 1678):

«Ja, Iwan Kozłowski, będąc chorobą od P[ana] Boga nawiedziony, jednak na umyśle zdrowy, widząc tego świata wielką odmianę i pomniąc na surowy dekret Stwórcę mego, który na Adama, pierwszego rodzica rodzaju ludzkiego wydał, że żaden człowiek tu na tym mizernym padole świata tego żyjąc, nieuchronnie umierać musi, jako i sam Zbawiciel nasz powiedział: „człowiecze z ziemięś wyszedł i w ziemię się obróćisz”» [21, арк. 178].

У зарубіжній історіографії побутує думка про те, що подібні формули в теста-ментах не можуть використовуватися для досліджень над релігійністю то-гочасних людей, оскільки вони були лише сформалізованими конвенціональ-ними прикрасами (також і для самих тестаторів), тому ці акти варто залучати винятково для дослідження власності (майна) [22, р. 26; 12, s. 194]. Протилеж-ної думки дотримується Божена Попьолек, досліджуючи ментальність теста-торів, які, на її думку, на порозі життя і смерті були схильні до глибокого песи-мізму, роздумів про мізерність світу і переймалися пошуками шляхів до свого Спасителя [23, s. 43–44]. Попри клішований характер процитованих фрагментів, немає сумніву, що волинські міщани справді глибоко переживали написане. Згадані сюжети містилися в щонедільних церковних проповідях, учительних евангеліях, зображались у сценах Страшного суду в церквах. Мотиви страж-дань, гріхів, раю і пекла були популярними в XVII ст. [24, с. 114–135; 25, s. 591–595; 26; 27, с. 31–33, 47–48; 28, р. 253–284; 29, s. 287–302; 30, s. 272–295].

Після арени записувалася *промульгація* (лат. promulgatio) – оголошення про останню волю і доведення її до відома: «такъ тымъ писмомъ остатнею волею моею ознамую и ку ведомости привожу» [31, арк. 675], «oświadczył i oznajmił ostatnią wolą swoją w te słowa» [32, k. 24], «zeznam i do wiadomości każdemu, кому tego wiedzieć potrzeba donoszę» [33, арк. 1647], «Чиню явно и визнаваю сим моим тастаменътом и записом вечистым остатнею волею своею» [34, арк. 163].

Вступні формули канцеляристи нерідко опускали при оформленні заповітів убогих міщанок (не зважаючи на віровизнання), що, зокрема, видно на прикладі акту останньої волі шпитальної бабки Марини з олицького шпиталю Св. Хреста [35, арк. 13]. Така ж практика була притаманна для канцелярій малих містечок Волині, де, незалежно від рівня заможності тестаторів, нерідко опускалися вступні формули (у т. ч. протокольні, наведені Б. Гроїцьким) і записувалася майнова диспозиція, що добре видно на прикладі тестаменту заможної міщанки Овдоті Кайданихи з містечка Козлин [36, к. 22].

Власне розпорядження тестатора розпочинала *диспозиція, що стосувалася душі і поховання тіла*. Душу, яка покидала тіло після смерті, «передавали в руки Богу», а «грішне тіло» – землі, яке мало бути поховане згідно із християнським звичаєм. Так, наприклад, розпорядилася луцька православна міщанка Пелагія Іванівна Обуховая:

«Напервѣи, кгда Гсдь Богъ духа моего з грешного тела моего до фалы своеѣ озметъ, поручаючи его светои млсти, а тело мое грешное землѣ, которое маеть быти поховано через их млт презвитеровъ капитулы луцкоѣ церкви соборное Светого Иѡанна Богослова при церкви Светого Миколы порядькомъ хрестіансьскимъ ведле воли и повинности ихъ млсти» [31, арк. 675 зв.].

Важливе місце в тестаментах належало розпорядженням, що стосувалися поховання тіла: записи «на відправу» тіла, молитви за упокій душі, виділення коштів церковним інституціям на благодійність (легати), роздача милостині убогим (ялмужна). На такі цілі відписували певні суми готівкою або наказували продати частину рухомих речей [37, s. 187–204].

Друга частина диспозиції – прагматичніша і важливіша для мешканців міст – стосувалася майнових справ. Майже в усіх текстах згадано житлові будинки, в окремих випадках ідеться про господарські споруди (хліви, клуні, пекарні, броварні, солодовні). Більшість міщан були власниками нерухомості, що знаходилася поблизу міста: сіножаті, поля, сади, городи тощо.

З типових рухомих речей найчастіше згадуються частини гардеробу й тканини. З тестаментів довідуємося про назви окремих частин одягу, його колір, матеріал, з якого він був пошитий. Найбільше даних про одяг містять тестаменти олицьких міщан. Але не завжди міщани згадували про нього, що може свідчити про другорядність цих речей для волинян, зокрема у другій половині XVII ст.

Важливе місце відводилося клейнодам – золотим персням, сигнетам, срібним гудзикам і посуду, коштовним поясам, різним жіночим прикрасам. Звісно, такі речі згадувалися переважно в заповітах заможних городян.

Епізодично йдеться про зброю, меблі, книги, посуд, постіль. Загалом про рухомі речі інформації менше, ніж про нерухомість. Як видно з тестаментів, рухомі речі посідали другорядне місце й переходили у спадок разом з нерухомістю. Так, наприклад, записуючи дружині будинок із ґрунтом, виживський міщанин Левко Демкович зазначив, що відписує їй усі «дробязки, шати, фанти от мала і до веля» [34, арк. 163–163 зв.]. Серед рухомих речей волинських городян найчастіше згадуються одяг (новий і вживаний) та домашня худоба (іноді зазначають її масть, колір, кількість). У домашньому господарстві найбільше було овець.

Купці заповідали своїм нащадкам крамні речі (товар, який можна було пізніше продати), а ремісники – знаряддя праці. У випадку відсутності спадкоємців чоловічої статі ці речі переходили дружинам і дочкам. Так, наприклад, олицький мічник Григорій залишив своїй єдиній дочці Парасковії все приладдя для виробництва білої клинкової зброї [38, арк. 48]. Кушніри заповідали шкіри різної якості, кожухи.

Акти останньої волі волинських городян відтворюють складні конфігурації розподілу майна між спадкоємцями і засвідчують поєднання в повсякденному житті права, звичаю та емоційної риторики, що яскраво відображено в діалогах, вписаних у тексти тестаментів. Зауважимо, що ці джерела загалом рідко описують суперечки в родині й у більшості випадків демонструють зразковий спосіб родинного життя. Вони уклалися не тільки з метою фіксації реального майнового стану родини, а й мали на меті знизити ризик можливих конфліктів серед спадкоємців [39, с. 128–142].

Іноді наприкінці тестаментів вписували *санкцію* (*sanctio*) – погрози на адресу людей, які можуть порушити останню волю або спосіб її виконання, хоча, варто зауважити, в тестантах волинських городян вона зустрічається доволі рідко, що може свідчити про нечасті випадки порушення посмертних приписів. Типовими були такі записи: «A kto by miał ostatniej woli mojej temu testamentu przeczyć, takowy się każdy ma ze mną rozprawić na Straszny Sądzie przed Panem Bogiem» [40, арк. 32 зв.]; «Co jeśli by kto kolwiek ważył ten testament ostatniej woli mojej kasować, takowego każdego pozywam na Sąd Boży straszliwy, który się ze mną rospirać będzie przed Maiestatem jego przenajświętszym» [40, арк. 157]. Дещо інакше ця формула записана в тестаменті рівненської міщанки Феськи Кондрихи: «A gdyby się kto ważył testament muj kasować albo przesondzać, takowego każdego na Sond Pansky straszliwy generalny, tam się z nim sprawie» [41, арк. 156 зв.]. Левко Демкович з Миляннович зазначав: «А хто бы мѣль сес мой нинейший доброволный тастаментъ и запис вечистый мѣль касовати або на-

рушити, россудится со мною пред нелицемѣрным и правдивым судиею на Страшном суди Христовым» [42, арк. 165].

Після згаданих вище елементів формуляра вписувалася короборація (*corroboratio*), в якій підтверджувалися воля тестатора і присутність свідків. До будинку смертельно хворого луцького лавника Стефана Булгака прийшли два райці і два лавники [43, арк. 93]. Тестамент Томаша Ясінського засвідчили два райці – Ян Матвійович Косацький і Нестор Йовкович [43, арк. 17], а Криштофа Немиського – вікарій та писар луцької капітули Станіслав Лещинський, райця Йона Михайлович, війтівський писар Ян Томкович, возний Іван Городиський [43, арк. 32]. Заповіт міщанки Пелагії Іванівни, дружини небіжчика Якуба Обуха, засвідчили «люде зацние упрошоние» – луцький ґродський писар Сасин Русинович Берестецький, шляхтичі Петро Дубенецький, Гаврило Гуляницький, возний Ян Валецький [31, арк. 676]. Луцький аптекар Войтех Мстиславович запросив у свідки шляхтичів: Станіслава Лещинського, Матеуша Вишинського, Івана Виговського, Яна Кохана, Анджея Хоєцького [44, арк. 1415]. Угорська дослідниця Каталін Шенде звернула увагу на те, що міщани при обранні свідків зважали на їхній соціальний статус, який мав бути подібний або тотожний до статусу тестатора. Охоче обирали членів міської ради, хоча в надзвичайних випадках вистачало свідчень «двох учтивих і осілих» (тобто власників нерухомості в місті). У тестаментх багаторазово згадується про те, що свідки виконували свої функції на особливе прохання тестатора. Тим не менше, часта поява одних і тих самих осіб в якості свідків протягом одного року може означати те, що члени міської ради поділяли ці обов'язки поміж собою. Таким чином, заповідач мав менший вибір свідків, ніж могло видаватися, а на практиці цей вибір обмежував додатково його соціальний статус [45, s. 227]. Подібну практику в доборі свідків можемо спостерігати і на прикладі тестаментів волинських городян.

Екзекуторами (розпорядниками) актів останньої волі ставали переважно опікуни родини померлого, згадувані в тестаментх, серед яких могли бути і близькі родичі, члени міського уряду, іноді – ґродського і земського урядів, а також духовні особи. Аптекар Войтех Мстиславович, наприклад, просив бути опікунами його дружини і дочки достатньо відомих і впливових осіб: коронного перемиського і самбірського підскарбія Яна-Миколая Даниловича, луцького суфрагана і декана, олицького і тикотинського пробоща ксьондза Станіслава Лозу, луцького каноніка і пробоща фундації волинського воєводи князя Сангушка Бальтазара Тишку, луцького земського суддю Войтеха Станішевського [44, арк. 1414–1415]. Призначення екзекуторами майна та опікунами осіб з високим соціальним статусом свідчило про авторитет і соціальний престиж родини вмираючого. Вдова олицького віта Мартина Більця на ім'я Аполонія просила бути опікунами своїх дітей вікарія олицької колегіати ксьондза Анджея

Хромінського, доктора філософії Замойської академії і професора Олицького колегіуму Яна Бжозовського, а також бурмистра Олександра Бобровича, райцю Федора Куриловича і міського писаря Лукаша Гонщевського [38, арк. 188 зв.].

До останніх елементів формуляра належала касаційна клаузула – застереження тестатора щодо його права внесення змін, відкликання або касації за життя: «Warował też to sobie iż ieśliby go Pan Bóg do pierwszego zdrowia przyprowadził z tej choroby testament cassować, odmienić i poprawić aby to przy wolej i dispositioniej testatora zostawało» [46, арк. 38–38 зв.], «Ten testament zostawuję sobie wolne prawo jeślibym zdrów został z tej choroby zcassować i zepsować. A jeślibym też miał z wolej Boskiej umrzeć, tedy proszę aby w xięgach miejskich cale nie naruszony zostawał» [38, арк. 119]. Такі клаузули містять більшість тестаментів жителів Олики, натомість в інших досліджуваних містах їх практично не вживали. Наприкінці актів рівненських міщан у цій частині міститься прохання тестатора про непорушність останньої волі й неможливість її касації: «Proszę i napominam aby ten testament ostatniej woli mojej nie był kasowany i valor miał na wszelakim miejscu» [41, арк. 149 зв.], «Poftornie proszę i napominam aby ni w czym nie był kasowany i do xiąg miejskich rowieńskich był przyjęty i zapisany» [41, арк. 241].

Кінцевий протокол складався з *datum*, або інформації про дату і місце написання документа. Після цього ставився підпис, у деяких випадках – відбиток особистої печатки тестатора. Далі підписувалися свідки, іноді прикладаючи свої сигнети, що надавало правової чинності цим документам. Так, наприкінці заповіту володимирської міщанки Куниці Каплянки згадані поіменно всі свідки, які «печати свои приложили и руки свои, хто писати умель, подписали» [47, арк. 130 зв. – 131], що означає, що ці особи далеко не завжди були письменними і могли поставити свій підпис. Часто при цьому дописували: «рукою власною», польською мовою – «ręką swą», або вживали латинський відповідник – «manu propria», часто – у скороченому варіанті – «m. pr.».

У разі нездатності тестатора через хворобу поставити власний підпис («А подписать есми не мог при неспособности взроку ѿчю моихъ» [48, арк. 35 зв.]), запрошували когось зі свідків: «proszony ustnie oczewisto pieczętarz N.». Утім, у більшості випадків тестатори були неписьменними й усього лише ставили хрестики наприкінці акта. Серед неписьменних були й деякі міські урядники: сокольський війт Мартин Іршинський, наприклад, з цієї причини просив підписатися замість нього Антонія Жилича («Iż pan Marcin Irszyński pisać nie umie, na miejsce jego Anton Żylicz proszony pieczętarz od pana Marcina Irszyńskiego, wójta sokolskiego» [49, арк. 219]).

Тестамент мешканки Олики Маріанни Слоньчиної (15 XII 1661) містить усі вступні й прикінцеві формули, закінчується *corroboratio i datum*; його підписали: сама тестаторка, католицький священик Якуб Львович, нотарій олицької коле-

гіати Станіслав Казимир Сарневич, пан Павло Рабенський, пан Станіслав Шейновський і її чоловік Миколай Маринський [38, арк. 91–93 зв.]. Утім, більшість записів оформлялися згідно зі стандартним формуляром, опрацьованим у міській канцелярії, де опускалася кінцівка, тобто дата і підписи свідків, наприклад:

«Warował sobie tenże testator, iż jeśliby go P. Bóg do pierwszego zdrowia przyprorowadził, aby ten testament terazniejszy nic nie ważył, że jeśliby też zaś z tego świata jego zebrał, aby w ni w czym nie naruszony zostawał i do ksiąg miejskich był zapisany» [38, арк. 51–51 зв.].

Після запису тексту тестаменту дописували формулу, що засвідчувала запис до міських книг. У гродських канцеляріях здебільшого вживали стандартну фразу: «Которыи же то тестаментъ слово *om* слова до книг кгородских володимѣрскихъ естъ записанъ». У луцькій міській канцелярії залишали докладний запис, але, напевно, це залежало від статусу особи. Так, під текстом заповіту бурмістра Івана Солтана читаємо: «Которыи же то тестаментъ, за *o*чевисьтою прозбою, при добром баченью будучы, своєю, то естъ вышъ менованыи панъ Самоел Василевичъ, названы Солтанъ прозвиськом, бурмістръ прошълыи, а за приніатемъ нашим урядовым, с початку ажъ до конца до книг справъ ратушныхъ радецкихъ вечныхъ местскихъ луцкихъ ест уписан, с которых и сес выпис под печатю лавъничею ест выдан» [50, арк. 127 зв.]. А міські писарі Козлина до цього підходили спрощено: «И просил тен же Лукаш, абы сѣи дестаментъ записан был, которыи записан естъ» [36, к. 74]. В олицькій канцелярії, незалежно від статусу тестатора, часто вживали усталений латинський вираз: «*Quod cum memoriam solidado acticatum est*».

Із 170-ти проаналізованих текстів тестаментів волинських городян 17 (10 %) були укладені руською мовою (тобто староукраїнською), але переважна більшість – польською (тобто мовою тогочасних міських канцелярій). Виняток становлять міські книги кількох приватних містечок (Заславля, Козлина, Милянович і Вижви), написані руською мовою, а також кілька заповітів волинських міщан, віднайдених у волинських гродських і земських книгах, де діловодство традиційно провадилося руською мовою. Три тексти, початково написані руською мовою, були перекладені на польську при внесенні запису до урядових книг. Рідкісними були випадки власноручного укладання тестаментів. Так, у преамбулі заповіту олицького міщанина Івана Антиповича зазначалося, що він був написаний руською мовою і власною рукою тестатора: «*po rusku jego ręką własną pisany i podpisany*» (23 V 1658). Свідками у нього виступили два священики, двоє міщан і брат тестатора. Після його смерті дружина принесла тестамент до міського уряду з проханням вписати його до міських книг. Перекладений лавником Єронімом Танюкевичем на польську мову, текст був вписаний 6 вересня 1660 р., тобто через 1,5 року після укладення [38, арк. 46].

Варто додати, що міські писарі у волинських містах не завжди «справлялися» з перекладами на польську мову. У цих текстах часто присутні українські слова, транскрибовані польською. Так, у вищезгаданому тестаменті Івана Антиповича слово «дочка» (польс. córka) передано як «doczka»: «Marusi, doczce mojej», тоді як мало би бути: «Marusi, córce mojej». Тестамент рівненської міщанки Феськи Кондрихи вражає кількістю помилок у полономовному тексті й доволі поганою каліграфією письма [41, арк. 156–156 зв.]. Акт був оформлений писарем Данилом Яцуркевичем без точної дати, відомі тільки місяць і рік – січень 1694 р. Вживання ним численних українізмів у польському тексті, а точніше – транскрибування українських слів польськими літерами, свідчить про погане знання польської мови, яку він, мабуть, спеціально не вивчав.

У деяких тестаментах католиків присутні вставлені в текст латинською мовою сентенції зі Святого письма, різні юридичні терміни, інформація про підпис тестатора (*manu propria*) і місце печатки (*locus sigilli*).

Наукова новизна: вперше здійснено структурний аналіз текстів неопублікованих 170-ти тестаментів мешканців міст Волині, вписаних до волинських міських і ґродських книг кінця XVI–XVII ст., та розкрито деякі мовні особливості письма цих актів. Вони можуть становити предмет зацікавленнь для дослідників історії фунеральної культури, історії права, дипломатики, палеографії тощо.

Висновки. Таким чином, формуляр волинських тестаментів містить усі основні клаузули, характерні для такого типу документів ранньомодерного часу. Тож щодо структури вони майже не відрізняються від усталеного раніше в Короні Польській і Великому князівстві Литовському формуляра, за винятком вступних формул, коли іноді оминались інвокація й аренга, а також прикінцевих. Складніший формуляр мали тестаменти жителів Олики, де була добре розвинутою міська канцелярія.

Очевидно, що більшість розпоряджень останньої волі виголошувались усно перед міськими урядниками і писарем, який надавав цим висловленням писемного характеру, вписуючи вербальну оповідь у канцелярський текстовий шаблон. Укладачі тестаментів записували усталені на той час формули, іноді привносили в них свої міркування з приводу обставин і причин смерті, подеколи – особисті рефлексії заповідача. Як правило, ця частина тестаменту залежала від компетенції і навичок писаря, аніж волі тестатора, і мала суто формальний характер. Типові кліше, вироблені в тогочасних канцеляріях, залишалися чинними до початку XVIII ст. У той же час порівняльний аналіз волинських міщанських тестаментів засвідчує наявність у них емоційної риторики, діалогів, іноді – докладного опису майна, що не було притаманне тестаментам західних регіонів Речі Посполитої, які мали формалізований характер і наслідували новітні європейські традиції укладання цих актів. Мовний аналіз тес-

таментів волинських городян демонструє наявність численних українізмів у польськомовних текстах, що потребує подальших досліджень мовознавців.

Список використаних джерел та літератури

1. Biłous N. Testamenty mieszkańców miast Wołynia od końca XVI – do początku XVIII wieku. Katalog. Warszawa: SEMPER, 2017. 134 s.
2. Jawor G. Stałe formuły w testamentach polskich // Rozprawy Komisji Językowej. 1981. T. 12.
3. Sowina U. Najstarsze sieradzkie testamenty mieszczańskie z początku XVI w. Analiza źródłoznawcza // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. Warszawa, 1991. T. 39, nr 1. S. 3–25.
4. Żmigrodzka B. Testament jako gatunek tekstu. Katowice, 1997. 105 s.
5. Kość J. Konwencje tekstu testamentowego w średniowiecznych relacjach sądowych // Poznańskie studia polonistyczne. Seria językoznawcza. T. XVI (XXXVI). S. 99–109. DOI: <https://doi.org/10.14746/pspsj.2010.16.10>
6. Вінниченко О. Шляхетські заповіти в реляційних книгах Львівського та Перемишльського ґродських судів першої половини XVIII ст. як історичне джерело: дис. ... канд. іст. наук. Львівський ун-т, 2009.
7. Вінниченко О. Структура та формуляр тестаментів львівських вірмен XVII – першої половини XVIII ст. // Кризь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди його 80-річчя. Львів, 2012. С. 449–467.
8. Барловська А. Духівниці як культурно-історичні пам'ятки XVII–XVIII ст. // Сіверянський літопис. 1998. № 1. С. 54–59.
9. Кривошея О. Духовні заповіти козацької старшини як історичне джерело // Наукові записки НДІУ. Київ, 2007. Т. 16. С. 369–374.
10. Кривошея І., Кривошея І. Тестаменти козацької старшини Гетьманщини другої половини XVII ст. як джерело історії повсякдення // Український історичний журнал. 2019. № 5. С. 147–165. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2019.05.147>
11. Докладний огляд зарубіжної та української історіографії представлений у: Білоус Н. Фунеральна культура ранньомодерного українського соціуму: історіографія проблеми // Історіографічні дослідження в Україні. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2019. Вип. 30. С. 213–243.
12. Adamska A. «Stąd do wieczności». Testament w perspektywie piśmienności pragmatycznej na przełomie średniowiecza i epoki nowożytnej // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. Rok LXI. Warszawa, 2013, nr 2. S. 185–200.
13. Zielecka W. Prawo i praktyka testowania w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI i XVII wieku // Czasopismo Prawno-Historyczne. 2009. T. LXI. Zeszyt 1. S. 65–111.
14. Tytuły prawa majdeburskiego do Porządku i do Artykułów, pierwiej po polsku wydanych, w sprawach tego czasu nawięcej kłopotanych z tegoż prawa majdeburskiego przydane / wyd. K. Koranyj. Warszawa, 1954.
15. Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie. Rkps 262.

16. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК). Ф. 1237. Оп. 1. Спр. 1.
17. ЦДІАУК. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 8.
18. ЦДІАУК. Ф. 1401. Оп. 1. Спр. 1.
19. ЦДІАУК. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 18.
20. ЦДІАУК. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 20.
21. ЦДІАУК. Ф. 35. Оп. 1. Спр. 6.
22. Alsop J. D. Religious Preambles in Early Modern English Wills as Formulae // *The Journal of Ecclesiastical History*. 1989. T. XL. P. 19–27. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0022046900035405>
23. Popiołek B. «Woli mojej ostatniej testament ten ...» Testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII wieku. Kraków, 2009. 315 s.
24. Гуревич А. Смерть как проблема исторической антропологии: о новом направлении в зарубежной историографии // *Одиссей. Человек в истории*. Москва, 1989. С. 114–135.
25. Aries E. Człowiek i śmierć / przełożyła E. Bąkowska. Warszawa, 1992. 612 s.
26. Цодикович В. К. Семантика иконографии Страшного Суда в русском искусстве 15–16 веков. Ульяновск, 1995. 297 с.
27. Бережная Л. Украинско-белорусская поэзия и драматургия XVII века о смерти и загробном мире // *Исследования по истории Украины и Белоруссии. Ukrainica et belorossica*. Т. 1. Москва, 1995. С. 31–48.
28. Berezhnaya Lilya. 'Sin, Fear, and Death in the Catholic and Orthodox Sermons in the XVIth –XVIIIth Century Polish-Lithuanian Commonwealth (An Attempt at Comparison) // *Etre Catholique – être Orthodox – être Protestant. Confessions et identités culturelles en Europe*. Edited by M. Derwich, M. Dmitriev, Wrocław: LARHCOR, 2003. P. 253–284.
29. Rusiecki M. Obraz śmierci w katechezie kościoła katolickiego w XVI–XVIII w. // *Wesela, chrzciny i pogrzeby w XVI–XVIII wieku. Kultura życia i śmierci / pod red. H. Suchojada*. Warszawa, 2001. S. 287–302.
30. Вінниченко О. «Своя смерть»: річпосполитський шляхтич перед обличчям вічності (за ранньомодерними тестаментами) // *Повсякдення ранньомодерної України*. Т. 2: Світ речей та предметів. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2013. С. 272–295.
31. ЦДІАУК. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 41.
32. Biblioteka Kórnicka. Sygn. 01204.
33. ЦДІАУК. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 160.
34. ЦДІАУК. Ф. 32. Оп. 1. Спр. 1.
35. ЦДІАУК. Ф. 1237. Оп. 1. Спр. 1.
36. Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie. Rkps 262.
37. Biłous N. Zapisy mieszczan wołyńskich na rzecz dobroczynności i świętyń różnych wyznań w świetle testamentów z XVII wieku // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, Warszawa, 2020, 68 (2). S. 187–204. DOI: <https://doi.org/10.23858/KHKM68.2020.2.004>
38. ЦДІАУК. Ф. 1237. Оп. 1. Спр. 7.

39. Білоус Н. Конфлікти та їх поладження в родинах міщан Волині у світлі testamentів XVII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ, 2020. Вип. 15–16. С. 128–142.

40. ЦДІАУК. Ф. 33. Оп. 1. Спр. 6.

41. Львівська наукова бібліотека ім. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 91. Спр. 44.

42. ЦДІАУК. Ф. 32. Оп. 1. Спр. 1.

43. ЦДІАУК. Ф. 23. Оп. 1. Спр. 1.

44. ЦДІАУК. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 183.

45. Szende K. Testamenty i ustne oświadczenia woli. Oralność i piśmienność w procesie sporządzenia testamentów na Węgrzech w późnym średniowieczu // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. Warszawa, 2013. R. LXI, no 2. S. 223–238.

46. ЦДІАУК. Ф. 1237. Оп. 1. Спр. 4.

47. ЦДІАУК. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 23.

48. ЦДІАУК. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 18.

49. ЦДІАУК. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 103.

50. ЦДІАУК. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 31.

Nataliya Bilous,

Candidate of Historical Sciences (Ph.D in History),

Senior Researcher of Department of History

of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times

of Institute of History of Ukraine,

National Academy of Sciences of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-6416-0623

e-mail: bilousnat@ukr.net

Testaments of citizens of Volynian towns in late 16th and 17th centuries: structural analysis and language features

The purpose of the article is to analyze the structure (form) of testaments of Volynian citizens and to investigate some linguistic features of the writing of these private acts at the end of the 16th and 17th centuries. **Research methodology:** according to the interdisciplinary approach there were used the methods of diplomatic analysis, external and internal criticism of historical sources. **Scientific novelty:** for the first time it was committed a diplomatic analysis of the texts of unpublished 170 testaments of the inhabitants of Volynian towns from the town and castle books of the end of the 16th and 17th centuries, and revealed some linguistic features of the writing of these acts. **Conclusions.** The Volyn testament form contains all the main clauses characteristic of this type of documents of early modern times. As for the structure, they are almost indistinguishable from the form previously established in the Crown of Poland and the Grand Duchy of Lithuania, with the exception of introductory formulas, when sometimes invocation and arenga, as well

as final ones. The testaments of the inhabitants of Olyka, where the town chancellery was well developed, had a more complex form. It is obvious that most of the orders of the last will were pronounced orally before the city officials and the clerk, who gave these statements a written character, inscribing the verbal narrative in a text template. The testators wrote down the formulas established at that time, sometimes bringing in their own opinions about the circumstances and causes of death, as well as the personal reflections of the testator. Typical clichés, produced in the offices of that time, remained in force until the beginning of the 18th century. At the same time, a comparative analysis of Volynian urban wills shows the presence of emotional rhetoric, dialogues, and sometimes a detailed description of property, which was not typical of the testaments of the western regions of the Commonwealth, which were formalized and followed the latest European traditions of these acts. Linguistic analysis of the testaments of Volynian citizens shows the presence of numerous Ukrainian words in Polish-language texts.

Key words: testaments, testators, form, clauses, town chancellery, town dwellers, Volyn, 17th century.

*Стаття підготовлена 4 лютого 2021 року;
подана до друку 11 лютого 2021 року.*

Василь Михайлович Орлик,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи,
Центральноукраїнський національний технічний університет
(Кропивницький, Україна)
ORCID: 0000-0002-7947-9557
e-mail: v.m.orlik@gmail.com

Оксана Іванівна Шпортун,
аспірантка кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи,
Центральноукраїнський національний технічний університет
(Кропивницький, Україна)
ORCID: 0000-0003-1261-5056
e-mail: shportoon1994@gmail.com

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДОКУМЕНТІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЩОДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННЯ СЛУЖБОВЦІВ КАЗЕННИХ ПАЛАТ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX ст.)

Мета роботи полягає в характеристиці інформаційного потенціалу документів Державного архіву Київської області з історії повсякдення чиновників казенних палат на основі виявлення, відбору та аналізу архівних документів офіційного, напівофіційного та неофіційного характеру, які містять відомості про життя та діяльність службовців фінансових установ у Наддніпрянській Україні. **Методологія дослідження.** порушена у статті проблема поєднує три напрями наукового дослідження: історію повсякдення, економічну історію та джерелознавство, відповідно і методологічні підходи для реалізації мети статті також ґрунтуються на поєднанні методології трьох зазначених напрямів. **Наукова новизна** полягає в аналізі інформаційних можливостей документів Державного архіву Київської області щодо вивчення історії повсякдення службовців казенних палат у Наддніпрянській Україні кінця XVIII – початку XX ст. **Висновки.** Детальний аналіз інформаційного потенціалу документів архівного фонду № 280 «Київська казенна палата, м. Київ» щодо вивчення історії повсякдення чиновників дав підстави згрупувати цей корпус документів за трьома групами: документи, що встановлюють структуру, штати та посадові оклади працівників; правила внутрішнього трудового розпорядку; укази казенної палати з кадрових питань. Документи першої групи містять відомості про особовий склад, штатні розписи, розклад роботи службовців, дані про зарахування та звільнення, нагородження та заохочення, накладення дисциплінарних стягнень. Зазначені відомості допоможуть визначити ступінь задоволення матеріальних потреб чиновників, рівня та якості їхнього життя, престижності професії. Документи щодо порушень правил трудового розпорядку свідчать про наявність певних проблем у роботі установи, зокрема пов'язаних із недбалістю й некомпетентністю службовців.

Виявлені документи збагачують джерельну базу досліджень та становлять значний фундамент для подальших наукових досліджень.

Ключові слова: архівний фонд, інформаційна можливість, повсякдення, казенна палата, Наддніпрянська Україна, чиновник.

Актуальність теми дослідження. Останнім часом значно розширюються можливості використання архівних документів у різних галузях життя суспільства. Відкритість та скасування обмежень, зручніший доступ до ретроспективної інформації спонукають до активізації студіювання минулого.

Динамічний розвиток історичної науки визначається появою студій з історії повсякдення, що дає можливість значно розширити межі досліджень життя та діяльності чиновників казенних палат завдяки залученню до наукового обігу різнопланових джерел. Це дає змогу надання аналітичної оцінки роботі даної установи та розширення меж дослідження через «олюдження» її історії. Відомий український історик О. Удод наголошує, що «історія процесу олюдження побуту, психологізація щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, до влади, держави і суспільства в цілому через призму особистісного сприйняття умов повсякденного життя» [1, с. 7] становить предмет дослідження історії повсякденності.

Оскільки архівні документи є вагомою основою для вивчення минулого, спробуємо визначити інформаційний потенціал документів Державного архіву Київської області щодо вивчення історії повсякдення службовців казенних палат у Наддніпрянській Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом значно посилюється інтерес вітчизняних учених до історії повсякдення. З'являються нові студії щодо вивчення побуту, умов праці, матеріального становища, поведінки та свідомості представників різних верств населення. Водночас, це досить новий та малорозроблений напрям історичних досліджень. Вивченням історії фінансових установ, казенних палат, їхньої структури, повноважень, повсякдення та життєвого рівня чиновників займалися О. Головка [2], В. Орлик [3–5], С. Орлик [6], О. Шпортун [7], А. Табачук [8], М. Ярошенко [9].

Проте, незважаючи на зростання кількості праць з історії діяльності казенних палат, історія повсякдення її чиновників залишається маловивченою, як і в цілому «тематика історії повсякденності є однією з малодосліджених, а отже, незаповнених лакун, що створилися у вітчизняній історичній науці протягом радянської доби» [10, с. 9].

Мета роботи полягає в характеристиці інформаційного потенціалу документів Державного архіву Київської області з історії повсякдення чиновників казенних палат, які містять відомості про життя та діяльність службовців фінансових установ у Наддніпрянській Україні.

Методологія дослідження. Порушена у статті проблема поєднує три напрями наукового дослідження: історію повсякдення, економічну історію та джерелознавство, відповідно і методологічні підходи для реалізації мети статті також ґрунтуються на поєднанні методології трьох зазначених напрямів [11–12].

Наукова новизна полягає в аналізі інформаційних можливостей документів Державного архіву Київської області щодо вивчення історії повсякдення службовців казенних палат у Наддніпрянській Україні кінця XVIII – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження історії повсякдення службовців казенних палат Наддніпрянської України через призму архівних матеріалів дозволяє глибше зрозуміти складні соціальні, економічні, етнічні та політичні процеси, які відбувалися в дев'яти українських губерніях Російської імперії.

Перспективними для дослідження повсякдення службовців казенних палат є кадрові документи, які містять відомості про особовий склад, штатні розписи, розклад роботи службовців, дані про зарахування та звільнення канцелярських службовців палати та повітових казначейств, нагородження та заохочення чиновників, переміщення службовців, накладення дисциплінарних стягнень, надання відпусток, призначення пенсій, розклад окладів чиновників, відомості про освіту, сімейний стан тощо. Значний масив документів з даного питання зосереджено в архівному фонді 280 «Київська казенна палата, м. Київ» Державного архіву Київської області. Ідеться, зокрема, про такі описи: № 1 «Секретаріат. Укази Сенату. Постанови Київської казенної палати про розклад роботи службовців рахункової експедиції, про зарахування та звільнення канцелярських службовців повітових казначейств, про нагородження чиновників» [13]; № 22 «Четверте відділення. Листування з Державним банком, судовим приставом, губернським у селянських справах присутствієм, мировими посередниками з питань своєчасної звітності волосних правлінь, організації лотереї на користь притулку для бідних дітей, переміщення службовців та з інших господарських питань» [14]; № 84 «Особовий склад. Особові справи співробітників Київської казенної палати» [15]; № 165 «Казначейське відділення. Пенсійний стіл. Накази Київської казенної палати про виплати пенсій. Циркуляри Міністерства фінансів, Київської казенної палати про порядок виплати грошової допомоги сім'ям військово-службовців» [16]; № 196 «Загальне відділення. Протоколи засідань Київської казенної палати. Відомості про зміни в особовому складі Київської казенної палати. Скарги окремих осіб на неправомірні дії чиновників. Списки чиновників Київської казенної палати» [17]; № 200 «Секретарська частина. Постанови, рішення, накази, циркуляри Київської казенної палати» [18].

З метою систематизації матеріалів архівного фонду виявлені документи, які можуть прямо або опосередковано відображати щодення роботи чиновників

казенних палат, доцільно об'єднати у два блоки: з кадрових питань та довідково-інформаційні документи.

Кадрова документація містить інформацію про особовий склад установи, регламентує порядок її діяльності та містить відомості стосовно умов праці, відпочинку, побуту службовців.

Корпус архівних документів з кадрових питань, які стосуються повсякдення службовців Київської казенної палати, можна об'єднати у три групи:

1. Документи, що встановлюють структуру, штати та посадові оклади працівників (облікова документація);
2. Правила внутрішнього трудового розпорядку;
3. Укази казенної палати з кадрових питань.

До першої, найбільш інформативної, групи належать:

- формулярні (послужні) списки чиновників [19];
- списки чиновників [20];
- особові справи співробітників [21];
- розклади окладів чиновників (штатні розписи) [22];
- інші матеріали про освіту, сімейний стан.

Облікова документація державного апарату є відображенням інформаційної складової фактичної службової діяльності чиновників. Документи містять інформацію про посаду, вік, соціальний статус, проходження служби (попередні посади, час та місця проходження служби, участь у бойових діях), судимість, оцінку діяльності та готовності до підвищення, відпустки, відставки, нагороди, сімейний стан, склад сім'ї та місце проживання.

Так, зокрема, формулярні списки чиновників мали вигляд таблиць і містили розгорнуті відомості стосовно просування чиновника по службі. Це інформація щодо чину, наявності кріпаків, віку, майна, проходження служби, заслуг та нагород, участі у військових походах, сім'ї та дітей.

Попередні дослідження життєвого рівня службовців казенних палат, здійснені нами, свідчать, що наприкінці XVIII – на початку XIX ст. вони були «переважно незаможними людьми, незначна зарплатня дозволяла хоч на мінімальному рівні утримувати себе і свої сім'ї. Нерідко при тимчасовому звільненні за станом здоров'я вони зверталися до імператора із клопотанням про залишення за ними зарплатні» [3, с. 158]. Подібна ситуація була характерною як для імперії в цілому, так і для українських губерній, зокрема. Так, наприклад, відповідно до клопотання Київського цивільного губернатора таємного радника Панкратьєва, міністр фінансів звертався до імператора з проханням про збереження окладу за службовцем Київської казенної палати, надвірним радником Гудимою після його звільнення зі служби за станом здоров'я у зв'язку з незадовільним матеріальним станом даного чиновника і його неспроможністю утримувати себе та свою родину [3, с. 158].

Значний інформаційний потенціал для вивчення повсякдення службовців та характеристики їхнього матеріального становища мають штатні розписи казенних палат, тобто документи, які відображають структуру установи, наявні посади та їхню кількість і, головне, – суми посадових окладів. Вивчення розміру платні чиновників казенних палат дає змогу визначити ступінь задоволення їхніх матеріальних потреб, рівня та якості життя, престижності професії.

Так, В. Орликом ще в 2003 р. було систематизовано та проаналізовано надзвичайно інформативні штатні розписи Київської казенної палати та повітових казначейств Київської губернії в 30-х роках XIX ст., які зберігаються в Державному архіві Київської області, зокрема у ф. 280, оп. 1, спр. 688 «Приписи різних департаментів по канцелярії Палати». Складені на основі аналізу зазначених документів таблиці дозволяють дослідникам історії повсякдення, зокрема життєвого рівня населення, дістати уявлення про стан матеріального забезпечення службовців губернського (табл. 1) [5, с. 68] і повітового (табл. 2) [5, с. 69] рівнів.

Таблиця 1

Штатний розпис Київської казенної палати станом на 1830 р.

<i>Посада</i>	<i>Кількість штатних одиниць</i>	<i>Оклад у рублях</i>
Віце-губернатор	1	4000
Йому квартирних		2000
Радники	2	1500
Губернський скарбник	1	1500
Губернський контролер	1	1500
Старший лісничий	1	1200
Йому фуражних		800
Асесор	1	1000
Секретар	1	800
Протоколіст	1	600
Журналіст	1	600
Бухгалтер	2	900
Помічник бухгалтера	2	500
Контролер	4	900
Помічник контролера	4	500

Столоначальник	6	5 по 600 1 – 800
Помічник столоначальника	7	400
Писар:	2	350
Вищого розряду	28	20 по 300
Середнього розряду		8 – 280
Нижчого розряду	1	260
Землемір	1	700
Присяжний	2	150
Разом	69	42200

Як бачимо, рівень доходів у межах даної установи різнився від 6000 руб. на рік для її очільника до 150 руб. для присяжного, тобто в 40 разів. У повітових під-розділах казенних палат – повітових казначействах – рівень окладів був значно нижчим і мав меншу кореляцію в доходах службовців, зокрема максимальний оклад становив 800 руб., а мінімальний – 120 руб. на рік, тобто різнився у 6,66 раза.

Таблиця 2

Штатний розпис повітових казначейств Київської губернії у 30-х роках ХІХ ст.

Посада	Штатних одиниць	Оклад у м. Києві (руб.)	Оклад в 11-ти інших повітових казначействах (руб.)
Повітовий скарбник	1	1000	800
Журналіст	1	600	400
Бухгалтер	1	800	500
Писар	2	300	250
Присяжний	4	150	120

Проте навіть такий рівень доходів службовців фінансових установ значно перевищував суми, отримувані представниками інших владних інституцій. Низький рівень доходів змушував дрібних службовців шукати додаткові джерела заробітку, щоб можна було хоч якось задовольнити мінімальні життєві потреби. Видатний український письменник Є. Гребінка в повісті «Пригоди синьої асигнації», опублікованої 1847 р., так описав життєвий рівень тогочасного дрібного службовця, викладений у формі діалогу писаря з секретарем місцевої установи:

« – Я служив спочатку рік на випробуванні без платні, а тепер ось другий рік служу на шістнадцяти рублях в рік асигнаціями.

– О! Платня неабияка: жити можна, навіть зі зручностями!

– Змилуйтесь! Ще б одному можна якось перебитися, а у мене на руках матінка та хвора сестра: б'ємося як риба об лід» [24, с. 432].

Проблеми з недостатнім, а часом і незадовільним матеріальним забезпеченням службовців розуміли в уряді, про що свідчать й інші документи згаданої вище справи «Приписи різних департаментів по канцелярії Палати» з фондів Держархіву Київської області.

Досить інформативними є документи з історії повсякдення службовців губерньського рівня у 30-х роках XIX ст., пов'язані з «Особливим комітетом із розробки проекту нових штатів губерньського управління», який очолював сенатор Васильчиков. Даним комітетом після вивчення справ щодо організації губерньського управління було сформульовано три основні принципи ефективної діяльності установ такого рівня, зокрема: відповідність чисельності чиновників установи необхідності виконання завдань, поставлених перед даною інституцією; призначення службовцям цих установ належного фінансування; забезпечення канцелярських витрат установи [25, арк. 2]. Тобто, нагальними проблемами повсякдення чиновників губерньського рівня було визнано: по-перше, їхня невідповідна чисельність, яка часто переобтяжувала службу і не сприяла якісному виконанню службових повноважень; по-друге, недостатній рівень окладів; по-третє, незабезпечення канцелярських витрат, що, до речі, є проблемою і сьогодні для працівників бюджетної сфери.

Другу групу архівних документів щодо повсякдення службовців казенних палат становлять правила внутрішнього трудового розпорядку, які містять інформацію про специфіку роботи даної установи, режим її діяльності, стягнення за порушення трудової дисципліни службовцями тощо.

Дана група об'єднує документи з таких питань:

– заборони службовцям державних установ без дозволу державних губернаторів іти у відпустку [26];

– стягнень та підвищення чинів канцелярських та інших службовців [27];

– стягнень за порушення трудової дисципліни [28].

У фонді налічується чимала кількість справ щодо порушень правил трудового розпорядку Київської казенної палати. Ці документи свідчать про наявність певних проблем у роботі установи, в тому числі пов'язаних із недбалістю й некомпетентністю службовців. Так, в архівних справах зустрічаються рапорти Київської міської думи до Київської казенної палати щодо взяття з думи чиновником палати скринь з грамотами, гетьманськими універсалами та іншими документами без розписки [29], про виявлений безлад при випадковій ревізії [30],

стягнення штрафів за самовільне відлучення з роботи [31], розкрадання державних коштів [32], штрафи за псування державного майна [33], наклепи [34], хуліганство [35], звільнення з посади за незаконні дії [36] тощо.

Третю групу становлять укази казенної палати з кадрових питань, у яких ідеться про таке:

- зарахування на службу (призначення на посаду) [37];
- переведення (переміщення) на іншу посаду [38];
- звільнення [39];
- заохочення (нагородження, преміювання) [40];
- накладення дисциплінарного стягнення [41];
- надання матеріальної допомоги [42];
- надання відпусток [43];
- відрядження [44];
- призначення пенсій [45].

Укази з особового складу оформлювалися при зарахуванні на службу, переведенні в чергові чини, заохоченні або притягненні до відповідальності та ін. В указах з особового складу характеризуються психологічні та професійні якості службовців. Індивідуальні характеристики чиновників дають змогу значно розширити поле дослідження. Так, відомості щодо освіти, соціального стану, досвіду, віку, стану здоров'я, професіоналізму, ділових якостей, матеріального становища службовців характеризують водночас умови їхнього щоденного життя.

Генеральний реєстр вхідних документів Київської казенної палати, рапортів, доносів, «прошеній» (звернень) [46] мав табличну форму; він містить інформацію стосовно руху документів, а короткий опис змісту справи дає змогу дістати уявлення про щоденну діяльність чиновників палати, їхні посадові обов'язки, ступінь робочого навантаження та ін.

Вагому роль для вивчення історії повсякдення чиновників казенних палат відіграють довідково-інформаційні документи. Значна частина вхідної та вихідної документації відображає фактичний стан справ в установі та є основою для складання розпорядчої документації. Нерідко зміст довідково-інформаційних документів торкався буденних питань роботи чиновника, тому вважаємо за необхідне охарактеризувати інформаційний потенціал даної категорії документів Держархіву Київської області щодо повсякдення службовців казенних палат. До довідково-інформаційних документів Київської казенної палати належать:

- рапорти [47] та доповідні записки [48];
- повідомлення [49], скарги, доноси;
- службове листування;
- протоколи засідань.

Рапорти – це звернення, які подавалися з метою реалізації особистих інтересів або законних потреб службовця. Рапорти про призначення на службу, переміщення чиновників, призначення пенсій висвітлюють інтереси службовців казенної палати і допомагають з'ясувати їхні особисті якості та плинність кадрів в установі. Досить близькими до рапортів є доповідні записки, які слугували для вирішення питань у межах установи. Нерідко їхній зміст стосувався виявлення правопорушень або ж, навпаки, досягнень та успіхів по службі. Аналіз доповідних записок дає змогу дістати уявлення про ставлення чиновників до служби, виявити позитивні та негативні сторони професійної діяльності.

Відомості щодо осіб та подій надходили до казенної палати у вигляді повідомлень. Насамперед, це інформація про неприйняття на службу певних осіб, звинувачених або підозрюваних у злодіяннях [49]. Серед повідомлень керівництву нерідко зустрічаються також доноси стосовно неправомірних дій чиновників, зловживання владою, злочинів та хуліганства [50]. Будні службовців казенних палат не обходилися без скарг, що надають інформацію про наявність проблемних питань, зокрема недбалість та бездіяльність посадовців. Зміст скарг дає можливість з'ясувати причини невдоволення роботою службовців та питання, які турбували представників інших установ та населення, підпорядкованого території казенної палати, зокрема Київської губернії. Так, фонд 280 «Київська казенна палата, м. Київ» містить, наприклад, такі скарги: Богуславського повітового казначейства на Звенигородське казначейство щодо ненадсилання формулярного списку чиновника Кошельника, який служив там [51]; Васильківського повітового казначея Крижановського на утиски при отриманні патентів [52]; державних селян с. Нові Греблі та м. Прилуки на комісара Чаплинського за захоплення їхніх земель, надмірну експлуатацію та побої [53]; міщанина Баланцова на неправильне зарахування його синів до числа рекрутів [54] та ін. Доноси дуже подібні за змістом до скарг, але між ними існує й певна відмінність: скарги стосувалися безпосередньо скаржника, а донощик виступав третьою особою та не мав безпосереднього стосунку до проблеми. Нерідко доноси були анонімними. Самі ж доноси є багатоаспектним соціально-психологічним явищем та розкривають різні сторони суспільних та міжособистісних стосунків у колективі. Зміст та характер доносів можуть свідчити про стан психологічного та емоційного мікроклімату в установі. Як бачимо, наявність конфліктних ситуацій є ознакою недосконалості системи зарахування на службу, низьких моральних та ділових якостей окремих чиновників, матеріальних проблем, які штовхали службовців до посадових злочинів корупційного характеру тощо.

Службове листування – невід'ємна складова діяльності казенних палат. Листи були одним з основних засобів комунікації з іншими установами. Насамперед, це листування з установами вищої інстанції (генерал-губернатором,

міністерствами), з місцевими органами виконавчої влади (поліцією, судами, міськими управами), з окремими фізичними особами (стосовно розгляду скарг, заяв). Зміст листів стосувався також ситуацій із життя пересічних службовців. Так, зазначені джерела містять інформацію про продаж майна чиновників [55], відведення землі [56], перевірку посадових окладів [57] та відомості, що стосуються приватного життя. За даними цих документів можна охарактеризувати труднощі, з якими зіштовхувалися службовці, проаналізувати їхні матеріальні потреби та проблеми, здійснити грошовий вимір майна та визначити коло осіб, залучених до їхнього життя.

Інформація щодо повсякдення чиновників досліджуваної нами установи представлена в документах про передплату газет для чиновників казенних палат [58], стан здоров'я працівників [59], а також у вказівках та зауваженнях стосовно здійснення професійної діяльності [60]. Усе це дає змогу максимально дослідити умови праці, життя, лікування, уподобання та інші фактори, що впливали на формування та розвиток особистості.

Висновки. Таким чином, документи Державного архіву Київської області всебічно розкривають питання історії повсякдення службовців казенних палат у Наддніпрянській Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст., зокрема в Київській губернії. Детальний аналіз інформаційного потенціалу документів архівного фонду № 280 «Київська казенна палата, м. Київ» щодо вивчення історії повсякдення чиновників дає підстави розподілити цей корпус документів на два блоки: з кадрових питань та довідково-інформаційні документи.

Корпус архівних документів з кадрових питань, які стосуються повсякдення службовців Київської казенної палати, складається з трьох груп: документи, що встановлюють структуру, штати та посадові оклади працівників; правила внутрішнього трудового розпорядку; укази казенної палати з кадрових питань. Документи першої групи містять відомості про особовий склад, штатні розписи, розклад роботи службовців, дані про зарахування та звільнення, нагородження та заохочення, накладення дисциплінарних стягнень. Зазначені відомості допоможуть визначити ступінь задоволення матеріальних потреб, рівня та якості життя чиновників, престижності професії. Документи щодо порушень правил трудового розпорядку свідчать про наявність певних проблем у роботі установи, у тому числі пов'язаних із недбалістю й некомпетентністю службовців.

В указах з особового складу характеризуються психологічні та професійні якості службовців. Індивідуальні характеристики чиновників дають змогу значно розширити поле дослідження. Так, відомості щодо освіти, соціального стану, досвіду, віку, стану здоров'я, професіоналізму, ділових якостей, матеріального становища характеризують водночас умови щоденного життя службовців.

Довідково-інформаційні документи дозволяють дістати уявлення про труднощі, з якими зіштовхувалися службовці, проаналізувати перелік їхніх матеріальних потреб та проблем, здійснити грошовий вимір майна та визначити коло осіб, залучених до повсякденного життя.

Виявлені документи збагачують джерельну базу досліджень та становлять значний фундамент для подальших наукових студій.

Список використаних джерел

1. Удод О. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії // Краєзнавство. Київ, 2010. № 3. С. 6–9.
2. Головка О. Виникнення казенних палат в Україні та організаційно-правові застави їх діяльності в кінці XVIII – на початку XIX ст. // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. Харків, 2003. Вип. 23. С. 218–224.
3. Орлик В. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2007. 631 с.
4. Орлик В. Казенна палата // Енциклопедія історії України. Київ, 2007. Т. 4. С. 20–21.
5. Орлик В. Казенні палати в системі фінансового управління Російської імперії в кінці XVIII – у XIX ст. (на матеріалах Київської губернії) // Український історичний журнал. Київ, 2003. № 2 (449). С. 66–73.
6. Orlyk S., Orlyk V. Control of the Russian occupation authority over the activities of salt factories in Halychyna and Bukovyna in the period of the First World War // Східноєвропейський історичний вісник. Дрогобич, 2019. № 10. С. 85–93. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.10.159178>.
7. Шпортун О. Особливості діловодства казенних палат Наддніпрянської України XVIII – початку XIX ст. // Соціум. Документ. Комунікація. Переяслав-Хмельницький, 2020. № 8. С. 351–366.
8. Шпортун О., Табачук А. Зловживання владою та службовим становищем чиновників казенних палат Наддніпрянської України (XVIII–XIX ст.) // Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 2019. № 46. С. 199–206.
9. Ярошенко М. Протидія корупційним правопорушенням серед губернської чиновницької адміністрації в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова. Київ : Вид-во НПУ імені М. Драгоманова, 2017. Вип. 32. С. 29–34.
10. Коцур В. Вступне слово // Історія повсякденності: теорія та практика. Матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / упоряд.: О. Лукашевич, Т. Нагайко; Міністерство освіти і науки України; НАН України. Інститут історії України; ДВНЗ Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди; Кафедра історії та культури України; Навчально-науковий центр усної історії. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 9.

11. Орлик В., Орлик С. Теоретико-методологічні та джерелознавчі проблеми економічної історії України // Універсум історії та археології. Дніпро, 2019. Том. 2 (27). Вип 2. С. 5–27. DOI: <https://doi.org/10.15421/26190201>

12. Орлик В., Павленко В. Грошовий вимір господарства українського селянства в середині XIX ст. (на матеріалах села Мліїв, Черкаського повіту Київської губернії) // Український селянин. Черкаси, 2020. Вип. 24. С. 42–48. DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2020-24-Orlyk-Pavlenko>

13. Державний архів Київської області. Ф. 280. Оп. 1.

14. Там само. Оп. 22.

15. Там само. Оп. 84.

16. Там само. Оп. 165.

17. Там само. Оп. 196.

18. Там само. Оп. 200.

19. Там само. Оп. 1. Спр. 33, 37, 335, 336, 332, 236, 295, 441, 467, 469, 489, 490; Оп. 196. Спр.14; Оп. 199. Спр. 1–16. Оп. 200. Спр. 1.

20. Там само. Оп. 1 Спр. 466, 476; Оп. 200. Спр. 34, 126; Оп. 22. Спр. 36.

21. Там само. Оп. 84 Спр. 1–2147; Оп. 1 Спр. 40.

22. Там само. Оп. 200. Спр. 606.

23. Там само. Спр. 617.

24. Гулак-Артемівський П., Гребінка Є. Поетичні твори. Повісті та оповідання. Київ : Наук. думка, 1984. 606 с.

25. Державний архів Київської області. Ф. 280. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 2.

26. Там само. Оп. 1. Спр. 170.

27. Там само. Оп. 1. Спр. 425; Оп. 200. Спр. 531, 466, 476, 34, 126; Оп. 22. Спр. 36.

28. Там само. Оп. 1. Спр. 78.

29. Там само. Оп. 22. Спр.15.

30. Там само. Оп. 22. Спр. 44.

31. Там само. Оп. 196. Спр. 8.

32. Там само. Оп. 200. Спр. 108; Оп. 1. Спр. 235.

33. Там само. Оп. 200. Спр. 110.

34. Там само. Оп. 1. Спр. 171.

35. Там само. Оп. 1. Спр. 324.

36. Там само. Оп. 200. Спр. 190.

37. Там само. Оп. 1. Спр. 38, 412, 337, 387, 460, 215, 363, 440, 474, 373; Оп. 22. Спр. 2; Оп. 196. Спр. 3–4, 9.

38. Там само. Оп. 1 Спр. 32, 75, 414, 442, 468, 480; Оп. 196. Спр. 9.

39. Там само. Оп. 1. Спр. 80, 415, 365, 386, 491, 492, 408, 480; Оп. 200. Спр. 60, 118–121.

40. Там само. Оп. 1 Спр. 39; Оп. 22. Спр. 26, 29, 40, 37, 53. Оп. 200. Спр. 17–18, 28, 66, 580.

41. Там само. Оп. 22. Спр. 41.

42. Там само. Оп. 165 Спр. 1–342.
43. Там само. Оп. 1. Спр.80, 415.
44. Там само. Оп. 1. Спр. 407, 443, 463; Оп. 196. Спр. 7. Оп. 200. Спр. 187.
45. Там само. Оп. 1. Спр. 409.
46. Там само. Оп. 1. Спр. 472.
47. Там само. Оп. 196. Спр. 8.
48. Там само. Оп. 196. Спр. 6.
49. Там само. Оп. 200. Спр. 142, 188, 189; Оп. 1. Спр. 214.
50. Там само. Оп. 22 Спр. 33; Оп. 200. Спр. 525.
51. Там само. Оп. 1. Спр. 184.
52. Там само. Оп. 22. Спр. 55.
53. Там само. Оп. 162 дод. Спр. 121.
54. Там само. Оп. 200. Спр. 925.
55. Там само. Оп. 200. Спр. 903.
56. Там само. Оп. 200. Спр. 158, 171.
57. Там само. Оп. 1. Спр. 455.
58. Там само. Оп. 1 Спр. 202.
59. Там само. Оп. 1 Спр. 323.
60. Там само. Оп. 200. Спр. 116.

Oksana Shportun,

graduate student

*of the Department of History, Archeology, Information and Archival Affairs,
Central Ukrainian National Technical University*

(Kropyvnytskyi, Ukraine)

ORCID: 0000-0003-1261-5056

e-mail: shportoon1994@gmail.com

Vasyl Orlyk,

Doctor of Historical Sciences (Dr. habil. in History), Professor,

*Head of the Department of History, Archeology, Information and Archival Affairs,
Central Ukrainian National Technical University*

(Kropyvnytskyi, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-7947-9557

e-mail: v.m.orlik@gmail.com

Information potential of documents from State Archives of Kyiv region concerning study of history of everyday life of state chamber's officials in Naddnpirianska Ukraine (late 18th – early 20th centuries)

The purpose of the work is to characterize the information potential of documents of the State Archives of Kyiv region on the everyday life of officials of state chambers, namely, identification, selection and analysis of archival documents of official, semi-official and unofficial nature, which contain information about the life and work of

employees of financial institutions in the Naddniprianska Ukraine. **Research methodology.** The problem raised in the article combines three areas of scientific research: the history of everyday life, economic history and source studies, and correspondingly methodological approaches for realization of the purpose of the article are also based on the combination of methodology of these three areas. **The scientific novelty** lies in the analysis of the information capabilities of the documents from the State Archives of Kyiv region concerning study of the history of everyday life of state chamber's officials in the Naddniprianska Ukraine in the late 18th – early 20th centuries. **Conclusions.** A detailed analysis of the information potential of documents from the archival fond No. 280 «Kyiv State Chamber, the city of Kyiv» concerning the study of the history of the officials' everyday life, provided grounds to consolidate this corpus of documents into three groups: documents establishing the structure, permanent staff and official salaries of employees; internal work regulations and ordinance of the state chamber on personnel issues. The documents of the first group contain information on personnel, organization lists, work schedules of employees, admission and dismissal, rewards and incentives, imposition of disciplinary sanctions. This information will help determine the degree of satisfaction of material needs, level and quality of life, the prestige of the profession. Documents regarding violations of labor regulations indicate the presence of certain problems in the work of the institution, carelessness, incompetence of employees. The identified documents significantly supplement the source base of research and form a significant foundation for further research.

Key words: archival fond, information potential, everyday life, state chamber, Naddniprianska Ukraine, official.

*Стаття підготовлена 5 січня 2021 року;
подана до друку 18 січня 2021 року.*

Nataliya Ivanova,

Candidate of Philological Sciences (Ph. D. in Philology),

Associate Professor,

Associate Professor of Department of Foreign Languages for the Humanities,

I. I. Mechnikov Odesa National University,

(Odesa, Ukraine)

ORCID: 0000-0001-9614-9587

e-mail: nat-iva@ukr.net

Tetiana Pakhalkova-Soich,

Candidate of Philological Sciences (Ph. D. in Philology),

Associate Professor,

Associate Professor of Department of Language Training,

Kharkiv National University of Radio Electronics

(Kharkiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0003-0459-5868

e-mail: tetiana.pakhalkova-soich@nure.ua

Oksana Prysiazhniuk,

Candidate of Philological Sciences (Ph. D. in Philology),

Associate Professor,

Associate Professor of Department of Foreign Languages for the Humanities,

I. I. Mechnikov Odesa National University,

(Odesa, Ukraine)

ORCID: 0000-0001-7357-5516

e-mail: ragsphoto@ukr.net

STRUCTURAL AND COMPOSITIONAL MODEL OF 18th CENTURY SCIENTIFIC TEXT

The aim of the article is to study the structure of the 18th century French scientific text “Herbier Medical. 1759” and, having considered its main logical and semantic components, ontological and functional features, to describe its structural and compositional model. **Research methodology.** The study revealed the integrated use of the following methods: descriptive (when inventorying and systematizing the features of the monument); structural with elements of component and distributive analysis (when studying the internal organization of the analyzed text); quantitative method (specifying the relationship between chapters with different paragraphs). **Scientific novelty.** It was determined that the title page “Herbier Medical. 1759” is a headline complex that conveys a textual thematic chain; the page is expository; the introduction is a detailed description of herbal medicines’ types on the next four pages; the concentrated content of the manuscript is presented on two pages in the form of a detailed classification of medicinal plants. Having studied the paragraph division of the chapters describing 21 sections of medicinal plants, the authors have identified permanent and volatile components,

which ultimately led to the creation of a six-component composite model. **Conclusions.** In this article, a previously unpublished French scientific text of 1759 is introduced into scientific circulation and described, taking into account its logical-semantic organization on the basis of cognitive and communicative analysis, and ultimately contributes to the study of the history of the 18th century natural science and linguistic knowledge. We consider such studies as promising and necessary that will represent the linguoculturological analysis of phytonyms in "Herbier Medical. 1759", a systematic description of its calligraphy, etc.

Key words: the Herbarium of I. I. Mechnikov Odesa National University (MSUD), the 18th century manuscript "Herbier Medical contenant vingt et une classes de plantes usuelles dont on fait le plus frequemment usage dans la pratique de la Medecine Rangées selon les vertus qui leur sont les plus generallement reconnues", French scientific text of 1759.

The relevance of the topic. The material for our article is the 18th century manuscript, more precisely, *Travnik* (1759), which has the full name "Herbier Medical contenant vingt et une classes de plantes usuelles dont on fait le plus frequemment usage dans la pratique de la Medecine Rangées selon les vertus qui leur sont les plus generallement reconnues (1759)" (further – "Herbier Medical (1759)") [7]. It is located in the Herbarium of I. I. Mechnikov Odesa National University (MSUD), which in September 2004 was included into the State Register of Scientific Objects which constitute National Treasure [1]; consequently, the study of the oldest herbarium of this collection from the standpoint of various modern directions of historical and linguistic science cannot but be recognized as relevant.

This manuscript was read only in the early XXIst century due to the use of new digital technologies (after scanning). Now "Herbier Medical (1759)" is digitized and presented in the form of an electronic version on the website of the scientific library of I. I. Mechnikov Odessa National University in the fund of rare editions and old prints, which allows without any complications to read and to study the text generally for scientific purposes.

The aim of the article is to study the structure of this XVIIIth century French scientific text, to identify its linguistic features and, having considered its main logical-semantic components, ontological and functional features, to describe its structural and compositional model.

Analysis of researches and publications. The studied text was neither published nor translated in the XVIIIth-XXIst centuries. Initially, only such Odesa botanists as O. Y. Bondarenko, T. V. Vasylieva, S. Kovalenko, O. S. Murashko, V. V. Nemertsalov under the leadership of S. G. Kovalenko, referred to this source, having noted its highest historic value and uniqueness [5; 6]. The researchers analyzed the floristic composition of plants presented in the XVIIIth century herbarium, and their distribution into groups. The researchers meticulously compared how, on what grounds, and for what purpose the plants described in "Herbier Medical (1759)" were used in the XVIIIth century and contemporary medicine [4].

Somewhat later, N. G. Ivanova has analyzed some calligraphic features of the manuscript letters [8] and has quite recently described the originality of the translation of the studied text into Ukrainian [2], drawing attention (in co-authorship with O. A. Tarasova) to some features of the translation of "Herbier Medical (1759)", taking into account the concepts of cohesion, coherence and thematic progression [3]. Such a small number of linguistic researches of this XVIIIth century manuscript allows us to consider the chosen topic relevant, well-timed and necessary.

The relevance of the study is based on the lack of comprehensive historical and linguistic researches of the manuscript "Herbier Medical Contenant vingt et une classes de plantes usuelles dont on fait le plus frequemment usage dans la pratique de la Medecine Rangées selon les vertus qui leur sont les plus generalement reconnues (1759)".

Presenting main information. "Herbier Medical (1759)" is a monochrome manuscript made on 39x25 paper, with a total volume of 254 pages, where pages of solid text alternate with pages with dried parts of plants; the latter are accompanied by nominations in French and in some cases in Latin made by the author. Plants placed on the leaves, are carefully glued with paper strips. The manuscript is characterized by good preservation and excellent neat design; pictures in the text are absent.

Deciphering the researched manuscript and preparing it for the future publication with the maximum approximation to the original (31 pages) and the list of medicinal plants (295 items) was the first stage of our work, which gave rise to our further and future research. The text is typed in a modern font and transmitted into Latin. Author's style is preserved; unstable, in many cases variable, spelling of manuscript words is shown, methods and variants of syntagmatic division of the text (division into words, selection in the text) are not changed, which is essential for further linguistic analysis of the text [2].

The manuscript "Herbier Medical (1759)" is one of those ancient texts that are distinguished by the depth and seriousness of the general design, which is manifested even in the title, which is its key structural component. It is in the title that the author motivates the ordered composition of the text, since the genre feature of the studied work is indicated – Herbier Medical, both the main idea and the further development of the work are shown in a concentrated form with reference to the number of sections of the described plants ("*vingt et une classes de plantes usuelles*") [7, p. 3] and the main feature taken as the basis of the classification ("*les vertus qui leur sont les plus generalement reconnues*") [7, p. 3]. Confirmation that the title page is considered by the author as an integral part of the text, more precisely, the "pretext", is its design, namely the fact that it participates in the general numbering and is accompanied by the Arabic numeral 1, located at the top in the center [7, p. 3].

The compositional structure of the studied text is clear and corresponds to the traditions of the time: almost constant use of capital letters to indicate the beginning of a new phrase and point to mark the end of the semantic segment, the division of the text into large semantic segments (paragraphs). It was found that of the 31 pages of text, only four do not begin with a new paragraph. The text itself is divided into 84 paragraphs, each of which is drawn up on a new line. The maximum number of paragraphs per page is 5, the minimum is 1.

Since the pagination in the original text "Herbier Medical (1759)" is centered in Arabic numerals at the top exclusively on the first ten pages, in order to optimize and simplify further work with this manuscript monument; in bibliographic references we mark the pages on the electronic version [7]. Let's continue our consideration of the compositional structure of the studied text. On the page located on the opposite side of the title page, there is no numbering or any information.

The next page (in accordance with the numbering according to the text of the original – the third one), which is actually the first full page of the text, differs from others by the fact that its design is one paragraph. Here the author's position which reflects his observations of the surrounding world, is designated; the essence of "Herbier Medical (1759)" and its meaning are described: "*Cet herbier renferme toutes les plantes usuelles que l'on employees les jours dans la pratique de la medicine*" [7, p. 5]; the aim of his writing is indicated "*pour pouvoir fans le fecours de ces derniers fe procurer les remedes convenables, dans les indispositions dont on peut etre affecté*" [7, p. 5]; the addressee is pointed out "*ceux mêmes qui ne font medecin*", "*ceux qui font des voyages, ou ceux qui font au service dans les troupes*" [7, p. 5]; the conditions that will ensure the application of the proposed knowledge are described "*au moyen de cette connoissance*"; the things that could be useful are mentioned "*on a tous le tems, et dans tous les lieux les plantes necessaires a nos maladies*"; "*on n'a pas toujours un medecin ou un un chirurgien pour en faire l'application lors que l'on en eft affecté*" [7, p. 5].

So, in the studied text which is the carrier of scientific information, some special knowledge accumulated by the author has been verbalized and presented taking into account the most important pragmatic category – the "addressee factor", i.e. with an orientation towards a certain (in our case, probably not high enough) scientific level of preparedness of a potential interpreter. The successful implementation of the communicative task set by the author can be ensured through the effective organization of the text space. Therefore, this page can be considered as an introduction to the following text, emphasizing its anthropocentric orientation.

The next page of the manuscript (in accordance with the numbering according to the text of the original – the fourth one) is composed of three paragraphs.

The first line of its first paragraph shows the author's desire to attract and interest readers "*Pour rendre cet herbier interessant*" [7, p. 6]. In this paragraph the structure of

the work is outlined in more details “jexpoferai à la tete de chaque classes des plantes Leur vertu, et en quoi elle Consiste, leur action fur nos parties, et La maniere de Les employer” [7, p. 6]. In the second paragraph, the author points out that human health and treatment are directly related to the plant world (“Les plantes font des medicamens tirés du fecond regne, qu’on nomme regne vegetal toutes leurs parties font d’usage dans la medecine”) [7, p. 6], cites the constituent parts of plants (“Ces parties font Les racines, les tiges, les ecorces, Les feuilles, les fleurs, les fruits, les femences”), lists the types of herbal medicines which could be made from them (“on les employe, en infusion, en decoction, en extrait, ou en diffillation, et en poudre”) [7, p. 6].

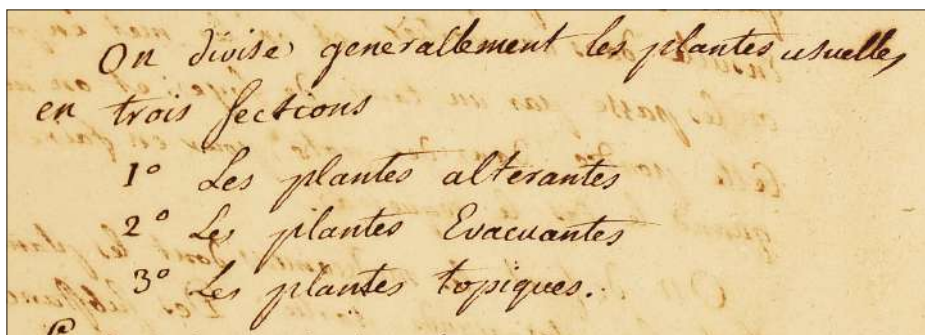
The third paragraph provides a detailed description of the methods for preparing *infusion* from medicinal herbs: “On ne met en infusion que les parties de plantes dont la texture, eft delicate comme font les fleur et quelques feuilles: ou bien Celles qui font fort aromatiques; parce que leur vertu qui ne consiste que dans des parties fort fubtiles fe diffippent entierement à La chaleur de L’eau bouillante: et il ne reste plus ordinairement, après quelles ont bouillie, qu’une eau insipide qui na plus la vertu de La plante” [7, p. 6].

The fifth page of the manuscript (numbered in the original text) starts with a detailed description of the recipe for preparing *infusion*: “Pour bien faire une infusion, il faut prendre une caffetiere d’environ trois ou quatre verres, L’emplir d’eau et lexprofer au feu, jusq’ace quelle commence à bouillir, enfuite on y jette deux pinceé de fleurs, de feuilles ou de plantes aromatiques; on couvre la caffetiere de fon couvercle et on la retire du feu” [7, p. 6]. The following are recommendations for their use, with reference to the medical practice of herbarium’s author: “quand la chaleur Commence a diminuer, on verfe cette infusion dans une tasse, ou l’on a mis un peu de fucre et on La boit fur le champ: on eft certain par ce procede, d’avoir dans l’infusion toute la vertu de la plante dont on fait usages et que La plante aromatique n’en est point Evaporeé” [7, p. 6]. The following are the features of *decoction* preparing [7, p. 6 – 7], *extraits* [7, p. 6 – 7], *distillation* [7, p. 7], *poudre* [7, p. 7]. Thus, about four pages of handwritten text are dedicated to a detailed description of the types of medicinal herbal remedies and methods of their preparation.

The next semantic part is devoted to the general characteristics of medicinal herbal remedies. Their definition is given, indicating the importance of using herbal medicines (“On definit les medicamens dont les plantes font la plus grande partie; Des subftances qui etant prises interieurement, ou appliqués exterieurement ont la faculté de changer la mauvaife difpofition de notre Corps en une meilleure”) [7, p. 7], their action is described (“Les medicamens agiffent fur nos parties folides en les relachat quand elles font trop tendues; en, les refferant quand elles font trop relacheés, et en les irritant”) [7, p. 8], providing the description with an example, undoubtedly based on the author’s medical practice: (“Cette derniere action eft neceffaire quand il eft queftion de faire degorger les glandes: limitation que cauffe Certaines

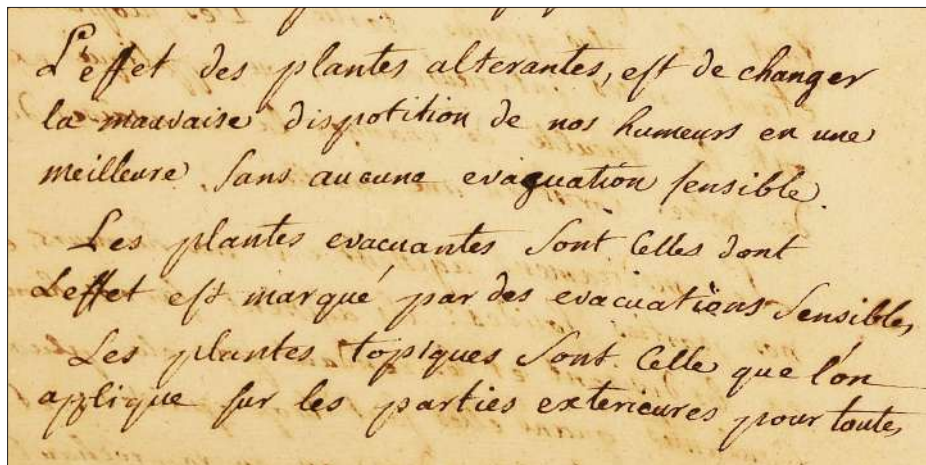
plantes fur les folides occasionnent une action qui ferre les glandes, et qui leur fait vuidier les humeurs dont elles font engorgees") [7, p. 8].

Further, in the middle of the eighth page of the text, there is a transition from the description of medicinal values of plants to their classification by properties, which is presented by the author both clearly and visually as well as spelling and calligraphy are correct too. The new line indicates the existence of three groups of plants used in medical practice [7, p. 8].

Picture 1. "Herbier Medical (1759)". Classification. Three groups of medicinal plants [7, p. 8].

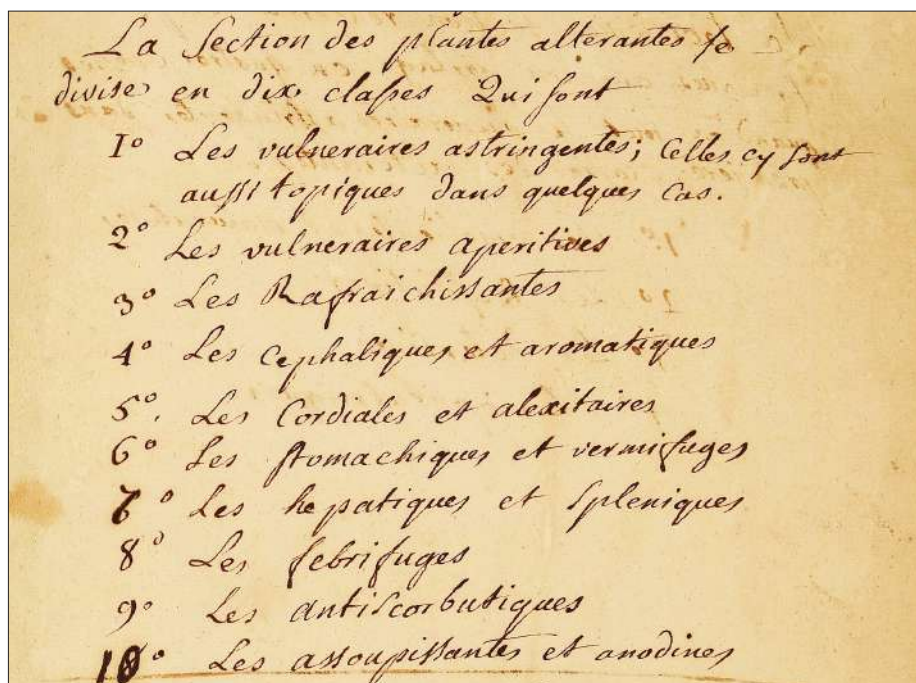
In accordance with the logic of the scientific text, a short (one sentence) generalizing description of each named group is proposed and presented on a new line:

Picture 2. "Herbier Medical (1759)". Classification. Three groups of medicinal plants [7, p. 8].

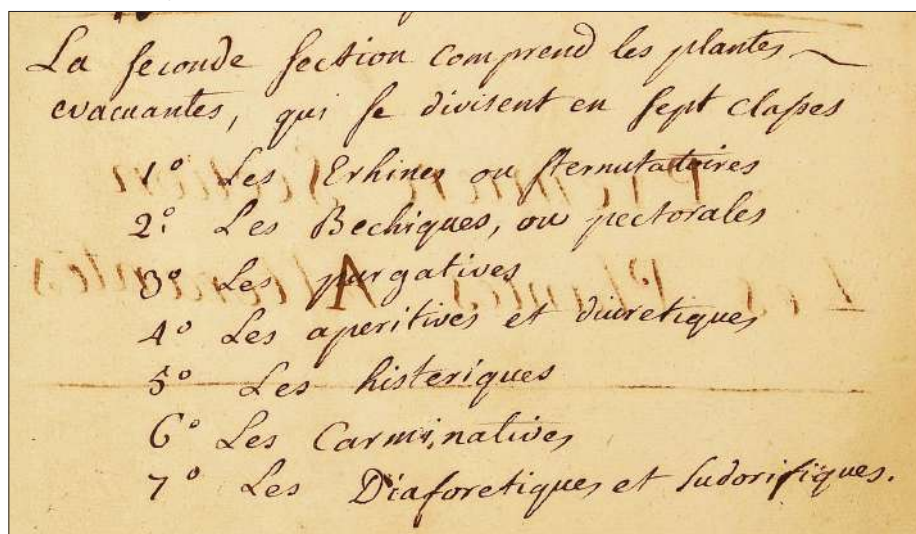
The description is made up to the end of the eighth page of the original, but the last line "Les maladies qui les affectent" [7, p. 8] moved to the next page, which somehow violates the holistic perception of this passage of the text. So, on the ninth and tenth pages of the manuscript (numbered in the original text), further details of the classification of plant groups are presented.

The first group is divided into 10 sections [7, p. 8]:

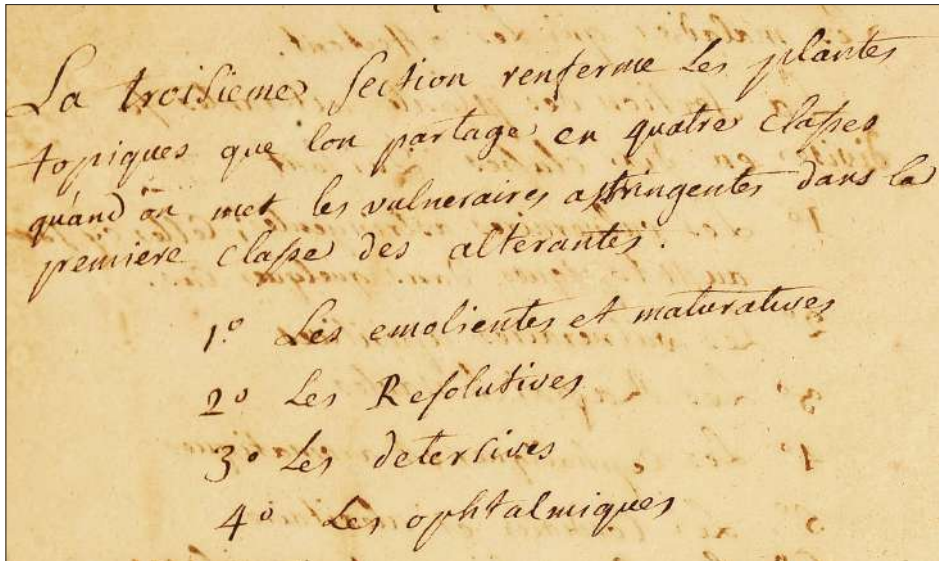
Picture 3. "Herbier Medical (1759)". The sections that make up the first group of medicinal plants [7, p. 8].

The second group includes 7 sections [7, p. 8]:

Picture 4. "Herbier Medical (1759)". Sections that make up the second group of medicinal plants [7, p. 8].

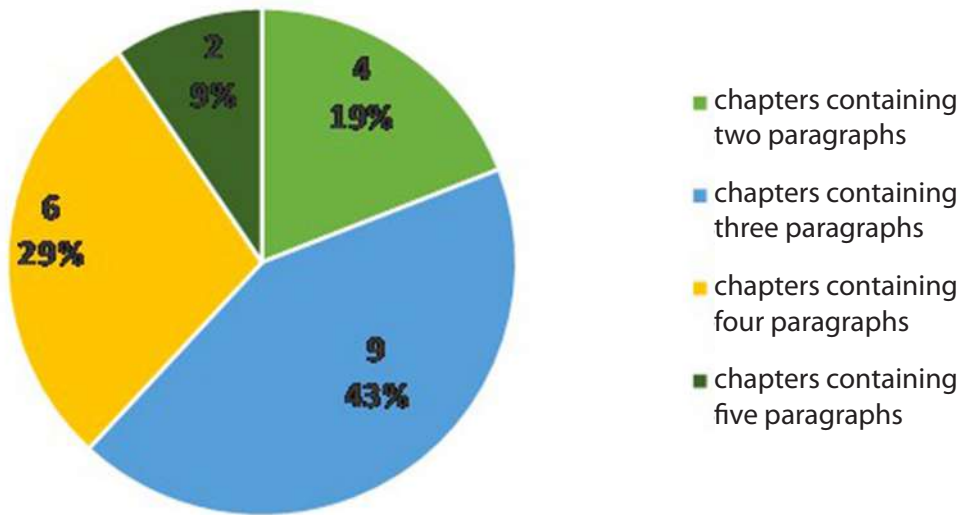
The third group is formed by 4 sections [7, p. 9]:

Picture 5. "Herbier Medical (1759)". Sections that make up the third group of medicinal plants [7, p. 9].

Let us note how classifications of groups and sections have been designed. First, the author uses Arabic numerals followed by a superscript, the so-called "zéro supérieur", which is the final symbol o of such Latin words as *primo*, *secundo*, *tertio*, *quarto*, *quinto*, *sexto*, *septimo*, *octavo*, *nono*, *decimo*, etc. Secondly, the initial word of the name of each plant group (and this is the definite article *les*) is written in a new row with a capital letter. Thirdly, punctuation marks (colon, semicolon, dash, comma), which are traditionally used in any classification, with rare exceptions, are absent. Thus, a semicolon is fixed once (in an additional remark to the first section of the first group) and twice are fixed (in a complex sentence with the relative pronoun *qui* in the definition of the second group and when enumerating before the conjunction *ou* in the second section of the second group) and dots (at the end subdivisions into classes and upon completion of the classification of the second group). We believe that exactly these three pages, which contain a numbered classification of plants, should be regarded as a non-trivial content of the manuscript. From the eleventh page of "Herbier Medical (1759)" begins the description of medicinal properties of plants [7, p. 9]. Further, the handwritten material is arranged into chapters, each of which is located on a separate page and bears a name corresponding to the title of the described section of plants. Each chapter contains graphically decorated paragraphs that reflect the logic of text's semantic relations: in four chapters (the second and sixth sections of the first group, the sixth section of the second group, the second

section of the third group) 2 paragraphs are highlighted; in nine chapters (the first, fifth, seventh and tenth sections of the first group, the first, fourth, fifth and seventh sections of the second group, the fourth section of the third group) – 3 paragraphs; in six chapters (the fourth, eighth and ninth sections of the first group, the third section of the second group, the first and third sections of the third group) – 4 paragraphs; in two chapters (the third section of the first group and the second section of the second group) – 5 paragraphs. The abovementioned has been summarized in the diagram below, which clearly shows the numerical and percentage ratio between chapters containing different numbers of paragraphs:

Picture 6. *The ratio between chapters containing different numbers of paragraphs.*

Thus, in the chapters of the studied text, describing 21 groups of medicinal plants, the following linguistic pattern is observed: the number of paragraphs in them varies from 2 to 5. Chapters with three paragraphs each make up almost half (47%) of the total number of text's chapters; about a third of chapters (29%) include four paragraphs; about a third (28%) – two or five paragraphs, and the first paragraphs (19%) are twice as many as the second ones (9%).

Consequently, in the studied text "Herbier Medical (1759)" chapters with an average number of paragraphs (3 and 4) have a high frequency, chapters with a maximum (5) and minimum (2) number of paragraphs have a low frequency.

Having achieved clarity and consistency of presentation, the author clearly structures the chapters, which allowed us, when analyzing the content of the studied text, to form a six-component compositional model that reveals the same type of logical and semantic content of each chapter of the studied text. Four permanent

components are distinguished: justification of the names of plant sections according to their functions and/or properties (1), *damage to internal and external organs and/or disease* (2), *a description of the healing properties of medicinal plants in section* (3) and *methods of their use and rules of taking* (4).

The information content of these components can be expanded or concretized with additional indications of the sequence and duration of therapeutic actions, the time of collecting herbs, conditions for the successful therapeutic use of plants, highlighting the value of a particular function in the body; a description of the influence made by herbal medicines on the human body, recommendations on how to use them; indication of the doctor's target attitude, description of the results of successful therapeutic use of plants of this group, indication of the condition, concomitant disease, etc. So, for example, in three chapters (the fourth section of the first group *CEPHALIQUES & AROMATIQUES* [7, p. 36], in the sixth section of the first group *PLANTES STOMACHIQUES & VERMIFUGES* [7, p. 50], in the seventh chapter of the first group *HEPATIQUES & SPLENIQUES*) [7, p. 56] the synonymous names of the corresponding plant sections are reasonably indicated. The definition of the disease (*ophthalmies*) is given once, in the fourth section of the third group *PLANTES OPHTALMIQUES* [7, p. 148].

Two variable volatile components are fixed: warnings in the use of plants of the specified section (5), and references to the author's previous medical experience (6). Tips for the careful medicinal use of plants appear in seven chapters (in the first, third and seventh sections of the second group, in the second, third and fourth sections of the third group, and in the tenth section of the first group). We are talking about remarks about the negative consequences of violating a medical recommendation, about the wishes of careful handling with these medicaments. Information about author's preliminary medical experience takes place in four chapters (in the third and fifth sections of the second group and in the second and third sections of the third group).

As for the order of the permanent components of the text model in the chapters, in the overwhelming majority of cases it is direct. Three times (in the third, fifth and seventh sections of the second group) a transgression is observed, complicated by an inversion involving volatile components. So, in the third section of the second group *PLANTES PURGATIVES* [7, p. 89] at the beginning, the properties of plants and the functions they perform are indicated. Further, it is said about the existence of two subsections in the section.

Then, from a scientific point of view, the general mechanism of plants' influence is described (plants that make up this section), and the need for their careful therapeutic use is emphasized with reference to the author's preliminary medical experience. The fifth section of the second group *PLANTES HYSTÉRIQUES* [7, p. 107] ini-

tially presents the properties and functions of plants; then the human organ with its functions is professionally described; then the conditions for the use of herbal medicines are indicated, their types are listed, the duration of their use is recommended; at the end, the effects associated with the successful medicinal use of the plants in this section are described. The seventh section of the second group *PLANTES DIAPHORETIQUES & SUDORIFIQUES* [7, p. 120] indicates the properties and functions of the two plant species that make up this section, with an emphasis on the particular importance of their use; lists the diseases in which can be treated with the help of these plants, and diseases in the treatment of which the use of these plants is unacceptable. The end of the chapter presents a list of medicines based on them.

Let us confirm what has been said with quotations extracted from the studied text.

1. Permanent component "Justification of the names of plant sections according to their functions and / or properties":

"Ces plantes font ainsi nommée parce quelles font employées ..." (the first section of the first group *VULNERAIRES ASTRINGENTES*) [7, p. 9];

"Ces plantes font ainsi nommées parce qu'elles ont pour effet ..." (the second section of the first group *VULNERAIRES APERITIVES*) [7, p. 23];

"Ces plantes font ainsi nommées parce quelles calment ..." (the third section of the first group *PLANTES RAFRAICHISSANTES*) [7, p. 29];

"Les plantes cephaliques font ainsi nommée parce qu'elles ...", "On les appelle aussi aromatiques, parce que ..." (the fourth section of the first group *CEPHALIQUES & AROMATIQUES*) [7, p. 36];

"On nomme ainsi ces plantes parce qu'elle, ont la vertu de ..." (the fifth section of the first group *CORDIALES & ALEXITAIRES*) [7, p. 44];

"Les plantes stomachiques font ainsi appelée parce qu'elles", "On nomme encore ces plantes vermifuge a cause de ..." (the sixth section of the first group *PLANTES STOMACHIQUES & VERMIFUGES*) [7, p. 50];

"Les plantes hepatices sont ainsi appelées parce qu'on f'en fert pour ...", "On nomme auffi ces plantes spleniques parce qu'elles ..." (the seventh section of the first group *HEPATIQUES & SPLENIQUES*) [7, p. 56];

"Ces plantes font ainsi nommées, parce qu'on les employe ..." (the eighth section of the first group *PLANTES FEBRIFUGES*) [7, p. 62];

"On appelle plantes antiscorbutiques celles dont fe fers ..." (the ninth section of the first group *ANTI-SCORBUTIQUES PLANTES*) [7, p. 68];

"On appelle ainsi ces plantes, parce qu'elles ..." (the tenth section of the first group *PLANTES AFFOUPIFFANTES*) [7, p. 74];

"On appelle ainsi ces plantes, parce qu'elles ..." (the first section of the second group *PLANTES ERRHINES STERNUTATOIRES*) [7, p. 80];

"Ces plantes sont ainsi nommée parce qu'elles ..." (the second section of the second group *BECHIQUES OU PECTORALES*) [7, p. 82];

"Les purgatives qui agissent sur l'estomac et qui font vomir S'appellent emetiques: et celles qui purgent par les felles retiennent le nom de purgatives" (the third section of the second group *PLANTES PURGATIVES*) [7, p. 89];

"Ces plantes sont ainsi appellées a cause qu'elles ..." (the fourth section of the second group *PLANTES APERITIVES & DIURETIQUES*) [7, p. 97];

"Cette classe renferme les plantes qui ont la propriété d'exiter au sexe l'evacuation periodique qu'elles ont tous les mois" (the fifth section of the second group *Plantes Hystériques*) [7, p. 107];

"On nomme ainsi ces plantes parce qu'elles ont la vertu de ..." (the sixth section of the second group *PLANTES CARMINATIVES*) [7, p. 114];

"Les plantes diaphoretiques sont celles qui ont la vertue dexiter (without apostrophe) une abondante transpiration et Les sudorifiques celles qui existent la sueur" (the seventh section of the second group *PLANTES DIAPHORETIQUES & SUDORIFIQUES*) [7, p. 120];

"Ces plantes sont ainsi appellées parce qu'elles ont la propriété ..." (the first section of the third group *PLANTES EMOLIENTES*) [7, p. 126];

"On nomme ainsi ces plantes par quelle ont la faculté de ..." (the second section of the third group *PLANTES RESOLUTIVES*) [7, p. 134];

"On nomme ainsi ces plantes parce qu'étant appliquées sur ..." (the third section of the third group *PLANTES VULNERAIRE DETERSIVES*) [7, p. 142];

"Ces plantes sont ainsi appelleé parce quelles font propres aux ..." (the fourth section of the third group *PLANTES OPHTALMIQUES*) [7, p. 148];

2. Permanent component "List of lesions of internal and external organs, and/or diseases":

"quelles font employés avec fuccés dans les blessures tant internes qu'externes: comme playes, contusions hemorragies, crachemens, et vomissemens de sang" (the first section of the first group *VULNERAIRES ASTRINGENTES*) [7, p. 9];

"à la suite des coups des chutes ou des efforts violens" (the second section of the first group *VULNERAIRES APERITIVES*) [7, p. 23];

"la grande action des vaiffeaux fur le fang" (the third section of the first group *PLANTES RAFRAICHISSANTES*) [7, p. 29];

"toutes les maladies qui attaquent la tete; comme les grandes douleurs les migraines, les paralies, les apoplexies, les stupeurs et engourdiffemens" (the fourth section of the first group *CEPHALIQUES & AROMATIQUES*) [7, p. 36];

"dans les defaillances dans les fincopes, les evanoniffemens, et dans tous les cas ou le Coeur n'agit que foiblement" (the fifth section of the first group *CORDIALES & ALEXITAIRES*) [7, p. 44].

And serious diseases:

"le pourpre la fièvre millaire, la petite verole, la Rougeole dans tous les cas les Mouvements du Coeur font languiffans" (the fifth section of the first group *CORDIALES & ALEXICATAIRES*) [7, p. 44];

"les foibleffes de cet organe, principalement, l'on qu'il est necessaire de luy redonner le ton qu'il a perdu par l'amas d'une quantité de limphe; qui en a trop relaché les membranes, et qui par cela luy a oté la faculté de digerer les aliments" (the sixth section of the first group *PLANTES STOMACHIQUES & VERMIFUGES*) [7, p. 50];

"La bile s'amasse quelque fois dans le foye et en se durcissant occasionne des obstructions et des embarras dans ce viscere", "aux embarras et aux obstructions de la rate" (the seventh section of the first group *HEPATIQUES & SPENIQUES*) [7, p. 56];

"On nomme fièvre intermittente celle dont les accès reviennent et quittent alternativement telles sont les fièvres tierces qui prennent de deux jour, les fièvres quartes qui ne prennent que tous les deux jours de fièvre, les doubles tierce qui prennent tous les jours mais dont les accès ne durent pas 24 heures" (the eighth section of the first group *PLANTES FEBRIFUGES*) [7, p. 62];

"Le scorbut consiste dans une dissolution putride du sang: Cette maladie s'annonce par des tumeurs aux gencives et par de taches sur les gencives et sur la peau" (the ninth section of the first group *ANTI-SCORBUTIQUES PLANTES*) [7, p. 68];

"on s'en fert ordinairement lorsque les fibres tirailées dans les inflammations causent des grandes douleurs, et interrompent le sommeil" (the tenth section of the first group *PLANTES AFFOUPIFANTES*) [7, p. 74];

"Les rhumes improprement appelés rhumes de cerveau", «dans un engorgement des glandes de la membrane qui tapisse tout l'interieur du nez" (the first section of the second group *PLANTES ERRHINES STERNUTATOIRES*) [7, p. 80];

"Elles conviennent principalement dans les maladies du poumon", «la pleuresie, La fluxion de poitrine, la pulmonie, les rhumes de poitrine" (the second section of the second group *BECHIQUES OU PECTORALES*) [7, p. 82];

"Il est aussi important d'uriner comme il est important de faire les autres evacuations", «Les urines supprimées ou qui ne coulent que lentement sont presque toujours suivies ...", "Ce qui occasionnent de maladies fort graves ...", "d'hydropisie, dans le bas ventre, et de pierres de graviers et de sables, dans les reins et dans la vessie" (the fourth section of the second group *PLANTES APERITIVES & DIURETIQUES*) [7, p. 97];

"La matrice qui est le piege de cette evacuation se trouve assez ordinairement obstruée dans les jeunes filles dont le temperament est delicat, et peu formé, il s'ensuit des indispositions et des maladies qui ne peuvent se dissiper, qu'en excitant cette evacuation" (the fifth section of the second group *PLANTES HYSTÉRIQUES*) [7, p. 107];

"elles ont la vertu de chasser les vents qui l'engendre dans notre Corps", "On sçait qu'en mangeant nos aliments nous avalons beaucoup d'air, sans compter celui qui se degage des aliments dans la digestion: Cet air se cantonne quelquefois dans l'estomac"

et cause le gonflement de cette partie. Ce qui y cause beaucoup de douleur. Lorsque les vents de meme que ceux qui sejournt dans les intestins et qui y causent des coliques venteuses tres douloureuses ne sevacuent pas d'eux memes" (the sixth section of the second group *PLANTES CARMINATIVES*) [7, p. 114];

"on les employe avec succes, dans la pleuresie dans les affection cathareuses dans les ecrouelles, dans la verole, dans les Rhumatismes, La goutte, les fievres malignes", (the seventh section of the second group *PLANTES DIAPHORETIQUES & SUDORIFIQUES*) [7, p. 120];

"des tumeurs dures" (the first section of the third group *PLANTES EMOLIANTES*) [7, p. 126];

"les tumeurs" (the second section of the third group *PLANTES RESOLUTIVES*) [7, p. 134];

"Ces remedes conviennent, aux playes et aux uvulures ou une suppuration abbondante relache Les vaisseaux ce qui produit des chairs molafes (molasses) et baveusus, et empecha qui ne s'enforme de bonnes" (the third section of the third group *PLANTES VULNERAIRE DETERSIVES*) [7, p. 142];

"On appelle ophtalmies l'inflammation qui arrive aux paupieres et au blane de loeil pour la guerison de laquelle on a recour aux plantes de cette classe" (the fourth section of the third group *PLANTES OPHTALMIQUES*) [7, p. 148].

3. Permanent component "Description of medicinal plants' healing properties of section":

"Leur vertu consifte à refferer ler globules du sang et a les epaiffir" (the first section of the first group *VULNERAIRES ASTRINGENTES*) [7, p. 9];

"elles ont pour effet d'ouvrir les pores des glandes et des vaisseaux engorgés par l'epaiffissement des humeurs" (the second section of the first group *VULNERAIRES APERITIVES*) [7, p. 23];

"ell aleur du fang et des humeurs qui resulte de la grande action e calment la grande ch des vailleaux fur le fang" (the third section of the first group *PLANTES RAFRAICHISSANTES*) [7, p. 29];

"toute leur vertu consiste dans un principe tres odorant, qui f'evapore a la moindre chaleur ces parties si finnes finfiment aisement dans les pores et defobruent les embaras qui caufent les maux de tete, qui font quelque fois fi finestes" (the fourth section of the first group *CEPHALIQUES & AROMATIQUES*) [7, p. 36];

"ranimer l'action du cœur et des arteres" (the fifth section of the first group *COR DIALES & ALEXITAIRES*) [7, p. 44];

"il eft necessaire de luy redonner le ton qu'il a perdu par l'amas d'une quantité de limphe" (the sixth section of the first group *PLANTES STOMACHIQUES & VERMIFUGES*) [7, p. 50];

"la vertu eft de brifer les matieres qui engorgent le foye et de les faire couler par les vaisseaux excretoires dans les intestins" (the seventh section of the first group *HEPATIQUES & SPLENIQUES*) [7, p. 56];

"il convient avant de fe fervir des febrifuges de purger exactement ces matieres foit par vomiffement foit par les felles" (the eighth section of the first group *PLANTES FEBRIFUGES*) [7, p. 62];

"La vertu de ces plantes consiste dans leur fel essentiel, qui a la propriété de reperer les globules du sang et de teindre le virus qui caractérise cette maladie" (the ninth section of the first group *ANTI-SCORBUTIQUES PLANTES*) [7, p. 68];

"La vertu de ces plantes consiste dans une huile fétide et épaisse, qui a la propriété de dilater considérablement le sang, de gonfler les vaisseaux et de compromettre l'origine des nerfs de la le sommeil"; "elles procurent le sommeil et calment les douleurs" (the tenth section of the first group *PLANTES AFFOUFFANTES*) [7, p. 74];

"rien n'est meilleur pour dégorgier et faire fortir cette humeur que le tabac pris en poudre; les fels de cette plante en picotant les fibres de cette membrane, excitent une plus grande sécrétion de l'humeur muqueuse; qui fâche beaucoup les parties engorgées de cette humeur", "qu'elles ont la propriété de faire éternuer et par là de décharger le cerveau" (the first section of the second group *PLANTES ERRHINES STERNUTATOIRES*) [7, p. 80];

"elles ont la propriété de faciliter l'expectoration des crachats" (the second section of the second group *BECHIQUES OU PECTORALES*) [7, p. 82];

"Les purgatives en général n'agissent que par un fel et une huile résineuse caustique: son effet se porte sur la membrane veloutée des intestins, et en même temps excite une sécrétion plus abondante de l'humeur glaireuse que le filtre dans les glandes: le même effet s'étend jusqu'au réservoir de la bile, ce qui fait qu'on en rend toujours dans l'opération des purgatifs" (the third section of the second group *PLANTES PURGATIVES*) [7, p. 89];

"qu'elles ont la propriété d'exciter la sécrétion des urines", "Ces boissons passant dans le sang et de là dans les reins, emportent avec elle, tous les obstacles qui s'opposent à la séparation des urines, Charient les sables et les graviers, et les portent au dehors par les voyes urinaires" (the fourth section of the second group *PLANTES APERITIVES & DIURETIQUES*) [7, p. 97];

"les plantes qui ont la propriété d'exciter au sexe l'évacuation périodique qu'elles ont tous les mois" (the fifth section of the second group *PLANTES HYSTÉRIQUES*) [7, p. 107];

"L'action de ces plantes est de dissoudre le sang et de faire séparer une grande quantité de sérosité par les pores de la peau. La sueur est dans contredit la plus grande évacuation de toute celles qui se font dans l'habitude du corps", "C'est pour quoi les sudorifiques conviennent lors que les autres évacuations ne font pas de bien" (the seventh section of the second group *PLANTES DIAPHORETIQUES & SUDORIFIQUES*) [7, p. 120];

"qu'elles ont la propriété par la mucilage qu'elles continuent de relâcher et de ramollir les parties solides trop tendues, et d'augmenter la fluidité des humeurs arrêtées dans les parties", "Quand les tumeurs ne veulent pas prendre la voie de la résolution, on ajoute aux cataplasmes faits de ces plantes, des graisses et des onguents puis, on les applique sur la tumeur et on fait par ce moyen mûrir la matière, ce qui fait dégénérer la tumeur en abcès qu'on est obligé ensuite d'ouvrir pour évacuer le suc" (the first section of the third group *PLANTES EMOLIENTES*) [7, p. 126];

"elles ont la faculté de diviser, d'atténuer les humeurs épaissies et arrêtées dans les tumeurs; et donnent du mouvement et augmentent le ressort (ressort) des fibres et des

vaisseaux: et disposent par ce moyen les humeurs arrêtées de repasser en partie dans la masse du fang et en partie par les pores de la peau" (the second section of the third group *PLANTES RESOLUTIVES*) [7, p. 134];

"... qu'étant appliquées sur une playe ou sur un ulcère Les débarrassent des fucs épaissis, et des chaises baveuses, en augmentant le ressort des fibres et des vaisseaux" (the third section of the third group *PLANTES VULNERAIRE DETERSIVES*) [7, p. 142];

"quelles sont propres aux maladies des yeux" (the fourth section of the third group *PLANTES OPHTALMIQUES*) [7, p. 148].

4. Permanent component "Detailing of the methods of using herbal medicines, use and the rules of their taking":

"On emploie les plantes, en infusion, dont on prend quatre à cinq verres par jour dans les coups les chutes & c. On prend encore le fuc épuré de ces plantes dans les crachements et dans les vomissements de sang: On fait encore avec ces plantes principalement celles qui ont le plus d'odeur une eau distillée qu'on nomme eau vulnérable, dont on fait un grand usage tant intérieurement qu'extérieurement" (the first section of the first group *VULNERAIRES ASTRINGENTES*) [7, p. 9];

"On l'en fait en infusion en manière de thé en y ajoutant un peu de fucre pour en corriger l'acrimonie, on continue cette infusion pendant quelque temps, jusqu'au que l'on refente un foulagement qui annonce qu'elles ont produit leur effet" (the second section of the first group *VULNERAIRES APERITIVES*) [7, p. 23];

"Leur usage convient principalement dans les chaleurs de tête, soit en mangeant ces fruits murs soit en en extrayant le fuc et le buvant avec du fuère. À l'égard des fleurs des plantes rafraîchissantes, on l'en fait en les faisant bouillir dans beaucoup d'eau, et l'on boit cette decoction pour dilayer le sang lorsqu'il est trop épais, et que l'on se sent une grande chaleur par tout le corps" (the third section of the first group *PLANTES RAFFRAICHISSANTES*) [7, p. 29];

"On emploie ces plantes en infusion, que l'on boit par verre, 3 à 6 par jour, ou bien on se fait de leur eau distillée qui est très odorante et très (double spelling) pénétrante, en la tirant par le nez ou en appliquant des compresses trempées dans cette eau sur les endroits de la tête les plus douloureux On se fait aussi de les plantes en poudre, que l'on tire par le nez comme du tabac, ou bien on en emploie des petits sachets de fatin avec du coton, que l'on applique sur la tête, on les nomme sachets aromatiques" (the fourth section of the first group *CEPHALIQUES & AROMATIQUES*) [7, p. 36];

"On emploie les plantes, en infusion, en firops, en extraits, et en distillés on en fait des potions avec la confection ohiacinte, d'algerme, ou avec le diascordium" (the fifth section of the first group *CORDIALES & ALEXITAIRES*) [7, p. 44];

"il convient avant de se faire fervir de ces plantes de vider l'estomac par des purgatifs appropriés; ensuite on prend quelques verres d'infusion de ces plantes soit dans l'eau bouillante, ou dans le vin blanc, pendant l'espace de quelques jours", "on l'en fait dans ce cas,

comme dans le precedent en infusion, et en poudre" (the sixth section of the first group *PLANTES STOMACHIQUES & VERMIFUGES*) [7, p. 50];

"On employe ces plantes en decoction, en extrait et en poudre; on en continu l'usage le plus long tems qu'il est possible", "on les employe de la meme maniere" (the seventh section of the first group *HEPATIQUES & SPLENIQUES*) [7, p. 56];

"Ensuite on prend les febrifuges en decoction, en extraits et en sirop dont on continue l'usage jusqu'à parfaite guerison" (the eighth section of the first group *PLANTES FEBRIFUGES*) [7, p. 62];

"On employe ces plantes en decoction, en extraits et de fic epuré. On fait encore avec ces plantes un vin antiscorbutique fort recommandable pour cet effet on prend ces plantes, on les coupe par petis morceaux et on fait usage de ce vin le plus long tems qu'il est possible" (the ninth section of the first group *ANTI-SCORBUTIQUES PLANTES*) [7, p. 68];

"On employe ces plantes interieurement et exterieurement: de celles que l'on prend interieurement dont on fait une decoction avec ou un sirop il ny a gueres que le pavot" (the tenth section of the first group *PLANTES AFFOUIFFANTES*) [7, p. 74];

"Il ferait bon de ne faire usage de cette plantes que quand le besoin le requiert, pour en ressentir l'effet" (the first section of the second group *PLANTES ERRHINES STERNUTATOIRES*) [7, p. 80];

"On Les employent en infusions, en decoctions et en sirop", "Les infusions et decoctions etant bues amplement passent dans le sang et delayent celui qui est stagnant dans le poumon, fonde la limphe gropieres qui a peine se separer du sang pour former les crachats: Et les ferops (sirops) facilitent l'expulsion des crachats que les infusions ont delayés precedement", "Mais pour que ces remedes agissent avec toute l'efficacite qu'on attend, il est important de faire preceder la saignée, et les autres fecours auxilliaires" (the second section of the second group *BECHIQUES OU PECTORALES*) [7, p. 82];

"on se sert efficacement des plantes diuretiques en infusion et en decoction", "on boit abondamment, après y avoir mis un peu de nitre", "au grand foulagement de ceux qui sont les porteurs de ces facheuses maladies" (the fourth section of the second group *PLANTES APERITIVES & DIURETIQUES*) [7, p. 97];

"on employe ces plantes en infusion en decoction en eau dissillé, en extrait (extrait?), en sirop et en poudre"; "on en continue l'usage, jusqu'à ce que l'evacuation revienne", "Pour cet effet on à coutume après avoir fait preceder la saignée du pied et la purgation, de les mettre à l'usage des plantes hysteriques ..." (the fifth section of the second group *PLANTES HYSTÉRIQUES*) [7, p. 107];

"on en procure l'evacuation par l'usage des plantes carminatives: on les fait bouillir dans l'eau et on met la decoction dans une seringue ensuite on la prend en lavement: Ce lavement cause toujours l'evacuation de grosses matieres, qui fait jour aux vents et qui les obligent à l'evacuer a deux tour. Pour les vents dans l'estomac: on fait une infusion de ces plantes ou de leur semences que l'on bois par verrée et qui procure du soulagement" (the sixth section of the second group *PLANTES CARMINATIVES*) [7, p. 114];

"On se sert de ces plantes en infusion, en decoction et en poudre, de meme qu'en eaux dissillées" (the seventh section of the second group *PLANTES DIAPHORETIQUES & SUDORIFIQUES*) [7, p. 120];

"On s'en sert en decoction et en cataplasme" (with an explanation of the purpose of such application) *"pour ramolir les tumeurs dures afin de parvenir a les faire dissoudre par la voye de la resolution"* (the first section of the third group *PLANTES EMOLIENTES*) [7, p. 126];

"que l'on met en poudre et dont on fait des cataplasmes", "quand il est question de ramolir l'humeur et de la resoudre en même temps", "on les employe dabord melés avec des Emoliens», «ensuite on les employe seule", "on fe fert dabord des Emoliens feuls, ensuite, des emoliens et des resolutifs melés ensembles: après calades refolutifs feuls qui achevent la guerison" (the second section of the third group *PLANTES RESOLUTIVES*) [7, p. 134];

"On employe ces plantes en decoction et en infusion, quelquefois en poudre en en melant avec les emplatres et autres onguents" (the third section of the third group *PLANTES VULNERAIRE DETERSIVES*) [7, p. 142];

"Ensuite on se sert avec succes des plantes ophtalmiques en infusion, en decoction ou en eau dissillée", "mais avant de f'en fervir il faut avoir fait preceder la faignée et les boissons delayantes et rafraichissantes" (the fourth section of the third group *PLANTES OPHTALMIQUES*) [7, p. 148].

5. Volatile component "Precautions in the use of plants of the above mentioned section as regards possible complications and / or negative effects on the body":

"Alegard des autres plantes assoupiiffantes, l'usage interieur eft très dangereux, il cause des allienations d'esprit des folie et quelque fois la mort: il n'eft donc prudent que de f'en fervir alexterieur (together without an apostrophe) en decoction ou de fuc epuré, encore ne faut-il le faire qu'avec beaucoup de reserve" (the tenth section of the first group *PLANTES AFFOUPIFFANTES*) [7, p. 74];

"l'usage habituel que l'on fait, empeche le plus fouvent de le ressentir" (the first section of the second group *PLANTES ERRHINES STERNUTATOIRES*) [7, p. 80];

"On ne doit jamais utiliser fe fervir de purgatifs violens ni desirer faire beaucoup de selles quand on le purge", "Comme auffi on ne doit jamais fe purger que l'on ne foit preparé deux jours avant par une ample boiffon" (the third section of the second group *PLANTES PURGATIVES*) [7, p. 89];

"Mais on doit s'en abstenis quand la fievre est forte et surtout quand l'inflammation de quelque partie est imminente n'y dans les grandes douleurs" (the seventh section of the second group *PLANTES DIAPHORETIQUES & SUDORIFIQUES*) [7, p. 120];

"car si on les appliquois dabord feuls il y auroit de l'inconvenient" (the second section of the third group *PLANTES RESOLUTIVES*) [7, p. 134];

"mais on ne doit enfaire usage qu'avec beaucoup de circonspection" (the third section of the third group *PLANTES VULNERAIRE DETERSIVES*) [7, p. 142];

"on bassine les yeux le plus frequamment qu'il est possible, ayant soin d'en faire entrer dans l'oeil", "l'on couvre bien le tout de crainte que l'air ny fasse de mauvaise impression" (the fourth section of the third group *PLANTES OPHTALMIQUES*) [7, p. 148];

6. The volatile component "Recalling the author's prior medical experience":

"il arrive fouvent que le purgatif ne trouvant plus de matieres pour agir porte son action fur la velouté des intestins, le dechire, ce qui exite des coliques, des fuperpurgation et des hemorragies dangereuses" (the third section of the second group *PLANTES PURGATIVES*) [7, p. 89];

"Ces plantes outre la vertu que nous leur attribuons ici ont encore celle de fortifier lestomac et de rendre l'appetit que la suppression des regle avoit oté, ou depravé" (the fifth section of the second group *PLANTES HYSTÉRIQUES*) [7, p. 107];

"ainsi quand on veut traiter une tumeur par la voye de resolution" (the second section of the third group *PLANTES RESOLUTIVES*) [7, p. 134];

"On fait quelquefois des injections dans des ulceres profonds ou qui penetrent dans la tete dans la poitrine au dans le bas ventre: en melant de la decoction de ces plantes dans une seringue, et poussant doucement cette liqueur" (the third section of the third group *PLANTES VULNERAIRE DETERSIVES*) [7, p. 142].

Scientific novelty. As a result of the conducted research, it was determined that the title page of "Herbier Medical. (1759)", being a heading complex, is a pretext preceding the text thematic chain; the page, which is designed as a whole, in one paragraph, "opening" the text, is expository; the introduction is a detailed description of the types of herbal medicinal products and methods of their preparation on the next four pages of handwritten text; the concentrated content of the manuscript, its core, is presented on two pages of text in the form of a detailed classification of medicinal plants.

As a result of studying the structure and paragraph division of chapters describing 21 sections of medicinal plants, the authors revealed permanent and volatile components, which ultimately led to the creation of a six-component compositional text model (with four constants and two variables). On this basis, it has been determined that the mission of "Herbier Medical (1759)" consists in the medicinal (medical) use of plants and / or components, and not in the description of the structure of medicinal plants. Consequently, the main semantic and thematic focus of "Herbier Medical (1759)", compiled by a naturalist physician, – treatment of various human diseases with well-known herbs.

Conclusions. In this article, a previously unpublished French scientific text of 1759 is introduced into scientific circulation and described, taking into account its logical-semantic organization on the basis of cognitive and communicative analysis, which makes a certain contribution to the study of the diachronic development and functioning of the lexical-grammatical and syntactic system of the French

language and ultimately contributes to the study of the history of XVIIIth century natural science and linguistic knowledge. We consider such studies as promising and necessary that will represent the linguoculturological analysis of phytonyms that appear in "Herbier Medical. (1759)", a systematic description of its calligraphy, lexical-semantic and syntactic features, etc.

Список використаних джерел

1. Державний реєстр наукових об'єктів, що становлять національне надбання. Реєстр 4 (доповнений). Додаток до постанови КМУ від 22 вересня 2004 р. № 1241. Наукові об'єкти, що становлять національне надбання. Київ, 2004. 15 с. URL: http://www1.nas.gov.ua/infrastructures/NationalProperty/Documents/Der_Rejestr_NN.pdf (дата звернення: 17.10.2020).
2. Іванова Н. Г. Особливості перекладу франкомовних фахових текстів із флористичною тематикою XVIII-го століття. Кваліфікаційна робота. ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2020.
3. Іванова Н. Г., Тарасова О. А. Когезія, когерентність та тематична прогресія: франкомовний науковий манускрипт XVIII століття // *Modalități conceptuale de dezvoltare a științei moderne: colecție de lucrări științifice «ΛΟΓΟΣ» cu materiale conferinței științifice și practice internaționale*. Vol. 3, 20 noiembrie 2020. București, România, 2020. С. 101–102.
4. Коваленко С. Г., Бондаренко О. Ю. Скарби гербарію Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. Травник XVIII сторіччя // *Вісник Одеського національного університету*. Одеса, 2005. Т. 10. Вип. 5. С. 191–198.
5. Коваленко С. Г. Гербарій Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова // *Гербарії України. Index Herbariorum Ucrainicum* / ред.-уклад. Н. М. Шиян. Київ, 2011. С. 222–233.
6. Мурашко О. С., Немерцалов В. В. Рослини-символи Старого та Нового світу в бібліографічних джерелах // *Вісник Одеського національного університету*. Одеса, 2012. Т. 17. № 1 (7). С. 105–138.
7. *Herbier Medical contenant vingt et une classes de plantes usuelles dont on fait le plus frequemment usage dans la pratique de la Medecine Rangées selon les vertus qui leur sont les plus generalmente reconnues*. Manuscript. 1759. 156 p. URL: <http://rare-book.onu.edu.ua:8081/handle/store/5926> (accessed 30.01.2020)
8. Ivanova N. *Herbier manuscrit du XVIIIème siècle: Particularités de sa calligraphie [XVIIIth century handwritten herbarium. Features of its calligraphy]*. INTERTEXT. Nr. 3/4 (39/40). 10th year. Chișinău, ULIM, 2016. Pp. 112–126.

Наталія Георгіївна Іванова,

кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри іноземних мов гуманітарних факультетів,
Одеський національний університет ім. І. І. Мечнікова
(Одеса, Україна)
ORCID: 0000-0001-9614-9587
e-mail: nat-iva@ukr.net

Тетяна Володимирівна Пахалкова-Соїч,

кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри мовної підготовки,
Харківський національний університет радіоелектроніки
(Харків, Україна)
ORCID: 0000-0003-0459-5868
e-mail: tetiana.pakhalkova-soich@nure.ua

Оксана Ярославівна Присяжнюк,

кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри іноземних мов гуманітарних факультетів,
Одеський національний університет ім. І. І. Мечнікова
(Одеса, Україна)
ORCID: 0000-0001-7357-5516
e-mail: ragsphoto@ukr.net

Структурна та композиційна модель наукового тексту XVIII століття

Метою статті є дослідження структури франкомовного наукового тексту XVIII ст. «Herbier Medical contenant vingt et une classes de plantes usuelles dont on fait le plus frequemment usage dans la pratique de la Medecine Rangées selon les vertus qui leur sont les plus generallement reconnues. 1759», розгляд його основних логіко-сміслових компонентів з виявленням онтологічних і функціональних ознак та описання структурно-композиційної моделі. **Методологія дослідження.** Застосовано комплексне використання таких методів: описового (при інвентаризації та систематизації особливостей пам'ятки); структурного з елементами компонентного та дистрибутивного аналізу (протягом вивчення внутрішньої організації манускрипту); кількісного (для уточнення співвідношення між частинами з різним абзацним членуванням). **Наукова новизна.** Визначено, що титульна сторінка «Herbier Medical. 1759» є заголовним комплексом, який передає текстовий тематичний ланцюжок; цілісно оформлена сторінка, що «відкриває» текст, є експозиційною; інтродукцію становить детальне описання видів лікарських трав'яних засобів на наступних чотирьох сторінках; сконцентрований зміст манускрипту представлено на двох сторінках у вигляді докладної класифікації лікарських рослин. Внаслідок аналізу абзацного членування частин, що характеризують 21 розділ лікарських рослин, виділено перманентні та волатильні компоненти, що призвело до створення шести-компонентної композиційної моделі (з чотирма константами та двома змінними).

Висновки. Статтю залучено до наукового обігу та описано, з урахуванням його логіко-сміслової когнітивної організації, поки ще не опублікований франкомовний науковий текст 1759 року; зрештою, це сприяє вивченню історії природничо-наукових і лінгвістичних знань XVIII століття. Перспективними вважаємо подальші дослідження щодо лінгвокультурологічного аналізу фітонімів «Herbier Medical. 1759», системного опису його каліграфії тощо.

Ключові слова: гербарій Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, рукопис «Herbier Medical contenant vingt et une classes de plantes usuelles dont on fait le plus frequemment usage dans la pratique de la Medecine Rangées selon les vertus qui leur sont les plus generalmente reconnues. 1759», франкомовний науковий текст XVIII століття.

*Стаття підготовлена 13 січня 2021 року;
передана до друку 22 січня 2021 року.*

Назарій Тарасович Лоштин,
кандидат історичних наук,
науковий співробітник відділу рукописів,
Львівська національна наукова бібліотека
України імені Василя Стефаника,
асистент кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини,
Національний університет «Львівська Політехніка»
(Львів, Україна)
ORCID: 0000-0002-8911-7808
e-mail: nazarii.loshtyn@gmail.com

МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ ЛЬВОВА У ФОНДАХ ВІДДІЛУ РУКОПИСІВ ЛЬВІВСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. СТЕФАНИКА: ІСТОРІЯ ОПРАЦЮВАННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Мета дослідження – аналіз наявності у фондах відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника матеріалів до історії Львова та окреслення перспектив дослідження цих матеріалів. **Методологія дослідження** спирається на принципи історизму та системності. Ключовим у дослідженні є застосування архівної евристики. **Наукова новизна** полягає в аналізі фондів відділу рукописів на наявність матеріалів до історії Львова та визначенні шляхів їхнього подальшого використання дослідниками леополітани. Публікуються фрагменти анотованого покажчика «Історія міста Львова». Це було перше дослідження, що узагальнювало інформацію про наявність у відділі рукописів документів до історії міста. **Висновки.** Матеріали до історії Львова, наявні у фондах відділу рукописів ЛННБ України імені В. Стефаника, охоплюють період від пізнього середньовіччя і до середини ХХ ст. Вони зосереджені у фондах окремих інституцій, що діяли у Львові до Другої світової війни, та діячів науки і культури міста. Опрацювання цих матеріалів розпочалось одразу після створення академічної бібліотеки. Комплексне опрацювання рукописів до історії Львова реалізоване в покажчику 1956 р., укладеному до 700-річчя від часу заснування міста. До покажчика внесено 289 позицій із 22-х фондів відділу рукописів. Їх розподілено за вісьмома великими тематичними групами, що висвітлюють основні напрями історії міста – від мистецтва, архітектури й культурного життя до природних умов та розвитку економіки. Представлений аналіз наявних рукописних джерел свідчить, що перед істориками досі відкритою є перспектива вивчення історії Львова крізь призму культури (шкільна та академічна освіта; театр; книга, преса тощо), політики (політичні рухи та партії, діячі, органи влади), релігійного життя (церкви різних християнських конфесій; чернечі ордени; пам'ятки сакрального мистецтва), економіки (ремісничі цехи, торгівля, господарство) тощо.

Ключові слова: Львів, рукописи, Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника, відділ рукописів, покажчик.

Актуальність теми дослідження. Початок Другої світової війни та приєднання Західної України до СРСР вплинули не лише на політичне та економічне, а й на культурне життя Львова. Внаслідок заходів радянської влади відбулася глобальна зміна в мережі установ, що діяли у сфері культури – йдеться про архіви, бібліотеки, музеї, галереї тощо. Серед нових установ – сучасна Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника (далі – ЛННБ). Втрати та розпорошення її фондів за часів Другої світової війни та в повоєнні роки між численними інституціями УРСР та закордону призвели до потреби їхнього опрацювання та систематизації. Це стосується й рукописних фондів ЛННБ. Після відновлення незалежності України наново активізовано історичні дослідження на теми, що були під забороною за радянських часів, зокрема з церковної історії. Відповідно, постало завдання удоступнення та популяризації архівних фондів. Це завдання актуальне й донині. Матеріали відділу рукописів, що відомі ще з довоєнних часів, досі плідно вивчаються науковцями та публікуються окремими виданнями [5].

Аналіз досліджень і публікацій. Фонди відділу рукописів ЛННБ активно використовуються дослідниками від часу створення бібліотеки. Поза численними працями з історії міста, що спираються на рукописні джерела з фондів відділу, досі не створено комплексного дослідження про матеріали відділу рукописів до історії Львова. Слід згадати декілька праць, що стосуються тематики нашої розвідки. Документи до історії магістрату міста Львова у фонді Бібліотеки Національного закладу ім. Осолінських (далі – НЗіО) розглянула Тетяна Гошко [3]. Декілька публікацій присвячено рукописним збіркам з фондів відділу рукописів. У цих працях автори торкаються й львівської тематики. Йдеться, наприклад, про розвідку Петра Баб'яка стосовно рукописів бібліотеки Наукового Товариства імені Шевченка (далі – НТШ) [2], дослідження Тетяни Гуцаленко про бібліотеку та архів василіан [4] та Марії Кольбух про монастирські збірки кирилических рукописних книг, зокрема львівських монастирів Св. Онуфрія та Св. Юрія [10, с. 360–362]. Цінні документи до історії ЛННБ опубліковано у двох томах матеріалів про розпорошення та втрати фондів у 1939–1953 рр. [12; 13]. Опубліковані документальні джерела дають змогу простежити формування рукописного фонду ЛННБ від часу створення бібліотеки, а також містять окремі згадки про опрацювання рукописних матеріалів до історії Львова.

Мета дослідження – аналіз наявності у фондах відділу рукописів ЛННБ України імені В. Стефаника матеріалів до історії Львова, висвітлення історії їхнього опрацювання та окреслення перспектив дослідження цих документів.

Виклад основного матеріалу. У 1940 р. у Львові засновано академічну книгозбірню під назвою Львівська філія Бібліотеки АН УРСР. На основі шести великих бібліотек міста – НЗіО, НТШ, Фондації ім. В. Баворовського, Руського Народ-

ного Інституту «Народний дім», Єврейської конфесійної громади та товариства «Студіон» [12, с. X–XII] – було сформовано єдину бібліотеку.

Разом із друкованими виданнями в цих книгозбірнях зберігалися й рукописи, відповідно, вони також стали складовою частиною фонду новоутвореної бібліотеки. Наявність значної кількості рукописних матеріалів стала підставою для створення у структурі нової бібліотеки відділу рукописів [7, с. 427].

Новий відділ у повоєнні роки перебував під пильним наглядом державних органів. Яскравим свідченням цього є доповідна записка Міністерства державної безпеки Української РСР ЦК КП(б)У про рукописний відділ Львівської філії Бібліотеки АН УРСР від 8 січня 1947 р., в якій керівник міністерства Сергій Савченко рекомендував зібрати фахову комісію для вивчення архівів з фондів відділу рукописів, що стосуються більшовиків, лідерів українського національного руху 1917–1921 рр. тощо, і констатував, що сам відділ «богат різними інтересними матеріалами, представляючими большое политическое значение» [11, с. 362–363].

Якщо звернутися до кількісних показників про наявність рукописів у згаданих вище бібліотеках, на основі яких постало зібрання відділу рукописів, то отримаємо наступні дані [12, с. X–XII]:

НЗіО	6000 інвентаризованих манускриптів, 5960 автографів (за іншими даними – 6000 од. зб. неопрацьованих рукописів та 2220 документів)
НТШ	1430 од. зб. скаталогованих рукописів і близько 500 нескаталогованих
Фундація Баворовських	1660 скаталогованих рукописів
«Народний дім»	понад 1000 рукописів
Єврейська сповідна громада	106 од. зб. скаталогованих рукописів (за іншими даними – 2000)
«Студіон»	10000 фасцикул документів

Відомо, що станом на лютий 1940 р. до фондів новопосталої бібліотеки надійшло понад 34475 од. зб. рукописів [7, с. 428]. Важливо пам'ятати, що не йдеться про фізичне переміщення фондів – вони й надалі зберігались у приміщеннях своїх «колишніх» інституцій. Лише в березні 1949 р. відділ рукописів отримав приміщення в сучасному головному корпусі академічної книгозбірні, де діє дотепер [7, с. 444].

Рукописи, що надійшли до фондів нової бібліотеки, можна поділити на дві групи. Перша – це власна документація бібліотек, створена у процесі їхньої

діяльності. Друга – це колекційні матеріали, що походять з попередніх століть та потрапили до фондів довоєнних бібліотек від інших установ та осіб або ж цілеспрямовано збиралися фондоутворювачами.

На жаль, рукописні фонди, що надійшли до складу Львівської філії Бібліотеки АН УРСР у 1940 р., не збереглися в непорушному стані до нашого часу. Першою причиною цього стали події Другої світової війни – вивезення зі Львова історичних цінностей, зокрема й архівних та бібліотечних фондів, нацистами. Слід пам'ятати, що після повернення радянської влади в 1944 р. не було створено нових актів передання довоєнних бібліотек, розпорошених протягом нацистської окупації, до складу академічної книгозбірні – очевидно, що чинними були акти передання ще за 1940 р. Вони ж, скоріше за все, не відповідали реальним показникам наявності фондів станом на 1944 р.

Ще одна причина – це робота Комісії для відбору та підготування історичних і культурних цінностей до відправлення до Польської Народної Республіки (далі – ПНР), що розпочала свою роботу в 1945 р. Внаслідок її діяльності з фондів академічної бібліотеки до Польщі передано понад 7000 рукописів [7, с. 434–435]. При переданні фондів до ПНР було обрано принцип, відповідно до якого рукописи, пов'язані з історією УРСР, необхідно залишити у Львові [15, с. XV]. Проте відомо, що серед вивезених рукописів були й кириличні рукописні книги, рукописи, що висвітлюють історію ранньомодерного Львова, рукописи львівських істориків тощо [12, с. XXIX–XXX].

Таким чином, внаслідок подій Другої світової війни та повоєнного передання документів до ПНР було сформовано фонд відділу рукописів. На жаль, станом на 1949 р. кількість та зміст фонду не були остаточно встановлені. Тому очевидно, що для працівників ішлося насамперед про первинне опрацювання фондів [7, с. 445–446]. Роком пізніше було скорочено штат працівників, внаслідок чого їх залишилося лише троє – Таїсія Козачук (завідувачка відділу), Владислав Бандура та Казимир Гебултовський [7, с. 447].

Слід згадати, що у другій половині ХХ ст. відбулося також передання значної частини рукописних матеріалів до Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР у Києві, а також до фондів історичного архіву у Львові.

Враховуючи події Другої світової війни, повоєнне передання рукописів до ПНР та радянських інституцій, а згодом загальну невпорядкованість фондів відділу рукописів та брак кваліфікованих кадрів, видається малоімовірним, що у відділі провадилася комплексна робота з пошуку та опрацювання історичних джерел з історії Львова. Проте слід зазначити, що пошук та виокремлення матеріалів до історії міста або ж його інституцій проводилися на початку 1940-х

років. Так, відповідно до затверджених планів науково-дослідних тем, працівниця польського сектору відділу рукописів Станіслава Карчевська мала займатись опрацюванням матеріалів до історії Львова [7, 454], дещо пізніше – у травні 1941 р. – ще один працівник польського сектору, Казимир Гебултовський, при опрацюванні фонду відокремив документи, що стосувалися католицької Митрополичої курії, осередком якої був Львів, а також католицької Духовної семінарії [6, с. 565].

У повоєнний час працівники бібліотеки здійснювали систематизацію окремих збірок. Так, у 1944 р. Богдан Барвінський опрацював архів своєї відомої у Львові та Галичині родини Барвінських [12, с. 272, 286], у 1945 р. цей архів «розложено ... до поодиноких папок, з яких одержано 28 великих фасцикулів і 45 течок. Містять вони рукописи, листи, акти і документи. Упорядковано родинну переписку Барвінських і закінчено порядкувати рукописи» [12, с. 369], а опрацювання рукописів з архіву Барвінських було заплановане на 1946 р. [12, с. 375]. У 1947 р. у відділі рукописів опрацювали матеріали зі збірки історика та дослідника історії Львова Дениса Зубрицького (позапланова робота) [13, с. 144]. Після завершення Другої світової війни опрацювання матеріалів проводилось і в інших відділах. У 1946–1948 рр. працівник відділу бібліографії Юліан Заяць підготував «Бібліографію історії міста Львова» на 2,5 тисячі записів [14, с. 166].

Детальніший пошук джерел з історії Львова провадився в 1956–1958 рр. Внаслідок цього було укладено джерельні матеріали під назвою «Історія міста Львова. Анотований покажчик рукописних матеріалів бібліотеки». Оригінал покажчика зберігається у відділі рукописів. Його укладачі – Таїсія Козачук та Казимир Гебултовський. Позитивну оцінку цьому покажчикові надали історики Іван Крип'якевич та Степан Білецький [7, с. 456]. Усі виявлені джерела було поділено на вісім великих тематичних груп: 1) Бібліографічні і довідкові матеріали. Збірки і архіви. Спогади; 2) Загальна історія міста; 3) Будівництво і архітектура; 4) Природа міста; 5) Економіка; 6) Лікувальні установи; 7) Культура; 8) Мистецтво (детальніше в Додатку 2). Загалом – 289 позицій.

Для полегшення пошуку необхідних матеріалів укладачі доповнили свою працю детальним іменним покажчиком, де водночас зазначено сфери діяльності згаданих осіб.

Внесені до анотованого покажчика рукописи належать до 22-х різних фондів: бібліотек наукових та освітніх інституцій (НТШ, фундації Баворовських, Оссолінеуму, Управління консервації львівського воєводства, Львівського університету); монастирів (колекція львівських бенедиктинок); окремих осіб, що займалися збиранням архівних документів, та науковців (Сидора Глинського, Михайла Возняка, Якова Головацького, Антонія Петрушевича, Александра Чоловського, Антонія Шнайдера, Леопольда Райса); політиків (Германа Діаманда) та

журналістів (Остапа Ортвіна); а також родових архівів (Дідушицьких, Козловських, Кшечуновичів, Павліковських, Сапег). Окремо слід згадати про фонд 9 – Нові надходження, в якому зібрано різноманітні матеріали, що надходили до відділу. Також укладачі долучили матеріали з фонду історика Антонія Прохаски, який пізніше передали до історичного архіву у Львові. Отож покажчик авторства Таїсії Козачук та Казимира Гебултовського зафіксував наявність матеріалів до історії Львова у фондах відділу рукописів станом на 1950-ті роки, представивши їх фактичний стан після втрат та передання фондів. Очевидно, що важко говорити про вичерпність цього покажчика, про що писали й самі укладачі в передмові (див. Додаток 1). Проте це свідчить про плановість такої роботи, що проходила в межах підготовки до відзначення 700-річчя від часу заснування міста [7, с. 456].

Виявлення та опрацювання джерел до історії Львова у фондах відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника відкриває перед дослідниками декілька перспектив. Якщо зосередити увагу хоча б на фондах шести довоєнних львівських бібліотек, то, перш за все, їхній аналіз є важливим з точки зору вивчення історії збирання, колекціонування та опрацювання рукописів у Львові протягом XIX – першої половини XX ст. Враховуючи специфіку діяльності установ, на основі яких постала львівська академічна бібліотека, можна стверджувати, що збережений до нашого часу рукописний матеріал насамперед є важливим для вивчення історії багатонаціонального Львова.

У фондах відділу рукописів леополітана представлена в різних фондах. У рукописній збірці НТШ (ф. 1) зберігаються матеріали до історії фондоутворювача, а також численні рукописи українських діячів Львова та Галичини XIX–XX ст., джерела до історії українських товариств («Руська бесіда», «Академічна громада», «Дружній лихвар» та ін.), театру (театр товариства «Руська бесіда»), преси («Літературно-наукового вістника», газет «Зоря», «Рідний край», «Громадський голос») тощо.

У книгозбірні «Народного дому» (ф. 2) також репрезентовані матеріали до історії товариств («Академический кружок», «Товариство імені Михайла Качковського», «Русская Рада»), документи до історії церков Львова та Галичини, шкільництва (наприклад, школи при Ставропігійському інституті), москвофільської преси («Русское Слово», «Галичанин»).

Щодо архівних фондів польських книгозбірень, як НЗіО (ф. 5), Бібліотека Фундації Баворовських (ф. 4), то, знову ж таки, окрім документів з історії установ, у них зібрано численні колекційні матеріали, в тому числі рукописні джерела до давньої історії Львова.

Зокрема, у фонді Баворовських зберігаються рукописи та копії праць з історії міста таких авторів, як Ян Томаш Юзефович, Денис Зубрицький, Олександр Батовський та ін. Також збереглися джерела до історії Театру графа Скарбека.

Документація про діяльність чернечих орденів (єзуїти, театинці, домініканці, боніфратри, кармелітки босі, бенедиктинки, василіани), вірменської церкви, національних громад (королівські привілеї для вірмен, ради старійшин вірменської громади, вірменського суду), про облогу міста козацькими військами, цехове ремесло й торгівлю (шевці, крамарі, ливарники, хірурги), освіту (папська колегія ченців-театинців, школа глухонімих), а також численні матеріали до історії культурного життя Львова за австрійських часів представлені у фонді НЗіО.

Щодо особових архівних фондів істориків, які досліджували Львів та збирали про нього матеріали, то значна частина леополітани зберігається в особовому фонді львівського архітектора Леопольда Райса (ф. 92). До них належать: джерела до історії єврейської громади, Товариства єврейських ремісників "Jad charuzim"; матеріали про функціонування Промислового музею, транспорт у Львові (кінний та електричний трамвай, фіакри тощо); офіційні розпорядження міських органів влади; матеріали до історії театрального та музичного мистецтва (зокрема колекція програм концертів Музичного товариства у Львові); описи кам'яниць.

У фонді одного з найвідоміших збирачів рукописних джерел отця Антонія Петрушевича (ф. 77), окрім рукописів праць українського науковця з історії культури міста, зберігаються матеріали до історії братства св. Теодора Тирона та збірки королівських актів для львівських вірмен. У колекції отця Петрушевича відкрито найстаріше датоване рукописне кириличне Євангеліє Апракос, переписане у Львові в 1477 р. дяком Волошином [9, с. 30–31; 8, с. 82] (зустрічається також ім'я переписувача Трифона [1, с. 66]).

Наукова новизна дослідження полягає в аналізі фондів відділу рукописів на наявність матеріалів до історії Львова та виокремленні їх з метою подальшого використання дослідниками історії Львова.

Висновки. Наявна леополітана у фондах відділу рукописів ЛННБ України ім. В. Стефаніка загалом охоплює період від пізнього середньовіччя і до середини ХХ ст. Представлений аналіз джерел свідчить про те, що перед істориками досі відкрита перспектива вивчення історії Львова крізь призму культури (шкільна та академічна освіта; театр; книга, преса та ін.), політики (політичні рухи та партії, діячі, органи влади), релігійного життя (церкви різних християнських конфесій; чернечі ордени; пам'ятки сакрального мистецтва), економіки (ремісничі цехи, торгівля, господарство) тощо.

Додаток 1

Історія міста Львова.

Анотований покажчик рукописних матеріалів бібліотеки

ВІД СКЛАДАЧА

Старовинне українське місто Львів біля шести століть знаходилося під гнітом польських і австро-угорських загарбників, проти яких український народ вів постійну боротьбу.

Реакційна польська шляхетська та буржуазна історіографія, всупереч історичним фактам, намагалася довести, що нібито Львів [завжди – слово стерто. – *Н. Л.*] був польським містом, але багатівікова історія міста Львова вказує на те, що Львів завжди був містом українським.

Мета цього покажчика – допомогти науковим працівникам, дати їм до рук джерела, які б дозволили висвітлити справжню історію міста.

На жаль, рукописні матеріали нашої бібліотеки лише частково висвітлюють історію міста Львова, тому покажчик не претендує на вичерпну повність.

Покажчик включає як окремі рукописи, так і цілі архіви та збірки, які відображають в більшій або меншій мірі різні періоди розвитку Львова. Включений до покажчика матеріал охоплює період з XIV сторіччя до 1939 року. Покажчик побудовано тематично. Всередині кожної теми матеріал розташовано хронологічно, за винятком першого розділу – «Бібліографічні і довідкові матеріали, збірки і архіви. Спогади», – і другого – «Загальна історія міста» (параграф «Матеріали загального характеру»), де матеріал розташовано за алфавітом авторів або назвою документів.

Відомості про автора складаються з прізвища, імені та по батькові. Для авторів-іноземців подається прізвище та ім'я українською мовою, а також мовою оригіналу. Транскрипцію іноземних прізвищ мовою оригіналу подано лише один раз, при першому описі документа цього автора. Коротку характеристику осіб подано в іменному покажчику.

Заголовки документів подані мовою оригіналу (взяті в лапки) за винятком документів, в яких відсутні заголовки. В останньому випадку складач покажчика сам формулював заголовок документа українською мовою, не беручи його в лапки чи дужки. При описі рукописів було визначено також і їх характер (автограф, чорновий автограф, оригінал, чернетка, список, писарський список, копія, писарська копія, машинописна копія). При описі листів визначалась лише копія. Якщо лист є оригіналом, то визначення його не давалось. В кінці кожного опису подано шифр рукопису.

Кожний документ анотовано, за винятком тих, де сам заголовок розкриває зміст. Поряд з анотаціями, по можливості, подаються відомості про публікацію та використання документів в працях окремих авторів.

В листажі показано лише кількість сторінок, або аркушів, які відносяться до історії Львова, і не подається загальна кількість сторінок рукопису.

Зібраний матеріал розподіляється на три групи, а саме:

1. Рукописи, які можна вважати джерелами до історії Львова;
2. Рукописи, що є повним або скороченими списками з джерел;
3. Рукописи праць по історії Львова.

В основному до покажчика включено весь матеріал до історії міста Львова, що є у відділі.

Додаток 2

Структура та чисельні показники праці Історія міста Львова.

Анотований покажчик рукописних матеріалів бібліотеки

	ТЕМАТИКА	ДОКУМЕНТИ	ФОНДИ
I	Бібліографічні і довідкові матеріали. Збірки і архіви. Спогади	1–10	ф. 4 Бібліотека Баворовських ф. 5 НЗіО ф. 9 Нові надходження ф. 59 Козловські ф. 77 Петрушевич ф. 92 Райс
II	Загальна історія міста		
1	Матеріали загального характеру	11–49 (+35а)	ф. 4 Бібліотека Баворовських ф. 5 НЗіО ф. 9 Нові надходження ф. 36 Головацький ф. 44 Діаманд ф. 59 Козловські ф. 63 Кшечуновичі ф. 77 Петрушевич ф. 87 Прохаска ф. 92 Райс ф. 132 Львівський університет
2	Привілеї, декрети, укази	50–74	ф. 4 Бібліотека Баворовських ф. 5 НЗіО ф. 63 Кшечуновичі
3	1848 рік у Львові	75–92	ф. 5 НЗіО ф. 76 Павліковські ф. 103 Саєги ф. 77 Петрушевич ф. 63 Кшечуновичі ф. 36 Головацький

4	Адміністративні установи	93–105	ф. 5 НЗіО ф. 9 Нові надходження ф. 45 Дідушицькі ф. 59 Козловські ф. 92 Райс
5	Судівництво	106-118	ф. 4 Бібліотека Баворовських ф. 5 НЗіО ф. 45 Дідушицькі ф. 59 Козловські ф. 92 Райс
6	Вірмени	119–125	ф. 4 Бібліотека Баворовських ф. 5 НЗіО ф. 59 Козловські ф. 77 Петрушевич
7	Церковні справи	126–137	ф. 4 Бібліотека Баворовських ф. 5 НЗіО ф. 8 Колекція бенедиктинок ф. 77 Петрушевич
III	Будівництво і архітектура	138–145	ф. 5 НЗіО ф. 26 Управління консервації ф. 92 Райс
IV	Природа міста	146	ф. 5 НЗіО
V	Економіка		
1	Загальні питання	147–153	ф. 4 Бібліотека Баворовських ф. 5 НЗіО ф. 59 Козловські ф. 92 Райс ф. 144 Шнайдер
2	Промисловість, цехи	154–169	ф. 5 НЗіО ф. 9 Нові надходження ф. 59 Козловські ф. 77 Петрушевич ф. 92 Райс
3	Торгівля	170–184	ф. 4 Бібліотека Баворовських ф. 5 НЗіО ф. 9 Нові надходження ф. 45 Дідушицькі ф. 59 Козловські ф. 63 Кшечуновичі ф. 73 Ортвін ф. 92 Райс

4	Фінанси	185–188	ф. 5 НЗіО
5	Міське господарство	189–200	ф. 4 Бібліотека Баворовських ф. 5 НЗіО ф. 59 Козловські ф. 92 Райс
6	Шляхи сполучення	201–203	ф. 9 Нові надходження ф. 92 Райс
7	Земельні справи	204–209	ф. 4 Бібліотека Баворовських ф. 5 НЗіО ф. 9 Нові надходження
VI	Лікувальні установи	210–217	ф. 63 Кшечуновичі ф. 76 Павліковські ф. 92 Райс
VII	Культура		
1	Наукові установи і товариства	218–240	ф. 1 НТШ ф. 4 Бібліотека Баворовських ф. 5 НЗіО ф. 9 Нові надходження ф. 36 Головацький ф. 59 Козловські ф. 73 Ортвін ф. 76 Павліковські ф. 77 Петрушевич ф. 92 Райс
2	Учбові заклади	241–258	ф. 5 НЗіО ф. 9 Нові надходження ф. 29 Возняк ф. 59 Козловські ф. 63 Кшечуновичі ф. 92 Райс ф. 103 Сапєги ф. 141 Чоловський ф. 159 Глинський
3	Преса. Видавництва	259–268	ф. 5 НЗіО ф. 59 Козловські ф. 76 Павліковські
4	Бібліотеки, музеї та інш.	269–276	ф. 4 Бібліотека Баворовських ф. 5 НЗіО ф. 59 Козловські ф. 92 Райс

VIII	Мистецтво		
1	Театр	277–286	ф. 4 Бібліотека Баворовських ф. 5 НЗіО ф. 59 Козловські ф. 73 Ортвін ф. 92 Райс
2	Музика	287–289	ф. 92 Райс
Всього		289 (+35а)	

Список використаних джерел

1. Александрович В. Дар Львова. Ч. 1: Мистецтво XIII–XVI століть. Львів, 2014. 176 с.
2. Баб'як П. Збірка рукописів Бібліотеки НТШ у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України // Бібліотека Наукового Товариства ім. Шевченка: книги і люди. Матеріали круглого столу. Львів, 1996. С. 45–50.
3. Гошко Т. Історія Львівського магістрату XIV–XVII ст. у документах збірки «Бібліотеки інституту ім. Осолінських у Львові // Рукописна Україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних. Львів, 1999. С. 375–379.
4. Гуцаленко Т. «Бібліотека та центральний василіанський архів у Львові» // Рукописна Україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних. Львів, 1999. С. 128–149.
5. Голінський М. *Silva rerum: (1648–1665)* / упоряд. Орест Заяць, Ярослав Федорук. Київ, 2019. Ч. 1 (1648–1649). 446 с.
6. Дзюбан Р. До історії формування ретроспективних фондів Львівської філії Бібліотеки АН УРСР (1940–1941): нове документальне // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. Львів, 2015. Вип. 7 (23). С. 562–595.
7. Дядюк М. Відділ рукописів // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. Львів, 2010. Вип. 2 (18). С. 426–468.
8. Запаско Я. Доброписці тоді славні були. Нариси з історії українського рукописного мистецтва. Львів, 2003. 176 с.
9. Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України: Каталог. Т. 1: XI–XVI ст. / уклад. М. Кольбух (голов. ред.). Львів, 2007. 522 с.
10. Кольбух М. Монастирські збірки кириличних рукописних книг у фондах ЛННБ України ім. В. Стефаника // Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника: історія і сучасність. Доповіді та повідомлення Міжнародної наукової конференції. Львів, 28–30 жовтня 2010 р. Львів, 2010. С. 360–367.
11. Культурне життя в Україні. Західні землі. Том 1. 1939–1953. Київ, 1994. 747 с.

12. Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника: переміщення і втрати фондів: збірник документів і матеріалів. Т. 1. 1939–1945 / упоряд. Г. Сварник (керівник) та ін. Львів, 2010. 620 с.

13. Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника: переміщення і втрати фондів: збірник документів і матеріалів. Т. 2 (1946 – березень 1953) / упоряд. Г. Сварник (керівник) та ін. Львів, 2019. 622 с.

14. Рибчинська Н. Створення і становлення відділу бібліографії (з архівних джерел 1940–1962 рр.) // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. Львів, 2010. Вип. 2 (18). С. 157–180.

15. Informator o polonikach w zbiorach rękopismienych Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki Ukrainy im. Wasyla Stefanyka. Zbiory Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolinskich zinwentaryzowane przed 1945 r. / Opracowali Maciej Matwijów i Elżbieta Ostromęcka. Wrocław, 2010. 539 s.

Nazarii Loshtyn,

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

Researcher of the Manuscript Department,

Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv;

Assistant of the Department of History, Museum Studies and Cultural Heritage,

Lviv Polytechnic National University

(Lviv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-8911-7808

e-mail: nazarii.loshtyn@gmail.com

Materials on history of Lviv in fonds of Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv: history and prospects of research

The aim of the research is to analyze the materials on the history of Lviv in the fonds of the Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv and define the prospects of their research. **Research methodology** is based on the principles of historicism and consistency. The application of archival heuristics has a key function in the research. **Scientific novelty** lies in the analysis of the fonds of the Manuscript Department for the availability of materials on the history of Lviv and differentiation of the ways of their further usage by the scientists who study the history of Lviv. Excerpts of the annotated index "History of Lviv" were published. It was the first research that generalized information about the documents on the history of Lviv in the Manuscript Department. **Conclusions.** Materials on the history of Lviv presented in the fonds of the Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv cover the period from the Late Middle Ages to the middle of the 20th century. They are concentrated in the fonds of separate institutions that functioned in Lviv until the Second World War and academic and cultural figures in Lviv. The research of these materials started right after the foundation of the academic library. Comprehensive research of the manuscripts on the history of Lviv was performed in the index from 1956 dedicated to the 700-anniversary of the city foundation.

289 records from 22 fonds of the Manuscript Department are included into the index. They are divided into eight big thematic groups that highlight main directions in Lviv history – from art, architecture, and cultural life to environmental conditions and the development of economy. The analysis of the available handwritten sources demonstrates that historians still have a prospect to study the history of Lviv through the prism of culture (school and academic education; theatre; book and media; etc), politics (political movements and parties; politicians; power structures), religious life (churches of different Christian confessions; monastic orders; sacral art landmarks), economics (artisan guilds, trade, farming), etc.

Key words: Lviv, manuscripts, Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv, Manuscript Department, index.

*Стаття підготовлена 18 січня 2021 року;
подана до друку 27 січня 2021 року.*

Tetiana Popova,
*Doctor of Philological Sciences (Dr. habil. in Philology),
Professor of Department of Literature and Russian Language,
Northern Arctic Federal University
(Severodvinsk, Russia)
ORCID 0000-0002-8431-2962
ResearcherID P-2962-2015
ScopusID 57191748750
SPIN-cod 3254-7740
e-mail: lestvic@mail.ru*

"THE SIBERIAN LADDER" IN SLAVONIC WRITING

The aim of the research. The aim of the research is to draw specialists' attention to the manuscripts of the monument of Slavic literature of the 17th century, known in science as the "Siberian Ladder", the author of which is traditionally considered to be the Siberian Metropolitan Filofey Leshchinsky. **The methodology of the study.** The main research method is the linguistic-textological method of analyzing manuscripts. In addition, descriptive and statistical methods of material analysis are used in the research. **The scientific novelty.** The article is the first to express the hypothesis that the author of the "Siberian Ladder" book may be a monk who lived at the end of the 17th century in one of the Kyiv monasteries, since the oldest manuscripts of the monument were in use in Kyiv. A systematized updated information on the corpus of manuscripts with the text of "Siberian Ladder" is given. A chronological list of codes with the text of the monument is attached to the article. A total of 32 manuscripts with the text are named. This list includes 4 books, the fate of which is unknown, with the aim of the possible discovery of these manuscripts in the future. 14 of the 28 books that have survived nowadays are kept in the collections of the Institute of Manuscript of the Library of the Academy of Sciences of Ukraine: in the collection of the Kyiv-Pechersk Lavra (10), in the collection of Saint Sophia Cathedral (2), in the collection of Kyiv Spiritual Academy (1) and in the collection of Mykolaivskiy monastery (1). In addition, manuscripts with the text of the "Siberian Ladder" are in the collections of Russia (5), Romania (4), Greece (3), Lithuania (1) and Belarus (1). **Conclusions.** It is necessary to carry out a thorough comprehensive historical and philological analysis of the oldest Kyiv manuscripts with the text of the "Siberian Ladder". As a result of this analysis, the hypothesis stated in the article about the creation of a book in a Kyiv monastery by one of the monks of this monastery may be confirmed (perhaps the name of this monk will also be found). In this case, the opinion established in science that the author of the work was Metropolitan Filofey Leshchinsky can be debunked. On the other hand, it is necessary to study the biography of Filofey Leshchinsky (the Kyiv period of his life) carefully. As a result of this analysis, the hypothesis that the "Siberian Ladder" belongs to Metropolitan Filofey may be confirmed.

Key words: "Siberian Ladder", Filofey Leshchinsky, "Ladder" of John Climacus, manuscript collections, Old Russian literature.

Relevance of the research topic. "The Siberian Ladder" is a poorly studied monument of ancient Russian literature. It became widespread in the Kiev lands. It was probably created in one of the monasteries in Kiev at the late 17th century. The Siberian Metropolitan Filofey (Leshchinsky) is considered to be its author. However, perhaps it is a mistake going back to the authors of the description of the manuscripts of the Synodal collection of the State Historical Museum A.V. Gorskij and K.I. Nevostruev. Early "Siberian Ladder" manuscript is kept in the collections of Kiev. A thorough, comprehensive historical and philological analysis of these manuscripts will help answer the question whether Filofey was the author of the "Siberian Ladder".

Analysis of research and publications. There are no studies of the "Siberian Ladder" as a literary monument. There are only descriptions of its manuscripts in different collections of libraries in 6 countries of the world. The location of 28 manuscripts is known. The destiny of 4 manuscripts is unknown. In 2015 in Tyumen was published the text of "Siberian Ladder". No preliminary analysis of the manuscript tradition of the monument has been carried out. Therefore, this edition contains many different errors.

The aim of the research. The aim of the research is to draw specialists' attention to the manuscripts of the monument of Slavic literature of the 17th century, known in science as the "Siberian Ladder", the author of which is traditionally considered to be the Siberian Metropolitan Filofey Leshchinsky.

Main body of the paper. In 2015 the Tyumen Publishing House "Russkaja nedelja" published the book "Saint Filofey Leshchinsky. The Siberian Ladder" [13]. This edition is a "translation" (from Russian 18th into Modern Russian) performed by M. Bakulin and T. Sayfullin. The "translation" was carried out from the manuscript No. 120 from the collection of the Holy Synod; kept in the State Historical Museum (Moscow). The annotation to this publication states that the manuscript is a "unique", "the only and possibly the last copy" of the "Siberian Ladder", "discovered" by the named "translators" in the State Historical Museum "only in 2015". The publication received high praise in the local press. It was presented to the general public and university professors. S. Arutyunov published the positive review to this book in the journal "Literaturnaja Rossiya" (10.02.2017, No. 5)¹. This edition was among the winners of the competition for the best book. In 2016 this book received the prize of the Publishing Council of the Russian Orthodox Church².

Such ignorance of many people related to the release and promotion of this book is puzzling and outrageous. Firstly, a multivolume classical description performed by A.V. Gorskij and K.I. Nevostruyev is devoted to the manuscripts of the Collection of

¹ URL: <http://litrossia.ru/item/9705-trjokhsotletnij-poet/>.

² URL: http://izdatsovet.ru/news/detail.php?ID=177527&PAGE_NAME=section&SECTION_ID=1230.

the Holy Synod of the State Historical Museum, and the manuscript No. 120 with the "Siberian Ladder" was discovered and brought into the scientific circulation by them a long time ago [6, pp. 266-280]. Their work attracted repeatedly the attention of many researchers, however, it remained unknown to the persons involved in the publication of "The Siberian Ladder" (Tyumen, 2015) and to the persons presenting awards to this publication. Secondly, this manuscript is far away from being the "the only one" or the "last" book of the "Siberian Ladder". Up to our time dozens of manuscripts with the text of this work have survived. One of them is a book in the Synod collection of manuscripts of the State Historical Museum. There is an autographic note of Dmitri Rostovsky in this manuscript. He wrote that this book was sent to him from Filofey Sibirskiy on March 1705. Thus, Filofey presented one copy of this book to Dmitri Rostovsky. However, the publishers M. Bakulin and T. Sayfullin mistakenly write that they are publishing Filofey's autograph.

I expressed my confusion and questions related to this publication in an article published in Novosibirsk in 2018 [10]. In 2019 a review of this edition was published in St. Petersburg, containing its critical analysis [7]. The authors of the review concluded the book does not meet modern requirements for scientific publications and contains numerous errors and mistakes.

The tasks of this article are a brief description of the handwritten tradition of this book and an indication of the storage sites for the surviving manuscripts of the "Siberian Ladder".

The basis for the "Siberian Ladder" is one of the most popular books of the Christians in the Middle Ages: "The Ladder of Divine Ascent", here shortly the "Ladder". This extensive treatise about monastic life was written by the abbot John of the Sinai monastery of St. Catherine at the beginning of the 7th century. The book was written in Greek. The bright symbolical image of this book is the image of a ladder conducting to the sky. The author calls the chapters of the book "steps". Step by step a person comes nearer to paradise. The quantity of steps of this ladder is 30, because Jesus Christ lived 30 years.

It is unknown which title gave the author to his book. The original of the "Ladder" was not kept. Medieval scribes copied this book very often. The quantity of Greek manuscripts of this book is huge. I know that today about 766 Greek manuscripts exist with the text of the "Ladder" [4]. Not less than 10 different Greek names of the book were kept. These various names were given to the book by copyists.

Already in the middle of the 7th century the book was translated into the Syrian language. In medieval times the book was also translated into Arabic, Georgian, Ethiopian, Dutch and Portuguese. Furthermore the "Ladder" was translated many times into Armenian, Latin, Italian, Spanish, French, Roumanian and Slavonic languages.

In the Middle Ages the book became popular especially among the Slavonic readers. I know 1066 old Slavonic manuscripts [3]. Among these manuscripts are 5 ancient Slavonic translations of the book. The majority of these books is written in Russian. In the Slavonic manuscripts the book is usually called "Lestvica" (this word is the old version of the word "lestnica" = "ladder"). In Russia the author of the book, John Climacus, was called John Lestvichnik (Иоанн Лествичник). This name – Lestvichnik – was partially transferred on the name of his book, too. Thus, in the Russian manuscripts "The Ladder of Divine Ascent" can be called both "Lestvica" and "Lestvichnik".

In 1647 in Moscow, in the Synod printing house, the first Russian printed edition of Lestvica was issued with 1200 copies. So the book became more available to the Russian readers. Hand-written copies of this edition had a wide spreading in Russia.

In the 18th century the book was widely extended in the Slavonic writing under the name "The Siberian Ladder" («Сибирский Лествичник»). This is not a translation of the "Ladder", but its free creative reworking. The author of the "Siberian Ladder", according to A.V. Gorskij and K.I. Nevostruev, was the well-known educator of Siberia, metropolitan Filofey Leshchinsky [6, p. 266]. They made this assumption because there were two pieces of paper glued to one of the books, on which is to read "Filofey the Bishop" («Филофей архиерей») and "The Siberian Ladder" («Сибирский Лествичник»). A.V. Gorskij and K.I. Nevostruev suggested that the author of this work is Filofey. This opinion about the authorship of Filofey is widespread in science; it is included in the fundamental and for researchers very important book «The Dictionary of Scribes and Bookishness of Ancient Rus» [12, p. 257]. Following these scientists, I also used the combination "The Siberian Ladder of Filofey Leshchinsky" in my publications [8, p. 61–62; 10]. But the reference of the literature monument to the authorship of Filofey, established in science, led to great objections by the authors of the review of the edition of the "Siberian Ladder" [7].

Filofey Leshchinsky was born in Ukraine in 1650 in a noble family. He was a student in the Kiev spiritual academy. Then he married. After his wife died he decided to become a monk of Kievo-Pecherskaja lavra. In 1701 Filofey Leshchinsky was appointed to the deputy of the Bryansk Svensky monastery. At the same time a chair of Siberia and Tobolsk became vacant. The Emperor Peter the Great directed the metropolitan to take the well-known church writer Dimitrii Tuptalo. However Dimitrii was ill, and that's why he didn't leave Siberia but went to Rostov. So we know him as Dimitrii Rostovsky. Therefore Peter the Great ordered the Kiev metropolitan to find a clever and pious person for this position. The choice was Filofey Leshchinsky.

On January 1702 Filofey became metropolitan of Siberia and Tobolsk. His diocese was huge, from the Arctic Ocean to China and from the Ural Mountains to Kamchatka. Dimitrii Rostovsky ordained him.

Metropolitan Filofey Leshchinsky was an outstanding church figure. He did a lot to educate Siberia. However, there are no historical facts testifying to his literary talent and his activities as a writer. Therefore, the question about the authorship of the book "The Siberian Ladder" remains open.

If the hypothesis of A.V. Gorskij and K.I. Nevostruev is correct, Filofey wrote the book (the name of this book is unknown) at the end of the 17th century in Kievo-Pecherskaja lavra. If their hypothesis is incorrect, the author of the book may be a monk of one of the Kiev monasteries (very likely of Kievo-Pecherskaja lavra). The oldest manuscript of the book is kept in Kiev and dates from the late 17th century. Later this literary monument in honor of the Siberian Metropolitan received the title "The Siberian Ladder".

The basis for "The Siberian Ladder" is the Moscow edition of the "Ladder". It is its free interpretation. The author of "The Siberian Ladder" transferred the book ("Ladder" of John Climacus) by his own words, deleted some fragments of the text, added some new ones and interpreted them. He added his own reflections to the text of the "Ladder", commented and excerpted patristic literature from church [6, p. 279]. Thus, 30 chapters of Ladder were transformed to 70 chapters of "The Siberian Ladder". For example, the author divided one story (about obedience) into ten independent semantic fragments – ten stories. In some passages he reduced this story and in other ones he added his own reasoning, extracts from Paterikon, fragments from the life of Saint Antonii, Saint Moisii and Saint Makarii, furthermore extracts from the book of Nikon from Black Mountain.

For today I know about 32 hand-written books of "Siberian Ladder" written during the period from the end of the 17th to the end of the 18th century.

From these 32 manuscripts only 8 books have an exact dating. Other manuscripts are dated approximately by authors of library inventories. Some of these books weren't exposed to a scientific analysis. Many of them have losses.

The earliest book of "Siberian Ladder" is dated to the late 17th century. There is neither a beginning nor an end in the book. It is stored in Kiev, in the Vernadsky National Library of Ukraine.

I don't know manuscripts of "Siberian Ladder" written after the 18th century.

Manuscripts of "Siberian Ladder" are stored in 16 libraries of 6 countries of the world. 14 books are in Kiev, in collections of the Vernadsky National Library of Ukraine. 5 manuscripts are present in libraries of Russia (in the Russian National Library, in the Russian State Historical Archive, in the State Historical Museum and in the Russian State Library). 4 books are present in Romania (in the Library of the Romanian Academy of Sciences and in the Putna monastery). Manuscripts of "Siberian Ladder" are also on Athos: in the Hilandar monastery, in the Zograf monastery and in the Iliinsky monastery. There is one book in the National Library of Lithuania and one book in

the National Museum of Republic of Belarus. The location of 3 books is not clear. The manuscripts which are stored in monasteries of Romania and Athos are almost inaccessible to research.

Low-study of "Siberian Ladder" has two reasons: 1) many storage places of its manuscripts, 2) inaccessibility of some manuscripts.

Manuscripts of "Siberian Ladder" were in use mainly in the Kiev lands. Exactly there, in Ukraine, the book received the widest circulation. I don't know any manuscript of "Siberian Ladder" which was in use in the territory of Siberia.

The "Siberian Ladder" was the first book rewritten by Peter (Paisius) Velichkovsky. Around 1740, in the Lyubech monastery, Paisius for the first time received the task in rewriting a book – this was the Ladder of St. John Climacus, which became one of the favorite books of the venerable forever. In his autobiography, Saint Paisius wrote that the abbot of the monastery of Onuphrius the Great "once gave me a book of the reverend father of our Father John Climacus, located on seventy teachings" [9].

Reliable sources allow to state, that manuscripts of "Siberian Ladder" were well-known in the Volga region, in the Nizhniy Novgorod diocese, namely in Sarovskaya pustyn' and Florishcheva pustyn'.

There is one book from Sarovskaya pustyn' in the Russian State Library now.

One manuscript of "Siberian Ladder" was in Florishcheva pustyn'. This book was seen by the well-known Russian scientist A.E. Viktorov, who visited Florishcheva pustyn' [5, p. 232]. In his description of the library of Florishcheva pustyn' the scientist wrote about the manuscript of "Siberian Ladder", which was written in 1784 by the monk Gerasim. In this manuscript there was a miniature with an image of St. John Climacus. Now the location of this manuscript is unknown. Florishcheva pustyn' was closed in 1923, but books from the library of this monastery have vanished earlier. So, for example, the scientist Viktorov wrote in the same description of manuscripts about a book of "Lestvica" from the 16th century. This book was perfectly decorated with gold and had many pictures. It came to the American collector W. Spencer. In 1912 W. Spencer was lost on "Titanic". His collection was bought by the Public Library of New York. There is one manuscript from Florishcheva pustyn' in New York now [2, pp. 10–11]. It is possible to assume, that the book of "Siberian Ladder" came to any collector, too. Thus, there is a hope of its future detection.

I know one more manuscript of "Siberian Ladder", whose destiny isn't clear. In a manuscript, which is stored in the Library of the Romanian Academy of Sciences (cod. 583), there is a record, testifying that the original of this book was a manuscript written in 1707 in Kitaevsky monastery near Kiev. Thus, this fact confirms once again the big popularity of "Siberian Ladder" in the Ukrainian lands at the beginning of the 18th century. This popularity may be connected to the person of the possible author of the book – Filofey Leshchinsky.

This is a chronological List of the Manuscripts of "The Siberian Ladder":

1. Cod. Petrov 150. Ukraine, Kiev, Vernadsky National Library of Ukraine, collection of Saint Sophia Cathedral. Late 17th c. (№379)¹.
2. Cod. Petrov 147. Ukraine, Kiev, Vernadsky National Library of Ukraine, collection of Kiev Spiritual Academy. Late 17th c. – early 18th c. (№398).
3. Cod. Petrov 148. Ukraine, Kiev, Vernadsky National Library of Ukraine, collection of Saint Sophia Cathedral. Late 17th c. – early 18th c. (№399).
4. Cod. Petrov 246. Ukraine, Kiev, Vernadsky National Library of Ukraine, collection of Kyiv Pechersk Lavra. Early 18th c. (№402).
5. Cod. Petrov 247. Ukraine, Kiev, Vernadsky National Library of Ukraine, collection of Kyiv Pechersk Lavra. Early 18th c. (№403).
6. Cod. Petrov 248. Ukraine, Kiev, Vernadsky National Library of Ukraine, collection of Kyiv Pechersk Lavra. Early 18th c. (№404).
7. Cod. Petrov 249. Ukraine, Kiev, Vernadsky National Library of Ukraine, collection of Kyiv Pechersk Lavra. Early 18th c. (№405).
8. Cod. Petrov 250. Ukraine, Kiev, Vernadsky National Library of Ukraine, collection of Kyiv Pechersk Lavra. Early 18th c. (№411).
9. Cod. 509. Belarus, Minsk, National Museum of Republic of Belarus. Early 18th c. (№406).
10. Cod. 5. Greece, Athos, Iliynskii monastery. Early 18th c. (№409).
11. Cod. 158. Russia, St. Petersburg, Russian National Library, collection of P.N. Tikhonov. Early 18th c. (№410).
12. Cod. 120. Russia, Moscow, State Historical Museum, collection of Synod. Before 1705, (№412).
13. Destiny is unknown. Written in Kitaevsky monastery in 1707. Not in the catalog. [1, p. 440].
14. Cod. Petrov 558. Ukraine, Kiev, Vernadsky National Library of Ukraine, collection of Nikolaevsky monastery. 1723. (№414).
15. Cod. 64. Romania, monastery Putna. 1726. (№415).
16. Destiny is unknown. Was in the Lyubech monastery in 1740. Not in the catalog. [11, p. 56].
17. Destiny is unknown. Scriber – Paisius Velichkovsky. Was in the Lyubech monastery. 1740. (№555).
18. Cod. 3994. Russia, St. Petersburg, Russian State Historical Archive, collection of Synod. Before 1744. (№417).

¹ Hereinafter, is indicated the number of the book in the catalog of the Slavonic manuscripts of the "Ladder": Popova, T.G. Die "Leiter zum Paradies" des Johannes Klimakos. Katalog der slavischen Handschriften. Köln – Weimar – Wien: Boehlau-Verlag, 2012. The catalog contains archeographic information about the manuscripts and bibliography.

19. Cod. Petrov 244. Ukraine, Kiev, Vernadsky National Library of Ukraine, collection of Kyiv Pechersk Lavra. First half 18th c. (№418).
20. Cod. Petrov 245. Ukraine, Kiev, Vernadsky National Library of Ukraine, collection of Kyiv Pechersk Lavra. First half 18th c. (№419).
21. Cod. 195. Greece, Athos, Zograf monastery. 1762. (№427).
22. Cod. 93. Russia, Moscow, Russian State Library, collection of Sarovskaja pustyn'. 1762. (№428).
23. Cod. Petrov 252. Ukraine, Kiev, Vernadsky National Library of Ukraine, collection of Kyiv Pechersk Lavra. 1766. (№429).
24. Cod. 248. Lithuania, Vilnius, National Library of Lithuania. Second third 18th c. (№459).
25. Cod. 211. Greece, Athos, Chilandar monastery. 1782. (№439).
26. Destiny is unknown. Written in Florishcheva pustyn', scribe monk Gerasim. 1784. (№558).
27. Cod. 595. Romania, Bucharest, Library of the Romanian Academy of Sciences. 1798. (№446).
28. Cod. 583. Romania, Bucharest, Library of the Romanian Academy of Sciences. Late 18th c. (№458).
29. Cod. 566. Romania, Bucharest, Library of the Romanian Academy of Sciences. 18th c. (№465).
30. Cod. Petrov 251. Ukraine, Kiev, Vernadsky National Library of Ukraine, collection of Kyiv Pechersk Lavra. 18th c. (№470).
31. Cod. Petrov 253. Ukraine, Kiev, Vernadsky National Library of Ukraine, collection of Kyiv Pechersk Lavra. 18th c. (№471).
32. Cod. O.I.87. Russia, St. Petersburg, Russian National Library. 18th c. (№473).

So, the name "Siberian Ladder" isn't connected with a place of writing or existing of the book. Such name, probably, was given by copyists (or readers) of the book in honor to the Siberian metropolitan Filofey, who had a huge authority in the territories of Russia and Ukraine. The manuscript donated to Dmitri Rostovsky from Filofey Leshchinsky in 1705 is not the "only one" and not the "last" book of the "Siberian Ladder", as the publishers of this manuscript incorrectly believe.

The scientific novelty. The article is the first to express the hypothesis that the author of the book "Siberian Ladder" may be a monk who lived at the end of the 17th century in one of the Kiev monasteries, since the oldest manuscripts of the monument were in use in Kiev. A systematized updated information on the corpus of manuscripts with the text of "Siberian Ladder" is given. A chronological list of codes with the text of the monument is attached to the article. A total of 32 manuscripts with the text are named. This list includes 4 books, the fate of which is unknown, with the

aim of the possible discovery of these manuscripts in the future. 14 of the 28 books that have survived nowadays are kept in the collections of the Institute of Manuscripts of the Library of the Academy of Sciences of Ukraine: in the collection of the Kyiv Pechersk Lavra (10), in the collection of Saint Sophia Cathedral (2), in the collection of Kiev Spiritual Academy (1) and in the collection of Nikolaevsky monastery (1). In addition, manuscripts with the text of the "Siberian Ladder" are in the collections of Russia (5), Romania (4), Greece (3), Lithuania (1) and Belarus (1).

Conclusions. It is necessary to carry out a thorough comprehensive historical and philological analysis of the oldest Kiev manuscripts with the text of the "Siberian Ladder". As a result of this analysis, the hypothesis stated in the article about the creation of a book in a Kiev monastery by one of the monks of this monastery may be confirmed (perhaps the name of this monk will also be found). In this case, the opinion established in science that the author of the work was Metropolitan Filofey Leshchinsky can be debunked. On the other hand, it is necessary to study the biography of Filofey Leshchinsky (the Kiev period of his life) carefully. As a result of this analysis, the hypothesis that the "Siberian Ladder" belongs to Metropolitan Filofey may be confirmed.

Список використаних джерел

1. Panaitescu P. P. *Catalogul manuscriselor slavo-române și slave din Biblioteca Academiei Române*. Vol. II. (№ 301–600). București, 2003. 515 p.
2. Parpulov G. R. *Cyrillic Manuscripts in U.S. Public Collections: A Catalogue*. *Palaeoslavica*. 2010. T. 17 (2). P. 1–53.
3. Popova T. G. *Die "Leiter zum Paradies" des Johannes Klimakos. Katalog der slavischen Handschriften*. Köln – Weimar – Wien: Boehlau-Verlag, 2012. 1037 p. URL: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2020-24-Orlyk-Pavlenko>
4. Popova T. G. *The Greek Manuscripts with the Text of the Ladder of Saint John Climacus: a Preliminary Skeleton List*. Aachen: Shaker Verlag, 2018. 78 p.
5. Викторов А. Е. *Описи рукописных собраний в книгохранилищах Северной России*. Издание Археографической комиссии. С.-Петербург, 1890. 378 с.
6. Горский А. В., Невоструев К. И. *Описание славянских рукописей Московской Синодальной (патриаршей) библиотеки*. Отд. II. Писания святых отцов. Ч. 3. Разные богословские сочинения (прибавление). Москва: Синодальная типография, 1862. 687 с.
7. Дергачёва-Скоп Е. И., Соболева Л. С. *Маленькая заметка о большом недоразумении, или Был ли св. Филофей (Лещинский) автором «Сибирского Лествичника»?* // *Петербургские славянские и балканские исследования*. 2019. № 1 (25). С. 193–200. DOI: <https://doi.org/10.21638/11701/spbu19.2019.114>
8. Попова Т. Г. *Киевские рукописи Лествицы Иоанна Синайского // Рукописна та книжкова спадщина України*. 2019. Вип. 23. С. 56–71. DOI: <https://doi.org/10.15407/rksu.23.056>

9. Попова Т. Г. Лествица Иоанна Синайского в переводе Паисия Величковского // Афонська спадщина. Науковий альманах. Видання Міжнародного інституту афонської спадщини в Україні. Київ-Чернігів, 2016. Вип. 3–4. С. 186–196.

10. Попова Т. Г. Сибирский Лествичник Филофея Лещинского и его рукописи // Рукописи, старопечатные и редкие книги в собраниях России: сб. науч. ст. Новосибирск: ГПНТБ СО РАН, 2018. С. 115–128.

11. Преподобный Паисий Величковский. Житие и избранные творения / Церковнославянский текст с параллельным русским переводом А. П. Власюка. Серпухов, 2014. 560 с.

12. Прохоров Г. М. «Лествица»: Словарь книжников и книжности Древней Руси // ТОДРЛ. Т. XXXIX. Ленинград: Наука, 1985. С. 253–258.

13. Святитель Филофей Лещинский. Сибирский Лествичник. Изд. М. Бакулин, Т. Сайфуллин. Тюмень: Русская неделя, Тюменский издательский дом, 2015. 560 с.

Тетяна Георгіївна Попова,

доктор філологічних наук,

професор кафедри літератури та російської мови,

Північний (Арктичний) федеральний університет

(Северодвінськ, Російська Федерація)

ORCID 0000-0002-8431-2962

ResearcherID P-2962-2015

ScopusID 57191748750

SPIN-cod 3254-7740

e-mail: lestvic@mail.ru

«Сибірський Ліствичник» у слов'янській писемності

Мета роботи. Метою роботи є привернення уваги фахівців до рукописів пам'ятника слов'янської літератури XVII ст., відомого в науці як «Сибірський Ліствичник», автором якого, за традицією, прийнято вважати сибірського митрополита Филофея Лещинського. **Методологія.** Основним методом дослідження є лінгвотекстологічний метод аналізу рукописів. Крім того, в роботі застосовуються описовий та статистичний методи аналізу матеріалу. **Наукова новизна.** У статті вперше висловлюється гіпотеза про те, що автором книги «Сибірський Ліствичник» може бути ченець, який жив наприкінці XVII ст. в одному з київських монастирів, оскільки найдавніші рукописи пам'ятника побутували в Києві. Наводиться систематизована уточнена інформація про корпус рукописів з текстом «Сибірського Ліствичника». До статті додається хронологічний список кодексів з текстом пам'ятника. Всього називається 32 рукописи з текстом «Сибірського Ліствичника». У цей список входять 4 книги, доля яких невідома, з метою можливого виявлення цих рукописів у майбутньому. З 28 книг, що дійшли до теперішнього часу, половина (14 книг) зберігається в зібраннях Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: в зібраннях Києво-Печерської лаври (10), Софійського собору (2), Київської духовної

академії (1) та Микільського монастиря (1). Крім того, рукописи з текстом «Сибірського Ліствичника» є в зібраннях Росії (5), Румунії (4), Греції (3), Литви (1), Білорусі (1). **Висновки.** Необхідно провести ретельний комплексний історико-філологічний аналіз найдавніших київських рукописів з текстом «Сибірського Ліствичника». В результаті цього аналізу може підтвердитися висловлена в статті гіпотеза про створення книги в київському монастирі одним із ченців цього монастиря (можливо, виявиться й ім'я цього ченця). У цьому випадку може бути розвінчана усталена в науці думка стосовно того, що автором твору був митрополит Філофей Лещинський. З іншого боку, необхідно ретельно досліджувати біографію Філофея Лещинського (київський період його життя). В результаті цього аналізу може підтвердитися гіпотеза про приналежність «Сибірського Ліствичника» митрополитові Філофею.

Ключові слова. Сибірський Ліствичник, Філофей Лещинський, Ліствиця Іоанна Синайського, рукописні зібрання, давньоруська література.

*Стаття підготовлена 9 березня 2021 року;
подана до друку 16 березня 2021 року.*

ІСТОРІЯ КНИЖКОВИХ
КОЛЕКЦІЙ ТА ЗІБРАНЬ

УДК 930.253:[46:655.3.066.32](477):929Заливаха
DOI: <https://doi.org/10.15407/rksu.27.082>

Ірина Миколаївна Дундяк,
доктор мистецтвознавства, доцент,
професор кафедри дизайну і теорії мистецтва,
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
(Івано-Франківськ, Україна)
ORCID: 0000-0002-8175-479X
e-mail: dundiak@ukr.net

Олена Миколаївна Донець,
молодший науковий співробітник
відділу образотворчих мистецтв
Інституту книгознавства,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0003-3837-5273
e-mail: edonec@ukr.net

**АВТОРСЬКІ ЛИСТІВКИ ОПАНАСА ЗАЛИВАХИ:
СМИСЛИ, КОНТЕКСТИ, ВІЗУАЛЬНІ ОБРАЗИ
(на матеріалах приватних архівів)**

Мета роботи. Надання загальної характеристики епістолярної спадщини відомого художника-шістдесятника О. Заливахи та систематизація листівок митця із приватних архівів як текстових та візуальних джерел. Окреслення специфіки авторського подання графічних образів листівок, виявлення смислових акцентів у тексті за допомогою лєттерінгу. **Методологія.** Застосовано системний підхід і методи дедукції та історико-типологічний метод для загального аналізу епістолярію митця в контексті дослідження листування шістдесятників. У процесі дослідження було використано структурно-типологічний метод для систематизації та вивчення текстових і візуальних джерел, а іконологічний метод використовувався для окреслення образно-символьного змісту зображень листівок. **Наукова новизна.** Окреслено значення епістолярію О. Заливахи як цінного історико-мистецького джерела. Введено до наукового обігу частину авторських листівок митця з приватних архівів та комплексно осмислено історико-культурний контекст доби їхнього

створення. Всебічно проаналізовано інтерпретацію графічних образів листівок та акцентування смислів у текстовому матеріалі автографів художника. **Висновки.** Стаття є першою спробою системно розглянути естетичні та філософсько-змістові смисли, відтворені в текстах та зображеннях авторських графічних листівок О. Заливахи. Текстова інформація листівок поглиблює інформаційний фактаж щодо персоналій, пов'язаних із шістдесятництвом, та є свідченням глибинної психологічної інтроспекції митця, дозволяє усвідомити особливості існування митців у тоталітарних умовах та специфіку їхньої творчості. Візуальні образи листівок мають потужне духовно-естетичне наповнення, дають змогу глибше осмислити значення інтелектуальної та мистецької спадщини шістдесятників у формуванні культурно-мистецького національного світогляду другої половини ХХ століття.

Ключові слова: Опанас Заливаха, шістдесятники, національне відродження, епістолярій, нонконформізм, графіка, листівки.

Актуальність теми дослідження. Різностороннє дослідження епістолярної спадщини українських дисидентів є важливою складовою у справі повернення правдивої, не спотвореної історії вітчизняного шістдесятництва. Такий ракурс дозволяє суттєво розширити інтерпретацію традиційної колективної історії України, адже висвітлює через приватні свідчення характер того чи іншого історичного моменту, а не пізнішу його реконструкцію «несвідками». Оприлюднення та аналіз листування шістдесятників є також спробою українців осмислити себе як частку історії буремних європейських змагань за громадянські права і боротьби за власну державу та проти тоталітаризму середини і другої половини ХХ століття. Цей період спонукав прогресивну інтелігенцію до пошуків національної свідомості, активного відновлення втраченого культурно-мистецького спадку.

Вивчення епістолярію відомого художника-дисидента Опанаса Заливахи є важливою складовою зазначеного процесу. Зауважимо, що наукова громада звернулася до системних досліджень листування митця лише протягом двох останніх десятиліть. Тому різностороннє опрацювання його авторських листівок другої половини ХХ ст., що становлять частину цього масиву джерел, є актуальним для української гуманітаристики – і не тільки як мистецьких артефактів, але й як епістолярної спадщини.

Аналіз досліджень і публікацій. Розвідка присвячена авторським мальованим та естампним листівкам О. Заливахи, котрі він робив невеликими серіями і друкував удома власноруч. Більшість доступних на сьогодні для дослідження й аналізованих у статті автографів святкових привітань митця належать до приватних збірок Ярини Заливахи (доньки митця), Віри Хорошової (його рідної сестри), Івана Русина, Галини Севрук, Миколи Дундяка та залучаються до наукового обігу вперше. Хоча ми свідомі того, що такої кореспонденції є набагато більше в інших приватних архівах.

Зауважимо, що декілька листів та листівок, як приклад графічної спадщини митця, подано в альбомі «Опанас Заливаха» [1], однак не проаналізовано. Частину автографів і текстів листування художника з Аллою Горською опубліковано у збірнику «Алла Горська: Червона тінь калини» [2], однак вони не стали об'єктами цілісного наукового вивчення. Для відтворення персоналії митця важливими були спогади його сучасників: І. Левицької [3], І. Русина [4], Л. Семікіної [5]. Для окреслення стилістики і тематики його образотворчої спадщини важливими є праці Б. Мисюги [6], І. Дундяк [7]. Влучно подає особливості побутування різдвяних листівок за радянських часів Т. Прохасько [8].

Вартісними в контексті цієї статті стали публікації М. Гриців [9], О. Забужко [10], Н. Петриківської [11], де висвітлюється історико-культурна доба діяльності шістдесятників. Проблематика епістолярної спадщини дисидентів ґрунтовно розглянута в монографії Н. Загоруйко [12] та дослідженні В. Кузьменко [13].

Мета дослідження. Надати загальну характеристику епістолярної спадщини відомого художника-шістдесятника О. Заливахи, зосередивши основну увагу на тематичній систематизації листівок із приватних архівів як текстових та візуальних джерел. Здійснити контекстний аналіз специфіки авторського подання графічних образів у святкових листівках, виявити смислові акценти в тексті.

Виклад основного матеріалу. Будь-який лист, на нашу думку, є, до певної міри, творчим актом, тому дослідники можуть віднайти в кореспонденціях бібліографічні матеріали щодо певних осіб, глибше зрозуміти специфіку «духу доби», творчість або світогляд письменника чи митця. Часто власне лист або листівка є унікальним документом, що розширює уявлення про історичні події, побуту культуру, мистецькі вподобання тощо. Листівки 1960-х років можна розглядати як об'єкти історичної та мистецтвознавчої науки, а філокартичний матеріал нерідко стає джерелом для вивчення унікальних жанрових сцен, картин митців, споруд, портретів тощо. Авторська листівка, виконана в одному або кількох екземплярах митцем власноруч, несе подвійне навантаження (мистецьке та змістове), адже містить унікальні джерела інформації – графічне зображення і текст.

На сьогодні в дослідженнях явища шістдесятництва в українській культурі виділяють теоретичний, ідеологічний, політико-соціальний та естетико-мистецький напрями. З останнім тісно пов'язані постаті митців, що творили не те і не так, як вимагав метод соцреалізму (А. Горська, В. Зарецький, В. Кушнір, О. Заливаха, Г. Севрук, Л. Семікіна та інші). Це коло осіб було пов'язане тісним спілкуванням і листуванням. Як влучно зазначає О. Забужко, «по суті, українське шістдесятництво <...> за своєю структурою було своєрідним праобразом нинішніх соцмереж, в якій «свій свого» впізнавав блискавично, і де головні завдання – пізнавати й ділитися пізнаним» [10, с. 292]. Н. Загоруйко вважає епістолярну спадщину шістдесятників багатограним комплексом з декількома тематичними ма-

сивами (поетична творчість, літературно-критична діяльність, родинне та особисте життя, спілкування з однодумцями, мистецтвознавчі погляди, зв'язки з діаспорою тощо) [12, с. 40].

Власне в епістолярії О. Заливахи маємо родинне спілкування, листування з однодумцями і друзями в Україні та діаспорі. Якщо В. Кузьменко трактує письменницьку кореспонденцію як окремий твір літературного та історіографічного жанру, в якому можна розглядіти особисте ставлення до дійсності й конкретного адресата [13, с. 13], то ми сміливо можемо говорити, що поєднання святкових привітань і власних творчих зображень на лицевій стороні листівки є не лише окремим епістолярно-мистецьким жанром, а й подвійним свідченням глибокої поваги митця до адресатів.

Нами здійснюються перші спроби зібрати кореспонденції по приватних архівах друзів, родичів, знайомих художника. Поверховий аналіз уже віднайденого матеріалу дає можливість констатувати, що листування традиційно обертається переважно довкола щоденного, буденного життя, однак містить і багато важливих мистецько-філософських сентенцій, роздумів авторів над різними питаннями образотворчого мистецтва, критичних думок про напрям руху української держави, політики доби незалежності тощо. Ця кореспонденція є цінним автентичним першоджерелом для розуміння індивідуальності митця та його побратимів, їхньої непохитності в поглядах, інтелектуальних та моральних засад.

Постать Опанаса Івановича стала відомою не лише завдяки творчим роботам, а й у контексті шістдесятництва та дисидентства. Народжений в Україні, але гнаний Голодомором у Росію, митець пройшов довгий шлях: навчання, праця в різних містах СРСР; повернення на батьківщину предків; арешт і «мала зона»; андеграундне творче життя після в'язниці в Івано-Франківську; визнання після здобуття української незалежності. Варто наголосити, що для художника не було важливим, в якому напрямі мистецтва працювати творчо, бо йому вдавалося практично все. Живописні полотна, графіка, книжкова графіка, екслібри, колажі, кераміка, різьблення по дереву, оформлення інтер'єрів – такий основний «мистецький асортимент» майстра, що часто був продиктований умовами життя.

Графічні твори, так звана «мала графіка», митця в аспекті таборової графіки часткового проаналізовані Б. Мисюгою в альбомі 2003 р., де він зазначає щодо цього виду мистецької спадщини Заливахи таке: «Його образне мислення набуло неабиякої тематичної багатогранності. Рафінована та гнучка форма мистецького виразу поєднала в собі перебірливу логіку силуетного зображення та естампну вимогливість до площини. Завдяки цьому змінилось його ставлення до якості мистецької форми та її призначення взагалі» [6, с. 27–28]. Графічні замальовки кульковою ручкою, композиції фломастером, естампи, книжкова

ілюстрація тушшю та аквареллю виконувалися митцем упродовж усього творчого життя. Авторські листівки майстра виконані також фактично в усіх вищеназваних техніках.

Для більшості людей у радянському суспільстві щирими й очікуваними святами були ідеологічно незаангажовані, тому традиція вітати з днем народження та Новим роком святковими поштовими картками була найпоширенішою. Це можемо прослідкувати й за мальованими листівками художника, які він завжди вчасно надсилав адресатам або приносив у подарунок. Особливу увагу привертають автографи з нагоди уродин близьких йому людей, бо це не лише вишукане привітання з цікавими варіантами лінгвістики у власне вітальному тексті, а й символічна, власноруч мальована листівка, що здебільшого в гіперболічній формі передає особливості вдачі особи солінізанта або зображає самого митця і його родину. Художник уникав стандартних варіантів листівок навіть у вітальних сюжетах з нагоди уродин.

Оригінальним за форматом, змістом і зображеннями є привітання для тещі митця Марії Возняк-Бандери з середини 1970-х років (архів доньки митця Я. Заливахи) (іл. 1). Видовжений формат умовно поділено на дві частини зображеннями: верхню займає постать ко-

Іл. 1. Листівка привітальна з днем народження для М. Возняк-Бандери. (З середини 70-х рр., архів Я. Заливахи).

ролеви на троні з левами і квітами обабіч, нижня зайнята пірамідою постатей з квітами в руках. Візуальний задум розкриває вірш: «Всі ми вдячні за науку пізнавать добро і зло. Будьмо дужі і здорові, щоб все добре в нас було». Мудру королеву-бабцю (в її руках яблуко та нагайка) вітають онуки, донька та зять. Угорі цієї мажорної листівки автор написав присвяту Марії авторства Т. Шевченка: «Ти дух святий свій принесла в їх душі вбогії! Хвала! І похвала Тобі, Маріє!», чим підкреслив свою повагу до М. Возняк-Бандери. Подібною за настроєм є привітальна листівка для М. Дундяка з нагоди тридцятиліття, де Заливаха зображає фломастерами свого друга козаком, який тримає на плечах усміхнених дружину та доньку у вишиванках (1971 р., архів М. Дундяка) (л. 2).

л. 2. Листівка привітальна з днем народження для М. Дундяка. (1971 р., архів М. Дундяка).

Картка до дня народження Г. Севрук 1976 р.

з її архіву є своєрідним привітальним автопортретом митця на тлі репресій 1970-х років (л. 3), адже Заливаха на той час був позбавлений виставкової діяльності, якісних художніх матеріалів і, зрештою, нормального спілкування. Митець зображає себе самотнім, закутим у ланцюги, що блукає містом з червоною трояндою. Цей настрій підтверджує й остання фраза привітання: «Пробач мою затурканість, загубленість, запрошеність ...».

Переходячи до аналізу різдвяних листівок Заливахи, зауважимо, що традиція їхнього надсилання стала популярною в Україні ще з другої половини XIX ст., а різдвяні картки, за спостереженнями Т. Прохаська, були «... свідченням

Іл. 3. Листівка привітальна з днем народження для Г. Севрук.
(1976 р., архів Г. Севрук).

найголовнішого статусу людини у світі – до мене ще пишуть, я отримую десятки святочних вітань, у мене є велика родина, багато друзів з різних періодів життя, мене люблять і поважають» [8]. Найчисленнішими є примірники автографів новорічно-різдвяних листівок митця. Більшість з них – лінорити, а образне вирішення зображень так чи інакше пов'язане з українською тематикою.

Це й не дивно, адже О. Заливаха мав звичку виготовляти власноруч листівки для привітання з Різдвом і Новим роком ще з таборових часів. Н. Петриківська з приводу святкування Різдва в радянських тюрмах зазначає: «Звичайно, відсвяткува-

ти Різдро, як це було за дорадянських часів, було неможливо. Заважили і таборові злидні, і нелояльні охоронці, від яких доводилося ретельно ховатися. Вплинув на святкування й радянський побут. Так, шістдесятники стали вітати одного з Різдром за допомогою радянських новорічних листівок. Причому вони подекуди мали суто радянський дизайн. Щоправда, деякі арештанти відзначилися на цій ниві й почали виготовляти листівки власними руками. Так, художник Опанас Заливаха створив серію оригінальних листівок, які потім дарував своїм друзям» [11]. Додамо й те, що ще під час ув'язнення його малу графіку, яку таємно передавали на Захід, друкували в закордонних мистецьких виданнях діаспори.

Наголосимо, що сьогодні багато наукових досліджень стосуються побуту політв'язнів СРСР, і серед тематики автори нерідко окремо виділяють святку-

вання релігійних свят та їхні атрибути як спосіб трансляції релігійної культури. Вважаємо, що для стабілізації релігійної свідомості дисидентів такі дії мали велике консолідуюче та аксіологічне значення. Вертепи шістдесятників на новорічні свята 1960–1970-х років були доволі популярними, як і розповіді про справжні великодні та різдвяні традиції. Про поїздки Києвом під Новий рік колядників із вертепом згадує І. Левитська: «Серед господарів були різні люди, найдовшим став концерт у І. Врони та Ліни Костенко з читанням віршів. Група була різною за віком. Від студентів до неймовірно темпераментного С. Отроценка. Кінчали ми ніч обов'язково на Репіна, висипаючи повні мішки перед Віктором [ідеться про В. Зарецького], який чекав із Лесиком на громаду вдома» [3, с. 146]. Сумним спомином відлунює арештована різдвяна коляда 1972 р. у Львові, організована дисидентською молоддю зі Львова та Києва, яка так висловлювала незгоду з атеїстичною пропагандою, політикою викорінення українських національних традицій [9].

Повертаючись до різдвяних листівок як одного з елементів традиційного святкування Різдва, уточнимо, що за відсутності в радянських магазинах традиційних привітальних карток з'являлися винахідливі методи, щоб не відмовлятися від звичного способу вияву поваги до рідних і друзів та ствердження себе як християнина. Т. Прохасько визначає основні варіанти побутування таких зображень: графічні відбитки робіт місцевих художників, які творили неофіційне мистецтво і не боялися за свою радянську кар'єру; кореспонденція від західної діаспори (до конверта вкладали ще одну чисту картку, надруковану у вільному світі) або ж придбані листівки, де б не було написів про Новий рік (переважно друковані у Прибалтиці), чи українські, прикрашені лише ялинковими гілками і свічками або з якимись етнографічними мотивами [8]. Упродовж 1970–1980-х років у Б. Сороки, І. Марчука, В. Перевальського, М. Яціва та інших художників можна зустріти численні, доволі одноманітні графічні варіанти сцен із вертепами та колядниками, які часто використовувались авторами як вітальні листівки. Після 1991 р. цих робіт, відповідно, значно побільшало [7, с. 269].

Для Опанаса Заливахи українське походження не відразу стало тотожним його україномовності, тому остаточно батьківську мову він вивчив під впливом друзів і власного бажання вже в дорослому віці. Щодо образної мови текстів післяборових новорічно-різдвяних листівок митця зауважимо таке. Більшість із зображень 1970–1980-х років містять на лицевій стороні текст «З Новим роком!», до якого інколи додано: «Веселих свят». Листівки 1990-х років та пізніші подекуди містять написи «З Різдвом Христовим». Згадування лише Нового року зроблене зумисне, аби листівки у «відповідних держслужб» не асоціювалися з Різдвом і не ставали «проблемною кореспонденцією». Вітав Заливаха адресатів вишукано, щиро, добірною літературною мовою, але здебільшого політично

нейтрально в радянські часи – з новорічними святами. Однак використовував типово різдвяну лексику: кутя, коляда, посіваю, щедрий вечір тощо. До прикладу, в мальованій листівці до сестри 1970-х років він гречно пише: «Усім секстетом вітаємо усіх вас Хорошових, ваш дружній квартет, з Новим роком – здоров'я, радості, приємних несподіванок! Колядуємо та посіваємо всяким добром Вірі і Тані, Євгену і Миколі! Хай щастить вам у всьому! Ваші Панаси!».

А от у листівці до Г. Севрук 1975 р. знаходимо привітання власне з Різдрвом: «З Новим роком! Галинко! Найщиріші новорічні та різдвяні побажання надсилає Тобі Прикарпаття! Щедрий вечір, добрий вечір, добрим людям на здоров'я. Смачної куті! Веселих колядок! Нехай у Новому 1976 році Боги мають Тебе в опіці своїй! Дай Тобі Боже, Галинко, здоров'ячка та постійного творчого натхнення нам на радість, тобі на славу! Будь!».

Загалом тексти різдвяних привітань до Г. Севрук сповнені розлогими витонченими ґратуляціями, метафорами, які подекуди набувають пейзажності: «Карпати на чолі з засніженою Сивулею та я з громадою на обох Бистрицях, ще не замерзлих, вітаємо Тебе, Галинко...» (цитата з листівки з архіву Г. Севрук не датованої, припускаємо кінець 1990-х років); «Буду дуже радий зустріти Тебе у нас на Прикарпатті. Не їдуть кияни до гір Карпатських, знаю, що мають свого горя занадто. Але Говерла то як і Дніпро» (цитата з листівки Г. Севрук не датованої, припускаємо кінець 1980-х років).

Щодо візуальних образів та мотивів ліноритів цих листівок, зазначимо, насамперед, те, що «уніфіковано-солодкавих» фольклорних новорічних колядників-щедрувальників, які неохоче, але допускала радянська влада на екрани телебачення та у пресу, ми у Заливах практично не зустрічаємо. Хоч, власне, такі варіанти могли бути «політкоректними» і не створювали б для автора та адресатів жодних проблем із КДБ, однак художник таким шляхом не пішов.

Існує варіант мажорної ліноритної листівки «З Новим роком!» 1970-х років, де зображено ватагу хлопчаків-колядників у народній ноші та вифлеємську зірку в небі (дублюється у збірках М. Дундяка, І. Русина, В. Хорошової). Відрізняється від попередньої листівки варіант новорічних привітань кінця 1980-х років, репродукований в альбомі про митця [1, с. 116], що зберігається в архіві В. Хорошової, де колядники – вже дорослі суворі чоловіки з важкими мішками за плечима та, найімовірніше, таборовим минулим (на це натякають ґрати). Надії на краще додає символічна ластівка, що летить до вікна хати. Подібним є зображення 1980-х років: мальоване фломастерами віншування з різдвяними святами для Г. Севрук з вертепом та вифлеємською зіркою, що паде до української хати.

Мальовану листівку, що нагадує стилізовану лаконічну етнографічну замальовку з сюжетом молитви жінки перед святою вечерею, репродуковано в альбомі (орієнтовно початок 1980-х років) [1, с. 119], а в архіві доньки митця

знаходимо подібне естампне вирішення сюжету, однак уже в багатофігурному варіанті 1988 року. У цих двох варіантах у вікні присутня провідна зірка зі сходу як символ чуда.

Безпосередньо зі змістом біблійного Різдва пов'язані листівки з варіаціями зображення вифлеємської зірки і трьох царів в основі сюжету. Волхви чи мудреці, за задумом Заливахи, в подарунок Христові несуть дари до української хати на мальованих фломастером листівках до Г. Севрук (1977 р., 1985 р.). Наближає художник до глядача постаті трьох царів, які вже стукають у вікно (в яке падає зоря), на акварельній картці до побратима І. Русина (архів І. Русина без дати). Однак уже в естампному варіанті початку 1990-х років митець переносить події на виразно вітчизняний ландшафт до верхньої частини зображення (церква, тополя) і над написом «Веселих свят! З Новим роком!» вміщує тризуб, який є символічною вифлеємською зіркою (підсилює патріотичне звучання кольорами національного прапора).

Голова бика зліва уособлює біблійну стайню. А перед Марією з немовлям Христом – на колінах, зі схиленими головами три царі (Іл. 4) (дублюється у збірках І. Русина, В. Хорошової). Листівка 1996 р. до Г. Севрук містить подібний, але вже скорочений варіант Різдва: Марія нахилена над Немовлям; голова бика; вгорі зоря, що падає, і тризуб. Кожен із цих варіантів сюжету художник супроводжує українською атрибутикою, яка щороку мала нести надію на краще майбутнє знайомим і родичам.

Іл. 4. Листівка привітальна різдвяна
«Веселих свят! З Новим роком!».
(Поч. 90-х рр., архів В. Хорошової).

Іл. 5. Листівка привітальна різдвяна.
(Поч. 90-х рр., архів Г. Севрук).

Перед розглядом ще двох варіантів листівок мусимо констатувати, що образ жінки у творах українських нон-конформістів набуває релігійної спрямованості. Жінка-Мати-Україна-Богородиця стає свідомим або й несвідомим трактуванням жінки як Богородиці-України, яка має врятувати їхнім глядачам душу [7, с. 271]. Особливо багато таких варіацій було в Опанаса Івановича, – українська жінка ставала прототипом для відомих християнських сюжетів: Знамення, Покров, Милування, Провідниця тощо. Бажання об'єднати в одному зображенні відомий іконографічний богородичний і різдвяний сюжети відслідковуємо в естампній листівці без дати з архіву Г. Севрук. Невелика самотня постать Богородиці з Дитям на тлі зимового пейзажу підсвічена відблисками сліпучого світла провідної зорі (Іл. 5).

Різдвяна ліноритна картка 1989 р. відрізняється від попередніх найперше форматом – А5 – та символічною насиченістю композиції (репродуковані в альбомі картки [1, с. 111] є й у

збірках І. Русина, М. Дундяка). Центральне місце займає постать Богородиці-України (типу Знамення), однак, на відміну від класичної іконографічної схеми, її руки не підняті. Марія міцно тримає Христа, який благословляє глядача. Знаковим є й хрестоподібний поділ площини листівки, де на вертикальній частині вміщено фрагменти міського пейзажу. Однак найцікавіші деталі – це два великі замки обабіч постатей на горизонтальному рамені хреста, їхні дужки сим-

волізують наближення незалежності – одна тріснута, але тримається купи, а інша вже відкрита. Два роки (два замки) залишилося до проголошення української незалежності. А вже Богородиця-Знамення 1991 р. з тризубом на німбі та заплученими очима немовби пророкує омріяну свободу в новому році (естампна листівка зі збірки В. Хорошової) (л. 6).

Власне останні картки в галереї різдвяно-новорічних привітань майстра є плавним переходом до окремої групи листівок, що сюжетно практично не пов'язані зі святом. Сюжети ці, хоча й містять вітальні написи «Веселих свят», «З Новим роком», та за своїм змістом провокують адресата до філософських роздумів над долею України в прийдешньому році. Митець звертає ними увагу на правдиву історію України та натякає на проблему відродження наці-

ональних, мистецьких, військових еліт, інтелігенції. Бо існування їх у радянській Україні, за твердженням О. Забужко, «справді вдаряло по найглибших підвалинах державного ладу – “підривало основи”» [10, с. 292].

У автора був особливий пієтет до козацьких еліт, тому образ козака-героя, козака-воїна посідає особливе місце в мистецькій філософії художника. Цей персонаж часто зустрічається в різних творчих жанрових інтерпретаціях О. Заливахи, адже уособлює силу духу народу, незламну волю в боротьбі з поневолювачами України. На сьогодні відомі чотири варіанти естампних карток із козаком-бандуристом. Найдавніший із віднайдених датується 1978 р. (архів

л. 6. Листівка привітальна різдвяна.
(1991 р., архів В. Хорошової).

Г. Севрук), а один репродукується в альбомі [1, с. 113]. Зображення за композицією практично однакові: козак сидить з бандурою, вгорі над ним летить кінь і падає вишневська зірка. Відрізняються лише розташуванням шаблі, включенням калинового кетяга або книжки. Хоча такій серії передує більш динамічний естампний варіант 1974 р., де козак стоїть у центрі з піднятими догори руками, біля його ніг – шабля, а елементами символічного типового українського стафажу є хата, тополя, полум'я, місяць, зірка, що падає (архів Г. Севрук, репродукція в альбомі [1, с. 112]).

Лл. 7. Листівка привітальна новорічна.
(З середини 70-х рр., архів І. Русина).

Є приклад і мажорного варіанту Мамая (Лл. 7), що тримає чарку і штоф (архів І. Русина). За стилістикою графіки і настроєм він подібний до аналізованих на початку «Колядників», тому припускаємо, що виконаний естамп у 1970-х роках. Митець цікавився історією козацтва, розумівся на козацьких шляхетних родах, говорив про необхідність постання власної армії та мистецької еліти для адекватного існування держави. Тому не дивно, що в листівці 1995 р. центром композиції є три обличчя в упівських мазепинках, а над вертепними зірками вміщено тризуб (архів І. Русина). Ймовірно, О. Заливаха таким чином візуально рефлексував над ви-

словом одного зі своїх улюблених філософів О. Гассета щодо питання справжніх провідників нації: «Суспільство без аристократії, добірної меншини не є суспільством. Писав про Іспанію, а ніби про Україну. І як виправляти хребет?» [4, с. 191].

Нечисленними в архівах є привітання з Великоднем, і вони також у варіантах мальованих та естампних. Ручні техніки переважають у листівках 1970–1980-х

років. Одна з них, а саме декоративна композиція з мотивами писанок та верби, репродукована в альбомі про митця [1, с. 115]. А вже для привітання І. Русину художник створив фактично сюжетну картину про Великдень, яку супроводжує напис «Веселих свят». Самотня стара жінка (знову ж таки уособлення України) сидить і сумує, підперши голову, коло столу з паскою, писанками та гілками вербових котиків.

Ліноритна листівка 1992 р. багата на символи, і це не дивно, адже після проголошення української незалежності минуло лише півроку. Митця переповнювало піднесення, яке найперше висловлене в написах: «Христос воскрес! Воскресла Україна! Веселих свят!». Підтримано цей настрій у постаті Богородиці Покрови. Вона тримає омофор, складений із колосся пшениці, а Христос – у гетьманському одязі (шапка прикрашена тризубом), він тримає булаву та книгу. Це ще один приклад того, що основним способом творення художником картин, на думку Л. Семикіної, є повна розробка, створення образу, певної ідеї, а ідея ця – утвердження України, її апостолів, її народу [5, с. 176].

Висновки. Стаття є першою спробою системно розглянути естетичні та філософсько-змістові смисли, відтворені в авторських графічних листівках О. Заливахи. Окреслено значення епістолярію О. Заливахи як цінного історико-мистецького джерела. Текстова інформація листівок поглиблює інформаційний фактаж щодо персоналій, пов'язаних із шістдесятництвом, та є свідченням глибокої психологічної інтроспекції митця, дозволяє усвідомити особливості існування митців у тоталітарних умовах та специфіку їхньої творчості. До наукового обігу залучено частину авторських листівок митця з приватних архівів та комплексно осмислено історико-культурний контекст доби їхнього створення. Всебічно проаналізовано інтерпретацію графічних образів листівок: у картках до дня народження переважають мальовані зображення та здебільшого відтворено образ адресата; у різдвяно-новорічній та великодній кореспонденції відзначаємо різноманітні варіанти використання української фольклорної та релігійної тематики.

Візуальні образи листівок О. Заливахи мають потужне духовно-естетичне наповнення, надають можливість осмислити значення інтелектуальної та мистецької спадщини шістдесятників у формуванні культурно-мистецького національного світогляду другої половини ХХ століття. Авторські листівки митця, як і весь епістолярій, вимагають подальших досліджень (пошук, систематизація, аналіз). Окремої розвідки також вартує дослідження рукописних шрифтів та лєттерінгу в акцентуванні смислів у текстовому матеріалі автографів листівок та книжкової графіки художника.

Список використаних джерел

1. Опанас Заливаха: Альбом / упоряд. Б. Мисюга. Київ : Смолоскип, 2003. 160 с., іл.
2. Алла Горська : Червона тінь калини : листи, спогади, статті / ред. та упоряд.: О. Зарецький, М. Маричевський. Київ : Спалах, 1996. 240 с. : кольор. іл.
3. Левитська І. Неофітка // Алла Горська : Червона тінь калини: листи, спогади, статті. Київ : Спалах, 1996. С. 143–147.
4. Русин І. Розповіді про друга-побратима // Дзвонар : збірка статей і спогадів про Опанаса Заливаха / упоряд. В. В. Овсієнко ; передм. М. А. Горбаль. Харків : Права людини, 2017. С. 179–191.
5. Семикіна Л. Щастя // Дзвонар : збірка статей і спогадів про Опанаса Заливаха / упоряд. В. В. Овсієнко ; передм. М. А. Горбаль. Харків : Права людини, 2017. С. 178.
6. Мисюга Б. Кривавий птах // Опанас Заливаха : альбом / [упоряд. Богдан Мисюга]. Київ, 2003. С. 19–28.
7. Дундяк І. Українське церковне малярство другої половини ХХ – початку ХХІ століть (особливості функціонування, збереження, трансформації та відродження) : моногр. / ДВНЗ «Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника». Івано-Франківськ, 2019. 404, [43] с. : іл.
8. Прохасько Т. Різдвані листівки: свідчення і ностальгія. URL : <http://www.gkpress.if.ua/node/8150> (дата звернення : 12. 02. 2013).
9. Гриців Марія. Арештована коляда, або погром 12 січня 1972-го // Історична правда. 2011.12 січ. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/01/12/13866/> (дата звернення : 16. 01. 2021).
10. Забужко О. Євген Сверстюк: з незнищеного // «І знов я влізаю в танк ...» : вибрані тексти 2012–2016 : статті, есе, інтерв'ю, спогади. Київ, 2016. С. 288–314.
11. Петриківська Н. Різдво в таборах : Як відзначали свято українські шістдесятники URL: <https://archive.svitua.org/istoriya/skarbnitsya-spogadiv/item/9719-rizdvo-v-taborakh-yak-vidznachaly-sviato-ukrainski-shistdesiatnyku.html> (дата звернення 16. 01. 2021).
12. Загоруйко Н. Таборовий епістолярій українських шістдесятників. Київ : Смолоскип, 2018. 256 с.
13. Кузьменко В. І. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20–50-х років ХХ ст. : автореф. дис ... д-ра філол. наук : Київ, 1999. 34 с.

Iryna Dundiak,

*Doctor of Art Studies Sciences (Dr. habil. in Art Studies), Associate Professor,
Professor of Department of Design and Theory of Art,
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
(Ivano-Frankivsk, Ukraine)*

ORCID: 0000-0002-8175-479X

e-mail: iryna.dundiak@pnu.edu.ua

Olena Donets,

*Junior Researcher of Fine Arts Department
of Institute of Book Studies,
V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0003-3837-5273

e-mail: edonec@ukr.net

Opanas Zalyvakha's authorial postcards: main points, contexts, visual images (based on materials from private archives)

The main goal of the research. Realization of general characteristics of epistolary heritage of the well-known artist-sixtier Opanas Zalyvakha and arrangement of postcards from private archives as text and visuals sources. Outlining the specifics of the authorial presentation of graphic images of postcards, identifying of semantic accents in the text with the help of lettering. **Methodology.** The author applied a systematic approach, deduction methods, historical and typological methods for a general analysis of the artist's epistolary in the context of the research of the sixtiers' correspondence. In the course of the research, a structural-typological method was used to systematize and study textual and visual sources, and an iconological method was used to outline the figurative and symbolic content of postcards images. **Scientific novelty.** Opanas Zalyvakha's epistolary was outlined as a valuable historical and artistic source. A part of the artist's authorial postcards from private archives was introduced into scientific circulation and the historical and cultural context of the time of their creation was comprehensively cleared. The interpretation of graphic images of postcards and accentuation of meanings in the textual material of the artist's autographs was comprehensively analyzed. **Conclusions.** The article is the first attempt to systematically consider the aesthetic, philosophical, and semantic meanings which are reproduced in the texts and images of the authorial graphic postcards of Opanas Zalyvakha. The postcards' textual information deepens these informational facts about the personalities who lived in the sixties and is a testament of the deep psychological introspection of the artist. These postcards allow us to understand the peculiarities of the artist's existence in totalitarian conditions and the specifics of their work. Postcards' visual images have powerful spiritual and aesthetic contents. These postcards allow us a more accurate understanding of the importance of intellectual and artistic heritage of the sixties in the formation of cultural and artistic national worldview of the second half of the 20th century.

Key words: Opanas Zalyvakha, sixtiers, national revival, epistolary, recusance, graphic, postcards.

*Стаття підготовлена 29 грудня 2020 року;
подана до друку 6 січня 2021 року.*

Григорій Якович Рудий,
доктор історичних наук,
учений секретар Сектору з координації наукових досліджень
Науково-організаційного відділу Президії
Національної академії наук України
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-4679-282X
e-mail: sknd@nas.gov.ua

**ГАЗЕТА «НОВА РАДА» ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ
І РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЧОГО ПРОЦЕСУ
В 1917–1919 роках
(за матеріалами колекції рідкісних газет
відділу формування і використання газетних фондів
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського)**

Мета дослідження: на підставі джерелознавчого аналізу змісту київської газети «Нова Рада» 1917–1919 рр. з'ясувати інформативні можливості видання стосовно вивчення суспільно-політичного, економічного і культурного розвитку України періодів Центральної Ради, Української Держави, Директорії УНР. **Методологія і методика.** Методологічними підвалинами дослідження є принципи історизму, об'єктивності, системності. Для їхньої реалізації застосовано історико-джерелознавчий, проблемно-тематичний, порівняльний, хронологічний та кількісний методи. Здійснено систематизацію газетних публікацій, розкрито їхню тематику, зміст, індекс ціннісних орієнтацій, авторський склад, форми подання інформації. Автор виконав комплексне дослідження всіх номерів газети (понад 490, майже 3500 текстів). **Наукова новизна** полягає в тому, що дана розвідка є першим комплексним науково-методичним та історико-джерелознавчим дослідженням, в якому висвітлено загальні тенденції становлення і розвитку Українського державотворчого процесу в період 1917–1919 рр. крізь призму матеріалів газети «Нова рада». Також розроблено новаторський методологічний та методичний апарат студювання газетних публікацій як історичного джерела. **Висновки.** Комплексний аналіз тематичної спрямованості та жанрового розмаїття публікацій, складу авторів видання дозволили встановити роль «Нової Ради» у вивченні історії становлення української державності та національно-культурного відродження України, повніше розкрити діяльність Центральної Ради, Гетьманату та Директорії в революційну епоху, зокрема визначити позитивні та негативні сторони цих державних моделей. Газета «Нова Рада» зафіксувала історичний досвід засвоєння національних цінностей, який не втратив своєї актуальності щодо побудови Української державності на сучасному етапі. Перспективними є подальші розвідки з означеної проблеми через призму окремих періодичних видань.

Ключові слова: джерело, класифікатор тематичних блоків, індекс цінностей, авторський склад, газета «Нова Рада», державність, Українська Центральна Рада, Українська Держава, Директорія УНР.

Газета «Нова Рада» – орган Товариства українських поступовців, згодом – Української партії соціалістів-федералістів. Виходила щодня від березня 1917 р. до січня 1919 р. українською мовою в Києві. Спадкоємиця газети «Рада». Видавець – Товариство підмоги літературі, науці, мистецтву. Редактор – А. Ніковський. Крім матеріалів суспільно-політичного, економічного та міжнародного характеру, редакція надавала й інформацію науково-освітнього, літературного, бібліографічного змісту. Високий рівень видання забезпечувався потужним складом редакції, серед співробітників якої були М. Грушевський, Д. Дорошенко, С. Єфремов, М. Левицький, В. Леонтович, Ф. Матушевський, В. Науменко, В. Прокопович, С. Русова, Л. Старицька-Черняхівська, П. Христюк, С. Шелухін, П. Стебницький, М. Туган-Барановський, П. Холодний, К. Широцький, Б. Штейнгель, І. Чопівський, І. Степура, О. Шульгин, Г. Чупринка, А. Яринович та інші.

«Нова Рада» припинила свою діяльність після того, як Директорія УНР полишила Київ [1].

Актуальність комплексного дослідження київської газети «Нова Рада» 1917–1919 рр. зумовлена тим, що її матеріали всебічно ознайомлюють дослідника зі спектром ідей, поглядів на розвиток українського суспільства періоду Української революції. При цьому слід враховувати, що на зміст газети значною мірою вплинули політика видавця, редакції, історичні та політичні реалії того часу, цензурні обмеження. У період Гетьманату газета відображала стан Української партії соціалістів-федералістів як конструктивної опозиції до влади. Досі відсутнє комплексне дослідження матеріалів зазначеного видання.

Аналіз досліджень і публікацій свідчить, що газета «Нова Рада» як історичне джерело має певне висвітлення в сучасній історіографії [2]. Однак узагальнюючого джерелознавчого дослідження матеріалів газети «Нова Рада» як кількісно, так і змістовно, передусім за предметно-тематичним аналізом газетних публікацій про розвиток Українського державотворчого процесу за доби Центральної Ради, Української Держави, Директорії УНР, ще не зроблено.

Джерельну базу студій становить збірка газет «Нова Рада» (1917–1919 рр.), що зберігається в колекції рідкісних газет відділу формування і використання газетного фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Мета дослідження: на підставі джерелознавчого аналізу змісту київської газети «Нова Рада» 1917–1919 рр. з'ясувати інформативні можливості видання щодо вивчення суспільно-політичного, економічного і культурного розвитку України періодів Центральної Ради, Української Держави, Директорії УНР.

Виклад основного матеріалу. Головним завданням аналізу газетних матеріалів було визначення класифікатора тематики видання. Автор виходив з того, що категорії обираються з текстів видання, які необхідно вивчити. З цією метою було опрацьовано зміст усіх номерів газети (понад 490, майже 3500 текстів). Це

дало змогу уникнути не тільки втрати цінної інформації про текст, але й поверхових і недостовірних оцінок його змісту.

За підсумками аналізу отримано класифікатор основних тематичних блоків видання:

- питання державності, спадщина царизму;
- становлення і діяльність органів державної влади в Україні;
- діяльність органів самоврядування, рад, політичних партій, громадських організацій;
- діяльність російських владних структур;
- селянське питання, земельна справа;
- робітничий рух;
- фінансово-економічна політика;
- військове будівництво, військова справа;
- правоохоронна, судова системи;
- міжнаціональні відносини;
- міжнародне життя;
- церковне життя;
- становлення і розвиток української початкової і середньої освіти;
- розбудова вищої школи, науки;
- розвиток української мови і літератури;
- розвій просвіти;
- розвиток української культури;
- охорона і збереження пам'яток історії та культури;
- розвиток видавничої справи.

Одним із ключових питань, що стояли перед автором, є визначення індексу цінностей змісту текстів. Незважаючи на спроби стандартизувати категоріальні цінності, це питання знову стоїть перед пресознавцем, який не може ігнорувати творення тих чи інших матеріалів видання. На нашу думку, при визначенні ціннісних категорій необхідно повною мірою враховувати зміст, характер і масштаб висвітлених подій. Виходячи з цих міркувань складено індекс цінностей текстів газети «Нова Рада»:

- свобода;
- автономія, федералізація, незалежність;
- демократія;
- відповідальність;
- патріотизм;
- професійність, компетентність;
- справедливість;
- правопорядок;
- орієнтація України до союзу з Росією, країнами Заходу.

Важливе значення для розуміння еволюції ціннісних орієнтацій суб'єкта громадської думки має з'ясування власне способу утворення цінностей. Автор, беручи до уваги зміст тексту, визначив такі критерії способу його утвердження:

- тільки декларуються свої цінності;
- декларуються свої цінності, але допускаються інші цінності;
- тільки засуджуються і спростовуються чужі цінності.

З огляду на викладене, доцільним також убачається простеження того, як співробітники газет оцінюють роботу тогочасних владних структур, органів місцевого самоврядування, рад, політичних партій, громадських організацій у соціально-політичному, соціально-економічному і національно-культурному процесах. Ця експертиза здійснювалася за такими показниками:

- позитивний;
- нейтральний;
- негативний.

Для успішного функціонування системи «видавець–редакція–повідомлення–читач» її третя ланка (повідомлення) має за змістом бути такою, щоб вплив повідомлення на аудиторію відповідав завданням видавця і редакції. Проте визначення ефективності інформаційно-пропагандистського впливу неможливе без дослідження форми подання газетного матеріалу. Виявлення жанрового представництва газети є досить непростю справою. Слід відзначити, що форми публікації матеріалів у «Новій Раді» дуже різноманітні. Серед них: офіційна інформація державних органів влади, матеріали конференцій і нарад, повідомлення інформантів, інформаційні повідомлення власне видання (хроніка, репортажі, кореспонденція), редакційні матеріали (передовиці, замість передовиць – редакційні статті), аналітичні матеріали (статті, нариси, рецензії), художньо-публіцистичні матеріали (фейлетони, вірші, оповідання), матеріали зворотного зв'язку (листи та дописи), бібліографія, реклама.

З огляду на викладене, інструментарій форми подання інформації виглядає так:

- допис, лист, звернення, закони, розпорядження, резолюції;
- кореспонденція, огляд преси;
- репортаж;
- хроніка;
- стаття, рецензія;
- інтерв'ю;
- нарис;
- фейлетон;
- оповідання;
- вірш.

Важливе значення має встановлення авторського складу зазначеного періодичного видання. На жаль, кадровий професійний склад редакції газети і

позаштатних авторів залишається недостатньо вивченим. Його дослідженню допоможе атрибуція газетних публікацій, що, безумовно, спричинить ряд висновків, зроблених пресознавцями на підставі побічної інформації, дасть змогу активно залучити той шар інформативного матеріалу видання, який поки ще не став предметом наукових студій.

Питання авторства в газеті є досить складним. У виданні не було усталеним поряд з прізвиськом надавати інформацію про соціальний статус автора допису. З різних причин, насамперед цензурних, багато публікацій анонімні, низка друкувалася під псевдонімами, деякі підписано ініціалами та збірними поняттями, наприклад: «Промисловець», «Просвітник», «Учитель», «Краєзнавець», «Земський працівник», «Перехожий» тощо. Іноді тут стає у пригоді власне текст коrespondенції, допису, листа, де досить часто розповідь відбувається від першої особи. Виходячи зі змісту текстів газети, складено такий інструментарій авторського складу:

- державні, політичні, військові, громадські діячі;
- учені, працівники наукових, культурно-освітніх установ;
- журналісти, письменники, працівники редакцій;
- інші дописувачі.

Результати статистичної обробки дозволили виявити: по-перше, індекс актуальних суспільно-політичних проблем, що виносилися на обговорення газетою «Нова Рада»; по-друге, – індекс цінностей, які нею декларувалися; по-третє, – способи і тенденції відбиття цим виданням сутності суспільно-політичної, економічної і культурної політики Центральної Ради, Української Держави, Директорії УНР, що й стало предметом спеціального дослідження.

Отримані дані дали змогу виявити рівень інформаційної насиченості газетних публікацій. Отож 344 публікації були присвячені питанням державності, спадщини царизму, 709 – проблемам становлення і діяльності органів української державної влади, 499 – роботі органів самоврядування, рад, політичних партій, громадських організацій, 356 – діяльності Тимчасового уряду, Ради народних комісарів, 164 – питанням селянського життя, 10 – робітничій тематиці, 209 – фінансово-економічній діяльності, 355 – проблемам військового будівництва, 208 – правоохоронним органам, 276 – міжнаціональним відносинам, 349 – проблемам міжнародної політики, 180 – питанням церковного життя, 300 – становленню національної початкової і середньої освіти, 70 – розвитку вищої освіти та науки, 80 – розвитку української мови і літератури, 116 – національній просвіті, 232 – українській культурі та мистецтву, 84 – питанням охорони і збереження пам'яток історії та культури, 279 – видавничій справі.

Наведені дані актуалізують проблематику, що була домінуючою на шпальтах «Нової Ради».

Визначено також масштаб подій і фактів, які висвітлювалися газетою. За підрахунками автора, найбільше матеріалів «Нової Ради» (2060) було присвячено загальнонаціональним проблемам у галузі політики, економіки, національно-культурного життя. Крім того, в щоденному виданні досить широко репрезентувалась інформація про події місцевого значення (316), в колишній Російській імперії (349), країнах Європи й Америки (176).

Результати статистичного опрацювання отриманих результатів дозволили виявити рівень індексу цінностей газетних текстів. Серед матеріалів – 856 публікацій з проблем відповідальності, 558 – автономії та федералізації, 212 – професійності, 201 – свободи, 146 – орієнтації України до союзу з демократичною Росією, 139 – патріотизму.

Отже, як свідчить аналіз, серед основних цінностей контенту газети слід назвати проблеми відповідальності, автономії, федералізації, суверенності, демократії, професійності, свободи.

Аналіз газетних матеріалів констатує їхню жанрову різноманітність: це, зокрема, – 732 дописи, листи, звернення, резолюції, директивні документи, 419 кореспонденцій і оглядів преси, 55 репортажів, 504 хронікальних матеріали, 940 статей, рецензій, нарисів, 50 фейлетонів, 2 оповідання, 25 віршів. Відповідно, за жанровою палітрою переважали хроніки, дописи, листи, звернення, резолюції, директивні документи, статті, рецензії, кореспонденції, огляди преси.

Результати статистичного опрацювання дозволили простежити кількісну та якісну динаміку авторських публікацій. Авторами 2005 публікацій є працівники редакції, журналісти і письменники, 675 – державні, громадські, політичні, військові діячі, 377 – учені, працівники освіти і культури, 188 – інші дописувачі.

Аналіз преси вказує на домінування публікацій, авторами яких були працівники редакції, журналісти, письменники, що свідчить про широку участь творчої інтелігенції в розбудові Української держави.

Отримані результати дозволили зробити висновок, що матеріали газети «Нова Рада» дають змогу всебічно простежити розвиток багатьох суспільних явищ, якнайповніше відтворити події політичного, соціально-економічного і культурного життя українського народу доби Центральної Ради, Української Держави, Директорії УНР.

Газетні публікації періоду Центральної Ради віддзеркалюють еволюцію української національної ідеї, наповнення її державницьким змістом, обґрунтування методів, шляхів і форм відновлення державності України. Їхніми авторами були такі відомі політичні і громадські діячі, як М. Грушевський [3], С. Єфремов [4], А. Ніковський [5], М. Могилянський [6], К. Широцький [7], В. Прокопович [8], Ф. Задніпровський [9], С. Шемет [10], П. Мазюкевич [11], О. Шульга [12], М. Туган-Барановський [13].

Значний масив газетних матеріалів відтворює конкретику й динаміку процесу переростання ідеї національно-територіальної автономії, а згодом федерації, до гасла самостійності України. Після соціального перевороту в жовтні 1917 р. у Петрограді та оголошення більшовицьким урядом війни Центральній Раді найбільшого поширення в газеті набула тема державного статусу України. Редакція газети постійно вміщувала матеріали про негативне ставлення Центральної Ради до більшовицького уряду РСФРР, про самовизначення України та її відокремлення від Росії. Отже, зі свідчень преси видно, як поступово в українському суспільстві ідея національно-територіальної автономії трансформувалася в ідею державної самостійності, що стала визначальною для українського національного руху.

На підставі аналізу матеріалів зі шпальт «Нової Ради» з'ясовано участь української громадськості у практичному втіленні в життя ідеї незалежної України. Відзначимо насиченість конкретною інформацією публікацій про утворення Центральної Ради, її перші політичні заходи та формування владних структур. Газета регулярно і докладно ознайомлювала суспільство з ходом підготовки і проведення численних військових, робітничих, селянських, просвітницьких з'їздів, виборів до всеросійських та українських установчих зборів. Також репрезентовано чимало матеріалів щодо позицій політичних партій, зокрема їхнього ставлення до парламентаризму.

Редакція газети активно інформувала про хід українізації державного управління в центрі й на місцях, аналізувала позитивні та негативні тенденції цього процесу.

Слід відзначити, що боротьбу за незалежність газета пов'язувала зі встановленням в Україні демократичного ладу, насамперед на програмних засадах Української партії соціалістів-федералістів.

У газеті «Нова Рада» є багато промовистих матеріалів, що розкривали особливості національно-визвольного руху в умовах гетьманського перевороту і державного будівництва в період Української Держави.

Друкований орган підтримував ті державотворчі заходи гетьманського уряду, що сприяли зміцненню національної державності, розвиткові української мови, освіти, науки і культури. Водночас на шпальтах газети чимало публікацій, спрямованих проти негативного впливу російських кадетів, монархістів, представників окупаційних військ в Україні на проведення послідовної національної внутрішньої і зовнішньої політики уряду гетьмана П. Скоропадського [14].

Газета зафіксувала полярність оцінок стосовно підсумків дискусії, що розгорнулася в умовах Директорії УНР відносно стану і майбутнього державницької моделі в Україні. Директорія визначила, що державне будівництво, на противагу радянській системі та європейському парламентаризмові, має базуватися на «трудоному» принципі. Цей захід Директорії, на думку газети, не сприяв

об'єднанню українських сил навколо самостійної державницької місії [15]. Поряд з цим, редакція газети в цілому позитивно оцінила державну місію Директорії щодо проголошення Соборності України, здійснення злуки між Українською Народною Республікою та Західноукраїнською Республікою [16].

Також у газеті наявні аналітичні публікації, в яких висвітлюються ідейні та організаційні суперечності відносно реалізації на практиці ідеї української соборності в умовах воєнних дій Польщі проти ЗУНР [17].

Багато місця в газеті відводилося ролі державних утворень у тогочасному соціально-економічному розвитку України. Це і пропаганда економічного добробуту відомих українських учених [18], і проведення земельної реформи в Україні [19], загострення продовольчої кризи [20], розвиток фінансово-грошової політики [21], започаткування селянських господарств фермерського типу [22].

Предметом пильної уваги «Нової Ради» в період Гетьманату стали ухвалення та хід реалізації основних економічних законів, особливості вирішення земельного питання, становлення фінансово-кредитної системи. Поряд з цим, у багатьох матеріалах висвітлювалися факти невдоволення народних мас економічною політикою гетьманського уряду, відновленням приватної власності на землю, поверненням землі поміщикам [23].

Газета також містила інформаційні повідомлення, здебільшого критичні, про економічні перетворення в Директорії [24].

Дослідження газетних матеріалів дає підстави для висновку, що неефективна соціально-економічна політика Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, насамперед на селі, стала однією з найсуттєвіших причин поразки національно-визвольних змагань в Україні.

Здійснений нами аналіз доводить, що газета «Нова Рада» є важливим джерелом вивчення особливостей розвитку національно-культурного життя 1917–1919 рр. Так, становленню національної початкової і середньої школи було присвячено 300 дописів, розвитку української мови і літератури – 80, української освіти – 116, вищої школи і науки – 70, національного мистецтва – 232, видавничої справи – 279, охороні і збереженню пам'яток історії та культури – 84.

Слід окремо зупинитися на матеріалах, які віддзеркалювали спроби державних освітніх органів за доби Центральної Ради і Гетьманату українізувати шкільне життя. У рубриках «Українізація школи», «Треба учителів у село», «Питання про українські школи», «Шкільні справи», «Всеукраїнська учительська спілка» вміщувалися статті стосовно запровадження українознавства в початковій і середній школах, створення належних умов для розвитку національної освіти, конкретних заходів державних освітніх закладів щодо її реформування [25].

Результати аналізу газетних публікацій свідчать також про те, що одне з провідних місць у газеті з березня 1917 р. по грудень 1918 р. посідала тема відродження і розвою українського театрального і музичного мистецтва. Поряд з

матеріалами стосовно професійного мистецтва щоденне видання багато уваги приділяло діяльності товариства «Просвіта» з розвитку самодіяльних музичних і театральних колективів в усіх регіонах тогочасної України [26].

Публікації в «Новій Раді» свідчать про успішний розвиток української видавничої справи за доби Центральної Ради і Гетьманату, зокрема про започаткування українських видавництв, друкарень, книгарень. Рубрики «Література, наука, умілість і техніка», «Література і наука», «Нова книжка», «З літературної науки й умілості» постійно інформували читачів про новинки художньої, наукової, науково-популярної та суспільно-політичної літератури, підручників для учнів початкової і середньої школи. Дописи характеризувалися конструктивною критикою, надавали інформацію про авторів, зміст літератури, час і місце видання [27].

У газетних матеріалах відбилосся прагнення до розширення сфери українського друкованого слова, підвищення ролі періодики в розв'язанні політичних, соціально-економічних, національно-культурних завдань суспільства. У рубриках «Передова» і «Замість передової» оприлюднювались оглядові статті з обґрунтуванням позицій газети з питань суспільно-політичного, міжнародного і культурного життя. У рубриці «З газет та журналів» публікувалися відомості про діяльність тогочасних друкованих органів, їхнє спрямування, зміст окремих номерів [28].

Наукова новизна запропонованої статті полягає в тому, що актуалізована та розв'язана в ній проблема досі не була предметом спеціального розгляду. Це перше комплексне науково-методичне та історико-джерелознавче дослідження, в якому вивчено загальні тенденції становлення і розвитку Української державності в період 1917–1919 рр. через призму матеріалів газети «Нова рада». Також нами запропоновано новаторський методологічний і методичний апарат студіювання газетних публікацій як історичного джерела.

Висновки. Здійснене дослідження засвідчує, що газета «Нова Рада» широко і всебічно висвітлювала розвиток суспільно-політичного, соціально-економічного і культурного життя в період Центральної Ради, Української Держави, Директорії УНР. Аналіз газетних публікацій 1917–1919 рр. надає науковцям значний емпіричний матеріал для вивчення історії Української революції, адже газета містить переважно первинну інформацію. За жанровою ознакою в «Новій Раді» переважали статті, кореспонденції, хроніка, авторами яких були відомі державні, політичні, громадські і культурні діячі України.

Колекція рідкісних газет відділу формування і використання газетних фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського зафіксувала для прийдешніх поколінь історичний досвід розбудови Української державності. Там чимало повчальних уроків, які досі не втратили своєї актуальності. Отож перспективними вбачаються подальші розвідки з означеної проблеми через призму окремих періодичних видань.

Список використаних джерел

1. Газети України 1917–1920 років у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : кат. / авт.-уклад.: О. А. Вакульчук (керівник); редкол.: О. С. Онищенко (голова) та ін. Київ : НБУВ, 2014. С. 189; Преса України: Газети 1917–1920 рр. : бібліогр. покажч. / уклад. Г. Я. Рудий. Київ, 1997. С. 49.
2. Сурай Ю. З історії газети «Нова Рада» (1917 р.) // Записки історичного факультету Одеського державного університету. 1995. Вип. 1; Денисенко А. Газета «Нова Рада» за духовне і національне відродження українського народу, його державності // Українська демократична революція 1917–1918 років: матер. наук.-теор. конф., 17 квітня 1992 р. Київ, 1992; Денисенко В. Трибуна вільного слова // Історичний календар – 97. Київ, 1996. Вип. 3.; Т. 7.
3. Грушевський М. Повороту нема // Нова Рада, Київ. 1917. 30 березня.
4. Єфремов С. На порозі майбутнього // Там само. 25 березня; Його ж. Поворот до ладу // Там само. 28 травня.
5. Ніковський А. Уміркованість над міру // Там само. 30 квітня.
6. Могиланський М. На свіжу воду // Там само. 5 липня.
7. Широцький К. Кращі вперед // Там само. 21 вересня.
8. Прокопович В. Наша повинність // Там само. 1918. 28 лютого.
9. Задніпровський Ф. Чого нам дуже треба // Там само. 1917. 21 грудня.
10. Шемет С. Коли стара влада піде? // Там само. 1918. 10 березня.
11. Мазюкевич П. На руїнах ідеї // Там само. 25 березня.
12. Шульга О. Українська самостійна держава: федералізм // Там само. 4 квітня.
13. Туган-Барановський М. Федералізм і державний суверенітет // Там само. 21 жовтня.
14. Олександрович М. Монархісти та республіканці // Там само. 1918. 25 липня; Ніковський А. В стані небезпеки // Там само. 1 серпня; Колодуб В. Вже не криються // Там само. 10 серпня; Кушнір М. Національна справа на Україні // Там само. 18 серпня; Єфремов С. Скоропадщина // Там само. 1919. 1, 3, 11 січня.
15. Красний Л. Трудовий конгрес чи Національний конгрес // Там само. 1919. 25 січня.
16. Ніковський А. Трудовий конгрес // Там само. 19, 21 січня.
17. Польсько-українські стосунки // Там само. 19, 21 січня.
18. Мацієвич К. Коло земельного маніфесту // Там само. 1917. 19 листопада.
19. Кушнір М. Земельна справа на Україні // Там само. 13, 19 липня.
20. За хлібом насущним // Там само. 24 липня; Ціна на хліб та цукор // Там само. 10 серпня; Продовольчий кризис // Там само. 22 вересня.
21. Українські гроші // Там само. 24 липня.
22. Мацієвич К. Соціалізація землі на Україні // Там само. 1918. 12 січня, 16 березня, 3 квітня.
23. Чаговець Є. До земельного питання // Там само. 27 серпня; Старі господарі повертаються // Там само. 3 жовтня; Кушнір М. Хлібороби власники і хлібороби

демократи // Там само. 16 жовтня; Його ж. Хлібороби власники та «Протофіс» // Там само. 27 жовтня; Його ж. Хлібороби власники та поміщицьке землеволодіння // Там само. 3 листопада; Політика в земельній справі // Там само. 14 листопада.

24. Закон про землю в Українській Народній Республіці // Там само. 12 січня.

25. Український педагогічний з'їзд // Там само. 1917. 7 квітня; Русова С. Єднання вчителів // Там само. 20 квітня; Її ж. Патріотизм у вихованні. 1918. 25 липня; Василенко М. Від попечителя Київської шкільної округи // Там само. 20 квітня; Про українізацію шкіл // Там само. 26 серпня; Оляничук М. Всеукраїнське учительське товариство // Там само. 7 листопада; Українознавство в середній школі // Там само. 26 липня; Українські дисципліни в середній школі // Там само. 10 серпня; Стебницький П. Державна мова // Там само. 20 вересня.

26. Київська «Просвіта» // Там само. 1917. 17 квітня; Любинський М. Просвіта на Поділлі // Там само. 28 травня; Немировський О. На батьківщині М. В. Лисенка // Там само. 27 липня; Єфремов С. З живого джерела. Про зближення культур // Там само. 12 серпня; Ішунін М. Під гаслом «Просвіти» // Там само. 18 серпня; 3 діяльності «Просвіти» на Полтавщині // Там само. 30 серпня; Старий В. Театр і музика // Там само. 26 вересня; Робітничий театр // Там само. 4 жовтня; Василенко А. Театр і музика // Там само. 8 грудня; Концерт українських кантів // Там само. 1918. 24 березня; Старий В. Закриття сезону в театрі Садовського // Там само. 14 травня; В справі театральної термінології // Там само. 31 травня; Молодий театр // Там само. 2 червня; Якименко М. «Просвіти» на Україні // Там само. 9 серпня.

27. Література // Там само. 1917. 29 березня; Цегельський І. Справи журнальні // Там само. 30 квітня; Безграмотний буквар // Там само. 25 червня; Нова книжка О. Олеса // Там само. 19 вересня; Література, наука. Нові книжки // Там само. 6 жовтня; Бібліографія // Там само. 8 грудня; Література, наука. Бібліографія // Там само. 1918. 10 березня; Українські книжки // Там само. 13 травня; Дорошенко Д. Бібліографія // Там само. 19 травня; Біобібліографія. І. Огієнко. Українська граматики // Там само. 20 червня; Літературні зшитки // Там само. 14 вересня; По Україні. Життя Поділля // Там само. 1 грудня; Нові видання. «Сонячні кларнети» П. Тичини // Там само. 1919. 12 січня.

28. 3 газет та журналів. Ще про український полк // Там само. 1917. 21 квітня; Дорош С. Земська преса на Україні // Там само. 19 травня; 3 газет та журналів. Курс рубля // Там само. 6 вересня; Єфремов С. Репортер «Киевской мысли» про українське питання // Там само. 17 жовтня; 3 газет та журналів. По виборах // Там само. 8 грудня; 3 газет та журналів. Під більшовицькою довбнею // Там само. 30 грудня; Ніковський А. Провокація «Рабочей жизни» // Там само. 1918. 10 березня; Про що мовчать київські газети // Там само. 31 травня; Кушнір М. Росіяне в Україні // Там само. 3 вересня.

Hryhorii Rudyi,

Doctor of Historical Sciences (Doc. Hab. in History),

Scientific Secretary of the Unit for the Research Coordination

*Scientific Management Department
of Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)
ORCID: 0000-0002-4679-282X
e-mail: sknd@nas.gov.ua*

Nova Rada newspaper as source on history of formation and development of Ukrainian state-building process in 1917–1919 (based on materials of collection of rare newspapers of department of formation and use of newspaper fonds of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine)

The goal of the research is to determine the informative potential of source studying of the socio-political, economic and cultural development of Ukraine during the periods the Central Rada, Ukrainian State and the Directory of Ukrainian People's Republic on the basis of source analysis of the materials of Kyiv newspaper "Nova Rada". **Methodology and method.** Methodological background of the research are the principles of historicism, objectivity and systematic. There were used source-historical, comparative, chronological and quantitative research methods for their implementation. **Scientific novelty** is that the proposed work was not a subject of the special comprehensive studies. This is a first complex scientific-methodological and source-historical research, which discovered the common tendencies of formation and development of Ukrainian statehood with a help of newspaper's "Nova Rada" materials. There were also established methodological and method staff of the studying of the press as a historical source. Based on the comprehensive characterization of newspaper materials, it is proved that the "Nova Rada" newspaper of 1917–1919, given the specific socio-political conditions in which it functioned, its ideological orientation, is an important systematized-chronological source for studying socio-political, economic and spiritual life of the Ukrainian society of the revolutionary period. **Conclusions.** A comprehensive analysis of the thematic focus and genre diversity of publications, their expertise, the composition of the authors of the publication made it possible to establish its role in studying the history of the formation of Ukrainian statehood and the national and cultural revival of Ukraine, to more fully reveal the activities of the Central Rada, Hetmanat and the Directory in the revolutionary era, the positive and negative sides of these state models. The newspaper "Nova Rada" recorded the historical experience of assimilation of national values and many instructive lessons that have not lost their relevance for the construction of Ukrainian statehood at present. Further researches of this topic through the vision of the separate periodicals have a good prospect.

Key words: source, classifier of thematic blocks, value index, authorship, Nova Rada newspaper, statehood, Ukrainian Central Rada, Ukrainian State, Directory, Ukrainian People's Republic.

*Стаття підготовлена 12 лютого 2021 року;
подана до друку 17 лютого 2021 року.*

УДК 027.54(477-25)НБУВ:025.171:[655.11:7.04](477)"16"

DOI: <https://doi.org/10.15407/rksu.27.110>

Олена Михайлівна Гальченко,

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник,

старший науковий співробітник відділу кодикології та кодикографії

Інституту рукопису,

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

(Київ, Україна)

ORCID: 0000-0003-1020-4675

e-mail: irnbuv@gmail.com; Galchenko@nbuv.gov.ua

Світлана Володимирівна Зінченко,

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник відділу рукописів і стародруків,

Національний музей у Львові імені Андрія Шептицького

(Львів, Україна)

ORCID: 0000-0003-1014-0309

e-mail: zinsvitlana@ua.fm

НОВІ ДАНІ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ІНТРОЛІГАТОРСЬКОЇ МАЙСТЕРНІ МИХАЙЛА СЛЬОЗКИ У СВІТЛІ БІБЛІОПЕГІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Мета роботи. Дослідити характер оздоблення, схеми розміщення тиснення та складові елементи оформлення первинних оправ на стародруках Михайла Сльозки, виготовлених у його інтролігаторській майстерні при друкарні, які можна вважати попередниками видавничих оправ на українських землях. **Методологія дослідження** передбачає використання статистичного, порівняльного та емпіричного методів, а також залучення спеціальних методів кодикології та бібліопегістики. Комплексне застосування цих методів дозволяє, за браком архівних джерел, встановити час та місце створення окремо взятої пам'ятки. **Наукова новизна.** Вперше здійснено детальне візуальне, техніко-конструктивне та іконографічне вивчення первинних оправ на стародруках з майстерні М. Сльозки. Вперше впорядковано альбом протирок з інструментів (середники, косинці, басми), які використовувались інтролігаторами при оздобленні оправ майстерні, наведено їхні розміри та описання сюжетів середників і косинців, що стане у пригоді при атрибуції ново-

знайдених оправ даної майстерні. Для атрибуції оправ М. Сльозки (визначення первинності), окрім аналізу власницьких і супутніх записів, були застосовані методи кодикології, бібліопегістики та іконографії, що дозволило ствердити приналежність певних оправ до майстерні М. Сльозки та уточнити час їхнього створення, звузивши його межі до кількох років після друкування тексту. **Висновки.** На підставі проведеного дослідження можна констатувати, що місцем виготовлення виявлених оправ на виданнях М. Сльозки є його інтролігаторська майстерня, започаткована при друкарні. Також припускаємо, що для оздоблення оправ, окрім середників та косинців, які різалися майстрами друкарні, інтролігаторами застосовувалися також інструменти (наприклад, накатки), які купували на ярмарках.

Ключові слова: бібліопегістика, друкарня Михайла Сльозки, оздоблення шкіряних оправ XVII ст., атрибуція, іконографія та типологія сюжетів.

Актуальність теми дослідження. Оправи, що виготовлялися на українських етнічних землях упродовж другої половини XVI – в XVII ст., досі залишаються найменш дослідженими в історії української книги – як друкованої, так і рукописної.

Розвиток в Україні друкарської справи наприкінці XVI – на початку XVII ст. привів до значного збільшення книжкової продукції порівняно з періодом рукописної книги та інкунабульним періодом, що, своєю чергою, стало причиною зростання обсягів замовлень для фахівців з виготовлення оправ. Отож для задоволення зростаючих потреб ринку, окрім інтролігаторських майстерень у монастирях, навчальних закладах та різних релігійних згромадженнях, започатковувалися цехові об'єднання інтролігаторів та активізувалася діяльність позацехових ремісників (партачів).

Через певну уніфікацію в технологічних прийомах виготовлення оправ, обумовлену особливостями професійного цехового вишколу тогочасних інтролігаторів [1, с. 49–135], конструктивні особливості оправ перестали відігравати провідну роль у сучасних дослідженнях з їхньої локалізації та датування. Наразі пріоритетність надається аналізу їхнього композиційного оформлення й відбитків інструментів, використаних для оздоблення, на підставі результатів якого стає можливим пов'язати виготовлення тих чи інших оправ із певним регіональним осередком, а вужче – з майстернею чи майстром.

На сьогодні актуалізовано як окремі публікації першоджерел, так і студії, присвячені вивченню декоративного оздоблення оправ, створених в інтролігаторській майстерні Києво-Печерської Лаври [2; 3; 4], частково оприлюднено архівні документи стосовно діяльності львівських верстатів та оформлення оправ львівського магістрату [5; 6; 7]. Натомість дослідження інструментів і композиційного оформлення оправ львівської Ставропігійської конфратернії і приватної друкарні Михайла Сльозки досі практично відсутні. Це, до речі, стосується і стану вивчення інтролігаторства в інших містах та регіонах України [8; 9; 10].

Аналіз досліджень і публікацій. На сьогодні існує доволі значна наукова література, присвячена життєвому шляху відомого видавця, друкаря і книготорговця М. Сльозки [11–14; 15, с. 56, 58; 16; 17], проте діяльність його як інтролігатора і власника інтролігаторської майстерні практично не досліджена. Окремі архівні дані про цей аспект його роботи наводять Я. Ісаєвич [15, с. 56, 58; 16, с. 263–275] та Е. Ружицький [1; 5; 18]. Певний аналіз оправ з майстерні Сльозки в контексті вивчення українських оправ висвітлює О. Гусєва [3; 4], а описання двох первинних оправ на його виданнях було здійснене О. Гальченко [6].

Я. Ісаєвич першим серед вітчизняних дослідників, на підставі вивчення архівних даних і власноручних покрайніх записів М. Сльозки про дарування своїх видань певним церковним установам чи особам, спробував виділити характерні особливості оздоблення оправ зі сльозкинського верстата [15, с. 56; 16, с. 217]. На думку вченого, друкар особисто володів інтролігаторською справою, оскільки значна частина накладу видань Сльозки продавалася вже у «видавничій» оправі. Натомість Е. Ружицький мав сумніви з цього приводу, пояснюючи їх розмахом підприємства (як на львівські реалії), а також завантаженістю М. Сльозки виданнями і збутом книг [1, с. 58]. Це положення підтверджується матеріалами судової справи між М. Сльозкою та львівським книготорговцем й інтролігатором Войцехом Малечковичем [19, с. 870, 872, 873, 900] та значною кількістю інтролігаторів, задіяних у майстерні. Припущення Я. Ісаєвича не підтверджує й аналіз оздоблення оправ, які вдалося пов'язати з верстатом М. Сльозки.

Мета дослідження. Використовуючи емпіричні методи дослідження, виділити з масиву оправ XVII ст., що збереглися на примірниках видань М. Сльозки, ті, які можна віднести до його інтролігаторської майстерні. Якнайповніше дослідити характер їхнього оздоблення, композиційні схеми розміщення тиснення та складові елементи оформлення, а також актуалізувати найбільш використовувани. На підставі систематизації окремих елементів оздоблення виявити набір інструментів для тиснення, вживаних у його інтролігаторській майстерні. Проаналізувати сюжети середників та косинців, визначити характерні для цих оправ та ступінь їхнього розповсюдження. На підставі отриманих результатів розпочати створення альбому протирок, який у подальшому стане у пригоді при уточненні часу оправлення окремих українських стародруків та рукописів, а також дозволить локалізувати місце їхнього створення.

Виклад основного матеріалу. Виявлені на сьогодні джерельні матеріали та аналіз публікацій українських і закордонних дослідників, присвячених діяльності приватного львівського друкаря М. Сльозки, переконливо доводять, що вже при заснуванні власної друкарні (бл. 1639 р.) він облаштував при ній інтролігаторську майстерню [1; 5; 13; 15, с. 56, 58; 16–18].

Згідно із дослідженнями Е. Ружицького та Я. Ісаєвича, окрім опрацювання книг власного виробництва, майстер опрацював і книги на замовлення львівського римо-католицького архієпископа Станіслава Гроховського (†1645), а також Ставропигійської конфрації. Із Львівським братством верстат М. Сльозки мав як великі контракти на опрацювання значної частини накладів їхніх різних едіцій, зокрема в 1651 р. примірників закінченого того року видання Анфологіона [15, с. 46], так і дрібні – коли в 1664 р. йому замовили розкішну оправу на Євангеліє, подароване братчикам «панією гетьмановою» – дружиною гетьмана Івана Виговського (бл. 1608–1664 рр.) Оленою Стеткевич (†1664) [15, с. 47]. Також імовірним є те, що у верстаті Сльозки опрацювали принаймні частину із 1000 примірників Тріоді пісної видання Києво-Печерської Лаври 1640 р., придбаних у православною Київського митрополита Петра Могили (1596–1647), оскільки перед 1650 р. Сльозка повернув кілька десятків опрацьованих книг до братського магазину (напевне, нереалізованих), а також надав для розповсюдження 20 опрацьованих примірників видання львівському міщанинові і братчику Костянтину Мадзепеті (†1656) [20, с. 1121]. Близько 1663 р. М. Сльозка уклав угоду на 500 талерів із ректором Києво-Могилянської колегії о. І. Галятовським (бл. 1620–1688 рр.) за видання його праці «Ключ розуміння» (можливо, за опрацювання накладу цього видання, крім грошей, майстер отримав ще 150 примірників однієї із власних едіцій цієї книги – 1663 чи 1665 рр.) [21, с. 917]).

Щодо питання, чи займався М. Сльозка особисто опрацюванням книг, то часткову відповідь на нього надають матеріали судового процесу 1641 р. із львівським присяжним бібліополем та інтролігатором Войцехом Малечковичем [19, с. 870, 872, 873, 900], який ревно відстоював права місцевих цехових інтролігаторів-католиків¹. Зокрема, в позові зазначається, що М. Сльозка є лише друкарем і не володіє фахом інтролігатора, а тому не має права залучати до роботи у друкарні челядників (підмайстрів) інтролігаторів без погодження з конфрацією [5, с. 148]. З цього випливає, що М. Сльозка не проходив вишкіл у жодному з інтролігаторських цехів Речі Посполитої, хоча це була звична практика для тогочасних ремісників католицького віросповідання, а також не мав будь-яких документальних підтверджень стосовно отримання звання майстра. Не виключена можливість, що навички інтролігаторського ремесла М. Сльозка міг набути під час своєї роботи в одній із друкарень Вільна чи у верстаті Києво-Печерської Лаври [16, с. 211]. Оскільки документи не дають однозначної відповіді на поставлене питання, нами було вирішено спробувати

¹ Про існування такого цеху у Львові свідчить Статут львівського цеху інтролігаторів, підтверджений 1744 р. польським королем Августом III [22, с. 522 (№ 1054)]. На думку Е. Ружицького, до утворення львівського цеху інтролігаторів у 1740 р. місцеві інтролігатори входили до краківського цеху інтролігаторів, що існував від 1567 р. [5, с. 148].

розв'язати його, залучивши в якості джерельного матеріалу збережені до сьогодні оправи на виданнях друкарні М. Сльозки, про що йтиметься нижче.

Конфлікт із львівськими інтролігаторами та книготорговцями з приводу винаймання челядників і майстрів для свого верстата М. Сльозка залагодив, отримавши 3 травня 1643 р. відповідний привілей від короля Польщі Владислава IV Вази (1595–1648), згодом підтверджений на коронаційному сеймі 9 лютого 1643 р. королем Яном II Казимиром Вазою (1609–1672)¹. Ці привілеї шкодили інтересам місцевих цехових інтролігаторів, але вони не могли сперечатися з королівською владою.

З архівних джерел і наукових публікацій відомо, що впродовж існування інтролігаторського верстата при друкарні М. Сльозки тут працювали майстри і челядники різного віросповідання, рівня підготовки і приналежності до фахової регіональної школи. Зокрема, між 1639 і 1645 рр. челядником у верстаті був католик – син краківського інтролігатора Вільгельма Рейнекера Станіслав, який після складання іспиту на майстра отримав прізвисько «Червоний Рак» [1, с. 92–93, 94, 122, 123, 206, 225]; у 1642–1647 рр. на замовлення М. Сльозки опрацював книги у власному верстаті ще один католик польського походження уродженець м. Жешув інтролігатор Матвій (Мацей) Пухальський [1, с. 85, 90, 93, 94, 122, 225]; від 1641 р. до майстерні був запрошений інтролігатор з Луцька Христофор (Христоф) [1, с. 85, 122]; у 1644–1646 р. у М. Сльозки працював православний книготорговець, інтролігатор і переписувач книг львів'янин Василій Савула [1, с. 15, 59, 93, 95–97, 104, 109, 122, 123, 151, 153, 168, 172, 185, 206, 214, 225], а від 1657 р. до смерті друкаря в 1668 р. – інший православний майстер родом з м. Радимно Андрій Захаріяевич (Захаркович) [1, с. 106–107, 117, 122, 123, 178, 183, 225]; від 1661 р. челядником верстата був Василій [1, с. 112, 226]; близько 1663–1665 рр. із Сльозкою співпрацював інтролігатор-католик Іван Залеський-старший, який навчався ремеслу в Києві [1, с. 62, 107, 108, 111, 112, 116, 122, 123, 145, 166, 226]².

У процесі фронтального перегляду видань М. Сльозки в колекціях стародруків з фондів Національного музею у м. Львові (далі – НМЛ), Львівської наукової бібліотеки НАН України ім. В. Стефаника (далі – ЛНБ), Львівського історичного музею, Наукової бібліотеки Львівського державного університету ім. І. Франка, Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ), Центрального державного історичного архіву України в м. Львові (далі – ЦДІАЛ) та Волин-

¹ У Центральному державному історичному архіві України (м. Львів) зберігається копія цього привілею, датована 1667 р. [23, с. 1141].

² Вивчення документів ЦДІАЛ (ф. 52) дозволило не лише встановити прізвища майстрів, які співпрацювали з друкарем, але й окремі біографічні відомості про них.

ського краєзнавчого музею (далі – ВКМ) було встановлено, що більшість видань друкарні дійшла до сьогодні в оправах XVIII–XIX ст., тобто має вторинні оправи.

Виокремлення із наявного масиву оправ XVII ст. тих, які можна було б пов'язати із сльозчинним верстатом, значно ускладнювала низка чинників, зокрема: цехова система навчання ремеслу серед католицького населення та подібна практика вишколу православними майстрами своїх учнів у Речі Посполитій, завдяки якій інтролігатори опановували однакові технічні прийоми оправлення книг; використання аналогічних матеріалів для оправ (дошок, шкір, шнурів), закупівля готових знарядь для тиснення шкіри і металевої фурнітури (застібки)¹; поширення однотипних принципів композиційного вирішення декоративного оздоблення [1, с. 68–69]. Завдання було непростим ще й тому, що в інтролігаторській майстерні М. Сльозки в різний час працювали як католицькі, так і православні майстри, а на виявлених оправах XVII ст. відсутні авторські підписи, монограми або ремісничі клейма; крім того, на їхніх книжкових блоках не зафіксовані записи про оправлення примірника видання конкретним майстром.

Тому основою джерельної бази з виявленого масиву збережених оправ XVII ст. на примірниках видань М. Сльозки стали п'ять видань, на сторінках яких містяться власноручні записи друкаря про дарування ним у 1648–1665 рр. цих книг різним церковним інституціям (ЛНБ, Ст. IV-155²; НМЛ, Сдк-61³, Сдк-198⁴, Сдк-1021⁵; ВКМ, КДФ-15386). Обґрунтуванням цьому є те, що друкар, на нашу думку, не міг дарувати книжки неоправленими і навряд чи замовив їхнє оправлення в інших верстатах. На жаль, примірник «Апостола» 1639 р. (КДФ-15386), подарований у 1648 р. Хрестовоздвиженському братству в Луцьку, довелося вилучити з процесу дослідження через поганий стан збереження його оправи, зокрема значну втрату шкіряного покриття.

На підставі вже згаданої угоди на 500 талерів М. Сльозки із автором «Ключа розуміння» о. І. Галятовським та занотованої в позові 1673 р. інтролігатора із сльозчинного верстата Івана Залеського-старшого на Данієля Крешкевича крадіжки двох примірників книги «Ключ розуміння» [24, с. 509; 25, с. 384] видається цілком логічним припустити, що два примірники сльозчинного видання 1665 р.

¹ Статут львівських інтролігаторів вимагав при складанні іспитів на майстра використовувати гданські застібки [1, с. 68].

² Примірник Тріоді цвітної 1642 р., подарований до церкви Покрови Богородиці на Голоско у Львові.

³ На примірнику едиції 1664 р. Тріоді пісної, вкладеному в 1665 р. до церкви Іоанна Богослова на Краківському передмісті у Львові.

⁴ Примірник Службника 1646 р. вкладений до Словітського монастиря (нині у Золочівському р-ні Львівської обл.).

⁵ На ще одному примірнику Службника 1646 р., подарованому в 1647 р. Словітському монастиреві (нині у Золочівському р-ні Львівської обл.).

«Ключа розуміння» з автографами І. Галятовського (НБУВ, Кир. 608, Кир. 2573) також були оправлені у верстаті М. Сльозки. Дуже сумнівним є те, щоб автор замовляв оправу для цих видань в іншому місці, адже аналіз їхніх конструкції та оздоблення дозволяє віднести їх до однієї майстерні [6].

Ще чотирнадцять примірників видань М. Сльозки – Апостол 1639 р. (НМЛ, Сдк-576, Сдк-1065), Службеник 1646 р. (ЛНБ, Ст. II-2155¹, Ст. II-2159², Ст. II-2160³; НМЛ, Сдк-1993⁴), «Ключ розуміння» 1663 р. (ЛНБ, Ст. IV-168, Ст. IV-170⁵; НМЛ, Сдк-587⁶) і 1665 р. (НМЛ, Сдк-52⁷), Тріодь пісна 1664 р. (ЛНБ, Ст. IV-172; НМЛ, Сдк-62⁸, ЦДІАЛ-2627⁹) та Євангеліє 1665 р. (ЛНБ, Ст. IV-183) – зберегли первинні оправи, а записи на них вказують, що протягом свого побутування вони ніколи не полишали львівського регіону, були оправлені невдовзі після виходу з друку та мають середники й косинці, ідентичні оправам з автографами М. Сльозки та І. Галятовського.

Отже, на сьогодні можемо пов'язати з інтролігаторським верстатом М. Сльозки 21 оправу, що складає незначну кількість у порівнянні з обсягами накладів усіх його видань. За межами дослідження залишилися оправи, виконані у верстаті Сльозки для видань Львівського Ставропігійського Братства, Київської Печерської Лаври та окремих приватних осіб. Крім того, оправи з відбитками тиснення з оправ друкарні можуть бути виявлені також на оправах видань Львівського Ставропігійського Братства кінця XVII – початку XVIII ст. Це пов'язано з тим, що через кілька років по смерті друкаря, в 1670 р., його спадкоємці змушені були продати все начиння друкарні Львівському братству. Серед нього могли бути і окремі штампи для оздоблення оправ.

Виявлення видань М. Сльозки з первинними оправами дає змогу хоча б приблизно скласти уявлення про технічний та мистецький рівень їхнього виконання. За своєю конструкцією оправи з верстата М. Сльозки належать до пізньоготичних, що поширюються Україною від другої половини XVI ст., а в XVII ст. уже

¹ *Тривалий час зберігався в бібліотеці Крехівського монастиря неподалік м. Жовква (нині Львівська обл.).*

² *Книга була оправлена до 1662 р., оскільки на форзаці виявлено запис, датований цим роком.*

³ *На арк. 179 зв. цього Службеника є купчо-вкладний запис до церкви св. Миколая с. Жуків.*

⁴ *Примірник із бібліотеки греко-католицької Богословської академії у Львові.*

⁵ *Входив до складу бібліотеки Крехівського монастиря неподалік м. Жовква (нині Львівська обл.).*

⁶ *Згідно із записами на арк. 1–40, у 1663 р. книгу придбали і вклали до церкви «подгайної» Собору Пресвятої Богородиці у м. Помор'янах на передмісті Зарудка (нині Золочівського р-ну Львівської обл.), а в 1683 р. передали до церкви Різдва Богородиці сусіднього с. Бібцани.*

⁷ *На арк. 1–13 є запис скорописом середини XVII ст. про купівлю стародруку до церкви Преображення Господнього у с. Скнилів під Львовом (нині Пустомитівського р-ну Львівської обл.).*

⁸ *Покраїнні записи вказують на тривале побутування книги в церкві с. Митулин (нині Золочівського р-ну Львівської обл.).*

⁹ *У 1669 р. книгу придбали за 20 золотих до церкви Різдва Богородиці невідомого села.*

стають загальноновживаними. Потужний розвиток книгодрукування на теренах України сприяв розповсюдженню цієї конструкції оправ, і саме вона є характерною для більшості українських оправ XVII–XVIII ст., про що свого часу зазначала А. Гусева [3, с. 49]. Тому при їхньому вивченні основна увага була зосереджена на студіюванні схем розміщення тиснення на кришках оправ та на відбитках інструментів, застосованих для їхнього оздоблення, що, на нашу думку, є більш перспективним. Стосовно ж мистецького оздоблення оправ верстата М. Сльозки, то вони були виконані на високому фаховому рівні, особливо підносні оправи, де в оформленні поєднувалися два види тиснення – сліпе та тиснення золотом.

Схеми розміщення тиснення на кришках

Композиційне розміщення оздоблення досліджуваних оправ не є якимось новітнім або особливим. Воно досить традиційне для оправ ранньомодерного періоду. Подібні схеми розміщення тиснення зустрічаються не тільки на львівських оправах, але й на оправах, створених у друкарні Києво-Печерської Лаври, а також на книгах, що оправлялися польськими та литовськими майстрами, які належали до інтролігаторської цехової спільноти Речі Посполитої. Відмінності в їхньому оздобленні переважно притаманні не схемам розміщення тиснення, а сюжетам, формі та поєднанню між собою окремих інструментів, якими користувалися для оздоблення. Для цього застосовано кілька типів схем розміщення тиснення на кришках.

Композиційне вирішення верхньої кришки на більшості оправ майстерні М. Сльозки є доволі сталим. По периметру кришки йде обрамлення, що складається з двох смуг: зовнішня виконана накаткою, що облямовується потрійними прямими, внутрішня – поверхничка. Подібне обрамлення є ознакою оправ саме цієї друкарні. На київських оправах ранньомодерного періоду поверхнички вживаються тільки в поєднанні з широкими накатками, для яких вони правлять за декоративні облямівки з країв. У центрі обрамлення – середник (ромбічний, овальний, кибалковий, контурний), над ним відтиснуто назву видання, по кутах обрамлення – косинці, а простір між ними і середником найчастіше заповнений басмами наповнення в різних поєднаннях (Іл. 1 а), але в окремих випадках тло може лишатися гладеньким (Іл. 1 б). Назва видання виконувалася в'яззю без картуша (фігурної рамки навколо назви).

Композиційна схема нижньої дошки може мати два типи заповнення. Перший (Іл. 1 в) характерний для більшості виявлених оправ: обрамлення складається з двох рамок різного розміру, виконаних накаткою, що облямовуються і розмежовуються потрійними прямими. По довжині рамки прилягають одна до одної, а по горизонталі між ними зверху та знизу утворюється вільний простір у вигляді вузьких смуг, не заповнених тисненням. Внутрішній простір у середині обрамлення розділений потрійними прямими на три поля: широке (в центрі)

та два вузьких горизонтальних поля зверху та знизу від нього, які лишаються гладенькими (без оздоблення). Центральне поле заповнене вертикальними смугами, що розмежовуються потрійними прямими.

Інший тип (Іл. 1 г) є дещо простішим – обрамлення складається з однієї рамки, що йде по периметру кришки і облямовується потрійними прямими; її внутрішній простір розділений потрійними прямими на три поля: широке (в центрі) та два вузьких горизонтальних (зверху та знизу від нього). Центральне поле також заповнене вертикальними смугами, що розмежовуються потрійними прямими. Оправ з подібним членуванням поверхні кришки виявлено три. Вони відрізняються між собою тільки характером заповнення горизонтальних смуг. В одному випадку (НЛМ, Сдк-1065) горизонтальні смуги є гладенькими, без оздоблення. У двох інших вони заповнені зубцями (ЛНМ, Ст.ІІ.2160)¹, ромбами і напівромбами (НЛМ, Сдк-2057), виконаними потрійними прямими дорожником. Кількість вертикальних смуг, що заповнюють центральне поле в обох типах, залежить як від ширини вживаних накаток, так і від ширини утвореного обрамлення.

Переважає більшість досліджуваних оправ має різне оформлення обох кришок. З них тільки три (НМЛ, Сдк-198, Сдк-1021; НБУВ, Кир. 608) мають однакове. Між собою вони відрізняються розмірами та характером власне обрамлення. На двох із них обрамлення виконане поверхничками, а в якості косинців використано квітчасті басми, вписані в умовний ромб, які розміщено діагонально по відношенню до кута обрамлення². Остання оправа з цієї групи має досить незвичне обрамлення, що складається з двох рамок різного розміру, виконаних поверхничками, які в кутах з'єднані між собою квітчастою басмою видовженої форми; членування внутрішнього простору на три поля виконано вузькою накаткою, що є досить неординарним для тогочасних оправ [6, Іл. 4]. На сьогодні авторам не відомо жодної оправи ранньомодерного періоду, в якій би застосовувалися поверхнички для утворення обрамлення та членування його внутрішнього простору.

Незважаючи на незначну кількість оправ, вивчення схем їхнього композиційного оформлення та використаних для оздоблення інструментів (середників, косинців, накаток та басм) дозволяє зробити певні висновки, що підтверджуються також аналізом дарчих і купчо-вкладних покрайніх записів, які збереглися на окремих примірниках видань М. Сльозки.

У діяльності інтролігаторської майстерні, створеної при верстаті, чітко від-

¹ Зубці розміщено дзеркально по відношенню до центрального поля.

² Квітчасті басми замість косинців починають вживатися для оздоблення українських оправ приблизно в третій чверті XVII ст. і стають загальноживаними у XVIII ст.

дзеркалюються два етапи становлення видавничої справи, характерної для друків М. Сльозки, які простежуються через якість виготовлення та характер оздоблення досліджуваних оправ.

Перший етап – від заснування друкарні близько 1639 р. до середини 40-х років XVII ст. – представлений лише трьома оправами (НМЛ, Сдк-576, Сдк-1065; ЛНБ, Ст. IV-155). Для них характерними є відмінність у композиційних схемах оформлення та порівняно значна варіативність використаного декоративно-го оздоблення, що, скоріше за все, обумовлено залученням до роботи в майстерні значної кількості фахових майстрів, які вже могли мати власні набори інструментів.

Другий етап – від середини 40-х років до смерті М. Сльозки в 1668 р. Як засвідчують архівні документи, після 1650 р. майстерня отримала ряд значних за обсягом замовлень на оправлення видань. Їх виконання спричинило певну уніфікацію стилю оздоблення оправ цієї майстерні. Для оздоблення використано більш-менш сталий набір інструментів для тиснення. Усі оправи цього періоду мають подібні схеми оздоблення, а на деяких застосовані тотожні інструменти тиснення. Саме вивчення оправ цього періоду підтвердило припущення дослідників, що частину видань друкар випускав у однотипній оправі.

Інструменти для тиснення. Характеристика та описання

Для оздоблення оправ львівські майстри-інтролігатори застосовували ті ж інструменти, що й їхні європейські колеги, – дорожники, накатки, середники, косинці та басми. На той час інструмент для тиснення (кліше, накатки) можна було вільно придбати на ярмарках Кракова, Гданська, Львова [1, с. 69]. Досить швидко поряд із запозиченим європейським інструментом з'являється інструмент власного виробництва, і саме він вирізняє оправи конкретної майстерні з-поміж інших. Складність дослідження відбитків тиснення, перш за все, пов'язана з їх незадовільною збереженістю на більшості виявлених оправ. Зазвичай тиснення на них не дуже чітке, місцями сюжет майже не проглядає або відбиток настільки нечіткий, що зняти з нього протирку або зробити фото не видається можливим. У тих випадках, коли можна хоча б трохи розгледіти сюжет, ми намагалися зробити його описання. Характеристику окремих видів інструментів, виявлених на оправах з верстата М. Сльозки, розпочнемо з середників. Зокрема, зафіксовано використання середників таких форм: кибалкові, ромбічні, овальні, контурні. Лише з шістнадцяти середників вдалося зняти більш-менш чіткі протирки. Незалежно від форми, на них зустрічаються п'ять сюжетів: «Розп'яття з предстоячими» (Іл. 2, № 1, 3, 5, 6, 8–11, 14), «Богородиця на престолі» (Іл. 2, № 2, 7), «Богородиця на півмісяці» (апокаліптичний тип) (Іл. 2, № 12, 13),

«Страшний суд» (Іл. 2, № 15), «Св. Трійця»¹. Два останніх сюжети виявлено тільки на оправах верстата Сльозки, тому їх, до певної міри, можна вважати ознакою його майстерні. Найчастіше зустрічається сюжет «Розп'яття» (на 10 середниках із 16). Зображення відрізняються лише кількістю предстоячих біля хреста². Найбільш уживаними є типи з двома та чотирма предстоячими (7 з 10), рідше – з п'ятьма (Іл. 2, № 14). На двох оправах із верстата Сльозки виявлено «Розп'яття з одним предстоячим» – сюжет, характерний тільки для контурних середників (Іл. 2, № 10, 11). Сюжет «Богородиця на престолі» зустрічається двічі (Іл. 2, № 2, 7), належить до одного типу, але є різними його варіантами. Вони відрізняються не тільки формою середника й кількістю янголів навколо престолу, а й тим, що Ісус-немовля в одному випадку сидить ліворуч (Іл. 2, № 2), в іншому – праворуч (Іл. 2, № 7). Спільним для обох середників є округле підніжжя, на яке спираються ноги Богородиці³. Згадані сюжети близькі за композицією до львівських і київських зразків, але відрізняються не стільки розмірами та конфігурацією середників, скільки дрібними деталями, застосованими для розкриття вживаних сюжетів. Неуважність до дрібниць досить часто призводить до непорозумінь серед дослідників. Це зайвий раз доводить необхідність дуже уважного вивчення власне іконографії сюжетів.

Найбільш уживаними серед виявлених форм є ромбічні середники (7 шт. – Іл. 2, № 3–9). Чотири з них мають форму ромба, в середину якого вписано овал. Вільний простір між ними заповнений рослинними паростками (Іл. 2, № 3, 4, 7) або голівками янголів (Іл. 2, № 8). За спостереженнями О. Гусєвої, середники подібної конструкції є типовими для українських оправ XVII ст. [3, с. 147]. Три інших мають нетипове заповнення внутрішнього простору. Один з них (Іл. 2, № 9) має в середині не овал, а восьмикутник, чотири сторони якого впритул прилягають до сторін ромба. Два інших являють собою ромбічний середник, у внутрішній простір якого вписано не одну, а три геометричних фігури різної форми та розміру, що облямовуються рослинним орнаментом: у першому (Іл. 2, № 5) – у центрі овал та два кола – зверху та знизу, у другому (Іл. 2, № 6) – три восьмикутники (великий у центрі, а впритул до нього два маленьких – зверху та знизу). Однаковими є сюжети обох середників: у центральному медальйоні – «Розп'яття з чотирма предстоячими», у верхньому – «Саваоф», у нижньому вони різні – в першому зображене «Благовіщення», в другому – «Воздвиження Чесного Хреста». Можливо, ці середники виготовлені на замовлення М. Сльозки,

¹ Через погану збереженість тиснення протирку з відбитку не вдалося зняти, а сюжет був визначений за написом на середнику.

² Саме кількість предстоячих біля хреста покладена дослідниками в типологію цього сюжету.

³ На кибалковому середнику київського походження в колекції О. Гальченко підніжжя має шестикутну форму.

бо виявлені вони поки що лише на оправах його видань та на оправах кількох рукописних книг, створених у західному регіоні України, які могли опралятися в його верстаті на замовлення окремих власників. Наявність аналогічного типу середників може бути датуючою ознакою, що вказує на майстерню М. Сльозки. Але їхня мала кількість не дозволяє стверджувати це напевно.

Кибалкові середники зазвичай зустрічаються в західних регіонах України і переважно на Євангеліях. Тут їх почали використовувати з кінця XVII ст., а особливого поширення цей вид інструментів набув у XVIII ст.

Два кибалкових середники¹, виявлені на первинних оправах Службника 1646 р. з майстерні Сльозки, дають нам змогу припустити, що вони, можливо, також зроблені на замовлення. Обидва мають традиційні сюжети для середників цієї форми – «Розп'яття з двома предстоячими» (Іл. 2. 1) та «Мати Божа на престолі в оточенні янголів» (Іл. 2. 2), але їхня іконографія дещо відрізняється від київських аналогів. Зокрема, в сюжеті «Розп'яття» наявні елементи, як правило, не характерні для нього. Наприклад, між стафажем (середньовічним містом) та Голгофою зображено апокаліптичний момент воскресіння померлих, що притаманний винятково іконам Страшного суду (досі це єдиний відомий нам випадок). Напис НИ//КА зазвичай розміщується під центральною поперечною хреста, між його вертикальним брусом. У нашому випадку даний текст розміщений з боків поперечини, біля її нижнього краю. Над хрестом розташовані три п'ятикутні зірки (центральна значно більша за розміром за інші), обабіч таблички – дві голівки янголів. Нам відомий ще тільки один середник подібної форми, але він дещо більший. На ньому інша кількість предстоячих (чотири) і відсутні всі ознаки, про які ми згадували, та дещо інші дрібні деталі над хрестом (одна зірка та хмари навколо таблички). У сюжеті «Мати Бога на престолі в оточенні янголів», як правило, зображають двох ангелів обабіч престолу, в нашому випадку їх сім.

На оправі Євангелія 1664 р. (ЛНБ, Ст. IV-183) виявлено середник, який досі не траплявся на оправах (Іл. 2, 16). Він має в основі квадрат з напівовальними виступами з усіх чотирьох сторін. Напис грецькою на середнику засвідчує, що на ньому зображений Σ ΝΙ//ΚΟΛΑ (С. Миколай). Дана оправа є первинною, отож ми також відносимо середник до оздоблень верстата Сльозки. На оправах цього верстата виявлені також два овальних середники (Іл. 2, №14, 15), що мають однаковий розмір (67x54 мм). Обидва відбитки містяться на різних кришках однієї

¹ В основу цієї форми середника покладено прямокутника з фігурними виступами (навершія) в середній частині на всіх його чотирьох сторонах. За їхню подібність на ранніх середниках до кибалки – головного убору заміжніх жінок в Україні за часів середньовіччя – П. Курінний назвав подібну форму середника кибалковою [2]. Грецький книгознавець Христос Афанасіадіс середникам подібної форми дав назву «ромбовидна рамка із зигзагоподібними сторонами» [26].

оправи, відповідно можемо припустити, що вони (відбитки) є різними сторонами одного двобічного кліше. На одному боці кліше зображено «Розп'яття з п'ятьма предстоячими». На іншому – «Страшний суд» із Христом на райдузі, за його плечима – меч і процвіла гілка, з боків від нього Богородиця та Іоанн Предтеча на хмарах, внизу встають воскреслі з гробів: ліворуч від них – праведники, праворуч – пекло з грішниками, чортами та паца геєнни огненної. Подібні сюжети виявлені тільки на оправах цього верстата.

Масове застосування контурних середників¹ на українських оправах припадає на XVIII ст., хоча перші оправи з подібними середниками відомі від середини XVII ст.² Їхнє розміщення на кришках чітко регламентоване: на верхній кришці відтискується «Розп'яття», на нижній – «Мати Божа на півмісяці». На оправах Сльозки виявлено чотири подібних середники, по два обох сюжетів.

На середниках із сюжетом «Розп'яття з одним предстоячим» зображений розп'ятий Ісус Христос у начересельнику з кінцями, що майорять; біля підніжжя, ліворуч від хреста, – уклінна постать, що обіймає підніжжя хреста, а праворуч за хрестом – ваза з тонкою ніжкою та широким тулубом. Хоча їхня збереженість не дуже добра, все ж можна встановити, що, незважаючи на спільність сюжету, вони не є ідентичними. Крім розміру (Іл. 2, № 10 – 45х20 мм, № 11 – 51х25 мм) та відмінностей у манері виконання, вони мають різну кількість кінців у начересельника (№ 10 – два кінці, що майорять з обох боків хреста, № 11 – один кінець, справа від хреста), і для сюжету використано різні види хрестів (№ 10 – шестикінцевий, № 11 – п'ятикінцевий). Саме ці ознаки роблять їх окремими підтипами «Розп'яття з одним предстоячим».

Середники із сюжетом «Богородиця на півмісяці»³ належать до різних підтипів одного апокаліптичного типу зображення Богородиці. Вони відтворюють короновану Богородицю на повний зріст, з немовлям Ісусом на руках, з округлими німбами. На цьому їхні спільні ознаки закінчуються. Так, на першому се-

¹ Їхня конфігурація не має певної геометричної форми і співпадає з контуром (абрисом) зображеного на них сюжету – «Розп'яття» або «Богородиця на півмісяці».

² За спостереженням О. Гусевої, їхнє вживання характерне для оправ стародруків Києво-Печерської Лаври середини XVII – першої половини XVIII ст., хоча подібні середники були виявлені вченою також на шістьох чернігівських виданнях першої половини XVIII ст. і одному львівському 1665 р. [4, с. 147]. У зазначений період середники цієї форми також широко вживалися на оправах краківського та вільнюського інтролігаторських цехів, хоча й мали децю відмінну форму та розміри [27, іл. № 348–350, 401].

³ На сьогодні середників цього типу відомо дев'ять – сім на київських оправах і два на сльозчиних. Вони відрізняються між собою не лише загальними розмірами, але й формою та розмірами квітки (процвілого жезла), наявністю або відсутністю корони на голові Ісуса, розмірами півмісяця і наявністю хмар під ним. Різною буває поза немовляти Христа: він благословляє або тримає державу, ніжки можуть бути оголені або прикриті. Варіанти середника даного типу наводить Лауцявічюс [28, № 346, 348, 349, 351, 547], але вони не співпадають з досліджуваними ані за формою, ані за розмірами.

реднику (Іл. 2, № 12) Богородиця тримає Немовля в лівій руці, а квітку у правій, на другому (Іл. 2, № 13) – навпаки – Немовля у правій, а от що саме Марія тримає в лівій руці – квітку чи жезл, через нечіткість відбитку важко визначити. Обидва середники мають різний розмір (Іл. 2, № 12 – 43x18 мм, № 13 – 52x21 мм) та різняться за манерою виконання.

Невеликі розміри контурних середників не завжди дозволяють розгледіти (навіть при значному збільшенні) власне деталі сюжетів, щоб визначити їхню типологію. Не сприяє цьому й незадовільна збереженість більшості подібних середників (від них на кришках найчастіше проглядає або темний силует тиснення, або слабкі контури).

На досліджуваних оправах виявлено косинці двох типів: уступчасті та трикутні без чіткого обрамлення. Вони призначені для відтискування оздоблення у внутрішніх кутах обрамлення.

Уступчасті косинці¹ за формою бувають двох видів (Іл. 5), а за змістом поділяються на сюжетні (Іл. 5, № 1, 2) та плетені (Іл. 5, № 3). Їхній розмір коливається від 41x29 мм до 45x35 мм. Особливістю сюжетних косинців, які належать до виявлених комплектів, є те, що їхні розміри відрізняються між собою на кілька міліметрів. З чим це пов'язано, за браком інформації зараз не можна сказати. Їхні сюжети незмінні: це чотири євангелісти – Матфей, Марк, Іоанн, Лука – або їхні символи, по одному на кожному з косинців. На горизонтальній частині косинця майже завжди зазначається ім'я зображеного євангеліста.

Другий вид косинців являє собою погруддя євангеліста з його символом (Іл. 3) або без нього (Іл. 4). Погруддя розташоване на тлі розлогої гілки лози, вкритої гронами винограду та листям і вписаної в умовний трикутник. На широкій горизонтальній частині стебла наводиться напис з іменем зображеного євангеліста. Косинці цього виду виявлено лише на оправах верстата Сльозки та на кількох оправах львівського походження.

Написи на обох видах косинців дуже дрібні, їх не завжди можна прочитати. Текст на них наводиться кирилицею або латиницею. Традиційно перед іменем ставиться велика літера «Є.» (євангеліст) або «С.» (святий). Допомогу у встановленні імені зображеного можуть надати символи євангелістів, які зазвичай супроводжують їхні зображення. При відтискуванні сюжетних косинців на українських оправах майстри не завжди дотримувалися послідовності їхнього розміщення на кришках (зображення будь-якого з євангелістів могло розташовуватись як у верхніх, так і в нижніх кутах обрамлення). Подібна практика простежується і в обох видах наведених вище зразків.

¹ *Найближчі аналоги виявлені на київських, польських та литовських оправах XVI–XVII ст. та російських XVII–XVIII ст. [2, с. 33].*

Для створення обрамлень на кришках верстата Сльозки використано такі типи накаток.

Портретні та символічні накатки містять оплічні та поясні зображення окремих осіб у профіль та півоберт. Їхня ширина може сягати від 12 до 18 мм. Вони часто зустрічаються на оправах чеських, польських, литовських, – тих країн, у складі яких у різний час перебували окремі регіони України. Тому їхня поява на українських оправах ранньомодерного періоду є доволі вмотивованою. Ці накатки були двох варіантів: 1) зображення йдуть одне за одним, розмежовуючись підписами, на яких зазначаються імена зображених осіб (Іл. 6 а); 2) зображення розміщуються в овальних медальйонах, облямованих та розмежованих (розділених) рослинним або рослинно-геометричним орнаментом (Іл. 6 б). Появу 2-го варіанту Люб'є пов'язує з німецькими оправами і відносить ці накатки до 1520-х років [28, с. 200].

Накатки рослинні (Іл. 6, в) являють собою різноманітні стрічкові орнаменти, що складаються з поєднання травчастих, квітчастих та травчasto-квітчастих паростків. По ширині цей тип накаток буває двох розмірів: від 2 до 7 мм завширски (вузькі) та до 20 мм (широкі). На оправах верстата М. Сльозки зустрічаються накатки обох розмірів.

Крім того, на досліджених оправах зустрічаються вузькі накатки з геометричними орнаментами, що становлять різне поєднання крапок та штрихів або дрібних геометричних фігур – квадратів, ромбів тощо (Іл. 7 а). Їхня ширина не перевищує 1–1,5 мм.

Поверхнички¹ – різновид вузької накатки, це стрічка з кроквочок, дрібних листочків, сердечок тощо, ширина яких може коливатися від 3 до 5 мм (Іл. 7 б). Їх вживали спочатку тільки в поєднанні з рослинними накатками, облямовуючи з обох країв застосованої накатки. Саме в такій якості їх застосовували, зокрема, на оправах київського походження. На оправах Сльозки вони становили самостійну внутрішню смугу обрамлення в поєднанні з накатками інших типів, що облямовувалися потрійними прямими і правили за зовнішню смугу обрамлення. На оправах другої половини XVII ст. їх починають використовувати як самостійне обрамлення, без поєднання з іншими накатками, а у XVIII ст. це стає звичним. Оправа «Ключа розуміння» 1665 р. (НБУВ, Кир 608) є найбільш ранньою серед оправ українських стародруків, де виявлено застосування поверхничок як самостійного елемента обрамлення.

Для оздоблення внутрішнього простору в середині обрамлення на кришках вживали переважно квітчасті басми, які розміщувалися на кришках у різних поєднаннях. Вони являли собою цілком закінчену композицію у вигляді

¹ Назва цього виду накаток запропонована П. Курінним [2, с. 35].

різноманітних гілочок з квітами та листочками різної форми (довгастої, ромбічної, овальної тощо), розеток у вигляді розквітлої квітки з різною кількістю пелюсток (від чотирьох до восьми). У кількох випадках зустрічаються «пташка» та «голівка янгола з розпростертими крилами» (Іл. 8).

Порівняльний аналіз протирок окремих штампів та кліше, використаних для оздоблення і композиційних схем їх декоративного оформлення, дозволив пов'язати між собою низку оправ, які були виконані у верстаті Сльозки. Сьогодні можна з упевненістю стверджувати, що одночасна наявність на оправах косинців, середника і кількох басм, ідентичних до виявлених на оправах із дарчими написами, є підставою для віднесення останніх до інтролігаторського верстата Сльозки.

При цьому важливо пам'ятати, що інтролігаторський інструмент у ті часи широко продавався на ярмарках, майстри також могли замовляти або робити власноруч окремі види інструментів, що припали до вподоби їм або замовникам оправ. Найчастіше копіювали середники та косинці, рідше – накатки. При їхньому виготовленні могли навіть співпадати форма та основна схема розташування вподобаного сюжету, але дрібні деталі, навіть за умови чіткого їх відтворення, не бувають цілковито однаковими. Саме вони дозволяють встановити, чи є відбиток ідентичним, чи це його варіант. За нашими спостереженнями, навіть при збігу форми середника, при його повторенні розміри ніколи не були однаковими і зазвичай відрізняються від оригіналу кількома міліметрами.

Згадані нами середники та косинці були виявлені також на окремих оправах рукописних книг та стародруків, які від часу свого існування побутували на теренах Галичини та Волині, що засвідчують записи на оправах, які дозволяють віднести час їхнього створення до другої половини XVII – першої половини XVIII ст. Дослідження подібних оправ дозволить розширити та уточнити час побутування виявлених інструментів.

Наукова новизна. У статті вперше здійснено спробу проаналізувати характер оздоблення оправ верстата М. Сльозки. Проведено детальний порівняльний аналіз художнього оформлення цих оправ та інших оправ ранньомодерного періоду, створених у різних регіонах українських етнічних земель. Основну увагу акцентовано на схемах розміщення тиснення на кришках, на видах, формі та сюжетах застосованих для тиснення інструментів. Це дозволило визначити характерні для верстата М. Сльозки схеми розміщення тиснення, а для кліше (середників та косинців) – характерні форми та іконографічні сюжети. Вперше зроблено протирки відбитків інструментів, що їх застосовували при оздобленні цих оправ, надано їхню характеристику та виконано описання. У процесі роботи напрацьовані основні принципи стосовно визначення приналежності оправ до певної майстерні, які дозволяють не лише локалізувати місце виготовлення

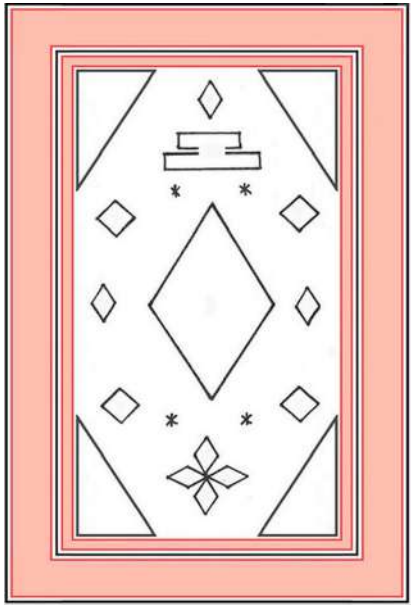
оправ, але й уточнити час їхнього створення, а в деяких випадках – і звузити хронологічні межі виготовлення оправ до кількох десятиліть з часу виходу стародруку.

Висновки. На підставі проведених досліджень виділено корпус із 21 оправи, виготовленої в інтролігаторській майстерні М. Сльозки. Розмаїтість стилістики оздоблення оправ із дарчими записами М. Сльозки засвідчує, що друкар власноручно не займався оправленням книг.

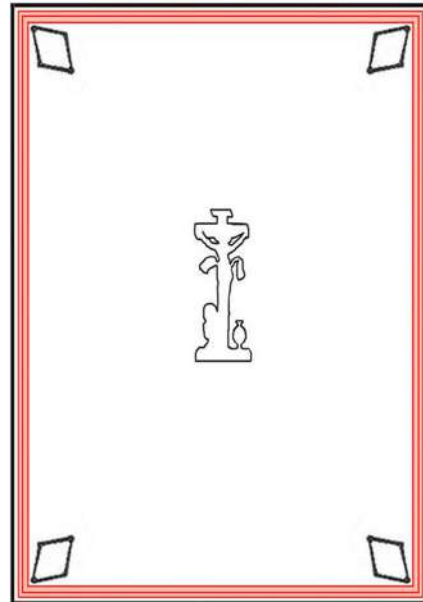
Аналіз дарчих і купчо-вкладних покрайніх записів на сторінках книжкових блоків показав, що в діяльності цього верстата явно простежуються два етапи у становленні видавничої оправи. Перший – від започаткування друкарні близько 1639 р. і до середини 40-х років XVII ст. – репрезентований невеликою кількістю оправ і порівняно значною варіативністю їхнього декоративного оздоблення. Відмінності в композиційних схемах і різноманіття зображень на використаних інструментах для нанесення тиснення на оправах видань цього періоду обумовлені, перш за все, залученням до верстата значної кількості професійних майстрів, які вже могли мати власні набори інструментів. Другий етап – від середини 40-х років і до смерті М. Сльозки в 1668 р. – засвідчує те, що поява (після 1650 р.) значних замовлень на оправлення видань спричинила певну уніфікацію стилю оздоблення оправ цієї майстерні із використанням більш менш сталого набору плат, штампів, накаток. Вивчення оправ цього періоду підтвердило припущення дослідників, що частину видань друкар випускав у однотипній оправі. Вони мають подібні схеми оздоблення, а на деяких застосовані тотожні інструменти тиснення.

Здійснене дослідження дозволило пов'язати низку оправ із верстатом М. Сльозки і розпочати створення альбому протирок з відбитків інструментів, які застосовувалися для декоративного оздоблення оправ цієї майстерні. Наведені у статті протирки поглиблюють наші знання стосовно сюжетів на інструментах, що застосовувалися для оздоблення сльозчиних оправ. Вони можуть стати у пригоді при виявленні інших примірників первинних оправ цієї друкарні, що в майбутньому надасть змогу розширити кількість видів інструментів, уживаних для їхнього оздоблення.

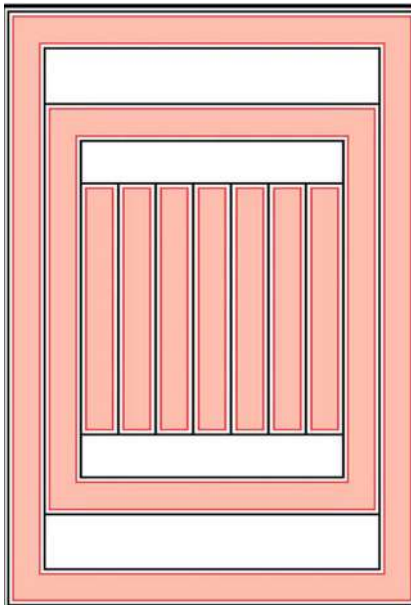
Результати вивчення первинних оправ на виданнях М. Сльозки будуть покладені в основу альбому оздоблень, типових для декорування українських оправ, що, своєю чергою, поглибить наші знання з історії побутування та міграції як друкованих, так і рукописних книг, створених в Україні.

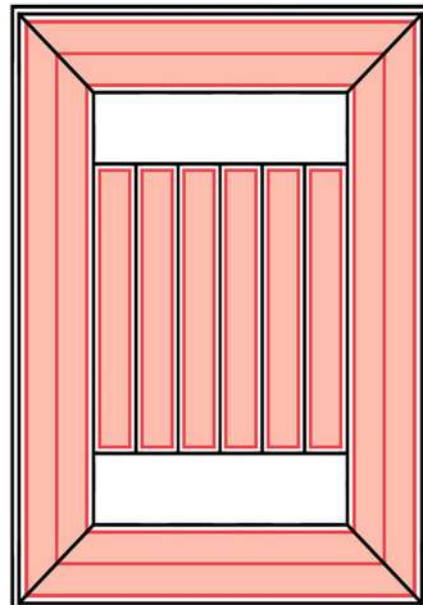
а

б

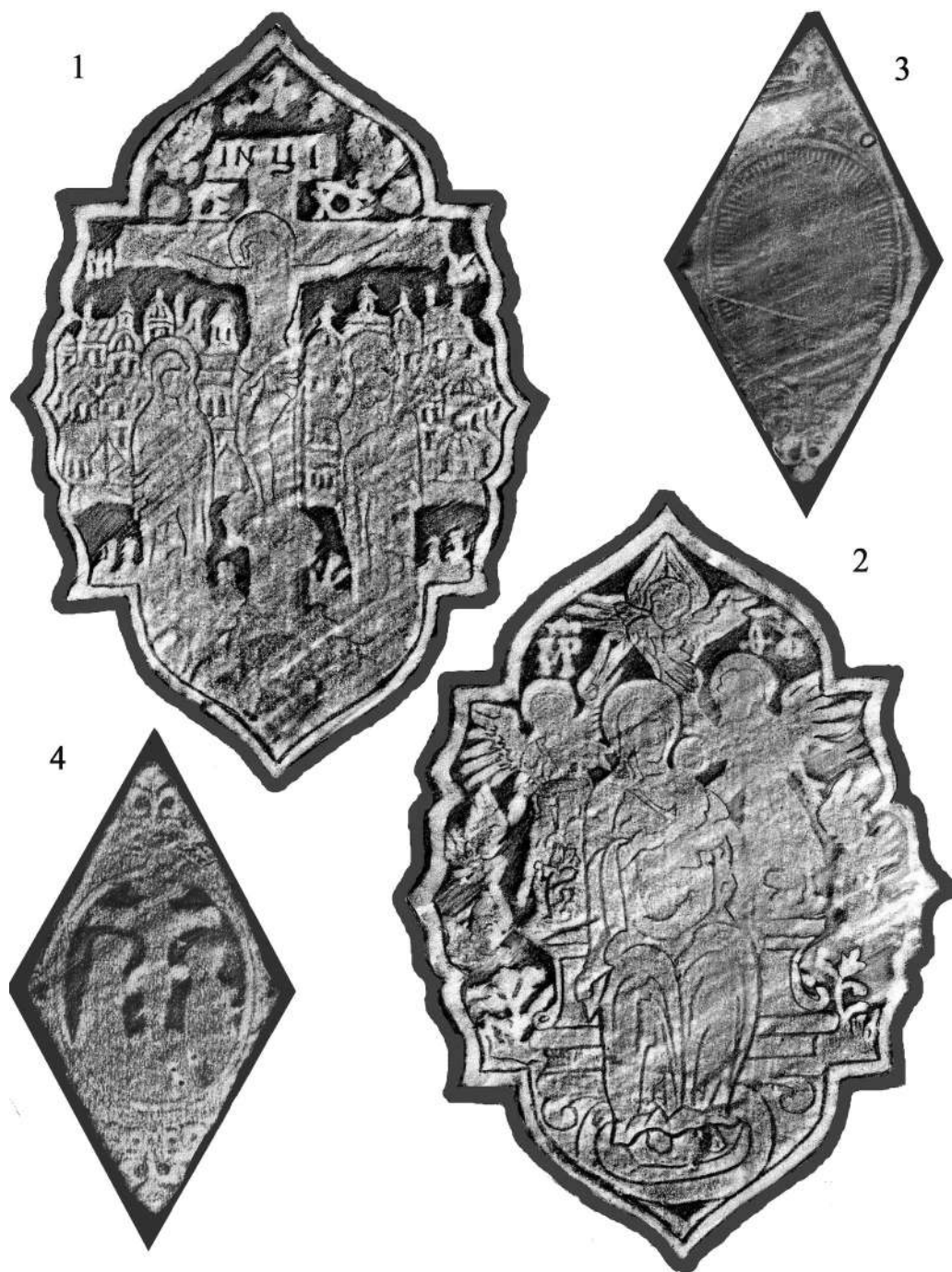

в

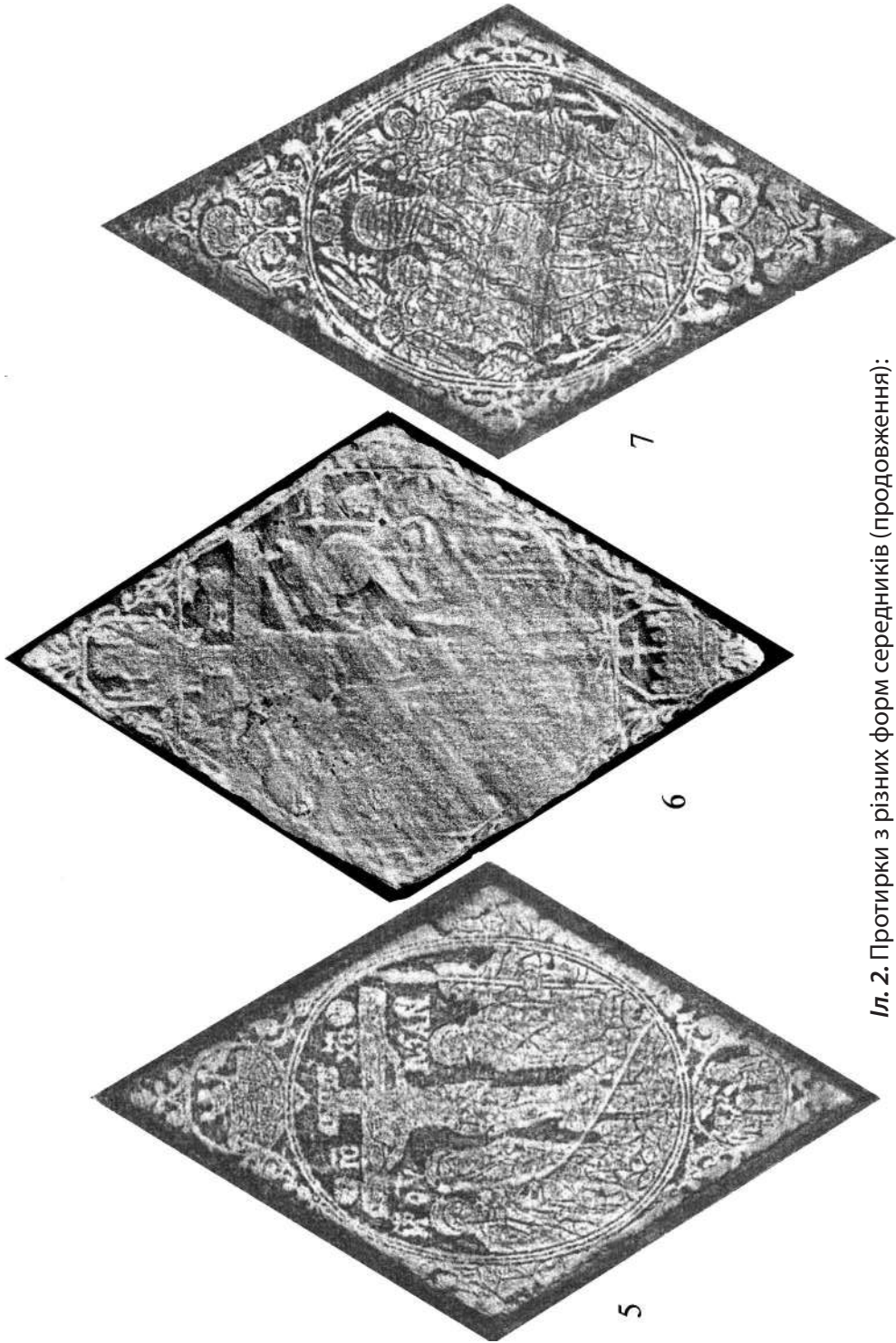

г

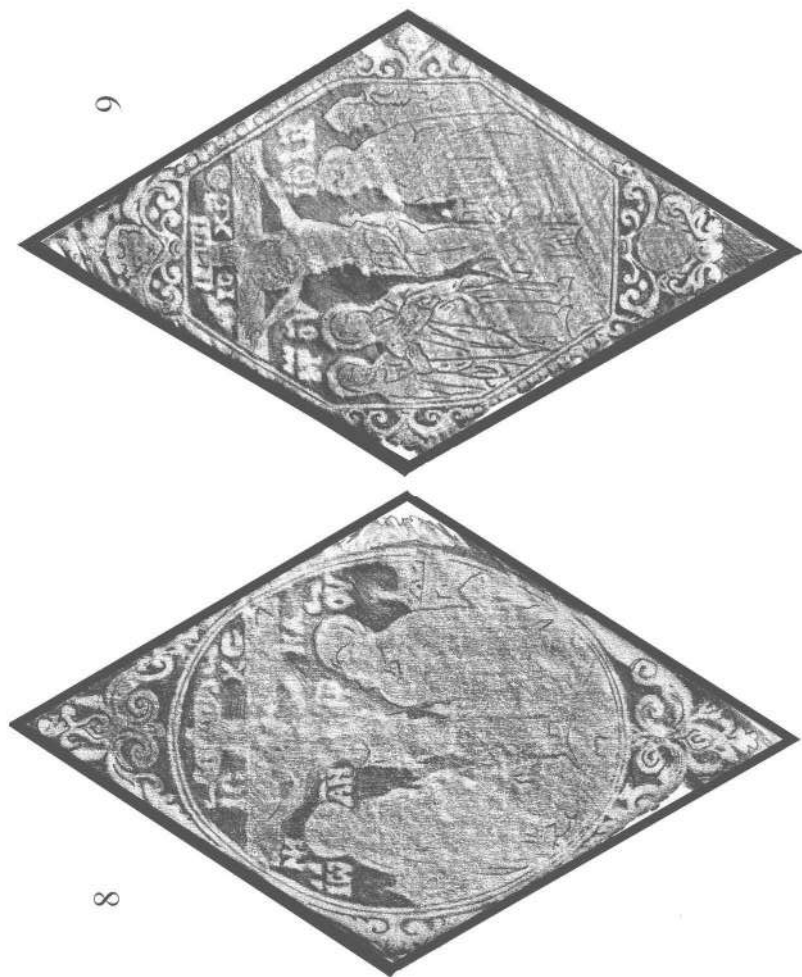
Ил. 1. Основні типи схем розміщення тиснення на оправах стародруків М. Сльозки:
а, б – нижня кришка; в, г – верхня кришка.

Ил. 2. Протирки з різних форм середників (початок):
1 – ЛНБ, Ст. II-2160, Ст. IV-183); 2, 3, 4 – ЛНБ, Ст. IV-183).

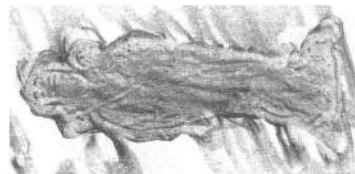
*Ил. 2. Протирки з різних форм середників (продовження):
5 – НБУВ, Кир. 608, Кир. 2573п; 6 – ЦДІАЛ-2627); 7 – НБУВ, Кир. 608.*

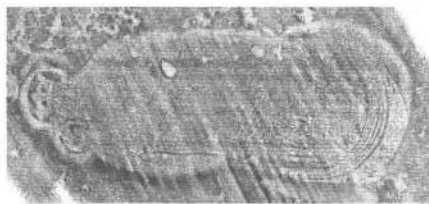
10

11

12

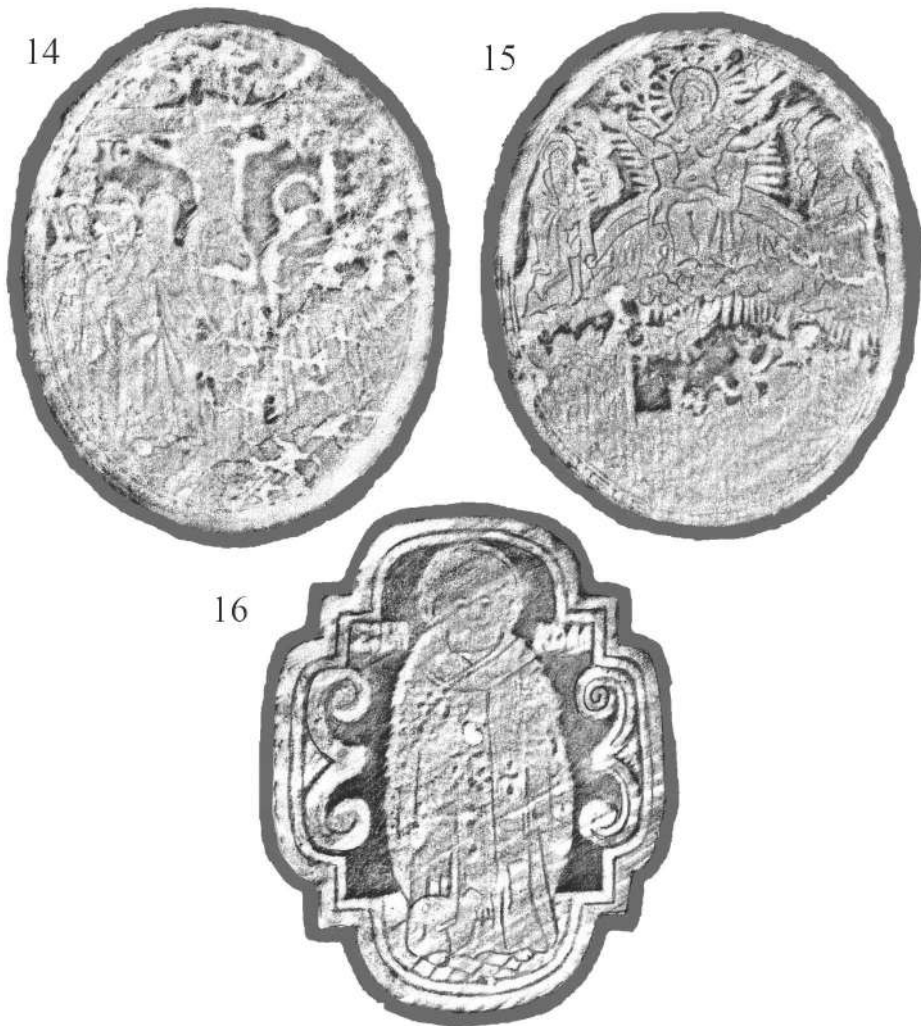

13

Ил. 2. Протирки з різних форм середників (продовження):

8 – НМЛ, Сдк-587; ЛНБ, Ст.ІV-168; 9 – ЛНБ, Ст.ІV-170; 10,

12 – ЛНБ, Ст. ІV-183; 11, 13 – НМЛ, Сдк-1021.

Ил. 2. Протирки з різних форм середників (закінчення):
14 – НМЛ, Сдк-198; 15 – НМЛ, Сдк-198, Сдк-62; 16 – ЛНБ, Ст. IV-183.

С. IOANN

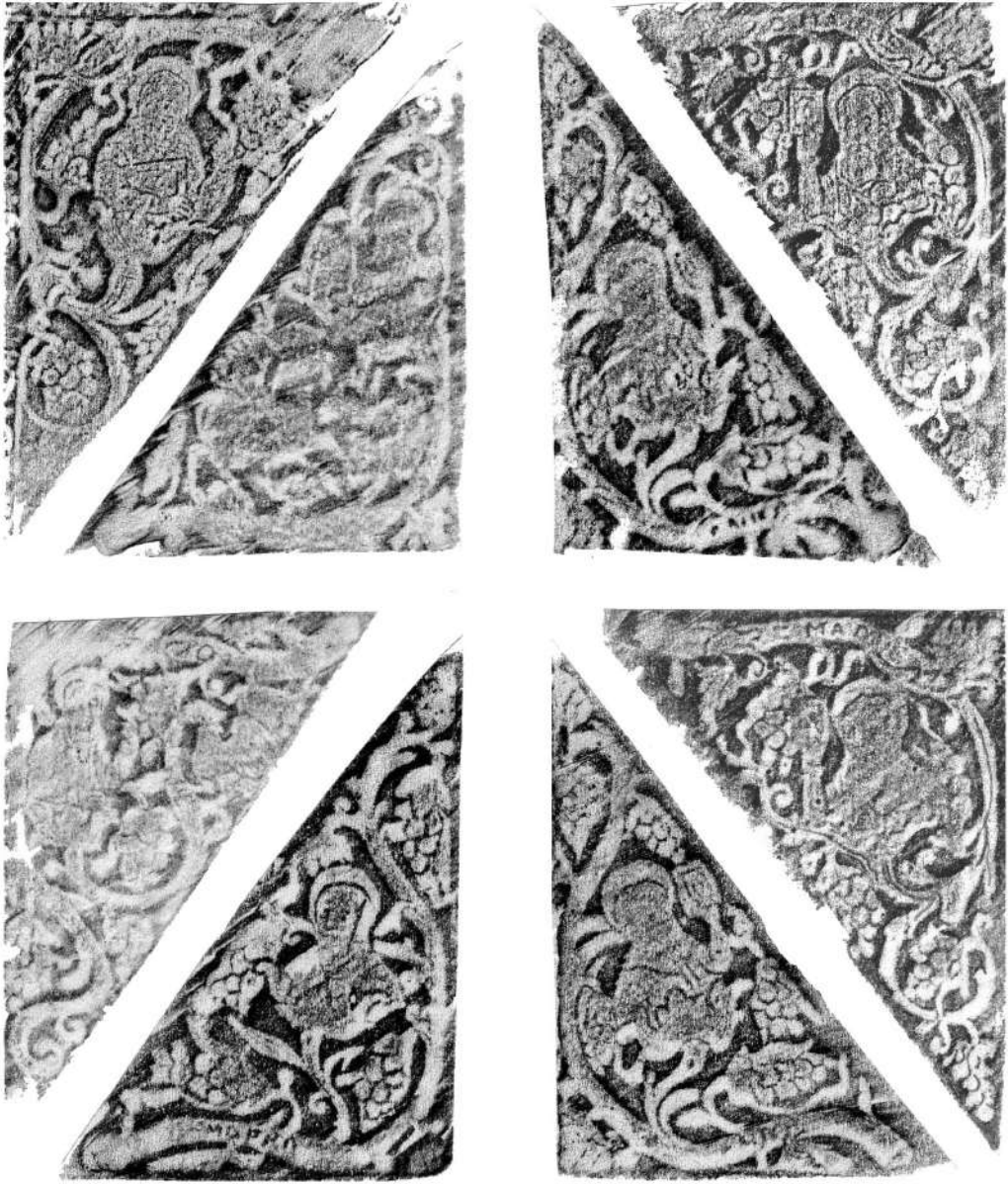
С. МАТΘΕΙ

С. ЛУКА

С. МАРКО

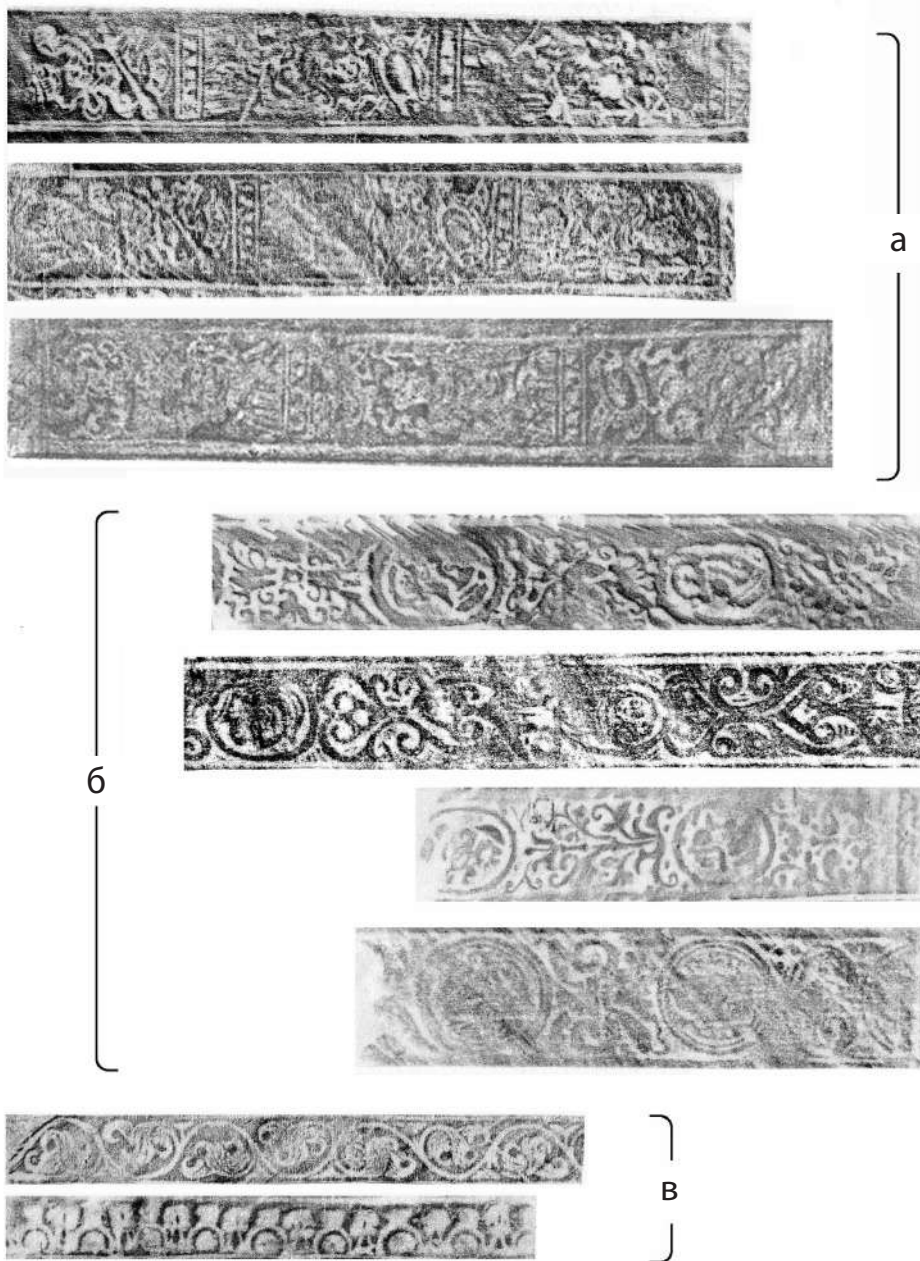
Ил. 3. Комплект косинців з євангелістами та їх символами на тлі виноградної лози, використаних для оздоблення підносних оправ І. Галятовського (НБУВ, Кир. 608, Кир. 2573п).

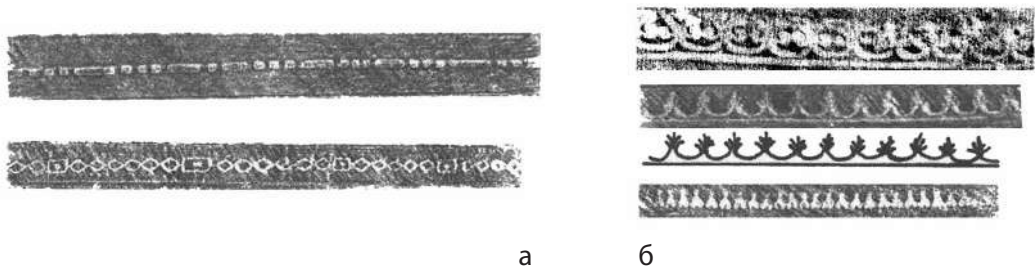
Ил. 4. Окремі зразки інших варіантів косинців з євангелістами та їх символами на тлі виноградної лози, виявлені на оправах друкарні М. Сльозки.

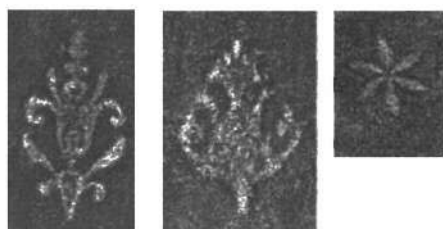
Ил. 5. Уступчасті косинці. Два комплекти сюжетних косинців (а, б) з різною послідовністю розміщення євангелістів на них та зразок орнаментального косинця (в). а – НМЛ, Сдк-62; б – ЛНБ, Ст. IV-183, Ст. II-2160; в – ЛНБ, Ст. IV-168.

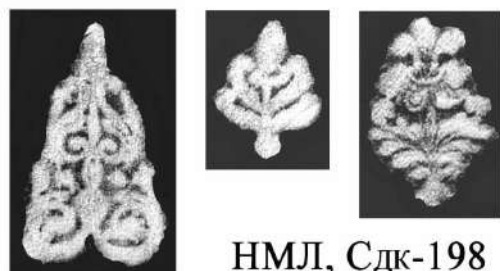
Ил. 6. Окремі зразки накаток, що вживалися для утворення обрамлень на оправах:
 а – портретні та символічні накатки, що розмежовуються підписами;
 б – портретні накатки в овальних медальйонах, що розмежовуються рослинно-геометричним орнаментом; в – рослинні накатки.

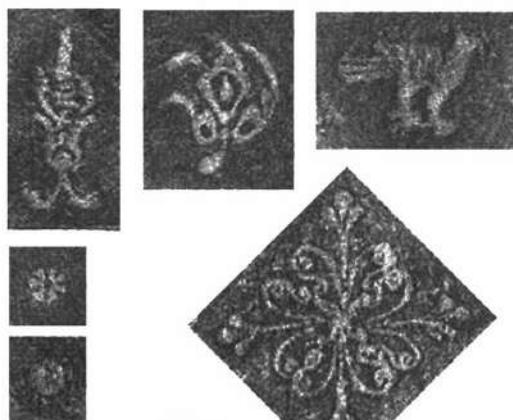
Ил. 7. Зразки вузьких накаток:
а – з поєднанням геометричних елементів; б – поверхнички.

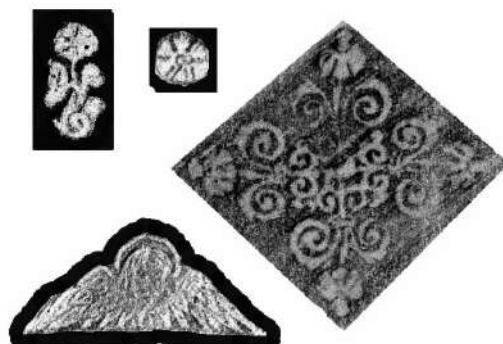
НБУВ, Кир. 2573 п

НМЛ, Сдк-198

НБУВ, Кир. 608

ЦДІАЛ-2627

Ил. 8. Зразки басм наповнення, які вдалося зняти з окремих оправ.

Список використаних джерел

1. Różycki E. Z dziejów książki we Lwowie w XVII wieku: Studia nad introligatorstwem i handlem książką. Katowice : Muzeum Śląskie. 1991. 271 s.; il. (Rozprawy i studia Muzeum Śląskiego).
2. Курінний П. Лаврські інтролігатори. Київ, 1926. С. 5–39. (Окремий відбиток з першого тому УНІК).
3. Гусева А.А. Украинский переплет XVII–XVIII вв. // Гусева А. А. Идентификация экземпляров украинских изданий кирилловского шрифта второй половины XVI – XVIII вв.: метод. рекомендации. Москва : РГБ, 1997. С. 43–51.
4. Гусева А. А. Украинский переплет XVII–XVIII вв. // Книга. Исследования и материалы. Москва, 1997. Вып. 74. С. 143–154.
5. Ружицький Е. Й. Львівське палітурництво XV – першої половини XVIII ст. // Середні віки на Україні. Київ : Наук. думка, 1973. Вип. 2. С. 138–149.
6. Гальченко О. М. Деякі спостереження стосовно оздоблення та конструкції видавничих оправ друкарні Михайла Сльозки // Ad Fontes : Studia in honorem Oleh Kupchynskyi septuagenario dedicate: в 2-х т. Київ; Львів, 2004. Т. 1. С. 810–827.
7. Зінченко С. Суперекслібриси Львівського магістрату XVI–XVIII ст. // Ad Fontes : Studia in honorem Oleh Kupchynskyi septuagenario dedicate. Київ; Львів, 2004. Т. 1. С. 828–846.
8. Боднар Н. Острозькі оправи кириличних стародруків // Історія музейництва, пам'ятоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині : наук. зб. Острог, 2011. Вип 3. С. 440–447. URL: <https://ostrohcastle.com.ua/wp-content/nz/2011> (Дата звернення 04.01.2021).
9. Железняк О. О. Оправи та обкладинки кириличних стародруків з друкарні Почаївської Успенської лаври // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2014. Вип. 18. С. 72–80. URL: http://irbis.library.te.ua/cgi-bin/irbis64r_15/cgiirbis_64.exe?LNG=uk&Z21ID=&I21DBN=KRAEZ_PRINT&P21DBN=KRAEZ&S21STN=1&S21REF=&S21FMT=fullw_print&C21COM=5&S21CNR=&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=M=&S21STR=
10. Ситий І. З історії інтролігаторства Лівобережної України XVII–XVIII ст. // Скарбниця української культури : зб. наук. пр. Чернігів, 2017. Вип. 18. С. 21–26.
11. Застирець Й. Євангеліє Сльозки // Діло. Львів, 1899. № 220. С. 1–2.
12. Максимович М. Типографія Михайла Слезки // Максимович М. А. Собрание сочинений: в 3-х т. Т. III: Языкознание. История словестности. Киев, 1880. С. 682–683. URL: <https://archive.org/details/maksimovich3/page/n3/mode/2up> (Дата звернення 04.01.2021).
13. Огієнко І. VIII. Огляд галицьких друкарень: 2. Михайло Сльозка і його друкарня // Огієнко І. Історія українського друкарства. Т. 1: Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV–XVIII вв. Київ : Либідь, 1994. С. 126–140. (Передрук з видання 1925 р.). URL: <http://history.org.ua/LiberUA/5-325-00510-3/5-325-00510-3.pdf> (Дата звернення 04.01.2021).

14. Росовецкая Т. Н. Распространение изданий львовского типографа Михайла Слезки на Украине в XVII – первой половине XIX в. (на материалах хранилищ Киева и Львова) // Книга в России до середины XIX века : всесоюзная науч. конф. Ленинград : Б-ка АН СССР, 1985. С. 34–35.

15. Исаевич Я. Типография Михаила Слезки и ее роль в межславянских культурных связях // Федоровские чтения. 1973 : сб. науч. тр. Москва, 1976. С. 42–59.

16. Исаевич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 520 с.

17. Zubrzycki D. Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich w Galicyi, Lwów : Druk. Instytutu Stauropigiańskiego, 1836. 90 s.

18. Różycki E. Książka polska i księgozbiory we Lwowie w epoce renesansu i baroku. Wrocław : Ossolineum, 1994. 270 s.; il. (Ser.: Książki o książce).

19. Центральний державний історичний архів України (м. Львів) (далі – ЦДІАЛ). Ф. 52 (Магістрат міста Львова). Оп. 2. Спр. 400. Книга записів, ухвал, скарг, боргових зобов'язань, протоколів зізнань свідків та інших документів. 1639–1642. 2092 арк.

20. Там само. Спр. 61. Книга запису індуктів і протоколів уряду ради. 1650. 1379 арк.

21. Там само. Спр. 470. Книга записів скарг, зізнань свідків, проектів рішень та інших документів розгляду цивільних та кримінальних справ. 1668–1761. 2547 арк.

22. Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові. 1233–1799 / упоряд. О. А. Купчинський, Е. Й. Ружицький. Київ : Наук. думка, 1972. 696 с.

23. ЦДІАЛ. Ф. 52 (Магістрат міста Львова). Оп. 2. Спр. 183. Привілеї, декрети, мандати, листи та інші документи. Оригінали та копії. 1665–1669. 1778 арк.

24. Там само. Спр. 408. Книга записів ухвал, скарг, боргових зобов'язань, протоколів зізнань свідків та інших документів. 1672–1673. 774 арк.

25. Там само. Спр. 493. Фасцикули продуктів (розрізнених документів) війтівського уряду. Оригінали та копії. 1671–1675. 1292 арк.

26. Ἀθανασιάδης Χρῖστος Συναγωγή βιβλιοδετικῶν διακοσμητικῶν θεμάτων σε ἐλληνικά χειρόγραφα καὶ παλαιὰ ἐντυπὰ // Δελτίο τοῦ ἱστορικοῦ καὶ παλαιογραφικοῦ ἀρχείου 1988–1992. Αθήνα, 1994. Σ. 647–714.

27. Гребенюк Т. В. Владельческие книжные знаки в Отделе редких книг Российской государственной библиотеки : каталог. Кн. 1 : Абакумов–Анна, курфюрстина Саксонска. Москва : Пашков дом, 2010. 503 с. : ил.

28. Laucevičius E. XV–XVIII a. knygu įrašimai Lietuvos bibliotekose. Vilnius : Mokslas, 1976. 126 p.+596 ill.

29. Loubier H. Der Bucheinband von seinen Anfängen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. 2 Auflage. Leipzig: Klinkhardt und Biermann, 1926. 272 s. : ill.

Olena Halchenko,

Candidate of Historical Sciences (Ph. D in History),

Senior Researcher,

*Senior Researcher of the Department of Codicology and Codicography
of Institute of Manuscript,
V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)
ORCID 0000-0003-1020-4675
e-mail: irnbuv@gmail.com; Galchenko@nbuv.gov.ua*

Svitlana Zinchenko,
*Candidate of Historical Sciences (Ph. D in History),
Senior Researcher of the Department of Manuscripts and Old Printed Books,
Andrey Sheptytsky National Museum in Lviv
(Lviv, Ukraine)
ORSID: 0000-0003-1014-0309
e-mail: zinsvitlana@ua.fm*

New evidence on activity of bindery of Mykhailo Sliozka in light of bibliopegistic research

The aim of the work. The work most fully explored the kind of decoration, placement schemes of embossing and constituent design elements of primary bookbinding on the Sliozka old printed books made in his bindery and which can be considered as predecessors of publishing binding on Ukrainian lands. **The research methodology** involves the use, in addition to the statistical, comparative, empirical methods, also the involvement of special methods of bibliology and bibliopegy. The complex use of these methods makes it possible to set the time and place of creation of a particular monument in the absence of archival sources. **Scientific novelty.** For the first time, a detailed visual, technical-constructive and iconographic study of the decoration of primary bindings on Sliozka's old printed books was made. For the first time, a prepared album of rubbing of the embossing tools (centre-pieces, corners, small stamps) used by bookbinders in the decoration of the workshop bindings was arranged. A description of the plots of centre-pieces and corners was given, which will be useful in attributing plots on newly discovered bindings. To attribute Sliozka's bindings (determination of their primacy), in addition to proprietary and related records, were used the methods of codicology, bibliopegy and iconography. This allowed not only to localize the place of manufactures of bindings on Sliozka's publications copies, but also to specify the time of their creation, narrowing it up to several years after printing the text. **Conclusions.** Based on the research out, it can be argued that the place of production of the discovered and researched bindings on Sliozka's editions is his bindery started at the printing house. It can be assumed that in bindings decoration, in addition to the centre-pieces end corners, which were cut by the masters of the printing house, bookbinders used another tool (for example, rolls), which was bought at fairs, as evidenced by the images on them.

Key words: bibliopegy, Sliozka printing house, decoration of leather bindings of the 17th century, attribution, iconography and typology of the plots.

*Стаття підготовлена 28 лютого 2021 року;
подана до друку 6 березня 2021 року.*

Розділ

4

ДОСЛІДЖЕННЯ В ГАЛУЗІ СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

УДК 94+323.1 (477)

DOI: <https://doi.org/10.15407/rksu.27.140>

Валерій Андрійович Смолій,
*академік НАН України, академік-секретар Відділення
історії, філософії та права НАН України,
директор Інституту історії України НАН України*
ORCID: 0000-0002-7656-5505
e-mail: sekretar@history.org.ua

Ярослава Володимирівна Верменич,
*член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу історичної регіоналістики
Інституту історії України НАН України*
ORCID: 0000-0002-4445-9492
e-mail: verrosla@gmail.com

ІДЕЇ НАЦІЄТВОРЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

Метою дослідження є теоретико-методологічне осмислення націєтворчих концепцій вітчизняної політичної думки XIX – початку XX ст. у контексті результативності їхнього впливу на тогочасне суспільне й культурне життя. Йдеться про роль і місце «українського питання» в руйнуванні Російської імперії та про теоретичне осмислення національною інтелектуальною елітою шляхів побудови на її руїнах життєздатного національного державного організму. Серед розмаїття **методологічних підходів** для проведення дослідження було обрано ментальний, який уявляється найбільш продуктивним в аксіологічних узагальненнях на теми конструювання ідентичностей і формування національної свідомості на рубежі XIX і XX ст. **Наукова новизна** полягає в акцентуванні дослідницької уваги на специфіці національних уявлень, кодів, символів, ціннісних систем за умов шаленого централізаторського тиску, ідейних конфліктів, потужного впливу війн і революцій на стан суспільної свідомості. **Висновки.** Відтворити суспільний фон ідентифікаційних пошуків української спільноти на рубежі XIX і XX ст. неможливо без урахування двох перешкод: зовнішньої – у вигляді імперських доктрин Росії та польських «кресових ідей» і внутрішньої – гострих суперечностей самоідентифікації у свідомісній сфері й поведінкових стереотипах. Існування українського етносу в систе-

мі роз'єднання його частин, протиборства політичних сил та ідеологічних побудов виявилось тим ускладнюючим чинником, який ставав на заваді консолідаційним намірам. Надто різні, інколи внутрішньо суперечливі й непослідовні, українські проекти другої половини XIX і початку XX ст. усе ж дають уявлення про силу спротиву імперському тиску, яка зрештою стала засобом соціальної мобілізації і сприяла переростанню національно-визвольного руху з культурницької в політичну фазу. Їхній виразний консолідаційний контекст з репрезентацією популярної в XIX ст. ідеї нації є свідченням інтелектуальної зрілості місцевих еліт та усвідомлення ними потенціалу солідарності.

Ключові слова: нація, націєтворення, ідентичність, самоідентифікація, національні проекти, інтелектуали, національний ідеал.

Актуальність теми дослідження. З'ясування меж практичного впливу ідей на реальні суспільні процеси розглядається як вдячне поле наукових пошуків. У окремий міждисциплінарний напрям оформилась інтелектуальна історія – простір осмислення діапазону ідейних впливів на суспільний розвиток з виходом на наукове проектування й прогнозне моделювання. Об'єктом підвищеної уваги інтелектуальної історії стала ідеологія націєтворення та національного самовизначення, перевірена досвідом десятків країн. У вітчизняних наукових дискурсах простежуються кілька стадій осмислення складного процесу націєстановлення, але у своїй домінантній частині дискурсивна практика в Україні так і не вийшла на рівень постнекласичних узагальнень, які базуються на тлумаченні ідентичності як соціального конструктора, що тяжіє до рольової модальності. Багатобарвність відносин у сегментованому, поляризованому суспільстві представляється здебільшого як результат зовнішніх впливів, внаслідок чого губляться, лишаються поза межами наукового аналізу мотивації різних політичних сил і очікування суспільних «низів». Долання цих та інших свідомісних стереотипів немислиме без радикального оновлення всього методологічного арсеналу дослідження ідентифікаційних процесів, починаючи від критичного розгляду самого концепту «національне відродження» і до осмислення глибоких причин закоріненості ідей «руського мира» в політичних орієнтаціях значної частини мешканців України. Сьогодні ці проблеми подвійно актуальні внаслідок прямої потреби з'ясування можливостей і результативності вітчизняного опору тій реінкарнації імперських ідей, яка відбувається в російській історіографії. А також у зв'язку з пошуком відповіді на кардинальне для української історії питання: чому консолідаційні спроби інтелектуалів у кінцевому рахунку ведуть не до згладжування, а до поглиблення лінії розмежувань, і чому Україна має сумнівну честь належати до десятка держав, що й досі перебувають у стані війни, хоча й неоголошеної.

Аналіз досліджень і публікацій. Поділ на нації створив принципово відмінний фундамент європейської політики і модний об'єкт осмислення в суспільній

думці. В англомовному світі поняття «нація» пов'язувалося здебільшого з поняттями «громадянство», «держава» і поступово набувало не лише етнічного, а й територіально-політичного змісту. На інших підвалинах формувалася німецька нація, там поняття «нація» (*Nation*) часто ототожнювалося з поняттям «народ» (*Volk*), але ніколи – з поняттям «держава» (*Staat*). Саме такий, переважно етнічний, зміст вкладав у поняття «нація» Й.-Г. Гердер, з іменем якого пов'язується початок «етнічного ренесансу». Німецька традиція у визначенні нації справила помітний вплив на трактування цього поняття в мовах центрально- і східноєвропейських народів, зокрема і в українській. У вітчизняній інтелектуальній традиції витоки нації відшукувались у глибокій давнині, а вся її історія подавалася в дусі романтизованого народництва і пріоритету етнічних та релігійних цінностей. Утім, не менший вплив на вітчизняну соціогуманітаристику справили конструктивістські концепції нації, зокрема новаторська праця Б. Андерсона «Уявлені спільноти». Не заперечуючи наявності об'єктивних передумов формування та становлення націй, Андерсон переконливо довів: у кінцевому рахунку націю творить прогрес у розвитку комунікацій та інформації. Поява «офіційних націоналізмів» у його баченні стала спробою натягнути на гігантське тіло імперії «коротку й цупку шкіру нації» [1, с. 197]. Проте без з'ясування кореляцій по лініях «глобальне, національне, локальне», «соціальне, національне» уже неможливий будь-який аналіз суспільних реалій. Історії тут належить почесна роль арбітра, але не прокурора.

Термінологічна неузгодженість, накладена на складні політичні реалії, сформувала кілька конкуруючих теорій нації – політичну, психологічну, культурологічну, історико-економічну, етнічну і безліч типологізацій нації. Вирішальну роль в їхньому оформленні відігравали професійні інтереси та смислові вподобання дослідників, серед яких переважали вчені зі світовими іменами. Більшість їх включалась і в модні дискусії щодо визначення типових ознак нації. Зрештою, всі ці дискусії заходили у глухий кут, бо вичерпати якимось переліком ознак майже безмежний комплекс смислів, закладених у концепт нації, виявилось у принципі неможливим.

Безумовно, мають право на існування і спроби дати якесь універсальне визначення нації, – приміром, як номінальної одиниці у структурі антропосфери, відкритої системи, що бере участь в енергоінформаційному обміні з природним середовищем та іншими подібними системами і виконує ідентифікаційні, консолідуючі функції. Або коротко охарактеризувати націю як спільноту, що усвідомлює свої внутрішні соціальні зв'язки як національні узи. Але навіть такі, доволі абстрактні, визначення нації не охоплюватимуть усіх випадків уживання цього поняття. Адже воно застосовується на означення держави, етнічної групи, культурно-лінгвістичної спільноти, може бути синонімом поняття «національ-

ність» тощо. Досить коректним з погляду науки є запропонований німецьким істориком Ф. Майнеке поділ націй на «культурні» (*Kulturnation*) і «державницькі» (*Staatnation*). «Культурна» нація базується на фундаменті спільності історичної спадщини, мови, території, релігії, звичаїв тощо; наявність держави і політичних інститутів для неї не є обов'язковою. «Державницька» (політична) нація – це активне й самодіяльне співтовариство громадян, усього населення даної країни незалежно від етнічного походження. На відміну від етнічної нації як категорії антропологічної та культурної, політична нація – це категорія політико-правова.

Що ж до поняття «ідентичність», то, попри його певну розмитість, фахівці-етнополітологи розглядають його як цивілізаційний бренд нації і базисну основу системи соціального пізнання. За М. Степиком, формування національної ідентичності – це процес самовизначення людини і в реальних, і в символічних конструктах етнічного та національного простору [2, с. 9]. У процесі історичного розвитку індивід і група проходять через кілька фаз процесу самоусвідомлення, формуючи при цьому мережу зв'язків чи протистоянь з іншими групами, коло своїх уподобань, прихильності до тієї чи іншої ціннісної системи. Позитивні чи негативні емоції, які домінують у цьому процесі, зумовлюють «мотивацію уявлень», яка накладає свій відбиток на всю систему світосприймання соціуму, стимулюючи поділ на «своє» і «чуже». Універсальність поняття «ідентичність» Л. Нагорна пояснює тим, що у ньому вдало поєдналися суперечливі, на перший погляд, відчуття належності й особистості, стабільності та змінюваності. Така подвійність робить ідентифікацію процесом «боротьби за цілісність свідомості», а саму ідентичність неминуче вводить у кризовий контекст [3, с. 39].

Під впливом концепції П. Бергера та Т. Лукмана в сучасній постнекласичній філософії відбувається переакцентація погляду на національну ідентичність – не стільки як на суму притаманних певному соціуму усталених ознак, скільки як на процес набуття суспільством здатності до «самовиявлення» й самоідентифікації. Домінуючою тенденцією при цьому є представлення національного субстрату як соціального конструкта. До такого його розуміння наближався М. Драгоманов на противагу І. Франкові, який розглядав націю як «щось органічне, історично кінцеве». Саме в XIX ст. почався інтенсивний процес «уявлення» української нації, який триває й до сьогодні.

Метою дослідження є визначення відправних віх, які характеризували напрями пошуку моделей націєстановлення й державотворення в українській суспільно-політичній думці на рубежі XIX і XX ст., та відповідних рефлексій. Важливим також вважається з'ясування тих складових, завдяки яким створювався каркас вітчизняного бачення проблеми та формування підвалин національної ідентичності.

Виклад основного матеріалу. На час, коли в Україні почалися активні пошуки витоків національного самоусвідомлення, процес формування етнічної нації, не кажучи вже про політичну, був далекий від свого завершення. Хоча її кістяк – козацька еліта – вже в XVII ст. відчував себе «політичним народом», доводить польський історик Т. Стриєк, проте носії національної ідеї зовсім не обов'язково називали себе українцями. У Речі Посполитій назва «Полонія» побутувала від часів Болеслава Хороброго, в Україні така традиція не склалася [4, с. 38–39, 433]. Питання про те, чи становлять єдиний етнос три основні групи українців («малороси» в Російській імперії, «рутени» в Австрії, «русини» в Угорщині) лишалося відкритим упродовж усього XIX ст. У Російській імперії нащадки козацької старшини, зрівняні у правах з російським дворянством, етнічним походженням уже, як правило, не переймалися. Місцева буржуазія була у своїй масі неукраїнською, спольщені міста зазнали зросійщення. За цих умов більшість інтелігенції українського походження, констатує І. Гирич, «вولیла бути “нормальними” росіянами чи поляками, які мали визнану у світі свою культурну традицію. Цілі культурні ділянки так і не набули від початку XIX ст. до 1917 р. національного забарвлення» [5, с. 87].

Завдання, які постали перед українськими інтелектуалами півтора століття тому, відзначалися безпрецедентною складністю. І не лише тому, що їм належало консолідувати слабо оформлену, відсутню на політичних картах спільноту, яка в тогочасній термінології належала до числа «неісторичних» націй. Значно більше важило те, що українські землі входили до складу двох імперій зі складною історичною долею, відмінною соціонормативною культурою, різними управлінськими моделями, а головне – з постійною готовністю всіма наявними в їхньому розпорядженні засобами відстоювати свою цілісність (а по можливості й розширювати власну територію). «Будителям» нації за таких умов доводилося спиратися на створену ними ж самими модель минулого з міфологізованою патріотичною традицією в її основі. «Боротьба за спадщину» опинилась у фокусі наукових зацікавлень. І хоч метрополій, до складу яких входили українські землі, в XIX ст. було всього дві, у цьому інтелектуальному змаганні національним українським проектам доводилося витримувати конкуренцію і з претензіями на цю ж спадщину «третього гравця» – інтелектуалів зниклої з політичного простору Польщі. Кожна зі сторін цього «трикутника» переслідувала не лише ідеологічну, але й політичну мету послаблення суперника шляхом спрямування ідентифікаційних процесів у потрібне їй русло. Єдине, що могло надихати українських інтелектуалів у їхніх наукових пошуках, – це тріумфальна хода нових ідей національного суверенітету в Європі – як прямий наслідок суспільних зрушень, пов'язаних із Французькою революцією кінця XVIII ст. Етнічне походження під пером німецького філософа Й. Гердера вперше постало як неза-

перечний аргумент на користь самодостатності тієї чи іншої спільноти, і на цьому ґрунті досить швидко почали розвиватись ідеї національної самосвідомості.

Відповідно до схеми, введеної пізніше в науковий обіг чеським ученим М. Грохом, східноєвропейські національні рухи пройшли три фази розвитку. Перша фаза («академічна», «фаза А») починалася з етнографічних, філологічних, історичних студій, які мали кінцевою метою з'ясування історичних та культурних джерел національної самобутності. На другій і третій фазах (фаза В – «культурницька» та фаза С – «політична») відбувається процес взаємопроникнення національно-культурних і політичних ідей, їх закорінення в масову свідомість, і, як результат, активізація національних рухів [6]. Хронологічні межі «фази А» для України Р. Шпорлюк, О. Субтельний, А. Жуковський та інші західні українознавці визначають кінцем XVIII – серединою XIX ст. Саме в цьому часовому діапазоні у вітчизняній історіографії помітний відчутний потяг до осмислення історичних традицій, культурної самобутності України та окремих її регіонів. У наш час М. Грох доволі скептично ставиться до універсального застосування його «трифазової схеми» і перетворення її на стереотип тими, хто в оригіналі з нею не ознайомився. Особливо непокоїть його перебільшення консолідаційного потенціалу націоналізму як ідеології, в якій акцент на національній належності витісняє на маргінес усі інші інтереси, соціальні тертя й конфлікти. При розгляді реальних національних процесів, вважає М. Грох, доцільніше використовувати універсальний термін «національна ідентичність», бо саме на цьому шляху легше з'ясувати корені стресових ситуацій і розходження в інтересах, а отже, дійти до консенсусних пояснень процесу формування нації [7, с. 119].

Дуалізм уявлень про націю, спричинений існуванням її етнічної й територіальної моделей, – предмет спеціального осмислення в запропонованій Е. Смітом соціологічній версії нації. Він бачить два шляхи формування націй: 1) процес бюрократичної інкорпорації, що спричинив появу територіально-громадянських політичних націй і 2) процес народно-культурної мобілізації задля створення етнічно-генеалогічних «культурних» націй. Принципово важливим є його зауваження щодо креативної ролі інтелектуалів – істориків, археологів, антропологів, фольклористів – у наданні голосу прагненням мас, відображеним у відповідних образах, міфах, символах. У випадках творення етнічно-генеалогічних, «культурних» націй, наголошує він, доводилося не тільки виробляти нову культурну ідентичність, але й визволяти залежне утворення від ярма чужоземних держав. Цей процес неминуче супроводжувався формуванням подвійної ідентичності – культурно-національної й політико-національної, а також дуалізму історичної пам'яті [8, с. 108, 145–146].

Як зазначає Л. Зашкільняк, «кожна національна державна спільнота творить свою “легітимаційну” історію, з усіма властивими їй атрибутами міфологізації

(ідеалізації)». Новочасна українська історія як історія титульного народу і його державності є порівняно недавнім продуктом її інтелектуальної еліти. Модерна концепція історії України формувалася наприкінці XIX ст. і остаточно легітимізувалася у творчості М. Грушевського та його послідовників. Від того часу бере початок модерна українська історіографія, одним з важливих завдань якої було формування національної ідентичності і створення підґрунтя для політичної програми молодого українського народу. Ускладнений процес формування модерної української нації дослідник пов'язує з «аномальностями», викликаними запізнілим націєтворенням, кризами національної та історичної ідентичностей, різновекторними політичними орієнтаціями українського соціуму [9, с. 94].

Прибічники етнічних моделей української нації доволі часто виводять процес її формування від часів Давньоруської держави, наголошуючи водночас на тому, що у «княжі часи» націогенез українців не завершився, продовжуючись у контексті становлення козацтва і національно-визвольної боротьби кінця XVI – першої половини XVII ст. Надалі його стимулювали кілька циклів «національно-культурного відродження». Здебільшого процес консолідації української етнонації подається як такий, що і в наші дні не дістав завершення. Конструктивісти відштовхуються від запропонованої Р. Шпорлюком ідеї «українського проекту», а нижню хронологічну межу націогенезу українців окреслюють кінцем XVIII – початком XIX ст. В умовах становлення модерних російської і польської націй, доводять вони, українці опинилися перед вибором: або інтегруватися в імперську модель «єдино руської» нації, або відстояти право на власне націєтворення в руслі загального «етнічного ренесансу». Оскільки місцеві інтелектуали могли спиратися на власну історичну й культурну традицію та відчуття локального патріотизму в певній частині еліти, «український проект» мав шанси на практичне втілення. Його автори досить вправно використали нові геополітичні реалії кінця XVIII ст., пов'язані з об'єднанням лівобережних і правобережних українських земель у рамках однієї держави, а також із колонізацією південних територій. Плідною у плані націогенезу виявилася також ідея соборної України – як ідеологічного обґрунтування об'єднання двох частин нації – настільки відмінних у соціокультурному відношенні, що спокуса вважати їх двома різними націями виникала все частіше.

Станом на середину XIX ст. Російська імперія посилено культивувала ідею Малоросії як частини «триєдиного руського народу», намагаючись прищепити суспільній свідомості стереотипи «общерусскости». У домінуючому польському баченні Україна лишалася «польськими кресами»; під час антиросійських повстань 1830 і 1863 рр. їхні провідники намагалися залучити українців на свій бік, пропагуючи гасла «за нашу і вашу свободу». Утім, у польському середовищі було й чимало прихильників українофільської орієнтації, яка набувала різ-

них форм. За таких умов неминучою була свідомісна поляризація, яка зрештою виливалася в настрої меншовартості, «загубленої української людини», комплекс жертви. За часів бездержавності українська культура не могла повною мірою виконувати інтегруючу націєтворчу роль, мусила задовольнятися ознаками вторинності порівняно з домінуючою культурою. Наслідком цього стали суттєві відмінності в етнічній структурі, мовних, культурно-світоглядних, геополітичних та інших орієнтаціях населення, які, власне, і продукують протиріччя на рівні незбігу інтересів [10, с. 73–76, 631].

Найближче до пошуку відповіді на питання про те, чому на національних окраїнах імперії домінувала структурна модель російської ідентичності, підійшов, на наш погляд, А. Каппелер. По-перше, вона освячувалася державою та церквою за допомогою витонченої системи маніпулювання свідомістю неосвіченої маси догматами «святої Русі». По-друге, наявність потужного релігійного компонента зумовила формування на етноконфесійному ґрунті також різних варіантів етнорелігійної ідентичності з фокусуванням на «народності», спільній мові, подібних культурних зразках. По-третє, на цих же підвалинах формувалась ідентичність російської інтелігенції – як попередник «середнього класу» вона володіла потужним інтелектуальним потенціалом, своєрідно поєднуючи ідеї лібералізму з мотивами «імперської величі», які поступово трансформувались у ксенофобські настанови [11]. Національні ідеології й національні ідентичності, які переважно формувалися в руслі примітивно витлумаченого революціонаризму, були не в силі конкурувати з постулатами імперськості у сфері впливу на масову свідомість.

На українських теренах асиміляціоністська за своїм спрямуванням політика російського уряду виявилася не надто успішною. Навіть такі загалом неприхильні до українства російські фахівці, як академік О. Соболевський (викладав у Київському університеті в 1882–1888 рр.), визнавали, що «малороси тримаються своєї мови і своїх побутових особливостей» і що «століття близького сусідства малоросів з великоросами не перетворило їх на великоросів». Наводячи цей висновок, автори блискучої за змістом і формою праці «Українське питання», що з'явилася напередодні Першої світової війни, – О. Лотоцький та П. Стебницький – упевнено говорили про «невдачу асиміляції». «Чим ближче до народних низів, до коренів національного організму, – констатували вони, – тим слабше лежить на українцях наліт великодержавної культури і тим сильніше б'є джерело живих сил народного українського духу. Панівна народність не знайшла в собі достатньо сил, щоб у своїй культурі розчинити українців і фактично ототожнити два поняття «руський» і «великоросійський». Що ж до утисків, то вони викликали відсіч і роздратування; у цьому відношенні «істинними сепаратистами в Росії справедливо можна назвати ідейних натхненників боротьби проти українського руху» [12, с. 161–163].

Надзвичайно важливим у цьому контексті є питання ставлення до подвійної ідентичності й «малоросійства» у вітчизняному процесі національного самоусвідомлення. Очевидно, що зайва емоційність, задана публіцистикою початку ХХ ст., не пішла на користь об'єктивному висвітленню явища, яке значною мірою визначило напрям еволюції національного самостворення в Україні. Однозначні трактування «малоросійства» як зрадництва і капітулянтства, принаймні щодо реалій ХІХ ст., хибують на заідеологізованість – адже аж до переходу українського руху в політичну стадію «українськість» не була і не могла бути ідентифікаційним маркером. Навіть інтелектуали найвищої проби, ставлячись із симпатією і розумінням до історичної долі українського етносу, застосовували поняття «руський» рівною мірою і до росіян, і до українців – з тієї простої причини, що до «українства» домодерній нації ще належало «дорости». У цьому сенсі зважено виглядає позиція Т. Горбань: «на цей час ще не сформувалися остаточно ні українська, ні російська нації, тож національно-етнічна ідентифікація ще не могла мати чіткої визначеності. Відтак на рівні масової свідомості українці ще не відокремлювали себе від росіян, що й створювало певне підґрунтя для подвійної самоідентифікації – на це і маємо зважати, залишивши осторонь морально-етичні критерії пізніших часів» [13, с. 189].

На масовому рівні, особливо у приграничних регіонах, людність і на початок ХХ ст. ще не мала усвідомленого сприйняття свого національно-етнічного «Я». Основа ідентифікації була релігійною або територіальною – українець почувався насамперед православним християнином, царським підданим, мешканцем певної місцевості. Імперська доктрина «єдиноруської нації» базувалася на розгляді українців як її інтегрованої частини. Проблема усвідомленого вибору на користь «українства» чи «малоросійства» гостро постала в кінці ХІХ ст. лише перед елітними верствами суспільства, тими, які, власне, й формували суспільно-політичну думку.

Не маючи можливості самореалізуватися в рамках «своїї» держави, українська еліта опинилася перед дилемою: або асиміляція, або дискримінація. Якась, доволі невелика частина українського суспільства, за С. Плохієм, не визнала свого малоросійства і перетворила середньовічний топонім «Україна» на етнотопонім. Щоб з'єднати минуле Русі з майбутнім України, М. Грушевський назвав свій найвідоміший твір «Історією України-Руси» [14, р. ХХІІІ]. Більшість обрала тактику, яку сьогодні б назвали «правилом фракталу», – ставши членом «загальноруської» спільноти, індивід зазвичай робив вибір на користь імперських цінностей і, відповідно, кар'єри. Як поширене на той час суспільно-політичне явище, «малоросійство», зрозуміло, обмежувало потенціал українського національного руху. Але неприпустимо зводити драму «малоросійства» до колабораціонізму чи пристосовництва української інтелігенції як її мен-

тальної риси. Попри незаперечний факт «роздвоєння ідентичності» «зводити всіх “малоросів” до спільного знаменника як відступників від української національної справи було б щонайменше не об’єктивно. Маємо зважати на те, що необхідність жити у статусі бездержавного народу прирікала певні кола українського суспільства на свого роду балансування між територіально-етнічним патріотизмом і соціально-політичним прагматизмом». Терещенки, Ханенки та інші знакові постаті української історії, попри свою незаперечну зрусифікованість, були не меншими українськими патріотами, ніж їхні «національно свідомі критики» [15, с. 240–276].

Витоки не досить високої привабливості «української орієнтації» в умовах кінця XIX – початку XX ст. слід шукати глибше. Вони – в незакоріненості національної ідеї у зрусифікованому, аполітичному середовищі. За В. Кравченком, «фатальну роль у цьому відіграла вузькість ідейної програми українських інтелектуалів, які зробили основний наголос на символічні аспекти української національної культури з мовою в якості центрального пункту». Далася ознака й радикальна переоцінка колишніх, станово-регіональних, малоросійсько-слобідських символів і цінностей у новому, українському національному дискурсі. Регіональний дискурс першої половини XIX ст. представляв Харків як частину стрімко прогресуючої метрополії й уособлення руху від «окраїни» до центру. Новий, національний дискурс, навпаки, не виводив Харків поза межі окраїни і цим понижував його соціальний і культурний статус. Не випадково обминав Харків композитор М. Лисенко: за його власним зізнанням, він «не бачив, не відчував у Харкові українського народу, не бачив українського суспільства. Все не наше, все чуже» [16, с. 198–201].

Під впливом революції 1905–1907 рр. і зняття частини антиукраїнських обмежень ситуація почала змінюватися. За ініціативою професорів М. Сумцова, Д. Багалія, А. Зайкевича рада професорів Харківського університету засудила практику цензурування українських видань. Почесними докторами університету стали М. Грушевський, І. Франко, О. Єфименко. З 1907 р. М. Сумцов та Д. Багалій почали викладати народну словесність та історію України українською мовою. Не варто, зрозуміло, переоцінювати питому вагу «українськості» в освіті, культурі, побуті Слобожанщини. У «місті на кордоні», за В. Маслійчуком, модерне міське середовище співіснувало зі збереженням багатьох рис патріархального села. Проте «найбільш обмосковлене» (оцінка Є. Чикаленка) з-поміж українських міст упевнено творило свій український образ, і чимала роль у цьому належала губернському статистичному комітету, історико-філологічному товариству, Товариству поширення грамотності, університетським викладачам [17, с. 359].

На інших засадах базувалася політика царизму на Правобережній Україні. Її лейтмотивом була ідея «повернення відторгнутого», закарбована за ініціативою

Катерини II на пам'ятній медалі на честь другого поділу Польщі. У Маніфесті Катерини II «О присоединении Польских областей к России» від 27 березня 1793 р. зазначалося, що приєднання «“на вечные времена” земель и градов, некогда России принадлежавших, единомышленниками населенных и единую веру с нами исповедывающих» здійснене з метою «избавленья от соблазна и унижения, им угрожающих» [18, с. 410–411]. Новоприєднані землі Правобережної України дістали офіційну назву Південно-Західної Росії чи Південно-Західного краю. Завдання інкорпорації території Правобережної України в російську державну систему виявилися для царизму складнішими, ніж уявлялося. А. Каппелер доречно цитує висловлену в 1772 р. думку Ж.-Ж. Руссо: Росії легше було проковтнути Польщу, ніж її перетравити. «Значні простори Речі Посполитої були за своїми історичними традиціями, суспільно-політичним устроєм, релігією та культурою чужорідним тілом у Росії, а опір поляків забезпечив польському питанню роль постійної проблеми міжнародної політики аж до ХХ ст. і став фактором, що дестабілізував самодержавну Росію» [19, с. 63].

Перевага у тривалій боротьбі Речі Посполитої, Московської держави та Османської імперії за українську «спадщину» все ж виявилася на боці Росії. Внаслідок поділів Польщі та успішного завершення анексії Криму їй вдалося закріпити за собою значну територію, яка здавна була ареалом розселення українців. І хоча через численні війни правобережні й південні землі України були спустошені, а територіальні прирощення відбулись одночасно з руйнуванням решток української автономії, все ж у житті українського народу почалася нова доба. Сталося так, що експансіоністські устремління російського царизму на якомусь етапі об'єктивно співпали з інтересами українства, упродовж віків розділеного. За Р. Шпорлюком, «поділи Польщі змінили співвідношення сил на геополітичній арені саме тоді, коли українці переймалися вже не стільки з'ясуванням свого регіонально-адміністративного статусу в межах імперії, скільки своїм місцем серед інших народів, і, зрештою, в міжнародному устрої» [20, с. 256]. Різко зросла не лише кількість українців у Російській імперії і пов'язаних з цим проблем, але й питома вага польського питання в Україні і в російсько-українських відносинах.

Загалом же, як справедливо констатує А. Портнов, «і для польської, і для російської політичної думки перехід до нової моделі нації був дуже болісний». Переосмислення понять «польськості» і «російськості» здебільшого відбувалося без урахування етнічного складу новоприєднаних територій [21]. У свідомості значної частини російського суспільства українське Правобережжя ще довго сприймалось як уламок «старої Польщі» і ареал єврейського розселення. Про те, що вже через півстоліття про свої інтереси й потреби тут заявить український етнос, на початку ХІХ ст. навряд чи хтось здогадувався. Але

інтуїція підказала російським урядовцям, що спокій у регіоні значною мірою залежатиме від ступеня його зросійщення.

Удаватися час від часу до надзвичайних заходів царизм змушувала ситуація гострої конфліктності, яка існувала на території українського Правобережжя впродовж усього XIX ст. Готуючи антиросійське повстання, польські революціонери поширювали серед місцевого населення привабливу, на їхній погляд, ідею відродження федеративної держави «трьох народів» – польського, литовського та руського (українського). Але ці заклики не зустріли підтримки в українському середовищі. Не дістали відгуку й пізніші кроки поляків у цьому напрямі – ані намагання польської шляхти Поділля приєднати Південно-Західний край до Царства Польського договірним шляхом, ані заклики до відродження Польщі в кордонах 1772 р. під час польського повстання 1862–1863 рр. Як зауважує Б. Гудь, «наміри поляків відродити ягеллонську Річ Посполиту “від моря до моря” відверто вороже сприйняло не тільки селянство, але і зросла чисельно місцева українська інтелігенція, що прагнула вирвати маси української людності Правобережжя з-під польських впливів». Це прагнення викликало спротив і в самому середовищі польської демократії, проявом чого став перехід на бік українства групи хлопоманів на чолі з В. Антоновичем [22, с. 136, 141].

Контрзаходи російської влади в гостро конфліктній ситуації на Правобережжі фокусувалися навколо посиленої русифікації. Про те, щоб надати краю виразних ознак «російськості», царський уряд почав посилено дбати вже після першого польського повстання 1830–1831 рр. Тоді ж суспільній свідомості активно почала нав'язуватись ідея «югороссов» – «південноросійської народності», що існує, мовляв, від давньоруських часів. Як реакцію на цю ідеологічну експансію слід розглядати також польські ремінісценції на теми «історичної Польщі» й України як «польської Шотландії», і досить несміливі ще спроби українських інтелектуалів обґрунтувати ідеї «двох руських народностей» та «федеративного устрою» Русі.

Оскільки колонізаційні устремління російського уряду наштовхувалися, з одного боку, на опір польських елітних прошарків, а з другого, – на міцніючі прояви української національної свідомості, Правобережна Україна і в XIX ст. являла собою ареал гострої конфліктності. «Важко уявити собі щось більш ненормальне, ніж соціальний лад Південно-Західного краю, створений його бурхливою історією, – зазначала О. Єфименко. – Нижча верства населення – російське православне селянство – найнижчого малоросійського типу. Вища верства населення – польське дворянство. Станова відчуженість злилася в одне нерозривне ціле з незлагодою національною і релігійною. І не розбрат і відчуження тільки існує між цими двома групами, а взаємне презирство й ненависть, яка

створювалася і живилася постійно історією» [23, с. 302]. Політичні наслідки цієї ненависті й ворожнечі вже в наш час простежив у своїй «малій українській трилогії» французький історик Д. Бовуа. Безліч трагедій мали своїм джерелом ту обставину, що доля українських селян та їхні настрої не бралися до уваги обома головними акторами на політичній сцені Правобережжя – російською адміністрацією і польськими землевласниками. «Навіть беручи до уваги поступове пробудження незначної кількості української інтелігенції, слід визнати: досліджуваний період став передусім періодом боротьби між двома імперіалізмами, де ставкою були українські душі» [24, с. 68].

Не випадково політика «поділяй і пануй», яку послідовно проводив російський уряд на новоприєднаних землях, своїм вістрям була спрямована на те, щоб не допустити злиття польського і українського національно-визвольних рухів. У системі різноманітних заходів, які стали значно більш цілеспрямованими після придушення повстання 1830–1831 рр., були й суто адміністративні: скасування магдебурзького права в містах і дії Литовських статутів з остаточним переведенням Південно-Західного краю на російську правову систему. Адміністративні заходи підкріплювались ідеологічними, спрямованими на викорінення української національної ідеї як цілковито безгрунтової.

Наукова новизна полягає в акцентуванні дослідницької уваги на специфіці національних уявлень, кодів, символів, ціннісних систем за умов шаленого централізаторського тиску, ідейних конфліктів, потужного впливу війн і революцій на стан суспільної свідомості.

Висновки. Шляхи формування українського національного ідеалу мали значні ускладнення, спричинені впливом різноспрямованих внутрішніх і зовнішньополітичних чинників. Самостановлення української нації відбувалось у складних умовах іноземного поневолення, тому власна парадигма національної самоорганізації мала виразний відбиток романтичних уявлень і утопічних сподівань. Поняття суспільного ідеалу існувало хіба що у вигляді культурного міфу, опертого на традиції козацтва й православні релігійні догмати. Увести його в русло реальних потреб визначення етнографічних меж української території, українського психосоціального типу, культурно-мовних пріоритетів, пошуку форм майбутнього державного устрою намагалися починаючи з середини XIX ст. українські інтелектуали, об'єднані ідеєю специфічно української «спадщини» та її репрезентації на належному науковому рівні. За умов шаленого імперського спротиву їм вдалося реалізувати лише невелику частину своїх задумів. Але спільними зусиллями вони не лише заклали науковий фундамент народознавства, але й чималою мірою сприяли кристалізації національних інтересів, формуванню національної свідомості.

Поява ідеї національного самовизначення в політичних і наукових дискурсах Російської та Австро-Угорської імперій не піддається однозначним оцінкам

у ключі «добре/погано». З одного боку, з'явилася потужна сила орієнтації на власний, національний проект державотворення з неабияким мобілізаційним потенціалом. З другого – утверджувана величезними інтелектуальними зусиллями національна ідентичність не могла не опинитися в гострому конфлікті з домінуючими ідеями «всеєдності» і конструйованою в російському руслі ідентифікаційною стратегією. Українські національні проекти – багатовекторні, інколи внутрішньо суперечливі й непослідовні – наочно демонструють силу спротиву імперському тиску, яка зрештою стала засобом соціальної мобілізації і сприяла переростанню національно-визвольного руху з культурницької в політичну фазу. Їхній виразний консолідаційний контекст з репрезентацією популярної в XIX ст. ідеї нації – свідчення високого інтелектуального рівня місцевих еліт, усвідомлення ними потенціалу згуртованості та єднання.

Список використаних джерел

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ : Критика, 2001. 276 с.
2. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування. Київ : НІСД, 2011. 336 с.
3. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 405 с.
4. Stryjek T. Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego. Wrocław, 2000. 450 s.
5. Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.). Київ : Укр. письменник, 2014. 496 с.
6. Hroch M. Social preconditions of national revival in Europe. A comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller european nations. Cambridge, 1985. 220 p.
7. Хрох М. Исторические предпосылки «национализма» в центрально- и восточноевропейских странах // Национализм в поздне- и посткоммунистической Европе. Т. 1. Москва : РОССПЭН, 2010. С. 107–121.
8. Сміт Е. Д. Національна ідентичність. Київ : Основи, 1994. 224 с.
9. Зашкільняк Л. О. Україна між Польщею й Росією: історіографія та суспільна свідомість // Український історичний журнал. 2005. № 5. С. 93–113.
10. Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. Київ : Світогляд, 2004. 722 с.
11. Kappeler A. Some remarks on russian national identities (sixteen to nineteenth centuries) // Ethnic Studies. 1993. Vol. 10. P. 147–155.
12. Українське питання. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. 220 с.
13. Горбань Т. Феномен «подвійної ідентичності» в оцінках української суспільно-політичної думки кінця XIX – початку XX ст. // Сучасна українська держава: історичні імперативи становлення, тенденції та проблеми розвитку. Київ : ІПіЕНД, 2007. С. 178–191.

14. Plokhly S. The gates of Europe: A history of Ukraine. New-York, 2015. 460 p.
15. Горбань Т. Еволюція ідеї національного самовизначення в українській суспільно-політичній думці кінця ХІХ – першої чверті ХХ століть. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. 381 с.
16. Кравченко В. Харьков/Харків: столица Пограничья. Вильнюс : ЕГУ, 2010. 358 с.
17. Маслійчук В. Провінція на перехресті культур: дослідження з історії Слобідської України ХVІІ–ХІХ ст. Харків : Харківський приватний музей міської садиби, 2007. 399 с.
18. Полное собрание законов Российской империи. I. Т. 23. Санкт-Петербург, 1830.
19. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. Львів : Видавництво Католицького Українського університету, 2005. 360 с.
20. Шпорлюк Р. Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі. Київ : Дух і Літера, 2000. 354 с.
21. Портнов А. Винаходячи Річ Посполиту // Критика. 2006. Ч. 9. С. 23–24.
22. Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів ХІХ – першої половини ХХ століття. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2006. 448 с.
23. Ефименко А. Южная Русь. Очерки, исследования и заметки. Т. II. Санкт-Петербург, 1905. 439 с.
24. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). Київ : ІНТЕЛ, 1996. 421 с.

Valerii Smolij,

Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine,

*Academician-Secretary of the Department of
History, Philosophy and Law*

of the National Academy of Sciences of Ukraine,

Director of Institute of History of Ukraine,

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: 0000-0002-7656-5505

e-mail: sekretar@history.org.ua

Yaroslava Vermenych,

Corresponding Member of National Academy of Sciences of Ukraine,

Doctor of Historical Sciences (Dr. habil. in History), Professor,

Head of the Department of Historical Regionalism

Institute of History of Ukraine,

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: 0000-0002-4445-9492

e-mail: verrosla@gmail.com

Ideas of national formation in Ukrainian intellectual space of 19th – early 20th centuries

The goal of the research is theoretical and methodological comprehension of nation-building concepts of domestic political thought of the 19th – early 20th centuries in the context of the effectiveness of their impact on the then social and cultural life. It is about the role and place of the “Ukrainian question” in the destruction of the Russian Empire and about the theoretical understanding by the national intellectual elite of ways to build on its ruins a viable national state organism. Among the variety of **methodological approaches** for the study was chosen mental, which seems to be the most productive in axiological generalizations on the construction of identities and the formation of national consciousness at the turn of the 19th and 20th centuries. The **scientific novelty** lies in the emphasis of research on the specifics of national ideas, codes, symbols, value systems under conditions of insane centralizing pressure, ideological conflicts, the powerful influence of wars and revolutions on the state of public consciousness. **Conclusions.** To recreate the social background of the identification search of the Ukrainian community at the turn of the 19th and 20th centuries it is impossible without taking into account two obstacles: external – in the form of imperial doctrines of Russia and Polish “Kress ideas” and internal – sharp contradictions of self-identifications in the conscious sphere and behavioral stereotypes. The existence of the Ukrainian ethnos in the system of separation of its parts, confrontation of political forces and ideological constructions proved to be a complicating factor that hindered the consolidation intentions. Too different, sometimes internally contradictory and inconsistent, Ukrainian projects of the second half of the 19th and early 20th centuries still give an idea of the strength of resistance to imperial pressure, which eventually became a means of social mobilization and contributed to the national liberation movement from cultural to political phase. Their clear consolidation context with the representation of popular in the 19th century the ideas of the nation are evidence of the intellectual maturity of local elites and their awareness of the potential for solidarity.

Key words: nation, nation-building, identity, self-identification, national projects, intellectuals, the national ideal.

*Стаття підготовлена 12 січня 2021 року;
подана до друку 19 січня 2021 року.*

Галина Іванівна Ковальчук,
доктор історичних наук, професор,
директор Інституту книгознавства,
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0001-8843-9584
e-mail: kovalchuk.nbu@gmail.com

АТРИБУЦІЯ Й ЕКСПЕРТИЗА ЯК НАПРЯМИ РОБОТИ В БІБЛІОТЕКАХ З РЕТРОСПЕКТИВНИМИ РІДКІСНИМИ ТА ЦІННИМИ ВИДАННЯМИ

Мета роботи – довести, що атрибуція та експертиза рідкісності й цінності ретроспективних видань та їх примірників є важливим, актуальним напрямом роботи при дослідженні історико-культурних фондів бібліотек. **Методологічною базою дослідження** є сукупність принципів об'єктивності, історизму, пізнання взаємодії зовнішнього і внутрішнього, об'єктивного і суб'єктивного, а також застосування естетичних, ціннісних критеріїв розуміння книги як феномена культури. **Наукова новизна** полягає у формулюванні теоретичних питань проведення атрибуції та експертизи історико-культурних пам'яток у ретроспективних фондах великих бібліотек, уніфікації підходів до цієї роботи, визначенні проблемних питань зазначеної діяльності. Наголошено на пріоритеті в даній галузі науковців Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Розкрито причини проведення експертизи в бібліотеках, визначено види експертизи, серед яких, зокрема: державна експертиза, що має встановити історико-культурну цінність і рідкісність книги та можливість її легального вивезення за кордон; експертиза книг на вимогу правоохоронних органів, приватних осіб, а також книг з бібліотечних фондів з метою передання їх для експонування на виставках або при встановленні збитків, заподіяних установі в разі викрадення раритету. Підкреслено різницю у проведенні експертизи в залежності від її мети, наведено випадки необхідності здійснення атрибуції книжкових пам'яток, наголошено на критерії рідкісності примірників видання. Названо факти виявлення видавничих підробок при проведенні історико-книгознавчих досліджень у НБУВ. Особливу увагу приділено проблемі підготовки експертів книжкових пам'яток – як у вищих навчальних закладах, так і безпосередньо в бібліотеках. **Висновки.** Атрибуція та експертиза є актуальним завданням роботи з історико-культурними фондами в бібліотеках. При цьому в бібліотеках і загалом у державі не існує механізму ліцензування відповідної експертної діяльності або, іншими словами, атестації співробітників бібліотек у якості експертів книжок.

Ключові слова: атрибуція, експертиза, історико-культурні фонди бібліотек, Інститут книгознавства, книжкові пам'ятки, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського.

Фонди книжкових пам'яток, інших видів видань (періодичних, нотних, образотворчих, картографічних), що зберігаються переважно у великих бібліотеках країни – національних, обласних, бібліотеках класичних університетів, – є національним надбанням держави, визаною категорією історико-культурних цінностей. Тож діяльність щодо їхнього вивчення, збереження, введення в науковий та суспільний простір є актуальним завданням установ, де наявні такі пам'ятки.

Але чи всі за давнини (ретроспективні) фонди є однаково цінними? Чи лише час створення тієї або іншої книжки визначає її статус як книжкової пам'ятки національного або навіть, можливо, світового значення? Думається, ні. Номінувати цінність чи рідкісність тієї або іншої книги (і видання в цілому, і конкретного примірника) може допомогти книгознавча експертиза, складовою якої є атрибуція – встановлення вихідних відомостей: автора, назви, місця і часу видання тощо, яких часто бракує на давніх книжках. Рукописні книги в даній статті не розглядаються, хоча основні підходи до експертизи цінності рукописних і друкованих книжок є аналогічними у своїй основі.

Отже, маємо наголосити, що атрибуція та експертиза книжкових (і ширше – взагалі бібліотечних) пам'яток є важливими, необхідними елементами історико-книгознавчих досліджень, саме вони дозволяють достеменно визначити основні відомості про пам'ятку, оцінити її історико-культурне значення та, в разі необхідності, визначити грошову вартість примірника.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Інститут книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ) від 2019 р. розробляє відомчу наукову тему «Атрибуція та експертиза як складова дослідження книжкових та інших бібліотечних пам'яток: основи теорії та практики», розраховану на три роки. Упродовж 2019–2020 рр. науковцями підрозділів Інституту опубліковано 8 окремих видань (монографія, чотири наукових каталоги, бібліографічний покажчик, довідник з історико-культурних фондів, робоча програма з експертизи рідкісних книг), 314 статей та тез доповідей загальним обсягом 154 авт. арк., зроблено понад 25 тисяч записів до різних баз даних на порталі НБУВ на різні види ретроспективних документів, описові яких часто передувала повна або часткова атрибуція. Безумовно, не всі публікації безпосередньо стосуються атрибуції та експертизи, проте елементи досліджень у названому напрямі при підготовці публікацій є вагомими. Маємо визнати пріоритет книгознавчої школи НБУВ з цієї проблематики. Серед найбільш показових – публікації Т. Д. Антонюк щодо атрибуції замаскованих видань української діаспори [1]; Н. П. Бондар з питань філігранологічного методу атрибуції стародруків [2]; Т. А. Галькевич та Л. М. Гутник щодо атрибуції поштівків кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. [3]; Л. В. Івченко та Є. В. Кожушко, присвячені атрибуції музичних творів [4]; Г. І. Ковальчук із загальних питань названої діяльності [5]; С. А. Літвінової щодо атрибуції літературних текстів музичних творів [6]; Ю. К. Рудакової з питань

атрибуції стародруків за художнім оформленням [7]; О. А. Цибульської з питань атрибуції творів композиторів-однофамільців [8]; Г. М. Юхимця та І. І. Цинковської щодо атрибуції гравірованих портретів XVI–XVIII ст. [9]; Т. А. Якубової з атрибуції книжкового зібрання за провенієнціями (власницькими ознаками) [10].

Мета дослідження – ознайомити колег з досвідом науковців Інституту книгознавства НБУВ щодо проведення атрибуції й експертизи стародруків, видавничих фальсифікатів, рідкісних і цінних видань різних видів та довести, що атрибуція й експертиза рідкісності та цінності ретроспективних видань і їхніх примірників є важливим та актуальним напрямом роботи при дослідженні історико-культурних фондів бібліотек.

Виклад основного матеріалу. Будь-який вид діяльності з рідкісними й цінними книгами – створення бібліографічних описів чи презентація примірників на книжкових виставках (реальних або електронних), використання інформації про них у публікаціях (тематичних або присвячених певній історичній особі) – передбачає проведення історико-книгознавчого пошуку, дослідження як історії видання, так і історії конкретного примірника, адже, як відомо, «Habent sua fata libelli» («Мають свою долю книги»). По суті, таке дослідження передбачає встановлення не лише історичних відомостей, але й на цій основі визначення історико-культурної цінності певної книги та залежної від цього її грошової вартості або, іншими словами, проведення експертизи цінності.

Експертиза, як тлумачить більшість словників, – це розгляд, дослідження якогось предмета чи питання з метою зробити правильний висновок, дати правильну оцінку відповідному явищу, що потребує спеціальних знань з боку компетентних осіб, яких називають експертами (від лат. *expertus* – досвідчений). Зазвичай експертні оцінки застосовуються до предметів чи явищ, які не піддаються безпосередньому вимірюванню, вони ґрунтуються на висновках фахівців у відповідній сфері діяльності – експертів. У нашому випадку експертами виступають співробітники бібліотек, де зберігаються історико-культурні фонди. Саме від їхньої кваліфікації, досвіду залежить якість проведення експертизи і правильність одержаних висновків.

Причини проведення експертизи книжок у бібліотеках можуть бути різними. Серед них – державна експертиза, що є підґрунтям для отримання громадянами чи установами дозволу або відмови на вивезення книги чи книжок за кордон. Наказом Міністерства культури України № 267 від 31.03.2017 (зі змінами згідно з Наказом того ж Міністерства № 1006 від 06.10.2017 р.) затверджено «Перелік державних установ, закладів культури, інших організацій, яким надається право проведення державної експертизи культурних цінностей». За розділом «Рукописні книги та друковані видання» цього «Переліку» таке право надається 33 установам, включаючи 18 обласних наукових універсальних бібліотек, Харківську державну наукову бібліотеку ім. В. Г. Короленка, 5 національних

бібліотек, 6 музеїв і 3 обласні центри, департаменти чи інспекції. Цим же наказом прописано кожній з перелічених установ затвердити персональний склад працівників, які безпосередньо здійснюватимуть державну експертизу культурних цінностей, іншими словами – експертів. Отже, 24 бібліотеки України мають право проводити державну експертизу книжок, і це потребує відповідних заходів з науково-методичного забезпечення такої діяльності, уніфікації укладання експертних висновків щодо цінності книжок, а головне – відповідного навчання та сертифікації чи ліцензування експертів. На практиці бібліотеки часто відмовляються здійснювати державну експертизу, мотивуючи це відсутністю кваліфікованих кадрів. Адже, само собою розуміється, рекомендація на дозвіл вивезення за кордон культурної цінності, національного надбання – справа відповідальна.

Проте існують й інші причини проведення експертизи книжкових пам'яток. Це можуть бути офіційні звернення правоохоронних органів щодо експертизи цінності книг, які фігурують, наприклад, у карних справах чи вилучені на митниці. Це може бути також звернення приватних власників стосовно розуміння того, яким саме виданням вони володіють, та встановлення його цінності та вартості. Це може бути і факт викрадення примірника з бібліотечних фондів (буває, на жаль, і таке) або пошкодження читачем книги, коли потрібно постфактум встановити заподіяні установі збитки.

Але найчастіше в бібліотечній практиці своєрідна експертиза (безумовно, не така детальна й ґрунтовна, як при проведенні державної експертизи) відбувається при безпосередній роботі з фондами книжкових чи інших видів пам'яток, зокрема при дослідженні певних видань та їхніх примірників з метою підготовки публікації про них (монографії, статті, бібліографічного покажчика чи каталогу, електронної виставки чи повідомлення на порталі бібліотеки або в соціальних мережах).

При проведенні такої, так би мовити, внутрішньої експертизи слід для початку переконатись у відповідності книги обліковим документам (інвентарній книзі, акту) та каталожним записам будь-якого виду (карткового, друкованого, електронного каталогу), і якщо титул та обкладинка на книзі відсутні, зробити це інколи не дуже легко. І до сьогодні в бібліотеках з ретроспективними фондами непоодинокими є випадки, коли певна книга атрибутована свого часу доволі приблизно, наприклад: «Євангеліє XVII ст.». Колись за відсутності під рукою довідкових чи бібліографічних видань (і, додамо, необхідних знань у бібліотекаря) більш точно визначити вихідні відомості було неможливо. Зараз існує багато друкованих та електронних джерел бібліографічного чи методичного характеру, які можуть нарешті чітко встановити, що за видання зберігається у фондах. Саме тоді й проводиться атрибуція книги чи іншої пам'ятки друку, що має встановити не лише автора чи назву книги, але й яке це видання – перше чи повторне, якого

року, де вийшло, адже, на відміну від літератури, де важливим є сам текст твору, для книжкової пам'ятки суттєвим критерієм може бути, зокрема: чи прижиттєве це видання, чи є на примірнику автограф автора, в яких умовах, ким і як видано, чи є видання, скажімо, шедевром поліграфії та книжкового мистецтва і т. п.

Таким чином, як бачимо, атрибуція та експертиза книжкових пам'яток є необхідними елементами роботи з історико-культурними фондами та їх дослідження. При цьому зауважимо, що бібліотекар, навіть досвідчений фахівець, не може знати всього. Але він повинен знати, де знайти потрібну інформацію, на що звертати увагу при атрибуції, наприклад, кириличних чи латиношрифтних стародруків, стародруків громадянського друку або заборонених дореволюційних видань Російської імперії. Глибина експертизи часто залежить від її мети: для державної експертизи та для укладання бібліографічного опису в каталозі вивчення критеріїв цінності книги буде абсолютно різним. Від мети, відверто кажучи, залежить і грошова оцінка, і навіть сам висновок щодо історико-культурної цінності пам'ятки, адже це не математика, експертне дослідження – доволі суб'єктивна справа, хоча професійна експертиза, що враховує широкий спектр складових, має бути якомога об'єктивнішою.

Так само і визначення рідкісності пам'ятки: якщо в певній бібліотеці конкретна книга збережена в одному примірнику, це не може автоматично означати, що видання рідкісне, – як правило, проведені розвідки виявляють низку інших примірників того ж видання в інших книгосховищах чи навіть в інших відділах великої бібліотеки. Власне наукова експертиза має встановити, серед іншого, і критерій рідкісності книги. Незаперечною при цьому є вимога залучати при дослідженні певного видання, насамперед стародруку, всі його доступні примірники: тільки за цих умов можна з'ясувати, чи є це варіантом відомого видання, чи його пізнішим перевиданням, чи взагалі копією-підробкою.

У зв'язку з цим на окрему увагу заслуговує питання встановлення підробки книжкової пам'ятки. Факти чи випадки підробок текстів, видань, автографів відомі вже кілька століть і трапляються й понині. Як правило, пізніші перевидання певного твору намагаються видати за перше видання, виправляють пошкоджені вихідні відомості на книзі чи навіть виготовляють сучасними техніками копію титульного аркуша оригіналу на відповідному папері. Оскільки можливості проводити сучасні лабораторні техніко-технологічні дослідження матеріальної основи книги – паперу та оправи – українські бібліотеки не мають, лишається сподіватися саме на досвід та фаховість, а також на сумлінність експерта. Останніми роками у фондах стародруків НБУВ виявлено видавничі фальсифікати XVIII ст. Бердичівської друкарні босих кармелітів, Луцької домініканської друкарні, які без цензурного дозволу передруковували тут випущені раніше в інших місцях видання, що користувалися підвищеним попитом [11].

Дуже важливо звертати увагу також на бібліотечні штампи чи помітки бібліотекарів – чи це є маркування історичних установ, які нині вже не існують, чи ці бібліотеки функціонують під дещо зміненими назвами і сьогодні. Необхідно також перевіряти уважно, чи немає слідів свідомо знищених печаток чи записів. Тому найголовніша вимога проведення експертизи – дослідження книги *de visu*. Ніякі фото не можуть замінити тактильних, візуальних відчуттів від огляду давньої книги. Крім того, наголосимо, – переглядати при експертизі потрібно всі сторінки книги, а не лише титульну. Важливі й колір, фактура паперу, наявність чи відсутність вержерів, філіграней, записів, технології виготовлення оправы та її стан тощо.

У цьому зв'язку ще більше загострюються проблеми підготовки експертів з книжкових пам'яток. Серед експертів історико-культурної спадщини більше на слуху мистецтвознавча, гемологічна, нумізматична, та, якщо можна так назвати, експертиза зброярства тощо. Щодо експертизи документальних пам'яток, то це справа скромніша і багатьма мистецтвознавцями сприймається як щось другорядне, простеньке, хоча книжок у бібліотечних, музейних, архівних фондах накопичено, думається, значно більше, ніж інших пам'яток історії та культури, але не всі вони є дійсно книжковими пам'ятками. Власне, визначити це й має відповідна експертиза.

Проблеми підготовки кадрів експертів-книгознавців у наш час усвідомлюються все гостріше. Таких фахівців потребують митниця, букіністичні та антикварні магазини, музеї, архіви, бібліотеки. Це обумовлено рядом причин, серед яких поява значної кількості пропозицій щодо продажу давніх книжок у зв'язку, зокрема, зі зміною власників приватних бібліотек, модою на збирання раритетів у певної категорії наших громадян, що швидко розбагатіли останнім часом, більшою свободою перетину кордонів і намаганням деяких осіб вивезти цінні книжки для продажу за кордоном або й навіть для себе, у зв'язку з переселенням на постійне місце проживання в інші країни. Чинне законодавство передбачає процес експертизи книжок, що плануються до вивезення, про що йшлося вище, а отже, постає питання щодо підготовки таких експертів. Крім того (і це в кількісному відношенні значно перевершує названу причину), Україна, як і інші держави світу з багатою книжковою спадщиною, має нарешті створити загальний реєстр книжкових пам'яток, які зберігаються в державних сховищах. У першу чергу це стосується бібліотек, а також музеїв та архівів. Чи готові співробітники цих установ бути експертами, спроможними визначати рідкісність і цінність книг? На жаль, далеко не завжди, і це не їхня провина – отримана ними освіта не передбачала здобуття потрібних для цього знань.

Чи викладаються основи експертизи книг у вищих навчальних закладах сьогодні? Так, у Харківській державній академії культури (ХДАК) курс «Експертиза цінності документних пам'яток» (до яких належать і книги) багато років викладає доктор філологічних наук, завідувач науково-дослідного відділу книгознавства,

колекцій рідкісних видань і рукописів Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка Ігор Якович Лосієвський [12]. Авторка даної статті декілька років (з перервою) читає курс «Експертиза рідкісних книг» для випускників бакалаврату кафедри музеєзнавства та експертизи історико-культурних цінностей Київського національного університету культури і мистецтв [13]. Зрозуміло, що це ніяк не вирішує проблеми, тим більше, що випускники далеко не завжди працевлаштовуються за фахом.

При тому, що експертів книжкових пам'яток дійсно не потрібно готувати в масовому порядку (через, якщо можна так висловитися, їх обмежену затребуваність), розуміємо, що підготувати справжніх експертів упродовж двох місяців за умови двох пар занять на тиждень не просто проблематично, але й нереально. Своє завдання в таких умовах ми вбачаємо в наданні уявлення про цю діяльність, інформації, де шукати потрібні бібліографічні, наукові, методичні матеріали, де можна отримати відповідні консультації; в узагальненні існуючих різноманітних матеріалів, що стануть у пригоді фахівцям при проведенні наукової експертизи книжкових пам'яток, а саме: в розкритті понятійного апарату, потрібного для цієї діяльності; визначенні критеріїв рідкісності й цінності видань і примірників, основ атрибуції різних видів книжкових пам'яток, підходів до їх грошової оцінки та укладання експертного висновку щодо цінності конкретної книги. 2019 року викладання курсу «Експертиза рідкісних книг» було переведене на дуальну форму освіти, за якої проводяться лише практичні заняття в самих бібліотеках, а не в аудиторії вищого навчального закладу. Власне, головною дійовою особою, як і на лекціях, є викладач, який упродовж занять розповідає студентам про основи експертизи й атрибуції книжок, але одночасно він усе це показує на реальних книжкових пам'ятках, які не можна винести з бібліотеки і принести в аудиторію. Студентам надається можливість роздивитися раритети, взяти їх до рук, обстежити. Проте проблема викладання курсу і, слід припустити, сприйняття матеріалу студентами ускладнилася в умовах карантину й переходу на дистанційну форму навчання. Ми підкреслювали вище, що експертиза може здійснюватися лише *de visu*, тож і навчити проводити атрибуцію, скажімо, стародруків, коли важливо побачити філіграні на папері, відчути структуру самого паперу, його забарвлення, дослідити й встановити автентичність друку й оправи книги, можна лише візуально, фізично розглядаючи і вивчаючи давні книги. Демонстрація картинок на екрані дещо урізноманітнює виступ викладача, який за планом не повинен читати лекції, але повноцінного уявлення ані про вік книги, ані про матеріали, з яких її зроблено, ані про стан примірника не надає. Виконання практичних завдань студентами при цьому зводиться до пошуку в інтернеті інформації та до письмових відповідей на поставлені індивідуально питання, хоча й це зробити не просто за відсутності необхідної інформації в мережі та складності її непрямого пошуку.

Для бібліотекарів-практиків такі чи подібні курси не викладаються, хоча протягом останніх років навчально-методичні семінари з питань атрибуції та експертизи книжкових пам'яток проводили, крім НБУВ, Центральна наукова бібліотека Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, Національний музей літератури України та ін. Отже, бібліотекарі, котрі працюють з історико-культурними ретроспективними фондами, навчаються проводити атрибуцію та експертизу книжкових пам'яток (а також журналів, нот, карт, листівок, поштівки) переважно самотужки, і слід визнати, що при бажанні, наполегливості, схильності до цього, набутому досвіді роботи з книжковими пам'ятками вони стають фахівцями в цій галузі – експертами. Водночас питання юридичного оформлення статусу таких спеціалістів у якості експертів залишається відкритим.

Наукова новизна дослідження полягає у формулюванні теоретичних питань проведення атрибуції та експертизи історико-культурних пам'яток у ретроспективних фондах великих бібліотек, уніфікації підходів до цієї роботи, визначенні проблемних питань зазначеної діяльності.

Висновки. У бібліотеках і загалом у державі не існує механізму ліцензування експертної діяльності або, іншими словами, атестації співробітників бібліотек в якості експертів книжок. Виникає правова колізія – експертиза книжкових пам'яток потрібна в різних ситуаціях, ця практика є затребуваною як для приватних книжкових зібрань, так і для митниці, СБУ, МВС, прокуратури, для самих бібліотек, а проводять її начебто нелегально чи, правильніше, – не нормативно: посадовими інструкціями чи статутами бібліотек така діяльність не передбачена. Додамо, що експертиза книжок у бібліотеках у таких умовах є для сторонніх осіб, які звертаються по неї, платною послугою.

Список використаних джерел

1. Антонюк Т. Д. Атрибуція замаскованих видань українського зарубіжжя // Бібліотека. Наука. Комунікація: актуальні тенденції у цифрову епоху : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 8–10 жовтня 2019 р.). Київ, 2019. Т. 1. С. 138–142.

2. Бондар Н. П. Про час друку третього видання Апостола друкарні Мамонічів (філігранологічна атрибуція примірників) // Бібліотека. Наука. Комунікація: актуальні тенденції у цифрову епоху : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 8–10 жовтня 2019 р.). Київ, 2019. Т. 1. С. 143–147.

3. Гутник Л. М., Галькевич Т. А. Українська видова поштова листівка кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. з фондів НБУВ: атрибуція та науковий опис // Бібліотека. Наука. Комунікація: актуальні тенденції у цифрову епоху : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 8–10 жовтня 2019 р.). Київ, 2019. Т. 1. С. 152–156.

4. Івченко Л. В., Кожушко Є. В. Встановлення авторства музичних творів «безіменного» Векслера // Рукописна та книжкова спадщина України. 2019. Вип. 23. С. 36–55. doi: <https://doi.org/10.15407/rksu.23.036>

5. Ковальчук Г. И. Атрибуция и экспертиза редких книг как актуальное направление книговедческих исследований // Берковские чтения – 2019. Книжная культура в контексте международных контактов : материалы V Междунар. науч. конф. (Пинск, 29–30 мая 2019 г.). Минск : ЦНБ НАН Беларуси; Москва : ФГБУН НИЦ «Наука» РАН, 2019. С. 195–200; її ж: Специфіка атрибуції та експертизи рідкісних книг // Наукова атрибуція творів мистецтва, експертиза та оцінка культурних цінностей : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 24 жовтня 2019 р.). Київ : НАКККиМ, 2019. С. 67–71; її ж: Експертиза книг: уніфіковані підходи та дискусійні питання // Короленківські читання 2019. «Бібліотеки, архіви, музеї: конвергентна цифрова комунікація, крос-медійність, клієнтоорієнтованість» : матеріали та тези доп. і повідомлень XXII Всеукр. (з міжнар. участю) наук.-практ. конф. (Харків, 24–25 жовтня 2019 р.). Харків, 2020. С. 221–229; її ж: З досвіду атрибуції книжкових пам'яток у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського // Наукові праці НБУВ. 2020. № 60. С. 9–30. doi: <https://doi.org/10.15407/np.60.009>

6. Літвінова С. А. Атрибуція літературних текстів у колекції «Музичний фонд України» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Бібліотека. Наука. Комунікація: актуальні тенденції у цифрову епоху : матеріали Міжнар. наук. конф. (8–10 жовтня 2019 р.). Київ, 2019. Т. 1. С. 178–181.

7. Рудакова Ю. К. Встановлення вихідних відомостей видання за художнім оформленням як один із шляхів атрибуції (на прикладі палеотипа) // Бібліотека. Наука. Комунікація: актуальні тенденції у цифрову епоху : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 8–10 жовтня 2019 р.). Київ, 2019. Т. 1. С. 209–213.

8. Цибульська О. А. Композитори-однофамільці: з практики музичної бібліографії та атрибуції творів Штраусів // Бібліотека. Наука. Комунікація: актуальні тенденції у цифрову епоху : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 8–10 жовтня 2019 р.). Київ, 2019. Т. 1. С. 239–242.

9. Юхимець Г. М., Цинковська І. І. Іконографічні дослідження як інструмент атрибуції гравірованих портретів XVI–XVIII ст. зібрання Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Бібліотека. Наука. Комунікація: актуальні тенденції у цифрову епоху : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 8–10 жовтня 2019 р.). Київ, 2019. Т. 1. С. 257–261.

10. Якубова Т. А. Провенієнції – елементи атрибуції колекції «Бібліотека Луцько-Житомирської семінарії» // Вісник Книжкової палати. 2019. № 3. С. 47–52.

11. Ціборовська-Римарович І. О. Контрафактні політичні видання друкарні Луцького домініканського монастиря (1787–1836): друкарське виконання, атрибуція, суспільна потреба // Видавничий рух в Україні: середовища, артефакти : доповіді і повідомлення Міжнар. наук. конф. (Львів, 24–25 жовтня 2019 р.). Львів, 2019. С. 33–35.

12. Експертиза цінності документних пам'яток : прогр. та навч.-метод. матеріали до курсу для студентів з напрямку «Книгознавство, бібліотекознавство і бібліографія» / ХДАК, ХДНБ ім. В. Г. Короленка ; авт.-уклад. І. Я. Лосієвський. Харків : Сага, 2013. 312 с.

13. Експертиза рідкісних книг : робоча програма навчальної дисципліни / уклад. Г. І. Ковальчук. Київ : КНУКиМ, 2019. 27 с.

Halyna Kovalchuk,

Doctor of Historical Sciences (Doct. habil. in History), Professor,

Director of Institute of Book Studies,

V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0001-8843-9584

e-mail: kovalchuk_galina@ukr.net

Attribution and expertise as focus areas in libraries with retrospective rare and valuable editions

The **aim of the work** is to prove that the attribution and expertise of rareness and valuableness of retrospective publications and their copies is an important, relevant area of the work in the study of historical and cultural fonds of libraries. The **methodological basis** of the study is a set of principles of objectivity, historicism, knowledge of the interaction of external and internal, objective and subjective, as well as the application of aesthetic, value criteria for understanding the book as a cultural phenomenon. The **scientific novelty** lies in the formulation of theoretical issues of attribution and examination of historical and cultural monuments in the retrospective fonds of large libraries, unification of approaches to this, identification of problematic issues of this activity. The priority in this field of scientists of the Institute of Book Studies of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine is emphasized. The reasons for the examination in libraries are revealed, the types of examination are determined, among which, in particular: state examination, which should establish the historical and cultural value and rarity of the book and the possibility of its legal taking abroad; examination of books at the request of law enforcement agencies, individuals, as well as books from library fonds in order to transfer them for display at exhibitions or to establish the damage caused to the institution in the case of theft of a rarity. The difference in the examination depending on its purpose is emphasized, the cases of necessity of attribution of book monuments are given, criteria of rarity of copies of the publication are emphasized. The facts of detection of publishing forgeries during historical and bibliographic researches in the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine are named. Particular attention is paid to the problem of training book monuments experts, both in higher education institutions and directly in libraries. **Conclusions.** Attribution and expertise are an urgent task of working with historical and cultural fonds in libraries. Thus, in libraries, and in general in the state there is no mechanism of licensing of the corresponding expert activity or, in other words, certification of employees of libraries as books experts.

Key words: attribution, expertise, historic and cultural library collections, Institute of Book Studies, book monuments, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine.

*Стаття підготовлена 11 листопада 2020 року;
подана до друку 27 листопада 2020 року.*

Володимир Іванович Попик,
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
директор Інституту біографічних досліджень,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0001-8746-1026
e-mail: popyk@nbuv.gov.ua

БІОГРАФІКА У ВИДАННЯХ НАУКОВИХ І КУЛЬТУРНИХ ОСЕРЕДКІВ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

Метою дослідження є аналіз внеску наукових і видавничих центрів української діаспори в розвиток вітчизняної біографіки та його значення для розвитку гуманітарної науки і культури в сучасній Україні. **Методологія дослідження** ґрунтується на комплексному застосуванні принципів історизму та наукової об'єктивності, джерелознавчих, історіографічних та книгознавчих методів. **Наукова новизна** полягає в цілеспрямованому виокремленні проблематики біографічної дослідницької та видавничої роботи з-поміж інших напрямів діяльності осередків української діаспори, що дозволяє зосередити увагу на її важливих рисах, проблемах та результатах, досвіді й уроках. Проаналізовано основні етапи розвитку біографічних досліджень у провідних наукових осередках діаспори впродовж ХХ ст., їх основні проблемно-тематичні спрямування, питання піднесення методологічного рівня, розширення хронологічного та жанрового діапазону. **Висновки.** Науковим і видавничим осередкам української діаспори належить значний внесок у справу збирання, систематизації й публікації біографічних та біобібліографічних матеріалів як про визначних діячів української історії та культури, визвольного руху, так і про численних представників політичної і трудової еміграції в різних країнах світу. Заслугою вчених діаспори є збереження пам'яті й поширення інформації про достойників нації, імена яких було заборонено згадувати в Україні за радянських часів, ознайомлення широкого загалу українців у країнах їх розселення, а також світової громадськості з Україною як самостійним суб'єктом загальнолюдського цивілізаційного процесу та її величезним творчим людським потенціалом крізь віки. Освоєння науковцями й освітянами на Батьківщині історико-біографічних напрацювань учених діаспори сприяло швидкому розгортанню біографічних досліджень у перші десятиліття незалежності України.

Ключові слова: біографіка, наукові та видавничі центри української діаспори, Українська вільна академія наук, Наукове товариство імені Шевченка, Українське історичне товариство, Український науковий інститут Гарвардського університету, Канадський інститут українських студій.

Актуальність теми дослідження. Внескові наукових, освітніх та культурологічних осередків, створених українською діаспорою на Заході, у справу збереження вогнища національного життя, цінностей і традицій українського народу, репрезентації його світові як окремого суб'єкта цивілізації присвячено нині чимало наукових праць. Проте спеціальних досліджень щодо характеру, тематичної спрямованості, методологічного рівня, значення напрацювань учених та осередків діаспори для вивчення й репрезентації людського потенціалу України крізь віки, їх здобутків у цій сфері і невирішених проблем і нині суттєво бракує. Осмислення цієї проблематики з висоти досвіду новітньої вітчизняної і світової науки є необхідним для розуміння сучасного стану і завдань вітчизняної гуманітаристики, зокрема й розвитку української біографіки як її важливого напрямку.

Аналіз досліджень і публікацій. Здобутки української діаспорної біографіки ХХ ст. упродовж останніх десятиліть знайшли побіжне висвітлення у працях В. С. Чишка, присвячених вітчизняній біографічній традиції [11], О. М. Романіва [7], С. М. Ляшко [4], В. І. Попика [6] з проблем розвитку української довідкової біографічної справи. Чимало фактичних даних та оцінок історіографічного плану щодо біографічних та біобібліографічних досліджень, а також видавничої діяльності й поширення історико-біографічних знань містяться в монографіях та статтях з питань діяльності провідних наукових осередків діаспори, зокрема Українського історичного товариства [3; 2]. В Україні, насамперед у збірнику «Українська біографістика», опубліковано праці про вчених і громадських діячів діаспори, яким належить помітний внесок у розвиток української біографіки та біобібліографії, – І. Липу (1865–1923) [8], Н. Полонську-Василенко (1884–1973) [5], М. Голубця (1891–1942) [10], Д. Гусара-Струка (1940–1999) [12], А. І. Жуковського (1922–2014) [1]. Значний матеріал про творців української літературної біографіки на діаспорі зібрано в біобібліографічному довідникові В. А. Просалової [9]. Окремі дані щодо біографічних досліджень у діаспорі, зокрема з питань підготовки «Енциклопедії української діаспори», наведено в публікаціях В. В. Маркуся, В. Б. Євтуха, В. П. Трощинського, І. І. Винниченка, О. І. Дзири.

Метою дослідження є аналіз внеску наукових і видавничих центрів української діаспори в розвиток вітчизняної біографіки та його значення для піднесення гуманітарної науки і культури в Україні ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу. Упродовж минулих століть бездержавне існування України, переслідування українського національного руху, гоніння на об'єктивні дослідження та публікації, присвячені вітчизняній історії та культурі, постатям їх представників, неодноразово змушували патріотично налаштоване інтелектуальне співтовариство шукати більш сприятливих умов для наукової та видавничої діяльності поза межами Батьківщини. Поразка Української революції 1917–1921 рр. обумовила від'їзд багатьох представників політичної,

наукової та освітянської еліти на еміграцію до країн Центральної і Західної Європи. У 20–30-х роках подвижницькі зусилля українських учених на еміграції, незважаючи на вкрай обмежені матеріальні ресурси, відсутність доступу до документальних та й багатьох друкованих джерел, певною мірою змогли компенсувати те, що неможливо було реалізувати в Україні під владою іноземних держав.

На еміграції центрами багатопрофільних наукових українознавчих студій, серед яких хоча й далеко не першорядне місце належало також біографіці, стали заснований у 1921 р. у Відні, тоді ж переміщений до Праги, а згодом, у 1945 р., до Мюнхена Український вільний університет, організовані у Празі в 1923 р. Український високий педагогічний інститут імені М. Драгоманова та Українське історично-філологічне товариство, створений там само двома роками пізніше, у 1925 р., Музей визвольної боротьби України. З Прагою в міжвоєнний період пов'язана діяльність багатьох відомих учених, які залишили праці в галузі біографіки та тісно споріднених з нею історіографії та біобібліографії, зокрема Д. В. Антоновича, Д. І. Дорошенка, Л. Т. Білецького, С. Й. Смаль-Стоцького, В. О. Біднова, С. П. Наріжного. Одному з провідних діячів Музею визвольної боротьби України С. П. Наріжному в 30-х – на початку 40-х років на основі величезного обшару зібраних матеріалів (понад 1 млн документів та речей, які містили значний обсяг біографічної інформації про українських діячів) уже під час Другої світової війни вдалося опублікувати перший том ілюстрованої 830-ма документальними світлинами книги-меморіалу «Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами» (Прага, 1942), присвяченій її подвижникам. Матеріали другого тому праці на основі авторських рукописів С. П. Наріжного було видано вже на Батьківщині в роки незалежності (Київ, 1999). Історико-біографічній та біобібліографічній тематиці належало певне місце в дослідницькій та навчальній роботі Української господарської академії в Подєбрадах (1922–1935), а також Українського наукового інституту в Берліні (1926–1945), у працях якого в різні роки брали участь Д. І. Дорошенко, З. Ф. Кузеля, Б. Д. Крупницький, М. Д. Антонович. У 30-х роках українські вчені на еміграції долучилися до підготовки матеріалів для низки довідкових видань, які виходили в різних країнах Європи [4, с. 80].

Найбільш значимий внесок у розвиток вітчизняної біографіки серед усіх установ зарубіжжя в міжвоєнний період було зроблено Українським науковим інститутом у Варшаві, з яким пов'язані імена вчених, що працювали в галузі біографіки та біобібліографії, – Д. І. Дорошенка, Б. Д. Крупницького, П. І. Зайцева. Упродовж десятиріччя його діяльності – фактично від 1928 р. до самого початку Другої світової війни – тут були здійснені наукові публікації документів та досліджень про гетьманів Івана Мазепу (два томи) та Пилипа Орлика, підготовлених Б. Д. Крупницьким, видано двотомник «Діяря гетьмана Пилипа Орлика».

ка», упорядкований Яном Токаржевським-Карашевичем, праці Д. Чижевського про Г. С. Сковороду¹, С. Смаль-Стоцького про Тараса Шевченка², перший том документального архіву Михайла Драгоманова³, опубліковано спогади О. І. Лотоцького – цінне джерело про події українського національного руху та його провідних діячів⁴. У процесі розгорнутої інститутом роботи над Повним виданням творів Тараса Шевченка П. І. Зайцевим було написано великий біографічний нарис про Кобзаря, наклад якого побачив світ 1939 р. у Львові, але одразу ж був знищений радянськими військами, що увійшли до міста. Ця книга, яка не втратила свого наукового значення дотепер, побачила світ лише у 1955 р.⁵ і згодом неодноразово перевидавалася.

Попри відчутну обмеженість сил і можливостей, а отже й вимушену зосередженість дослідницької проблематики на доволі вузькому колі постатей українського минулого, що значною мірою було обумовлено й ступенем доступності/недоступності в умовах еміграції до джерел, у 20–30-х роках українськими вченими було зроблено помітний внесок у продовження і розвиток традицій української біографіки, закладених ще в ХІХ ст.

Після Другої світової війни піднесення української біографіки як однієї з найважливіших складових національної гуманітарної культури розпочалося не на Батьківщині, а саме на Заході – як на основі закладених у 1920–1930-х роках інтелектуальними зусиллями українських учених традицій, поповнення лав науковців представниками нової хвилі політичної еміграції, так і завдяки формуванню в той час суспільної атмосфери свободи, що рішуче покінчила зі спадщиною тоталітаризму. Тому, незважаючи на вкрай складні умови перебування емігрантів у країнах Західної Європи, а також далеко не гостинні у перші повоєнні роки обставини для нових переселенців на Американському континенті, швидко розгорнувся процес перегрупування творчих сил, формування й активізації діяльності нових наукових та культурологічних осередків, значно більш потужних,

¹ Чижевський Д. *Філософія Г. С. Сковороди / за ред. С. Смаль-Стоцького. Варшава: Праці українського наукового інституту. Друкарня Наукового товариства імені Шевченка у Львові, 1934. 224 с.*

² Смаль-Стоцький С. Шевченко. *Інтерпретації // Праці Українського наукового інституту. Т. 25. Варшава, 1934. 240 с.*

³ *Архів Михайла Драгоманова. Т. 1: Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.) / Український науковий інститут. Варшава, 1938. 446 с. (Праці Українського наукового інституту. Т. XXXVII).*

⁴ Лотоцький О. *Сторінки минулого. Варшава, 1932. 277 с.; Репринтні перевидання: Лотоцький О. Сторінки минулого. Частина перша. Репринтне видання Української Православної Церкви в США, 1966. 289 с.; Те саме. Частина друга. Репринтне видання Української Православної Церкви в США, 1966. 488 с.; Те саме. Частина третя. Репринтне видання Української Православної Церкви в США, 1966. 396 с.; Те саме. Частина четверта. В Царгороді. Репринтне видання Української Православної Церкви в США, 1966. 178 с.*

⁵ Зайцев П. *Життя Тараса Шевченка / Наукове товариство ім. Шевченка. Нью-Йорк; Париж; Мюнхен, 1955. 400 с. (Бібліотека українознавства. Ч. 4).*

аніж у попередні міжвоєнні десятиліття. До того ж, кількісне зростання української спільноти за рахунок нової хвилі еміграції посприяло як посиленню потенціалу наукових та культурологічних центрів, громадських осередків, так і формуванню масової аудиторії зацікавлених патріотично налаштованих читачів.

Перші повоєнні ініціативи української наукової громадськості пов'язані з Німеччиною, де на той час опинилося найбільше українських емігрантів. У 1945 р. до Мюнхена змогла перебраться з Праги частина професорів та студентів Українського вільного університету, і він відновив тут свою наукову і навчальну діяльність. За підтримки заснованої в 1945 р. у баварському місті Авґсбурзі Української вільної академії наук (УВАН), яка проголосила себе спадкоємицею високих наукових і патріотичних традицій української академічної науки 1920-х років, а впродовж наступних років стала основою для створення окремих організацій УВАН у США і Канаді, вченими української діаспори було продовжено цілий ряд напрацювань, започаткованих ще в період між двома світовими війнами. Біографічним студіям належало серед них помітне місце. Так, відомий дослідник-біографіст Б. Д. Крупницький у 40–50-х роках опублікував ще кілька праць, присвячених відомим українським державним і політичним діячам – гетьманам Івану Мазепі, Пилипу Орлику, а також принципово нову для нього за проблематикою монографію про Данила Апостола¹.

Іншим центром організації дослідницької та видавничої роботи стало з перших повоєнних років Наукове товариство імені Шевченка (НТШ). Після розпуску його радянськими властями у Львові в 1939 р. уже в 1947 р. збори членів НТШ у Мюнхені, скликані за ініціативою проф. В. М. Кубійовича, відновили його діяльність в Європі. У наступні роки НТШ розгорнуло її також у США, Канаді та Австралії. Тоді ж, у 1947 р., у Німеччині зусиллями М. О. Міллера, Є. П. Архипенка, Я. І. Пастернака та О. П. Оглобліна було створено «Українську Родовідну Установу», започатковано видання збірника «Рід та Знамено». Зазначене засвідчило визрівання в середовищі вчених-гуманітаріїв розуміння необхідності переходу від етапу вивчення окремих персоналій відомих діячів минулого до збирання й систематизації біографічних матеріалів про численні родини, цілі соціальні групи. Не дуже тривала діяльність першого осередку генеалогічних досліджень прислужилася в подальшому створенню у США в 1963 р. «Українського Генеалогічного і Геральдичного товариства» (УГТГ), засновниками якого виступили О. П. Оглоблін, Л. І. Винар та Р. М. Климкевич. Симптоматично, що ці кроки до широкого розгортання генеалогічних досліджень, тісно пов'язаних з проблематикою Козаччини, відродженням історичної пам'яті українського народу,

¹ Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. Накладом Товариства Прихильників Української Вільної Академії Наук. УВАН. Серія: Українська історія II. Монографії, ч. 2. Авґсбург, 1948. 192 с.

а тому практично повністю заборонених у радянській Україні, були з ентузіазмом зустрінуті українською громадськістю. Впродовж наступного п'ятиріччя до УГТГ приєдналося понад 150 учених із 14 країн, насамперед США, Канади, Великої Британії, Австралії, Аргентини, Італії, Німеччини, Франції. Праці членів УГТГ публікувалися згодом переважно в «Українському історичному товаристві» та інших виданнях Українського історичного товариства¹.

Так само спочатку в Німеччині, в Мюнхені, а потім – з 1951 р. – у Сарселі біля Парижа, де Європейський осередок НТШ здобув свій постійний осідок, було започатковано один з найбільш відомих наукових проєктів українських науковців за межами Батьківщини – створення під керівництвом Зенона Кузелі, Володимира Кубійовича, а пізніше – Аркадія Жуковського, тритомної систематичної та десяти томної абеткової «Енциклопедії українознавства» (так звані «ЕУ-1» та «ЕУ-2»). Біографіці, постатям української історії і культури в цій праці належало дуже велике місце. Значення цього масштабного видавничого проєкту, який одразу здобув високу оцінку міжнародної, а вже в роки незалежності – й вітчизняної громадськості, полягало в якнайширшій всебічній репрезентації світові України як самостійного суб'єкта загальнолюдського цивілізаційного поступу. Упорядники ЕУ-1 та ЕУ-2 прагнули до подання на їх сторінках відомостей про якомога ширше коло визначних співвітчизників, нехай навіть на шкоду докладності вміщених матеріалів. Представлене ними зведення стислих біографічних даних про вітчизняних діячів історії та культури стало на той час найчисленнішим і в разі перевищувало кількість «дозволених» в Україні імен [7]. Практично одночасно з «Енциклопедією українознавства» в Аргентині Є. Д. Онацьким було одноосібно підготовлено авторську «Українську Малу Енциклопедію» (Буенос-Айрес, 1957–1967), яка існує у двох видавничих варіантах – у 8 та 16 книгах. Однак у плані представлення українських імен вона суттєво поступається «ЕУ» – власне персоналіям у ній відведено мало місця.

З першого повоєнного десятиліття дослідницьку та видавничу роботу в галузі біографіки розгорнули організації УВАН у США та Канаді, НТШ в Америці. Не вдаючись до аналізу певних конкурентних стосунків між НТШ та УВАН на Американському континенті, зазначимо, що цими організаціями спільно реалізовано чимало важливих для української біографіки видавничих проєктів. Серед численних томів «Бібліотеки українознавства», виданих під егідою осередків НТШ у різних країнах, зокрема згадане вже фундаментальне дослідження

¹ Мазепа О. Українське генеалогічне і геральдичне товариство як осередок генеалогічних і геральдичних досліджень у діаспорі // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Вип. 15 / Національний університет «Острозька академія», Українське Історичне Товариство. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2010. С. 392–400.

П. І. Зайцева «Життя Тараса Шевченка» (Нью-Йорк; Париж; Мюнхен, 1955), праця І. Й. Сохоцького «Історичні постаті Галичини ХІХ і ХХ ст.» (Нью-Йорк, 1961), видання «У 100-ліття смерті Тараса Шевченка» (Філадельфія, 1962), праця Т. Кобзея «Великий різьбяр українських селянських душ» про Василя Стефаника (Торонто, 1966), англomовні видання, присвячені Іванові Франку (Нью-Йорк, 1975) та С. Й. Смаль-Стоцькому (Нью-Йорк, 1970), дослідження М. І. Сосновського «Дмитро Донцов: політичний портрет» (Нью-Йорк – Торонто, 1974).

Під егідою УВАН у США (The Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.) починаючи від 1951 р. було опубліковано чимало праць історико-біографічного та літературно-біографічного спрямування, які стали вагомим внеском у розвиток української гуманітаристики. Одним з перших ґрунтовних видань УВАН став опублікований у 1952 р. збірник, присвячений Михайлу Драгоманову, в якому вміщено статті В. Дорошенка, П. Дорошенка, П. Одарченка, М. Стахіва, С. Драгоманіва, І. Лисяка-Рудницького¹. Серед видань УВАН наступних років – унікальні матеріали загиблого в Україні ще напередодні війни відомого літературознавця та бібліографа М. А. Плевако (1890–1941) з біографіки та біобібліографії², дослідження яскравих постатей вітчизняної історії і культури: Д. Дорошенка про гетьмана Петра Дорошенка³, О. П. Оглобліна, присвячене одному з представників початкового етапу українського національного відродження О. Лобисевичу⁴, І. Соневицького про композитора Артема Веделя⁵, В. Павловського про художника В. Г. Кричевського⁶, Г. Костюка про письменника В. Винниченка⁷.

Важливе місце в науково-видавничій діяльності УВАН від самого початку і до сьогодні належить археографічним публікаціям листування, щоденників і документів – гетьмана Івана Мазепи, письменника Пантелеймона Куліша⁸, етнографа і фольклориста Федора Вовка⁹, державного, військового і політичного діяча

¹ Rudnytsky Ivan L., ed. *Mykhaylo Drahomanov: A Symposium and Selected Writings*. New York: Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., 1952. 225 p. (*The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.* Vol. 2, № 1 (3), Spring 1952). URL: <http://www.ditext.com/drahomanov/title.html>

² Плевако Микола А. *Статті, розвідки й біо-бібліографічні матеріали* / ред., бібл. та примітки Г. О. Костюка. Нью-Йорк, Париж, 1961. 808 с. (УВАН; Серія: З нашого минулого, Ч. 2).

³ Дорошенко Д. *Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політичної діяльності* / ред. Василь Омельченко. Нью-Йорк, 1985. 712 с.

⁴ Оглоблин О. *Опанас Лобисевич (1732–1805)*. Мюнхен: «Дніпрова хвиля», 1966. 100 с. (УВАН; Історична Секція).

⁵ Соневицький І. *Артема Веделя і його музична спадщина*. Нью-Йорк, 1966. 180 с. (УВАН, Музикологічна секція).

⁶ Павловський В. *Василь Григорович Кричевський: життя і творчість*. Нью-Йорк, 1974. 222 с.

⁷ Костюк Г. *Володимир Винниченко та його доба: дослідження, критика, полеміка*. Нью-Йорк, 1980. 283 с. (УВАН. Комісія для вивчення і публікації спадщини Володимира Винниченка).

⁸ Куліш П. *Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані* / ред. Юрія Луцького; передмова Юрія Шевельова. Нью-Йорк, 1984. 326 с.

⁹ Федір Кіндратович Вовк (1847–1918): дослідження, спогади, бібліографія: до 150-ліття з дня народження вченого / ред. Марко Антонович. Нью-Йорк, 1997. 382 с. (Джерела до новітньої історії України, т. 4).

Симона Петлюри¹, Володимира Винниченка як письменника і громадського діяча². Відомим виданням, яке й нині незмінно привертає до себе увагу читачів, став збірник автобіографій видатних українців XIX ст. «Самі про себе»³. У виданнях УВАН та працях її членів значне місце належить і літературознавчому напрямку біографіки. До 100-річчя від дня народження Лесі Українки вийшов у світ укладений її молодшою сестрою О. П. Косач-Кривинюк (1877–1945) фундаментальний літопис життя і творчості поетеси⁴. З УВАН упродовж багатьох років була тісно пов'язана творча доля П. В. Одарченка – літературознавця, знаного дослідника творчості Лесі Українки, автора численних праць про Павла Грабовського, Володимира Винниченка, Олену Пчілку, Миколу Куліша, Михайла Драгоманова, Григорія Чупринку, Василя Симоненка та інших українських письменників. Членом УВАН, журналістом і письменником Володимиром Біляївим упродовж багатьох років було опубліковано в різних виданнях чимало нарисів про визначних українських поетів, письменників та літературознавців, зокрема Івана Багряного, Григорія Костюка, Євгена Маланюка, Петра Одарченка, Тодося Осьмачку, з якими йому довелося особисто спілкуватись у країнах Європи, в Австралії та США. У 2003 р. велика збірка підготовлених ним літературних портретів західної діаспори «На неокраїні крилі...» була видана на його батьківщині, в Донецьку⁵.

Загалом, зі здобуттям Україною незалежності все більшого місця в діяльності УВАН та інших наукових центрів діаспори у США почала набувати реалізація спільних науково-видавничих проєктів з провідними науковими установами Національної академії наук України, НТШ в Україні, громадськими фундаціями.

На відміну від УВАН у США, Канадською організацією (Ukrainian Free Academy of Sciences in Canada) основну увагу було зосереджено на дослідженнях української спільноти в Канаді. Чималий біографічний доробок залишив по собі відомий учений історик та бібліограф, член УВАН у Канаді та її президент у 1983–1986 рр. М. Г. Марунчак, автор численних досліджень з історії українців у Румунії, Чехословаччині, Польщі, Югославії, багатотомників, присвячених діаспорі в Канаді, «Біографічного довідника до історії українців Канади» (Вінніпег, 1986).

¹ Симон Петлюра: Статті, листи, документи. Т. 1. Нью-Йорк, 1956. 480 с.; Те саме. Т. 2. Нью-Йорк, 1979. 627 с. (спільно з Бібліотекою ім. Симона Петлюри в Парижі).

² Винниченко Володимир. Щоденник / ред., вступ. ст. і прим. Григорія Костюка. Т. 1. 1911–1920. Едмонтон; Нью-Йорк, 1980. 499 с.; Те саме. Т. 2. 1921–1925 / ред. Григорій Костюк; упоряд. текстів і прим. Олександра Мотилія. Нью-Йорк, 1983. 700 с. (УВАН. Комісія для вивчення і публікації спадщини Володимира Винниченка; спільно з Канадським Інститутом Українських Студій).

³ Самі про себе: автобіографії видатних українців XIX століття / ред. Юрія Луцького. Нью-Йорк, 1989. 327 с.

⁴ Косач-Кривинюк О. Леся Українка: хронологія життя і творчості. Нью-Йорк, 1970. 923 с.

⁵ Біляїв В. На неокраїні крилі... Штрихи до літературних портретів західної діаспори / Український культурологічний центр, Донецьке відділення наукового товариства ім. Шевченка. Донецьк: Східний видавничий дім, 2003. 348 с.

У 1965 р. до кола провідних наукових осередків української діаспори приєдналось Українське історичне товариство (УІТ), очолюване до 1981 р. О. П. Оглобліним, а згодом Л. Винаром, до його смерті у 2017 р. Генеза цієї міжнародної організації, яка зорганізувалась у США, а потім швидко створила свої осередки в Німеччині, Канаді, Франції, Австралії, інших країнах, а з 1990 р. і в Україні, була пов'язана з колом прихильників провідного наукового часопису діаспори «Український історик», в якому й опубліковано найважливіші праці членів УІТ. Серед видань УІТ з біографіки особливе місце належить книжковим серіям «Грушевськіана» (з 1968 р.), «Мемуаристика» (з 1970 р.), «Епістолярні джерела грушевськознавства» (з 1997 р.). У різні роки УІТ опубліковано в «Українському історичному» або здійснено книжкові видання історико-біографічних досліджень О. П. Оглобіна, Н. Д. Полонської-Василенко, Л. Биковського, Т. Мацьківа, А. І. Жуковського, М. Антоновича, Л. І. Винара, М. Ю. Брайчевського та інших провідних українських учених [3]. Зі здобуттям Україною незалежності УІТ розгорнуло реалізацію спільних видавничих проєктів з НТШ та академічними інститутами й університетами в Україні [2]. З Українським історичним товариством та «Українським істориком» невід'ємно пов'язана діяльність Л. І. Винара як одного з найбільших в українській діаспорі дослідників розвитку вітчизняної історичної науки, автора численних праць про її визначних представників – В. Б. Антоновича, М. С. Грушевського, Н. Д. Полонську-Василенко, О. П. Оглобіна, І. П. Крип'якевича.

Першим науковим осередком, що здобув у США високий академічний статус, стала в 1968 р. кафедра українознавчих студій Гарвардського університету (м. Кембрідж, Массачусетс), яка в 1973 р. увійшла до складу створеного університетом Українського наукового інституту (Harvard Ukrainian Research Institute). Того ж року широко відомий у майбутньому українській громадськості історик, іноземний член НАН України з 1992 р. О. М. Субтельний (1941–2016) захистив в інституті дисертацію, присвячену стосункам Пилипа Орлика з Кримським ханством і Османською імперією. Трохи пізніше, у 1981 р., О. Субтельний надрукував у видавництві Колумбійського університету написану в тому ж методологічному ключі монографію «Мазепинці: український сепаратизм XVIII ст.». У 1994 р. її було перевидано в Україні¹. Ці та інші праці гарвардських українців відобразили загальну спрямованість біографічних досліджень учених нової генерації не на продовження традиції «лінійних» життєписів, а на вивчення певних актуальних для сучасного розуміння минулого проблемних ситуацій та контекстів діяльності достойників нації. Саме це відповідало визначальним тенденціям розвит-

¹ Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / пер. з англ. В. Кулика. Київ : Либідь, 1994. 240 с.

ку світової історичної науки, біографіки зокрема. У такому розумінні біографічна проблематика знайшла відображення й на сторінках заснованого О. Й. Прицаком та І. І. Шевченком у 1977 р. друкованого органу інституту «Harvard Ukrainian Studies», а також у книжкових виданнях Гарвардської серії українських студій (Harvard Series in Ukrainian Studies), зокрема англомовних працях Дж. Грабовича «До історії української літератури» (1981), «Шевченко як міфотворець. Семантика символів у творчості поета» (1982), Фр. Сисіна «Між Польщею та Україною: дилема Адама Кисіля» (1986).

У другій половині 70-х років українознавчий центр, подібний до гарвардського, було створено і в Едмонтоні – Канадський інститут українських студій (KIUC, Canadian Institute of Ukrainian Studies) при Альбертському університеті. Одним із його засновників став знаний учений-історик І. П. Лисяк-Рудницький, відомий не лише своїми історіософськими та історіографічними працями, але й дослідженнями політичних поглядів та діяльності М. П. Драгоманова, В. К. Липинського, О. Т. Назарука, творчості письменника Миколи Хвильового. KIUC став широко відомим завдяки діяльності створеного при ньому в 1989 р. Центру досліджень історії України ім. Петра Яцика, очоленому Фр. Сисіним – відомим дослідником Козацької доби та її діячів, а також – через здійснене впродовж 1984–1993 рр. 5-томне англомовне перевидання створеної свого часу осередком НТШ в Європі абеткової «Енциклопедії Українознавства» («Encyclopedia of Ukraine»), що було важливим кроком для ознайомлення з Україною англомовного світу. Проте найважливішою рисою дослідницької діяльності KIUC, яка багато в чому ґрунтувалася на традиціях, напрацьованих у попередні десятиліття Канадською організацією УВАН, стала відчутна зосередженість на вивченні української діаспори у світі і, перш за все, в Канаді, в історію та культуру якої переселенці з України зробили вагомий внесок. Звідси – велика увага до вивчення персоналій, систематизації та публікації матеріалів як про визначних українців, так і про велике коло представників політичної і трудової еміграції. Загалом, посилення інтересу до життєвого шляху звичайної людини, трудівника, прагнення до осмислення людських доль, збереження пам'яті про свідків і учасників бурхливих подій світової історії стали впродовж останніх десятиліть ХХ ст. одними з найважливіших трендів світової біографіки. У цьому розумінні біографіка української діаспори все більше інтегрувалася на той час у цей загальний потік.

Справою «збирання імен» українців і в Канаді, і у США у другій половині ХХ ст. почали займатися й чимало інших осередків, насамперед громадських. Так, відомий український бібліограф, журналіст і літературознавець Д. М. Штогрин ще в 1970-х роках склав і видав за підтримки Асоціації промоції українських студій ґрунтовний довідник відомих американців українського

походження¹. Відтоді ж значний внесок у справу увічнення пам'яті численних борців за незалежність України в 1940-х роках ХХ ст. здійснено виданням багатотомного документального «Літопису УПА» (т. зв. «Основної серії», за редакцією проф. П.-Й. П. Потічного, заснованої в 1973 р. у Канаді колишніми воєнками УПА, та «Нової серії», яку було започатковано в перші роки незалежності спільно з академічними установами України), а також тісно пов'язаними з ним іншими книжковими серіями, насамперед – «Події і люди», «Бібліотека УПА». Загальний обсяг цього друкованого меморіалу, що охоплює багато тисяч імен, становить уже понад 130 томів. Подальшу роботу над ним з 2017 р. повністю перенесено в Україну.

Нині важливий напрям біографіки «широкого людського загалу», тісно поєднаний з генеалогічними дослідженнями та студіями з родинної історії, продовжує інтенсивно розвиватися, все більше переміщуючись до сфери розбудови великих електронних баз біографічної інформації.

Відповіддю на певне «згасання» пам'яті про діячів, здобутки та ініціативи попередніх поколінь української діаспори у світі ще у 80-х роках ХХ ст. стало розгортання роботи над проектом створення багатотомної енциклопедії, присвяченої українцям, розкиданім долею по всьому світові. Особливо значні обсяги матеріалів до нього були зібрані Редакцією «Енциклопедії української діаспори» (ЕУД) у Чикаго. Підсумком цієї роботи стала підготовка під керівництвом інозем. члена НАН України проф. В. В. Маркуся, за підтримки НТШ, матеріалів до окремих томів «Енциклопедії української діаспори». Її 4-й том (Австралія–Азія–Африка) завдяки зусиллям київських учених чл.-кор. НАН України В. Б. Євтуха та д-ра іст. наук, проф. В. П. Трощинського побачив світ у 1995 р. в Україні. Згодом у Чикаго вийшов друком 1-й том «ЕУД» у трьох книгах, присвячений українцям у США. Решту запланованих томів «ЕУД» про українців Канади, Південної Америки, Західної та Центрально-Східної Європи так, на жаль, і не вдалося підготувати. Проте в 2013 р. спільними зусиллями київських наукових установ було випущено у світ наявні матеріали до «Енциклопедії української діаспори», напрацьовані дослідниками в пострадянських країнах.

Дуже важливим є те, що біографіка в більшості країн розселення української діаспори ніколи не замикалася в її суто академічних дослідницьких і видавничих вимірах. На тлі загального інтересу у країнах Заходу до родинної історії, родоводів звичайних людей українськими дослідниками, науковцями, журналістами, численними громадськими й культурологічними осередками, їх

¹ *Ukrainians in North America : A Biographical Directory of Noteworthy Men and Women of Ukrainian Origin in the United States and Canada / ed. by Dmytro M. Shtohryn. Champaign : Association for the Advancement of Ukrainian Studies, 1975. XXIV, 424 p.*

друкованими виданнями, а нині також – електронними репрезентаціями чимало зроблено для поширення біографічних знань серед широкого загалу українців. Значна роль у цьому плані належить організації відзначення ювілеїв та пам'ятних дат, пов'язаних з видатними діячами і подіями історії України, виданню популярної літератури, збірників і літературно-мистецьких альманახів, українських історичних календарів, журнальної і газетної періодики. Їх особливе значення полягає у збереженні генетичної пам'яті про Україну, поваги до її історії і культури, інтересу до сучасного розвитку серед нових поколінь українців, які вже досить міцно інтегровані до життя зарубіжних країн.

Наукова новизна дослідження полягає в цілеспрямованому виокремленні проблематики біографічної дослідницької та видавничої роботи з-поміж інших напрямів діяльності осередків української діаспори, що дозволяє зосередити увагу на її важливих рисах, проблемах та одержаних наукових результатах, досвіді і уроках, які мають суттєве значення на сучасному етапі розвитку української гуманітаристики.

Висновки. Вагомий націєтворчий потенціал біографіки, можливості широкого розкриття крізь постаті діячів України драматизму її історичного поступу, боротьби за самоствердження в колі вільних європейських народів, внеску у світову культуру перетворили біографічні дослідження та публікації на один із провідних напрямів діяльності інтелектуального співтовариства української діаспори. Упродовж майже усього ХХ ст. й донині науковими і видавничими осередками, створеними вченими української діаспори, зроблено значний внесок у справу збирання, систематизації й публікації біографічних та біобібліографічних матеріалів як про визначних діячів української історії та культури, визвольного руху, так і про численних представників політичної і трудової еміграції в різних країнах світу. Великою заслугою вчених діаспори перед Батьківщиною стало збереження пам'яті й поширення інформації про достойників нації, імена яких нерідко було зовсім заборонено згадувати в Україні за радянських часів, а також ознайомлення світової громадськості з Україною як самостійним суб'єктом загальнолюдського цивілізаційного процесу та її величезним творчим людським потенціалом крізь віки. Значною мірою саме під тиском дослідницької та публікаційної роботи наукових осередків діаспори владний режим в Україні неодноразово змушений був іти на поступки громадській думці і, хоча й з великим незадоволенням, дозовано, але привідкривати все більший простір для дослідницької роботи в Україні, погоджуватися на здійснення окремих важливих для української науки і культури дослідницьких проєктів, зокрема таких, як створення й видання енциклопедій та галузевих біографічних словників.

Не менше значення поширення в діаспорі біографічної літератури, численні публікації у пресі, громадські й культурологічні заходи, присвячені діячам

української історії і культури, мали для справи збереження національної ідентичності, культурних традицій широкого загалу українців, розкиданих долею по багатьох країнах світу.

У перші роки незалежності України ознайомлення науковців і освітян, літераторів на Батьківщині з напрацюваннями наукових і культурологічних осередків західної української діаспори в галузі біографіки чималою мірою посприяло відродженню гуманістичних, народознавчих традицій біографічної творчості, значному розширенню уявлень про людський, креативний потенціал української нації крізь віки, відкрило безліч нових, зовсім забутих і заборонених за радянських часів імен. Праці вчених діаспори, насамперед її сучасного покоління, стали одним з важливих джерел, за допомогою яких науковці в Україні почали освоювати новітні тенденції розвитку світової біографіки, її методологічні засади, оволодівати її новою проблематикою, формами і методами біографічної творчості.

Список використаних джерел

1. Аркадій Жуковський : бібліографія (До 75-річчя від дня народження) / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського ; упоряд. О. Кучерук. Київ, 1997. 23 с.

2. Атаманенко А. Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність / Нац. ун-тет «Острозька академія», Ін-т дослідження укр. діаспори, **Укр. іст. т-во. Острог** : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2010. 672 с.

3. Винар Л. Українське Історичне Товариство та розвиток української історіографії / Нац. ун-т «Острозька академія», **Укр. іст. т-во. Острог** // **Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки.** Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2010. Вип. 15. С. 330–343.

4. Ляшко С. М. Українські біографічні довідкові видання XIX–XX століття: історичні та теоретико-методичні засади. Запоріжжя : Дике поле, 2010. 288 с.

5. Ляшко С. М. Літописці Української академії наук: Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко // Українська біографістика = *Biographistica Ukrainica* : зб. наук. пр. Ін-ту біогр. дослідж. Київ, 2019. Вип. 17. С. 56–77. doi: <https://doi.org/10.15407/ub.17.056>

6. Попик В. І. Ресурси довідкової біографічної інформації: історичний досвід формування, сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку : моногр. / Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2013. 518 с.

7. Романів О. Довгий тернистий шлях українства до самопізнання // Енцикл. українознавства : словникова частина. Перевидання в Україні. Львів, 1993. Т. 1. С. X–XVI, 1–4.

8. Стамбол І. І. Біографічні нариси у друкованому доробку І. Липи // Українська біографістика = *Biographistica Ukrainica* : зб. наук. пр. Ін-ту біогр. дослідж. Київ, 2016. Вип. 14. С. 294–309. doi: <https://doi.org/10.15407/ub.14.294>

9. Українська діаспора: літературні постаті, твори, біобібліографічні відомості / упоряд. В. Просалова. Донецьк : Сх. вид. дім, 2012. 476 с.

10. Цимбала О. С. Біографічні дослідження у науковій спадщині Миколи Голубця // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica : зб. наук. пр. Ін-ту біогр. дослідж. Київ, 2013. Вип. 10. С. 479–493. URL: http://ub.nbu.gov.ua/doc/ubi_2013_10_32

11. Чишко В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. Київ : БМТ, 1996. 239 с.

12. Яценко О. М. Данило Гусар Струк – вчений-енциклопедист української діаспори (матеріали до біобібліографії) // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica : зб. наук. пр. Ін-ту біогр. дослідж. Київ, 2005. Вип. 3. С. 336–347. URL: http://ub.nbu.gov.ua/doc/ubi_2005_3_54

Volodymyr Popyk,

*Doctor of Historical Sciences (Dr. habil. in History), Professor,
Corresponding Member of National Academy of Sciences of Ukraine,
Director of the Institute of Biographical Research,
V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0001-8746-1026

e-mail: popyk@nbuv.gov.ua

Biography in publications of scientific and cultural centers of Western Ukrainian diaspora

The goal of the research is to analyze the contribution made to the development of national biography by scientific and publishing centers of the Ukrainian diaspora, and their significance in the rise of culture and humanities in modern Ukraine. **The research methodology** is based on joint application of the principles of historical and scientific objectivity, source criticism, historiography and bibliography approaches. **Scientific novelty** consists in purposefully separating of issues related to biographical research and publishing done by the Ukrainian diaspora from its other areas of activity, thus highlighting its important features, problems, achievements, experiences and lessons. The main stages of development of biographical research in the main scientific centers of the diaspora during the 20th century, their main problem-thematic directions, issues of raising the methodological level, expanding the chronological and genre range are analyzed. **Conclusions.** Ukrainian diaspora's scientific and publishing centers have to their credit a significant contribution to the collection, systematization and publication of biographical and biobibliographic materials on prominent figures in Ukrainian history and culture, the liberation movement, and on numerous representatives of political and labor emigration in different countries. The merit of diaspora scientists is preserving the memory and dissemination of information about the honored national figures, whose names were forbidden to be mentioned in Ukraine during the Soviet era,

to acquaint the general public of Ukrainians in their settlements, as well as the world community with Ukraine as an independent subject of world civilization process and its enormous creative human potential through the ages. The adoption by educators and scientists in the Homeland of historical and biographical achievements of their diasporic counterparts contributed to the rapid growth of biographical research in the first decades of Ukraine's independence.

Key words: biography, scientific and publishing centers of the Ukrainian diaspora, Ukrainian Free Academy of Sciences, Shevchenko Scientific Society, Ukrainian Historical Society, Harvard Ukrainian Research Institute, Canadian Institute of Ukrainian Studies.

*Стаття підготовлена 24 грудня 2020 року;
подана до друку 5 січня 2021 року.*

Марина Геннадіївна Палієнко,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
(Київ, Україна)

ORCID: 0000-0002-9098-1142
e-mail: mpaliienko@gmail.com

Ігор Володимирович Срібняк,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії,
Київський університет імені Бориса Грінченка
(Київ, Україна)

ORCID: 0000-0001-9750-4958
e-mail: i.sribniak@kubg.edu.ua

КНИЖКОВИЙ РУХ У ТАБОРІ ПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ ФРАЙШТАДТ (АВСТРО-УГОРЩИНА), 1915–1918 рр.

Мета роботи. У статті відтворено динаміку книжкового руху в таборі полонених вояків-українців царської армії Фрайштадт (Австро-Угорщина) під час Першої світової війни, а також простежено його вплив на формування національної свідомості таборян. **Методологія дослідження** передбачає використання проблемно-хронологічного, конкретно-історичного та порівняльно-ретроспективного методів дослідження, поєднання яких дозволило розкрити особливості розгортання книжкового руху в таборі Фрайштадт. **Наукова новизна** полягає у визначенні внеску Союзу визволення України у процес становлення та розвитку книжкового руху в таборі Фрайштадт, встановленні джерел матеріального забезпечення таборової бібліотеки, а також її впливу на процес формування національної свідомості полонених українців. **Висновки.** Доведено, що українська книга в таборі Фрайштадт відіграла надзвичайно важливу роль у справі формування національної свідомості таборян. Її значення полягає також в ефективному «супроводі» просвітньої роботи в таборі, коли отримані на викладах знання полонені могли підкріпити читанням дотичних книг з різних галузей науки, випозичаючи їх у бібліотеці. Крім того, бібліотека успішно виконувала й свою інформаційну функцію, створюючи сприятливі умови для отримання полоненими новинної інформації в читальні, до якої регулярно надходили свіжі українські газети. Таборова бібліотека у Фрайштадті, пропонуючи полоненим кращі твори українських письменників та поетів, праці науковців та публіцистів, відкривала для них «нові світи», дозволяючи кожному освіченому таборянину шляхом самоосвіти витворити власний образ України. У такий спосіб полонені залучалися до активної участі в національно-громадському житті української таборової громади у Фрайштадті, ставали достатньо підготовленими до того, щоб виступити на захист своєї Батьківщини під час Української революції 1917–1920 рр.

Ключові слова: полонені вояки-українці, табір, бібліотека, читальня, книга, Фрайштадт, Австро-Угорщина.

Актуальність теми дослідження. Військові поразки царської армії на фронтах Першої світової війни призвели до того, що в австрійському полоні опинилася значна кількість бранців, яких було рекрутовано до її складу. Для їхнього утримання в різних місцевостях Австро-Угорської монархії була створена розгалужена мережа таборів. Розміщення полонених у цих таборах відбувалося спочатку без урахування їхнього походження, але вже невдовзі австрійська влада вдалася до реалізації комплексу заходів, покликаних посилити процеси національної сепарації в середовищі таборян. Фрайштадт став одним із перших національних таборів у Австро-Угорщині, в якому стало можливим розпочати процес національного освідомлення зрусифікованих етнічних українців з Наддніпрянської України. Практичне виконання цього завдання взяла на себе безпартійна політична організація з числа українських революціонерів-емігрантів – Союз визволення України (далі – СВУ). Завдяки своїй послідовно антиросійській позиції СВУ зумів забезпечити собі таємну матеріальну підтримку з боку австрійського уряду. Отримувані від МЗС Австро-Угорщини кошти витрачалися насамперед на проведення інформаційно-пропагандистських акцій з метою популяризації «українського питання», а також для організації культурно-просвітницької роботи в середовищі полонених українців у таборі Фрайштадт.

Аналіз досліджень і публікацій. Перша «хвиля» зацікавлення істориків проблематикою перебування полонених вояків царської армії в таборах Австро-Угорщини під час Першої світової війни припала на кінець 1980-х років, коли ця тема була актуалізована дипломним проектом австрійської дослідниці Петри Рапперсбергер. Дослідниця здійснила цілісну реконструкцію історії Фрайштадту, проте не навела жодних даних стосовно книжкового руху в цьому таборі [28]. Практично паралельно з нею до означеної теми звернувся й історик Ф. Феллнер, який опублікував розлогу статтю про різні аспекти функціонування цього табору, так само не подавши жодних даних про діяльність бібліотечних осередків у Фрайштадті [25].

Наприкінці 1990-х років до вивчення особливостей функціонування таборів у Австро-Угорщині, призначених для утримання полонених вояків-українців, узялися й українські історики [10, с. 41–71; 29; 11; 4, с. 74–76]. Їхніми зусиллями був зібраний значний обсяг фактологічного матеріалу, в т. ч. й окремі дані щодо діяльності таборової бібліотеки у Фрайштадті. До низки публікацій, які безпосередньо стосувалися проблеми вивчення специфіки розвитку бібліотечної справи в таборі Фрайштадт, слід віднести статтю Л. Кривошеєвої, в якій на основі використання широкого кола джерел подано короткий нарис про стан розвитку бібліотечної справи у згаданому таборі [3].

Аналогічне завдання ставив перед собою й А. Магурчак [6], для чого ним було залучено досить репрезентативну кількість архівних джерел із фондів

Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). Щоправда, при цьому автор припустився кількох дрібних неточностей – зокрема, називаючи у своїй статті бібліотекаря і редактора таборової газети «Розвага» Федора Шевченка (племінника Тараса Шевченка) Т. Шевченком. Так само не був уважним А. Магурчак під час написання прізвиська таборянина Павла Дубрівного в бібліографічному посиланні, «перекваліфікувавши» його на П. Дубрівського. Не вважав за потрібне А. Магурчак й здійснити хоча б мінімальне історіографічне вивчення досліджуваної теми, згадавши у своїй статті про працю лише одного дослідника і не посилаючись при цьому на розвідки інших науковців [6, с. 78, 80].

Нарешті, є незрозумілим, чому у списку використаних А. Магурчаком джерел (11 позиція) фігурує «National Archives of Canada» («Національний архів Канади»), якщо в тексті самої статті відсутні посилання на використані дослідником документи з його фондів. Уважне вивчення тексту статті дозволяє припустити, що, очевидно, йдеться про вільно цитований (хоча й поданий А. Магурчаком у лапках) блок тексту з документа «Звіт з діяльності Союзу визволення України серед полонених російської армії української народності» від 4 листопада 1915 р., але ставити такі загадки перед читачами не робить честі серйозному досліднику [6, с. 81]. Принагідно слід зазначити, що цей «Звіт ...» на момент виходу статті А. Магурчака вже був опублікований (як додаток до статті Я. Молдован) [7, с. 72–76].

Уміщення А. Магурчаком у своїй статті посилання (хоча й «зашифрованого») на Національний архів Канади змушує також нагадати дослідникові, що ще від 2004 р. ця інституція змінила свою назву на «Library and Archives Canada» («Бібліотека і архів Канади»). Привертає увагу та обставина, що опублікований Я. Молдован у 2009 р. «Звіт ...» теж містив помилкову атрибуцію («*National Archives of Canada. The Andry Zhuk Collection. MG 30, C 167. Volum 15. File 14*»). Але коментувати таку тотожність в атрибуції згаданого документа видається недоцільним, бо після своєї публікації цей документ уже став надбанням української історіографії.

Останнім часом наукова розробка обставин функціонування української громади Фрайштадту була поновлена публікацією кількох статей, в яких – у контексті вивчення культурно-освітньої роботи в таборі – були висвітлені окремі факти про діяльність таборової бібліотеки, що, зрозуміло, не давало цілісного уявлення про особливості розвитку книжкового руху у Фрайштадті [12; 13].

Вивчення специфіки книжкового руху у згаданому таборі, встановлення особливостей комплектування та матеріального забезпечення таборової бібліотеки, а також її впливу на процес формування національної свідомості полонених українців передбачають залучення матеріалів архіву цього табору, який зберігається в ЦДАВО України.

Разом з тим, автори цієї статті вважали за необхідне звернутися й до споми-нів колишнього таборянина О. Кобця [5, с. 349–370] та збірки споми-нів ще оди-надцятьох українських активістів та освітян, які працювали у Фрайштадті [9]. З-посеред них найбільше джерельне значення для досліджуваної теми має на-рис П. Дубрівного, який довгий час працював на посаді таборового бібліоте-каря і відтак був обізнаний з усіма сторонами роботи бібліотеки у Фрайштадті (в т. ч. щодо інтенсивності випозичання книжок, отримуваної бібліотеками гро-шової допомоги, переліків нових надходжень тощо) [2, с. 146–150].

Мета дослідження полягає у проведенні комплексного вивчення динаміки книжкового руху в таборі полонених вояків-українців Фрайштадт під час Пер-шої світової війни, а також визначенні його впливу на формування національно-державницького світогляду таборян.

Виклад основного матеріалу. У другій половині жовтня 1914 р. СВУ відря-див до табору Фрайштадт свого представника М. Гаврилка, який мав започат-кувати культурно-освітню та національно-організаційну роботу в середовищі полонених, а також залучити до тіснішої співпраці українців з числа таборян. Свою роботу в таборі він розпочав із проведення реєстрації полонених укра-їнців з виробленим національним світоглядом, а крім цього вдався до роз-повсюдження серед полонених українських видань (переважно релігійного змісту), причому «полонені не конче були вдоволені з цих книжок» і зверталися до М. Гаврилка з проханням надіслати їм «Кобзар» Т. Шевченка, твори М. Кро-пивницького та І. Карпенка-Карого, літературу з історії України [26]. Зрештою, всі зусилля М. Гаврилка розбурхати сіру солдатську масу виявилися цього разу безуспішними, бо полонені ще не були готові навіть мінімально сприймати його послідовну україноцентричність.

Суттєво ситуація з українською пропагандою змінилася після того, як СВУ отримав дозвіл на проведення українізації табору (листопад 1914 р.). У резуль-таті М. Гаврилко приїхав сюди вдруге (і вже на довгий час) і мав своїм завдан-ням «з'єднати у таборі гурток прихильників Союзу, щоби можна було на нім оперти ширшу політичну і просвітну діяльність Союзу серед полонених» [26]. Уже наприкінці листопада цього року таку організацію («Відділ Союзу визволен-ня України») було створено, а також визначено статутні завдання його членів – усебічно сприяти поширенню української ідеї та залучати полонених до участі в національно-патріотичній роботі. Для цього вони повинні були «ширити свої думки по бараках то читанням, то частими розмовами, користуватися бібліоте-кою [...]» [19, арк. 2].

В умовах присутності в таборі значної кількості полонених з малоросійськи-ми та чорносотенними поглядами завдання заснування таборової бібліотеки ставало одним із першочергових. Тому український гурток доклав до її засну-

вання максимальних зусиль, завдяки чому (а також допомозі з боку комендатури та СБУ) таборова бібліотека розпочала свою діяльність в одному з бараків уже наприкінці листопада 1914 р., маючи у своїх фондах переважно українську літературу [26].

Але цього було замало для успішного початку культурно-освітньої роботи, ситуація вимагала докорінної зміни «матеріальних обставин» існування полонених у таборі, бо вона, крім усього іншого, унеможлиблювала раціональну організацію пропаганди українських ідей. Незадовільні побут та харчування деморалізували навіть ідеалістично налаштованих свідомих українців, а таборовий загал зустрічав представників СБУ такими словами: «Що ви нам про книжки і науку? Ви нам хліба вистарайтеся. За три місяці чоловік і разу не наївся, так і умерти не довго» [20, арк. 9; 12].

Зрештою, зусиллями СБУ харчове забезпечення полонених українців було дещо поліпшене, що створювало сприятливі можливості для активізації культурно-просвітницької роботи серед таборян. З цією метою в середині грудня 1914 р. СБУ відрядив до Фрайштадту В. Сімовича, заходами якого в таборі було створено Просвітній відділ (у складі чотирьох осіб, делегованих для роботи у Фрайштадті). При цьому кожен із членів Просвітнього відділу мав у цей час «по вуха роботи, вів свої спеціальні курси, займався агітацією по бараках, вів загальні читання та наглядав за роботою над бібліотекою та над курсом грамоти» [14, арк. 3].

Саме В. Сімович «звернув особливу увагу на належну організацію бібліотеки як на один із найважливіших заходів для поширення національної свідомості серед полонених», спромігшись переконати комендатуру в доцільності виділення для неї окремого бараку та облаштування в ньому також і читальні [2, с. 148–150]. Завдяки налагодженню систематичної роботи бібліотеки (щоденно з другої до четвертої години пополудні) книжковий рух у таборі набув значно більшої інтенсивності. Багато зусиль було покладено й на те, аби належним чином прикрасити бібліотеку, для чого М. Голубець підготував низку портретів київських, галицьких і литовських князів, українських гетьманів та козацьких полковників, Петра Могили [15, арк. 35 зв.].

Станом на 1 січня 1915 р. у фондах бібліотеки налічувалося 500 книжок в українському відділі та 100 – в російському. Вони були каталогізовані й мали свої інвентарні номери, відтак могли видаватися для читання всім бажачим. Щоденно понад 100 книжок знаходили свого читача, а загалом бібліотека надавала послуги близько 1000 читачів, які в період від 16 листопада 1914 р. і до 28 лютого 1915 р. випозичили 2998 книжок українською мовою і 813 – російською [20, арк. 19–20].

Такими здобутками бібліотека значною мірою завдячувала своєму завідувачу – полоненому Василеві Клепачу, який залишався на цій посаді до середини

квітня 1915 р. Тоді ж було здійснено поділ фондів бібліотеки (649 назв книжок станом на 16 квітня 1915 р.), що зумовлювалося необхідністю охоплення книжковим рухом ще одного відділення табору. Весь цей час попит полонених на книжки зростав – тільки за період від 16 листопада 1914 р. і до 16 квітня 1915 р. було випозичено 5858 книжок [2, с. 147–148].

Від 25 червня 1915 р. табору бібліотеку очолював полонений Федір Шевченко, якому допомагав Слюсарчук. Завідувачем другої секції бібліотеки було призначено полоненого Д. Корнятовського, пізніше керівництво нею перебрав на себе Іван Омельченко. Поява в бібліотеці нових співробітників сприяла інтенсифікації її роботи, яка тривала вже від 8-ї до 12-ї години. У липні в таборі було організовано т. зв. «учительську бібліотеку» (в якості окремої секції таборової), якою опікувався член Просвітнього відділу М. Чайковський. Його зусиллями був укладений каталог (202 назви в 245 томах) та запроваджено усталений порядок випозичання книжок [2, с. 148–149].

Попри від'їзд частини полонених з табору на сільськогосподарські роботи (липень 1915 р.) книжковий рух залишався доволі жвавим. Упродовж цього місяця в обох секціях бібліотеки було випозичено 5739 книжок, наступного – 3322, у вересні – 3542 томи. На прохання частини читачів бібліотеки, які побоювалися через її відвідування потрапити під репресії російської влади після свого повернення додому, їхні прізвища не вписували до реєстраційної книги. У таких випадках бібліотекарі завжди йшли назустріч таборянам, проводячи номерне шифрування цієї категорії читачів [2, с. 149–150].

Представники СВУ надавали таборівій бібліотеці регулярну матеріальну допомогу, що дозволяло їй поповнювати фонди [21, арк. 3–4]. Книжковими надходженнями до бібліотеки опікувався, зокрема, член президії СВУ А. Жук [6, с. 78–79]. Завдяки цьому станом на початок листопада 1915 р. дві секції бібліотеки диспонували кількома тисячами томів кожна. Щоденно з них випозичалося від 100 до 400 книжок різного змісту, протягом місяця – від чотирьох до шести тисяч [27]. Щоправда, ця інформація не корелюється з даними, наведеними П. Дубрівним (3698 випозичених книжок, за якими звернулися 1944 читачі, тобто щоденно полонені брали для читання 60–62 книжки) [2, с. 149]. При бібліотеці Просвітнім відділом СВУ була організована палітурна майстерня, де для бажаючих проводився курс палітурництва, завдяки якому полонені мали змогу не тільки навчитися цьому ремеслу, а й на практиці ознайомитися з організацією бібліотечної справи [27; 18, арк. 3–3 зв.; 7, с. 78–79].

Але в листопаді 1915 р. фінансування всієї просвітницької роботи в таборі було суттєво обмежено, що пояснювалося скороченням субвенцій СВУ від австро-угорського уряду. У своєму листі від 30 жовтня 1915 р. голова Віденської централі А. Жук закликав мінімізувати видатки української організації, що стосу-

валосся й грошової допомоги співробітникам таборової бібліотеки [22, арк. 68]. Зрештою, попри істотне зменшення фінансування бібліотека продовжувала отримувати невеличкі дотації від СБУ [22, арк. 70–71, 76–76 зв.], що дозволяло їй ані на день не припиняти своєї роботи.

Як і вищі функціонери СБУ, так і таборовий актив були свідомі того, що таборова бібліотека ефективно забезпечувала всі форми просвітницької роботи, у т. ч. «доступні популярні читання», навчання грамоті [...], плекання народної музики, співу й мистецтва, курси німецької та української мов, літератури та історії, соціальних наук, кооперації, господарства і рільництва. Своєю чергою, всі ці осередки мали своїм завданням «пробудження національної свідомості серед полонених, поглиблення культурного рівня, поширення серед них ідеї політичної самостійності української нації, горожанське (громадянське. – *Авт.*) виховання на основах політичної активності та самодіяльності» [27].

Ураховуючи те, що таборова бібліотека була серцевинною ланкою всієї просвітньо-організаційної роботи в таборі, українська організація Фрайштадту теж повсякчасно дбала про її підтримку. Це завдання покладалося на прибуткові таборові інституції, насамперед на кооперативну чайню (буфет) «Власна поміч». Її комерційна діяльність стала одним з основних джерел фінансування культурно-освітньої та національно-організаційної роботи в таборі, заклавши економічне підґрунтя для безперервної роботи власне всіх таборових організацій, у т. ч. й бібліотеки.

Загальні збори чайні при поділі її прибутку (один раз на два місяці) виділяли 2/3 чистого зиску на загальнотаборові культурно-освітні та організаційні потреби, що надходили до спеціального фонду таборового «уряду» полонених – Головної української ради, президія якої здійснювала розподіл коштів між різними напрямками культурно-освітньої роботи в таборі. Крім того, рішенням загальних зборів пайовиків чайні значні суми спрямовувалися на рахунки кількох фондів та деякі гуманітарні цілі [24, с. 748].

Фонди бібліотеки регулярно поповнювались книгами, які випускали у таборовій друкарні. Нею опікувалося Видавниче товариство ім. І. Франка, заходами членів якого був виданий календар-альманах полонених українців «Розвага» на 1916–1917 рр. накладом 2000 примірників [8]. Видавниче товариство здійснило також і друк брошури «Дві казки» (накладом 1000 примірників) із серії «Бібліотека полоненого», в якій у саркастично-алегоричній формі розповідалося про імператора Миколу II і Святіший Синод. Упродовж 1916–1917 рр. заходами згаданого товариства було надруковано низку різних брошур, у т. ч. «Ярослав Мудрий», «Гетьман Мазепа», «Як воювали запорожці», «Про українську школу», «Національне відродження Галицької України», «Самостійна Україна», «Русь-Україна, Московщина-Росія», а також фрагменти творів М. Аркаса,

М. Грушевського, Т. Шевченка, І. Франка, Марка Вовчка, С. Руданського, І. Федьковича, Б. Лепкого та ін. [1, с. 172].

Поповненню фондів таборової бібліотеки значною мірою сприяла допомога галицького громадянства та українських інституцій Галичини, які відгукнулися на заклик СБУ жертвувати книжки для полонених українців з Наддніпрянщини. Так, зокрема, тільки в серпні 1916 р. від Наукового товариства ім. Шевченка для потреб полонених було передано 140 примірників (загалом – 43 назви) різних книг, львівська «Просвіта» організувала надсилання 102 примірників своїх видань, ще 300 книжок були відправлені до табору як дарунок від групи приватних осіб [23, арк. 30, 35–36]. У своїх спогадах український активіст О. Кобець окремо відзначав цю обставину, пишаючись «величезною книгозбірнею з десятком тисяч томів, назбираних пожертвами серед галицького громадянства», яка разом з іншими таборовими культурно-освітніми установами створювала для полонених українців можливість «жити повноцінним громадським і культурним життям» [5, с. 350].

Деякі таборові товариства, виходячи зі своїх потреб, створювали власні книгозбірні, якими мали право користуватися лише їхні члени. Так, зокрема, Драматичне товариство ім. І. Котляревського диспонувало бібліотекою, у фондах якої зберігалися 117 назв книжок (станом на 1 лютого 1917 р.). За їхні стан та збереженість відповідав бібліотекар Драматичного товариства П. Дубрівний, який вносив нові книжки до каталогу та контролював процес їх випозичання та повернення. Бібліотека обслуговувала не тільки членів згаданого товариства, але й тимчасово передавала книги до українських таборів у Вецлярі та Йозефштадті, сприяючи в такий спосіб діяльності тамтешніх таборових театрів. Станом на 1 жовтня 1917 р. у каталозі «театральної» бібліотеки значилося вже 146 книжок [17, арк. 1, 18 зв. – 19]. Товариство «Український хор імені Михайла Вербицького» теж мало свою невелику бібліотеку (в жовтні 1917 р. у ній налічувалося 223 книжки і партитури) [18, арк. 40, 41, 57].

Товариство «Просвіта» ім. М. Драгоманова також подбало про створення окремої бібліотеки для своїх членів, намагаючись у такий спосіб полегшити для них процес підготовки до проведення викладів. Її каталог мав такі розділи: красне письменство, історичні, наукові, політичні, природознавчі, економічні, сільськогосподарські, драматичні твори, релігійні журнали і календарі. Загальна кількість книжок у бібліотеці становила близько 1500 назв. Разом з тим, користуватися нею мали можливість усі полонені табору [16, арк. 1–27].

Слід зазначити, що така відкритість бібліотеки «Просвіти» мала й свою негативну сторону – під час ліквідації товариства 23 лютого 1918 р. (у зв'язку з виїздом його членів для участі у формуванні Сірожупанної дивізії у Володимирі-Волинському) інвентарний каталог засвідчив наявність у бібліотеці 603 книжок,

392 брошур, ще 213 книжок були випозичені, а 684 книги «довелося з каталогу викреслити як пропащі» [2, с. 150]. Саме в такому стані бібліотека «Просвіти» перейшла під управління Ліквідаційної комісії, як й інші секції таборової книгозбірні.

Зрештою, багато хто з українських активістів дотримувався думки про те, що привласнення полоненими частини книжок може дати й позитивний результат, адже завдяки цьому українські книги потраплять до України, де матимуть масову читацьку аудиторію. З цим не могли погодитися члени Ліквідаційної комісії і, зокрема, Ф. Шевченко, який у травні 1918 р. запропонував звернутися до сумлінності таборян, розклеївши оповістки про неприпустимість неповернення до бібліотеки випозичених книжок та їх вивезення до України [6, с. 80].

Таборова бібліотека перестала існувати від часу ліквідації самого табору (червень 1918 р.). На думку П. Дубрівного, вона відіграла «коლოსальну роль у формуванні національної свідомості серед полонених. Українська книжка і часопис допомогли багатьом з них стати на міцний національний ґрунт і в слушний час свідомо боротись із зброєю в руках за волю Батьківщини» [2, с. 150].

Наукова новизна статті полягає в залученні до наукового обігу низки архівних документів з колекції колишнього архіву табору Фрайштадт (нині зберігається у ЦДАВО України), а також у комплексній реконструкції книжкового руху у згаданому таборі як важливої складової процесу національного освідомлення полонених українців, що провадився заходами Союзу визволення України.

Висновки. Наведене вище визначення українського активіста П. Дубрівного містило квінтесенцію змісту діяльності таборової бібліотеки – однієї з найстаріших таборових інституцій, заснування якої мало величезне значення для нечисленного гурту українців під час українізації табору. Ініціатором створення та фундатором бібліотеки виступив СВУ, завдяки організаційно-матеріальній допомозі якого стало можливим забезпечити її безперервну діяльність. Разом з тим, бібліотека завжди була в центрі уваги українських таборових інституцій, які також знаходили можливості для її додаткового матеріального забезпечення.

Активізації книжкових надходжень до таборової бібліотеки сприяла також допомога галицького громадянства, зусиллями якого проводилися регулярні акції зі збору українських книжок для потреб полонених українців у Фрайштадті. У такий спосіб до фондів бібліотеки потрапляла дуже різна за своєю тематикою література (підручники, твори красного письменства, брошури політичного змісту, книги з різних ділянок знання та ін.).

Одним із найважливіших завдань бібліотеки став «супровід» просвітньої роботи в таборі, коли отримані на викладах знання полонені могли підкріпити

читанням дотичних книг з різних галузей науки, випозичаючи їх у бібліотеці. Крім того, бібліотека успішно виконувала й свою інформаційну функцію, створюючи сприятливі умови для отримання полоненими новинної інформації в читальні, до якої регулярно надходили свіжі українські газети.

Таборова бібліотека у Фрайштадті, пропонуючи полоненим твори Т. Шевченка та І. Франка, історичні праці М. Грушевського, кращі твори українських публіцистів, відкривала для них «нові світи», дозволяючи кожному освіченому таборянинові шляхом самоосвіти витворити власний образ України. У такий спосіб полонені залучалися до активної участі в національно-громадському житті української таборової громади у Фрайштадті, набували достатньої підготовки до того, щоб виступити на захист своєї Батьківщини під час Української революції 1917–1920 рр.

Список використаних джерел

1. Даниленко К. Видавниче [Товарист]во ім. Івана Франка // Союз визволення України у Відні (1914–1918). Нью-Йорк, 1979. С. 157–174.
2. Дубрівний П. Культурно-просвітня робота у таборі Фрайштадт // Союз визволення України у Відні (1914–1918). Нью-Йорк, 1979. С. 99–156.
3. Кривошеєва Л. Бібліотечна справа в таборах військовополонених українців часів Першої світової війни // Бібліотечна планета. 2006. № 2. С. 27–30.
4. Кривошеєва Л. М. Національно-просвітня діяльність Союзу визволення України в таборах військовополонених українців (1914–1918 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2009. 242 с.
5. Кобець О. Записки полоненого: Пригоди і враження учасника першої світової війни. Мюнхен, 1959. 415 с.
6. Магурчак А. М. Українські таборові бібліотеки на теренах Австро-Угорщини та Німеччини у роки Першої світової війни // Сіверянський літопис. 2013. № 4–6 (112–114). С. 78–81.
7. Молдован Я. Участь Андрія Жука в українському національно-визвольному русі під час Першої світової війни // Пам'ятки: археографічний щорічник. Київ, 2009. Т. 10. С. 68–76.
8. Розвага. Ілюстрований календар на р.р. 1916 і 1917. (Памятна книжка полонених українців). Фрайштадт, 1916. 344 с.
9. Союз визволення України у Відні (1914–1918). Нью-Йорк, 1979. 197 с.
10. Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). Київ, 1999. 296 с.
11. Срібняк І. Українська громада табору Фрайштадт і державотворчі процеси в Україні 1917–1918 рр. // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ ст. Збірник ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2007. С. 310–319.

12. Срібняк І. «Що ви нам про книжки і науку? Ви нам хліба вистарайтеся ...» (українська «пропаганда» в таборі Фрайштадт, Австро-Угорщина у кінці 1914 – на початку 1915 рр.) // Емінак: науковий щоквартальник. Київ-Миколаїв, 2017. № 2 (18). Т. 1. С. 39–44.

13. Срібняк І. Громада полонених українців табору Фрайштадт, Австро-Угорщина, на завершальному етапі свого існування (кінець 1917 – 1918 рр.) // Емінак: науковий щоквартальник. Київ-Миколаїв, 2020. № 4 (32). С. 160–181.

14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 4404. Оп. 1. Спр. 15.

15. ЦДАВО України. Ф. 4404. Оп. 1. Спр. 16.

16. ЦДАВО України. Ф. 4404. Оп. 1. Спр. 185.

17. ЦДАВО України. Ф. 4404. Оп. 1. Спр. 270.

18. ЦДАВО України. Ф. 4404. Оп. 1. Спр. 287.

19. ЦДАВО України. Ф. 4404. Оп. 1. Спр. 333.

20. ЦДАВО України. Ф. 4405. Оп. 1. Спр. 55.

21. ЦДАВО України. Ф. 4405. Оп. 1. Спр. 104.

22. ЦДАВО України. Ф. 4405. Оп. 1. Спр. 60.

23. Центральний державний історичний архів, м. Львів. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2638.

24. Якими засобами провадиться культурна праця між полоненими в таборі Фрайштадт // Вістник Союзу визволення України. Відень, 1917. 18 листопада. Ч. 47(177). С. 748.

25. Fellner F. Die Stadt in der Stadt. Das Kriegsgefangenenlager in Freistadt 1914–1918 // Oberösterreichische Heimatblätter. Linz, 1989, Jahrgang 43. Heft 1. S. 3–32.

26. Library and Archives Canada. The Andry Zhuk Collection, (Бібліотека і архів Канади, особовий фонд А. Жука), MG 30, C 167, Vol. 15, File 4.

27. Library and Archives Canada. The Andry Zhuk Collection, (Бібліотека і архів Канади, особовий фонд А. Жука), MG 30, C 167, Vol. 15, File 14.

28. Rappersberger P. Das Kriegsgefangenenlager Freistadt 1914–1918, Diplomarbeit Universität Wien, 1988. 101 s.

29. Sribnjak I. Ukrainische Gefangene in Lagern Österreich-Ungarns während des Ersten Weltkrieges // Österreichisch-Ukrainische Rundschau. Wien, 2002. № 14(43). S. 20–23.

Maryna Paliyenko,

Doctor of Historical Sciences (Dr. habil. in History), Professor,

Head of the Department of Archival Studies

and Special Historical Disciplines,

Taras Shevchenko National University of Kyiv

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-9098-1142

e-mail: mpaliienko@gmail.com

Ihor Sribniak,

Doctor of Historical Sciences (Dr. habil. in History), Professor,

Head of the Department of World History,

Borys Grinchenko Kyiv University

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0001-9750-4958

e-mail: i.sribniak@kubg.edu.ua

Book movement at Ukrainian prisoners' of war Freistadt camp (Austro-Hungary) in 1915–1918

The aim of the research. The article reconstructed the dynamics of the book movement at the Ukrainian prisoners' of war (POWs) Freistadt camp (Austro-Hungary) during the First World War, as well as identified its influence on the formation of internees' national self-consciousness. **The research methodology** includes the application of problem-oriented, chronological, historical, comparative, and retrospective research methods, the combination of which allows to provide fundamental insights into the peculiarities of the book movement development at the Freistadt camp. **The scientific novelty** lies in recognizing the contribution of the Union for the Liberation of Ukraine (ULU) to the organizational process of the book movement at the Freistadt camp, determining the sources of the camp library maintenance as well as defining the ULU's role in the Ukrainian camp community life. **Conclusions.** The article determined that Ukrainian books played a crucial role in the mission of Ukrainian POWs' national self-consciousness formation at epy Freistadt camp. Hence, books effectively 'accompanied' the educational activity at the camp, as POWs could deepen their acquired knowledge from educational courses by reading borrowed library books related to various sciences. Moreover, the library successfully performed informational functions, creating favorable conditions for POWs to get news in athenaeum to which fresh newspapers were regularly delivered. Thanks to the availability of prominent Ukrainian writers', poets', scholars' and publicists' writings at the Freistadt camp library, it empowered Ukrainian POWs to discover 'new worlds', enabling each educated internee to create his own image of Ukraine through self-education. By these means, Ukrainian prisoners of war became engaged in the active participation in the life of the Ukrainian camp community in Freistadt, being prepared well enough to rise in defense of their homeland during the Ukrainian War of Independence in 1917–1920.

Key words: Ukrainian prisoners of war; camp; library; athenaeum; book; Freistadt; Austro-Hungary.

*Стаття підготовлена 15 лютого 2021 року;
подана до друку 22 лютого 2021 року.*

Ігор Володимирович Ткаченко,
кандидат історичних наук,
науковий співробітник відділу пресознавства,
Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-8276-3778
e-mail: tkachenko@nas.gov.ua

Лариса Олександрівна Матвійчук,
кандидат наук із соціальних комунікацій,
старший науковий співробітник відділу архівознавства і
документознавства
Інституту архівознавства,
Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-7230-9053
e-mail: l.matvijchuk@ukr.net

ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ ПРЕСИ В ПОГЛЯДАХ М. ГРУШЕВСЬКОГО ТА Є. ЧИКАЛЕНКА

Мета роботи. Дослідження стосується розгляду ключових проблем становлення української народної преси початку ХХ ст. на основі публіцистики М. Грушевського, насамперед публікацій у народному тижневику «Село», а також матеріалів щоденника Є. Чикаленка. **Методологія роботи** полягає в застосуванні евристичного та проблемно-пошукового методів дослідження в поєднанні з критичним аналізом матеріалів, уміщених М. Грушевським на сторінках українських часописів, у яких розглядаються шляхи і проблеми становлення та розвитку української преси на початку ХХ ст. **Наукова новизна** розвідки полягає в розширенні бази наукового знання в галузі дослідження української періодики, історії українського національного руху початку ХХ ст., грушевськознавства, залученні до наукового обігу низки маловідомих широкому загалові дослідників матеріалів з українських видань початкового етапу становлення національної преси. Аналіз публікацій М. Грушевського та щоденника Є. Чикаленка дозволяє визначити їхні погляди на основні проблемні питання, з якими стикалися видавці україномовних часописів після революції 1905 р. у Російській імперії, на роль і значення друкованого слова рідною мовою для розвою національної свідомості українців. **Висновки.** Встановлено, що питання розвитку української преси, її поширення та впливу на формування національної свідомості були основними завданнями для обох видатних діячів українського руху, а їхні погляди на перспективи становлення української преси хоча й різнилися, але в ключових моментах були тотожними, а головним в їхній видавничій та публіцистичній діяльності було розуміння того, що українські газети і журнали мають спиратися на широку підтримку народних мас.

Ключові слова: М. Грушевський, Є. Чикаленко, українська преса, народний тижневик «Село», щоденник Є. Чикаленка, публіцистика М. Грушевського.

Актуальність теми дослідження. На початку ХХ ст., після революції 1905 р. у Російській імперії, основним легальним способом широкої пропаганди ідей українства стала преса, можливості для розвитку якої постали в результаті лібералізації законодавства і зниження рівня цензури й адміністративного тиску на видання та їхніх редакторів. Такими можливостями скористалися М. Грушевський, коли переніс видання «Літературно-наукового вістника» (далі – ЛНВ) до Києва з 1907 р., а також Є. Чикаленко, який став ідейним натхненником та меценатом перших щоденних українських газет «Громадська думка» та «Рада».

Виступаючи як однодумці та соратники на видавничій ниві, обидва видатних діячі українського руху, попри неочевидну, але декларовану свободу преси, були свідомі того, що новонароджені українські видання зустрінуться з низкою серйозних проблем, які перешкоджатимуть їх широкому розповсюдженню серед українців Наддніпрянщини. Вивчення видавничої діяльності з позиції М. Грушевського та Є. Чикаленка дозволяє не лише визначити їхні погляди на українську пресу як видавців та ідейних натхненників перших широковідомих українських часописів, але й дослідити, як саме україномовна преса прискорила формування національної свідомості українців на початку ХХ ст.

Аналіз досліджень і публікацій. Вивчення життя й усіх аспектів багатогранної творчої діяльності М. Грушевського є одним із пріоритетів української історичної науки після здобуття країною незалежності. На сьогодні налічуються тисячі публікацій, у тому числі десятки монографічних досліджень, присвячених практично всім сферам діяльності, в яких М. Грушевський виявив себе протягом свого надзвичайно насиченого творчого життя. Що ж стосується власне його поглядів на українську пресу, слід відзначити насамперед монографію знаного грушевськознавця І. Гирича [1], окремі розділи якої присвячені політичній публіцистиці та публікаціям видатного Українця на сторінках ЛНВ, 2-й [2] та 3-й [3] томи 50-томного видання творів М. Грушевського, де оприлюднено статті діяча, видрукувані свого часу у ЛНВ, «Ділі», «Засіві», «Раді», «Селі», інших українських виданнях.

Упорядники цих томів та автори вступних статей І. Гирич та С. Панькова слушно зазначають, що «... особливо яскраво виокремлюється такий важливий аспект, як вплив публіцистичної діяльності М. Грушевського на формування національної свідомості та суспільно-політичної думки в Україні. Значно посилюється цей вплив після перенесення ЛНВ до Києва та перетворення його на всеукраїнський орган» [2, с. VI]. Дослідники здебільшого не виокремлюють питання щодо поглядів М. Грушевського на проблему створення української національної преси, розглядаючи її в широкому контексті його впливу на формування національної свідомості українського народу. Погляди М. Грушевського на роль і значення народної просвіти через друковане слово розкриваються в публі-

каціях дослідників, присвячених його діяльності як публіциста та його участі у виданні народних тижневиків «Село» та «Засів». Серед них праці С. Панькової [4], В. Тельвака [5], І. Ткаченка [6], І. Цибенко [7] та ін. Що ж стосується Є. Чикаленка, його погляди на масову українську пресу та її ключові проблеми на початковому етапі викладені в «Щоденнику» за 1907–1917 рр. [8], монографії дослідниці його життя і творчості І. Старовойтенко [9], численному листуванні з провідними діячами українського руху. Загалом слід зазначити, що попри кількісно значний масив публікацій, що стосуються життя і творчості М. Грушевського та Є. Чикаленка, відображення їхніх поглядів на українську пресу та її вплив на пробудження самосвідомості українців заслуговує на найбільш прискіпливу увагу істориків та пресознавців.

Виклад основного матеріалу. Той факт, що українське громадянство Наддніпрянщини потребувало власних друкованих видань, став очевидним ще задовго до революції 1905 р. у Російській імперії. На відміну від Галичини, де українські інституції мали значно більшу свободу дій і можливість вільно видавати газети і журнали українською мовою, для підросійської України видавнича діяльність стала новим явищем життя, з реалізацією якого був пов'язаний цілий ряд проблем. До їх вирішення активно долучились і М. Грушевський та Є. Чикаленко.

У передмові до третього тому серії «Суспільно-політичні твори» 50-томного зібрання праць М. Грушевського відома дослідниця його життя і творчості С. Панькова звертає увагу на значення, якого він надавав українській пресі для народу. Згадуючи про публіцистичну діяльність видатного історика, вона зазначає, що, «залишаючи головним рупором своєї публіцистичної діяльності «Літературно-науковий вістник», М. Грушевський активно співпрацює з наймасовішими газетами Наддніпрянщини і Галичини – «Радою» та «Ділом», засновує унікальний за формою і змістом народний ілюстрований тижневик «Село», разом з тим підкреслюючи, що «заради того, щоб пробудити селянство, він часто відкладав працю над фундаментальною «Історією України-Руси», готуючи статті до «Села» та впорядковуючи його числа» [10, с. V–VI].

Видавнича діяльність стала основною в житті Є. Чикаленка та М. Грушевського в період після Російської революції 1905 р. Українські газети та журнали набули значення трибуни, з якої М. Грушевський доносив власну позицію практично з усіх питань розвитку українського руху та його подальших перспектив, зокрема й щодо заснування популярних видань для народу. Погляди Є. Чикаленка щодо майбутнього і труднощів на шляху становлення української преси викладені здебільшого в його щоденнику за 1907–1917 рр. та епістолярії.

Перші намагання видавати україномовні газети в Російській імперії мали місце ще до революції 1905 р. Так, чикаленкознавець І. Старовойтенко зазначає, що спроби українців отримати дозвіл на власний друкований орган припадають

на 1901 р. А 1903 р. Є. Чикаленко писав М. Аркасові про своє бажання видавати газету для села «Селянин», чого йому адміністрація не дозволила. Він не полишив цих намірів і в 1904 р., коли хотів поїхати до Петербурга по дозвіл на видання хліборобської газети, «чисто народної, мужицької і по змісту, і по ціні» [9, с. 66]. Маніфест 17 жовтня 1905 р. та революційні події утвердили Є. Чикаленка та його однодумців, до яких безперечно слід віднести й М. Грушевського, в намірі друкувати щоденну газету, але однозначно не селянсько-робітничого напрямку.

Разом з тим, наведені вище факти свідчать про серйозне прагнення Є. Чикаленка видавати газету, спрямовану на вирішення проблем найбільш чисельної і найменш освіченої верстви населення, а саме українського селянства. Однак в умовах адміністративного тиску, відсутності достатніх матеріальних та кадрових умов ним було обрано шлях публікації щоденних українських газет «Громадська думка» і «Рада», які також потребували щоденної фінансової підтримки. В умовах інертності і навіть байдужості більшості українського громадянства, відсутності належної для бездефіцитного ведення справи кількості передплатників, завдяки чому основне фінансове навантаження лягало саме на Є. Чикаленка, видання газети для селянства стало би занадто важким тягарем для інтересів спільної справи.

Для М. Грушевського після революції 1905 р. першочерговою справою стало перенесення ЛНВ до Києва. Одним з головних завдань цього часопису декларувалось єднання галицьких та підросійських українців, відстань між якими з часом могла призвести до розділення єдиної української нації. Революція 1905 р. у Росії не лише надала можливість видавати українські газети і журнали в підросійській Україні, але й могла стати причиною втрати ЛНВ свого виняткового становища як єдиного всеукраїнського журналу. Ще одним вагомим фактором стало те, що від 1901 р. не було змоги легально надсилати ЛНВ до Росії внаслідок циркулярної заборони головного управління у справах друку, а це завдало не лише матеріальних збитків, але й послабило контакт з літературними колами українства в Росії [11, с. 2].

У статті «До наших читачів у Галичині» Михайло Грушевський пояснив причину перенесення ЛНВ до Києва: «Літературно-Науковий Вістник від самого заснування був ведений нами в характері всеукраїнському ... Для удержання та зміцнення всеукраїнського характеру нашого журналу, для скріплення його зв'язків з Україною треба провести реформу його в вище згаданім напрямі: організувати відділ редакції в Києві й притягнути до ближчої участі місцеві літературні сили» [12, с. V]. Перенесення журналу розтягнулось у часі, окрім низки організаційних і кадрових питань, довелося долати опір не лише царської адміністрації, але й опонентів видання і самого Грушевського серед лідерів

українського громадянства Києва. Крім того, він брав активну участь у створенні щоденної газети «Рада», визначенні її кадрового складу, редакційної політики тощо. Як писав М. Гехтер, «за ним стояв його особистий авторитет по обидва боки Збруча, його організаційний хист, не в останній мірі його великий маєток. Це був союзник незвичайно цінний, і його ближча участь у видаванні «Ради» була для газети дуже солідною підпорою» [13, с. 18].

Власне бачення поступу української преси М. Грушевський виклав у статті «Наша газета», опублікованій у першому номері «Ради» за 1907 р. Говорячи про оновлення газети, її редакції, безпартійний і міжпартійний характер, наголошуючи на слабкому рівні української національної свідомості й самопізнання в українському громадянстві, він також не обійшов і теми селянської періодики, зазначаючи, що «при заснуванні своєї газета мала на увазі передовсім читачів з народу і, бажаючи дати їм весь матеріал у вповні приступній формі, через се саме мусила занадто понижати загальний свій рівень та навмисно обминати теми, безпосередньо не зв'язані з інтересами читачів з народу, або трудні для популярного викладу. Тим часом виявилось, що серед читачів газети публіка з народу була в меншості, а переважна більшість читачів була з інтелігенції різних верств і відтінків, і їх, а так саме й більш розвинених селян, не могла задовольняти цілком популярна газета. Тому надалі газета наша, не розриваючи зв'язку з народними кругами, служачи далі інтересам робочих мас і селянства спеціально, як нашої національної підстави, і стараючися бути приступною по можливості й найширшим кругам, не буде, однак, навмисно понижати рівень свого викладу, а буде примірятися до потреб і вимог читача інтелігентного, маючи те пересвідчення, що й серед селянства та робочих верств наростає також читач з більшими культурними вимогами й потребами. Коли ж знайдеться ширший круг читачів, для яких буде потрібний більш популярний виклад, при газеті нашій буде заведено друге, популярне, видання для селян, по дешевій ціні, й буде виходити кілька разів на тиждень» [14].

Ця стаття М. Грушевського стала не лише програмним маніфестом газети «Рада», але й вказала на ті труднощі, які виникли під час становлення української преси. Слабкий рівень усвідомлення громадянством потреби у власному друкованому слові, неграмотність селянства і нерозуміння ним «складної» газетної мови стали одними з причин того, що започаткування популярного часопису доступною мовою для найбільш чисельної верстви населення було відкладено в часі.

Проблеми новонародженої української преси були викликані передусім інертністю суспільства, для якого українські видання не були частиною його повсякденного укладу життя. Відсутність україноорієнтованих кадрів, визначеності з тематичним напрямом, необхідних для ведення новостворених часописів

коштів, неграмотність переважної більшості українських селян і робітників були тими викликами, які перебували під постійною увагою М. Грушевського та Є. Чикаленка як видавців української преси.

Як зазначає І. Старовойтенко, Є. Чикаленко не одразу визначився з ідейним спрямуванням «Ради». У 1908 р. він писав Грушевському про намір українізувати газету, зробити її українською не лише за мовою, але й за змістом. Цю ідею він запозичив у Л. Жебуньова, редактора «Ради», який зауважив, що «Рада» розглядала будь-яку тему як російська газета, через що визнавалася читачами не за українську, а за звичайну загальноросійську газету, яка лише друкувалась українською мовою [9, с. 70].

Бажання Є. Чикаленка перетворити «Раду» на дійсно популярну газету простежується в багатьох записах його щоденника. Однак видавець і меценат постійно висловлював досить-таки скептичні погляди щодо перспектив розвитку української преси в цілому і власної газети зокрема. Так, у записі від 14 лютого 1909 р. він висловлював думку, що, на його переконання, не варто сподіватися, що українська газета стане на свої ноги та існуватиме без сторонньої допомоги.

Зокрема, він писав: «... тепер ясно видно, що нема читача для такої газети. По городах нема ще інтелігенції, яка говорила б по-українському вдома, в родині, на вулиці і взагалі скрізь, вона ще тільки народжується. Про сільський народ я й не кажу, бо він або зовсім неграмотний, або покалічений російською школою і не може, а то й не хоче читати української газети, яка пишеться мовою, виробленою хоч і на народній основі, але з масою слів і виразів не народних і чужих народів, бо він їх не чує ні в школі, ні в суді, ні в житті.

Правда, народжуються тепер і між сільським народом елементи, свідомі національно, що читають українські книжки, газети, але їх мало, бо політична атмосфера не сприяє розвиткові цих елементів. Сваюля адміністрації душить їх, вони бояться виписувати газету, бо в очах адміністрації це «крамола», з якою треба боротись» [8, с. 47].

Подібні погляди простежуються і в публіцистиці М. Грушевського. Так, у статті «Не дозволяти!», вміщеній на сторінках тижневика «Село», він згадує про проект закону про школи «інородчеські», в якому була відсутня можливість для українців навчатися рідною мовою, слушно звертає увагу на те, що для багатьох українців питання навчання українською не значило нічого або майже нічого: «А найгірше – покликувалися на те, що українські селяни самі не просять української школи. Посилалися на різних земляків у Думі і на українських селян-депутатів, що у ній засідають. Доводили, що українські селяни не просять і не хочуть української науки в школі. І се, кажу, було найгірше» [15, с. 2].

М. Грушевський порівнював часи Богдана Хмельницького із сучасним йому періодом (1909 р.) і робив висновок не на користь відомої йому реальності.

Висловлюючи стурбованість тими важкими умовами, в яких опинилось українське селянство на початку ХХ ст., М. Грушевський однією з головних причин теперішнього нещастя на тлі колишньої освіти вважав те, що «шкіл мало, а вчать непянятно, мовою руською. Люди відбивалися від своєї мови, а руської не могли навчитися так добре, щоб нею орудувати і всякі руські книжки докладно розуміти; своєю ж українською мовою привчали їх гидувати, мовляв, се мова мужицька, до науки не здатна. Та й українських книжок ані газет не можна було друкувати, ані тримати. І так, не маючи своєї освіти народної, народ наш за сей час стемнів, збіднів, самий останній став, хоч не обділила його природа ані розумом, ані поняттям» [16, с. 2].

Реагуючи на повідомлення дописувачів «Села», М. Грушевський неодмінно звертав увагу на потребу збереження і примноження українських традицій, передусім живої народної мови, а відтак і необхідності власної народної школи. Йдучи назустріч побажанням читачів, він писав: «... як селянство наше далі буде тої мови рідної міцно держатися, а разом буде просвіщатися, гуртуватися, ставати більш тямущим, освіченим та заможним, – разом з ним буде підноситися наша мова українська, наш народ. Будуть його не зневажати, а шанувати; будуть нашу мову не тільки що за людську, але й за дуже добру та поважну вважати.

І се ви, браття селяне та робітники, добре пам'ятайте і не забувайте, що в своїх руках держите долю того славного народу українського, що колись був такий великий та славетний, а потім так підупав і отемнів мізерно, що його покинули і зрадили його діти. Коли будете міцно триматись його і своєї мови рідної, слова українського, та будете разом вчитися, просвіщатися, то підніметься він і процвіте знову славно і пишно. А як ні – то й зостанеться в такій мізерії!» [17, с. 2].

У той час, як для Є. Чикаленка основним способом висловлення своїх поглядів стали щоденник і листування, думки М. Грушевського щодо становища і шляхів розвитку української преси найбільш яскраво викладені ним у публіцистичній формі, зокрема на сторінках народного тижневика «Село», який постав з його ініціативи восени 1909 р., реалізувавши на практиці висловлену Є. Чикаленком ідею видання суто селянського часопису, спрямованого на забезпечення духовних потреб українських селян і робітників у друкованому слові рідною мовою.

Статті М. Грушевського вміщувалися практично в кожному числі «Села». Як зазначає С. Панькова, вони вирізняються особливим жанром – це переважно невеликі образки з тогочасного життя, серії історичних портретів та пам'яток України, написані живою мовою, доступною для селян [10, с. VII]. Багато з них були присвячені питанням селянсько-робітничої преси, проблемам запровадження українських шкіл і навчання українською мовою.

Як можна пересвідчитися зі статей М. Грушевського в народних тижневиках «Село» і «Засів», питання мови і просвітництва в середовищі українських селян і робітників були для нього ключовими мотивами, які спонукали його видавати ці досить популярні (на тлі інших україномовних видань підросійської України) газети. Його звернення з рубрики «До наших читачів», серії статей на теми української мови та української школи показують його апологетом поширення української національної свідомості серед селян і робітників завдяки друкованому слову, викладеному доступною для народного сприйняття мовою.

До читачів газет М. Грушевський звертався в іншому, скоріше емоційному, аніж прагматичному чи науковому, стилі. Розуміючи, що він апелює до аудиторії менш освіченої і відтак потребує простішої мови і доступнішого викладу матеріалу, свої статті в тижневиках «Село» та «Засів» він писав із застосуванням зрозумілої для селян лексики, пояснюючи сутність і необхідність газети народною мовою. У числі 1 «Села», що вийшло 3 вересня 1909 р., він закликав селян передплачувати новий селянський тижневик, мотивуючи це тим, що для кращого життя народ повинен бути просвіченим, оскільки «менше темноти – менше неправди, всякого лиха. Через те – хто хоче добра своєму краю, народові – повинен дбати про те, щоб і він сам, і оточуючі його люди були якомога тямущі, просвічені» [18, с. 2].

Звертаючи увагу на необхідність передплачувати власну газету, М. Грушевський прохав поширювати її між селянами та робітниками, звертатися напряму до редакції в разі виникнення будь-яких запитань. Відомо, що газету «Село» було сприйнято досить схвально, її зміст був різноплановим та цікавим, завдяки чому вона одразу набула чимало передплатників.

Звертаючи увагу на матеріальний бік справи, М. Грушевський зауважував, що на газету з такою програмою і напрямом не дадуть грошей ані земство, ані адміністрація, оскільки вона їм не потрібна. Коли ж вона потрібна селянам, то М. Грушевський просив їх поширювати газету серед своїх приятелів, щоб не лише доносити до людей правдиве українське слово, але й сприяти тому, щоб долученим до випуску газети не довелося докладати коштів на її ведення, адже зростання кількості передплатників значно зменшило б видатки на газету [19, с. 2].

Як М. Грушевський, так і Є. Чикаленко звертали увагу на цілком очевидні для української преси проблеми. На думку Є. Чикаленка, політична атмосфера в Російській імперії була однією з головних перепон на шляху розвитку українських видань. Він писав: «... поки не зміняться обставини, поки не запанує законність, доти газета наша не може мати широкого розповсюдження в селі, не тільки серед народу, але й серед сільської інтелігенції. Учитель, священик, дяк, фершал, писарь та інші бояться її виписувати, щоб не втратити посади. Треба бути вже

дуже зацікавленим українським рухом, треба бути ідейною людиною, щоб тепер випусувати газету, будучи людиною залежною від начальства. Само собою, що такі ідейні люди між сільською інтелігенцією знаходяться і випускають українську газету, коли можна, на своє ім'я, а то на ім'я якоїсь незалежної людини. Але газета не може держатись на самих передплатниках-героях, бо взагалі героїв скрізь мало, мало їх і у нас по селах» [8, с. 47].

Саме на адміністративні утиски вказував і М. Грушевський як на основну причину закриття «Села» в 1911 р.: «Рівно рік і шість місяців скінчилося тепер, як ми стали видавати цю газету, бажаючи по силах наших послужити освіті і освідомленню нашого трудящого народу, селянства і робітників. Пильнували ми по совісті нашій се діло сповняти, але се ставало все тяжче і тяжче. Тяжко видавати тепер справедливу часопись взагалі, а ще тяжче українську. Не знають люди, як тяжко. А до того ж з різних боків чуємо, що слово наше до людей не доходить: забороняє різне начальство «Село» передплачувати, наказує людям не видавати, а до начальства відсилати. Нема ні одній газеті такої тісноти, як нашій. І тому припиняємо її» [20, с. 2].

Слід зазначити, що адміністративні утиски були вагомою, але не єдиною причиною проблем, які виникали у зв'язку з виданням українських часописів. Є. Чикаленко 31 травня 1910 р., коли до припинення виходу «Села» лишався майже рік, зазначав у своєму щоденнику: «М. С. Грушевський вже наміряється припинити «Село», бо воно, наперекір надіям, має великий дефіцит. Редакція з самого початку видання взяла дуже гострий тон, сподіваючись тим придбати багато передплатників, але помилилася. Громадянство наше таке вибагливе, таке вередливе і полохливе, що покладати на нього надій не можна. Не маючи своєї школи і не знаючи літературної мови, народ вимагає, щоб книжка чи газета писалися мовою його села, і коли він наткнеться на незрозуміле йому слово, то вже вважає, що ця мова йому чужа, незрозуміла, а через те й не хоче підтримувати того видання. А до того ще й боїться, бо начальство вважає українське друковане слово небезпечним для цілості Росії» [8, с. 102].

Рівень вимог українського громадянства, і не лише з числа освіченої міської інтелігенції, наочно демонструють дописи, вміщені на сторінках тижневика «Село», видавцем і фактичним редактором якого був М. Грушевський. Так, у багатьох з них міститься інформація про потребу селян у навчанні рідною мовою. Але такої думки дотримувалися далеко не всі селяни, будучи далекими від загальної єдності щодо питань мови, школи, грамотності й української газети. Так, дописувач з містечка Краснопіль Житомирського повіту повідомляв читачів «Села», що «перед приходом осені постало питання про будівництво нової школи, оскільки існуюча не могла вмістити всіх бажаючих навчатися дітей. Як і завжди у таких випадках, не обійшлося й без тих, хто виступали проти школи

як такої і навчання взагалі, бо “вже і так з тієї школи доволі злодіїв повиучувалось, ні, не треба нам цієї школи, бо й так на собаку кинеш, то в ученого школяра попадеш, є їдна та й буде з нас!”».

На думку автора, селяни чинили опір через те, що «школа на чужій мові стає їм за ворога. Це видно добре от хоч би з цього. Кожен школяр, що вже скінчив школу, хоче вже насміхатися з батьків. Багато селян не хоче і через ту “форму” своїх дітей посилати. Сірі штани і курточки, круглі картузи з бляшками, калоші. От уже і форма. Школярі, які ходять в цій формі, силкуються вже і говорити по кацапському і зовсім себе панками лічать. ... от через те і неохоче люди ставляться до школи і кажуть, що краще хай наші діти неграмотними будуть, аби не лізли в пани. ... а найбільш не подобається те, що діти, вийшовши з школи, кепкують з батьківської та дідівської мови. Звуть її “мужичою”. А се хоч кому то болітиме» [21, с. 8].

Подібні дописи зустрічалися на сторінках часописів «Село» і «Засів» неодноразово. Говорячи про наболілі для селян і робітників питання безпробудного пияцтва, темноти, зросійщення і відсутність реальних перспектив покращення життя, їхні автори звертали увагу на порушені у статтях М. Грушевського проблеми, пов’язані з поширенням друкованого українського слова, насамперед відсутністю можливості вільно передплачувати українські видання.

Розуміючи потребу читачів у правдивій інформації, знаючи, що представники влади на місцях, користуючись необізнаністю селян щодо законодавства Російської імперії про пресу, переслідували передплатників і читачів українських видань, редакція «Села» та її видавець регулярно звертали увагу на можливість вільно передплачувати українські видання.

М. Грушевський спеціально інформував читачів у числі 17 газети за 1910 р. про таку проблему: « ... часто пишуть з сіл до нашої редакції та й до інших також, що різні урядники, стражники, писарі тощо забороняють людям виписувати українські часописи, відбирають від них, або й не видають, та грозяться, що буде за се біда. Питають ся люде, чи правильно се, і чи справді українські газети мають в собі законопреступне, щоб їх можна відбирати або за них карати.

Відповідаємо, що українські газети виходять по закону, за дозволом начальства, виписувати їх всім вільно і не можна їх забороняти або відбирати. ... забороняють і відбирають газети нижчі служачі, котрі часто самі не знають, що можна, а чого не можна, і сього нема чого слухатися, а як силоміць поступають, то й скаржитися. ... а щоб заборонить усім, скажім – селянам, якусь газету виписувати чи читати, на се нема права. Коли яка газета неугодна, нехай її закривають, а передплатника (підписчика) не можуть чіпатися, до сього йому нема діла» [22, с. 2].

Слід зауважити, що лише питаннями мови, правопису чи адміністративного тиску проблеми української преси в поглядах М. Грушевського та Є. Чика-

ленка не обмежувалися. Вони звертали увагу на те, що українська преса мала суттєвий недолік у порівнянні з російською – вона не була звичною для читача і потребувала формування з нуля фахових спеціалістів, журналістів-професіоналів, скоординованих з огляду на її специфічні характеристики.

Як зазначає І. Старовойтенко, великою проблемою української газети був брак талановитих дописувачів, бо на той час ще не сформувався професійний журналістський корпус, не було «геніїв слова», здатних захопити читача своїм публіцистичним талантом. Розуміючи це, Є. Чикаленко неодноразово звертався до публіцистів із закликами писати такі статті, щоб вони «палили серця», зробили газету змістовною та популярною, а не наводили «сон-дрімоту». Він також мріяв про змістовні дописи різних жанрів, що дозволило би забезпечити українську газету («Раду») тисячами передплатників [9, с. 71].

Проблема формування фахового українського журналіста була лише однією з очевидних. Не менш важливим було те, що газета не могла стати популярною і мати більшу кількість передплатників і читачів без вирішення питань фінансового забезпечення. Адже видання газети було не лише приємно-патріотичною справою, але й потребувало значних інвестицій. Як влучно зауважив М. Грушевський у статті «Видавнича криза», «видавання газети все більше стає одним з родів звичайного капіталістичного підприємства. Газети видають акціонерні компанії чи багаті капіталісти – спекулянти або кар'єристи! Щоб притягнути передплатника, газета повинна бути багата, дуже багата, щоб сипати гроші популярним фельетоністам, критикам, белетристам, "всезнаючим" і "вездесущим" репортерам, кореспондентам, щоб засипати, подавляти читача незмірним багатством і різноманітністю матеріалу, фонтаном дотепу, таланту, знання. Сього потребує читач, покупець, а напням – річ другорядна або й зовсім індиферентна – може бути, може й не бути, і переважна більшість читачів зовсім не цікавиться ним» [2, с. 108–109].

З фінансуванням випуску українських газет ситуація була надзвичайно складною. Воно здійснювалося завдяки підтримці таких жертвних видавців, як Є. Чикаленко, що багато років покривав багатотисячні збитки «Ради», поодиноким жертвам ідейних українських громадян і незначним коштам від нечисленних передплатників українських газет і журналів. Через слабку матеріальну базу однією з головних проблем українських видань та їхніх видавців було залучення до них усіх більш-менш талановитих українських дописувачів, які працювали би більше за ідею, ніж за пристойну зарплатню. І, очевидно, далекі не всі вони готові були працювати ледь не безоплатно.

Навіть Є. Чикаленко, попри його нібито значний капітал великого господаря-землевласника, не міг повною мірою матеріально забезпечувати роботу талановитих дописувачів. Його редакція не мала можливості достойно

оплачувати роботу працівників, пропонуючи їм мізерні (на тлі російськомовних видань) гонорари. Через це українські письменники, для яких літературна праця була єдиним заробітком, змушені були вміщувати свої твори в російських виданнях, щоб залишатися «майстрами пера», а не перетворюватися на «літературних шкап» [9, с. 71]. Із цими словами можна погодитися, але лише частково. На тих самих умовах працювали й ті ентузіасти, чия праця була основою діяльності українських газет.

Так, один із найбільш плодovitих авторів газети «Рада», який декілька разів згадується Є. Чикаленком у щоденнику, М. Гехтер, зауважував, що «збагатити на цій праці все-таки не було можна. Колись, за часів “Громадської Думки” та в перших тижнях “Ради”, платили там за рядок 5 копійок гонорару. Але цих щасливих часів я вже не застав. За моїх часів платили за рядок 3 копійки, а хто мав відділ, тому платили по копійці за рядок. Виїмковий гонорар платили тільки Винниченкові, Олесеві та ще, здається, Єфремову, але про останнього сказати це напевне не можу. А що я від р. 1908 майже без перерви мав який-небудь відділ, чи то “3 газет та журналів”, чи “Державну Думу”, чи “По Росії”, чи “По Україні”, то діставав за статті по копійці за рядок. Треба було отже написати тисячі й тисячі рядків, щоб при кінці місяця одержати хоч кілька десятків рублів» [13, с. 22].

У такому ж складному матеріальному становищі перебували й решта українських журналістів, які ставали професіоналами разом зі становленням української преси і які задля заробітків і професійного зростання часто підпрацьовували в російськомовних виданнях. Ситуація, коли українські часописи та їхні видавці не могли заробити навіть на покриття видатків, була явищем негативним. Це призводило до занепаду і припинення виходу видань, часто – після дуже нетривалого існування. І, як зазначав М. Грушевський, – «се дуже сумно з огляду на незвичайно важне, просто-таки універсальне значіння, яке здобуває тепер газета в житті суспільності. Впливи школи, літератури, сцени ідуть на другий план перед щоденним, неустанным впливом газети, яким проводить вона ціле життя від малку до останку сучасного чоловіка, переймаючи його своїми поглядами, ідеями, переконанням, з невблаганним методизмом краплі, що довбить камінь» [2, с. 109].

Для вирішення матеріальної сторони видавничої справи ні в Грушевського, ні в Чикаленка не було єдиного шляху і певності. Обидва розуміли, що бездефіцитним випуск українських часописів може бути за рахунок або збільшення числа передплатників, або підвищення ціни видання. Є. Чикаленко писав, зокрема, в записі від 20 серпня 1910 р., що «в редакції починають звикати, що ціна на “Раду” з будучого року буде 10 рублів. Завідуючий конторою Г. Шерстюк навіть завіряє, що число передплатників значно не зменшиться, а я думаю, що останеться їх не більше тисячі. Правда, ми у вересні розішлемо передплатни-

кам відозву, в якій розкажемо, що становище газети небезпечне і будемо прохати, щоб розповсюджували газету. Цим ми підготуємо передплатників, і вони не здивуються і не обуряться на нас за побільшення ціни, то може небагато з них і відпаде» [8, с. 110].

Такі думки були породжені скоріше відчаєм, аніж реальним сподіванням видавця єдиної щоденної газети в підросійській Україні. Кожного року «Рада» давала шалені дефіцити, що сягали десятків тисяч рублів, які Є. Чикаленко мав покривати із власної кишені. Збільшення вартості передплати мало стати крахом для газети як комерційного підприємства. Видання ж газети винятково для патріотів призвело б до повного припинення її виходу в умовах аморфності та незрілості українського суспільства.

У статті «Видавнича криза» М. Грушевський відмітив характерну для тодішньої ситуації особливість, що «українська суспільність так тісно притикає до російського життя, так глибоко перейнята інтересами російської суспільності, що такого відречення на користь рідної культури не можна від неї сподіватися. Стараючися стати на власні ноги – здешевлюючи кошти продукції (а з тим, очевидно, і понижаючи свою внутрішню вартість), а підіймаючи ціну, – українська преса буде ослаблювати свою конкурентну силу супроти преси російської, буде тратити свою силу притягання. Дорогі ціною, а бідненькі змістом українські листки чи зшитки в нинішніх обставинах будуть з милосердя тримати тільки “дуже свідомі” чи завзяті українці, розмірно в дуже невеликім числі» [2, с. 111].

У тому, що слова М. Грушевського про «дуже свідомих» українців цілком відповідали реальному стану речей, можна пересвідчитися з публікації Є. Олесницького «Статистика національної свідомості нашої інтелігенції», вміщеної в числі 6 львівської газети «Діло» за 1908 р. Згадуючи про кількість передплатників ЛНВ у Галичині, він зазначав: «Загальне число – 791. З числа 658 абонентів зі Східної Галичини припадає 112 на священників, 122 на народних учителів, а 424 на іншу світську інтелігенцію ... Між передплатниками не бачимо багатьох вищих, високопоставлених ... людей, для котрих передплата не робить ніякої рубрики, а котрих годі посудити о те, щоб їх не обходило, ... щоб не інтересував їх духовий і літературний рух український ...» [23, с. 3].

На те, що серед українців, які на словах були щирими патріотами і відстоювали українську справу, було досить мало бажаючих жертвувати матеріально, вказував і Є. Чикаленко. Зокрема, він писав П. Стебницькому: «Їздив у Катеринослав на з'їзд сільських хазяєв, сподівався там залучити якогось степового тура і запрягти його в ярмо, щоб легше було мені тягти «Раду», але дурно тільки згаяв час і розтратив з сотню рублів. Ті, що не мають грошей, захоплюються до глибини кишені, а ті, що мають гроші, – тільки до глибини душі, і в результаті нуль і багато гарячих слів, обіцянок ширити ... а в результаті одні поради, які я чую вже

п'ять років; то що ж іншого можна сподіватися від людей безгрішних, а грошовиті кажуть, що очевидно се мертво діло, коли його стільки років треба підтримувати, а на мертво діло не варто й грошей витратити» [9, с. 74–75].

Крім того факту, що українські громадяни не вважали за потрібне витрачатися на такі ефемерні для них речі, як українські газети, помітний вплив на розвиток національної преси мали «свари в товаристві» і відсутність єдності думок навіть у таких начебто непринципових речах, як правопис. Як характерний слід згадати епізод кінця 1910 р. Є. Чикаленко в записі від 29 грудня занотував, між іншим, таке: «В минулий понеділок, коли у мене зібралася майже вся редакція “Ради”, я, прочитавши статтю Грушевського, надруковану в № 50 “Села”, висловив свій давній афоризм: “Щоб нам з галичанами не ділитися, треба нам відділитися” і запропонував з нового року писати в “Раді” ся окремо. Господи, що знялось! Всі рішучо гостро виступили проти, доводили, що це не має ніяких наукових підстав, що нехай галичани приймають наш правопис, а не ми їхній, бо нас 30 мільйонів, а їх 3 і т. д.» [8, с. 134].

Відмічаючи анархічний склад характеру українців, Є. Чикаленко із сумом констатував, що навіть серед найближчих соратників є ті, що «залюбки підуть на розкол в українському русі, незважаючи на наслідки, які він матиме для українського життя. У таких умовах навіть те незначне число передплатників, які мали українські видання, свідчило на користь того, що українська преса не була справою марною, а виключно потрібною для поширення національної свідомості, створення національної ідеології, була тим цементом, який зв'язував поодинокі клітини народного тіла в один організм» [13, с. 43].

Сам Є. Чикаленко також не завжди був до кінця послідовним і об'єктивним у своїх оціночних судженнях. Успіх і популярність селянського тижневика «Село» для нього були вочевидь досить болісним моментом, зважаючи на його більш ранні спроби заснування селянського часопису. З цієї причини він, цілком поважаючи М. Грушевського за його роль в українському національному відродженні, досить скептично ставився до проваджуваної ним видавничої справи.

Щодо перспектив видання українських газет у записі щоденника від 20 серпня 1910 р. Є. Чикаленко занотував: «...є чутка, що буцім М. Грушевський висловився, що якби “Рада” перестала існувати, то він узявся б видавати щоденну газету. По напрямку, очевидно, та газета не відрізнялась би від “Ради”, вона була б поступовою і цілком порядною, але це була б газета Грушевського, а не громадська. Він писав би в ній чудові публіцистичні статті, яких тепер ніхто не напише, бо він, безумовно, стоїть головою вище всіх нас, але мова його така тяжка, що широка публіка його статей не читає, а через те вони й мало значення мають ... з російських українців тільки люди, народжені в західній частині України, можуть вільно читати писання Грушевського і розуміють всю надзвичайну

цінність його статей. І так, близьке співробітництво Грушевського в газеті мало поліпшило би її, а хазяйнування його в газеті, може, ще пошкодило б їй, як шкодить у “ЛНвіснику” та в “Селі”» [8, с. 111–112].

У цих та інших пасажах на кшталт «якби й щоденна газета була в руках Грушевського, то й вона б стала його лейб-органом, в якому дрібненькі, підлесливі людиці курили б йому фіміам і зробили б газету такою нудною, як і “ЛНвісник”» [8, с. 112] слід вбачати, в першу чергу, не стільки заздрість видавця газети у зв’язку з успіхами конкурента і його публіцистичної праці, скільки уособлення тих проблем, які стояли перед усією тодішньою українською пресою. На відміну від російськомовних видань, їй бракувало масовості й репрезентативності, через що газетна справа була справою одиниць, які в силу цієї обставини ставали об’єктом критики не лише ідейних ворогів, але й ідейних соратників.

Разом з тим відзначимо, що у справі видання «Ради» Є. Чикаленко стояв до кінця, жертвуючи весь свій час, енергію і кошти на справу видання цієї єдиної щоденної української газети. Її значення для розвитку вітчизняного національного життя перед Першою світовою війною важко переоцінити.

Так само і для М. Грушевського видавнича справа, яка мала охоплювати всі сфери національного життя, була пріоритетом у часи після революції 1905 р., коли з’явилися можливості легально заявити про існування українського руху та й взагалі українців як нації. Головним для нього було розуміння, що преса, українські газети і журнали мають спиратися на широку підтримку народних мас.

У зв’язку з припиненням виходу тижневика «Село» М. Грушевський стверджував: «І сей факт – наскільки свідоме українство має або не має за собою народні маси, наскільки воно опирається або не опирається на національно усвідомлене селянство, робітництво, інтелігентський пролетаріат – сей факт чи свідомість його передовсім рішають і впливають на те, наскільки рахуються з українським життям, наскільки ним інтересуються, “люблять чи ненавидять”, знають або хочуть знати в поступових російських і всяких інших кругах. Тут кінець кінцем розв’язка сього пекучого для російських українців питання. Про нього поговорити мушу хіба осібно, а тепер хочу тільки зазначити, що одинока певна дорога його розв’язання лежить через політичне і національне усвідомлення народних мас, а для сього в нинішніх обставинах один спосіб – створення можливо найкращої чи найбільш ріжносторонньої популярної літератури і преси та їх поширення діяльне, енергійне і неустанне» [2, с. 188].

Наукова новизна розвідки полягає в розширенні бази наукових знань у галузі дослідження української періодики, історії українського національного руху початку ХХ ст., грушевськознавства, залученні до наукового обігу низки маловідомих широкому загалові дослідників матеріалів, вміщених на сторінках українських видань початкового етапу становлення національної преси. Аналіз

публікацій М. Грушевського та щоденника Є. Чикаленка дозволяє визначити їхні погляди на основні проблемні питання, з якими стикалися видавці україномовних часописів після революції 1905 р. у Російській імперії, роль і значення друкованого слова рідною мовою для формування національної свідомості українців.

Висновки. Видавнича діяльність була ключовою в діяльності М. Грушевського та Є. Чикаленка після революції в Російській імперії 1905 р. Для першого з них вона набула всеосяжного характеру після перенесення ЛНВ до Києва в 1907 р. Українська преса для М. Грушевського була джерелом відродження української національної ідеї, українські часописи, які виходили за його безпосередньої участі, мали на меті поширення українського руху, зростання національної свідомості українських селян і робітників, підвищення рівня їхньої освіти. Розуміючи вагу і значення друкованого слова, він не міг обмежитися лише виданням ЛНВ чи «Записок УНТ», спрямованих на аудиторію фахових учених чи просто високоосвічених громадян. Саме тому М. Грушевський реалізував на практиці ідею створення селянсько-робітничих часописів «Село» і «Засів», які були одними з вагомих факторів пробудження національної свідомості в найменш освіченому селянському середовищі.

Для Є. Чикаленка справою життя, що поставила його на найвищий щабель серед персоналій української історії ХХ ст., стало видання щоденної газети «Рада». Проблеми, які йому доводилося вирішувати під час виходу газети, були типовими для нечисленного кола видавців української преси початку ХХ ст. Питання мови і правопису, що розколювали середовище української інтелігенції, адміністративні утиски, брак талановитих журналістів і загалом газетних працівників, скоординованих на працю в україномовних виданнях, аморфність та інертність українського громадянства в Російській імперії, ідеологічна та ідейна невизначеність, спричинена нею байдужість більшості українців з малоросійською ментальністю, постійний брак коштів – з усіма цими проблемами довелося зіткнутися як М. Грушевському, так і Є. Чикаленку. Їхні погляди і бачення шляхів розвитку української справи мали велике значення для становлення національної преси, яка завдяки титанічній напруженій праці двох видатних Синів України заклала в широких народних масах основи національної свідомості та створювала підґрунтя, на якому розвивалася національна ідеологія.

Список використаних джерел:

1. Гирич І. Михайло Грушевський: конструктор модерної української нації. Київ : Смолоскип, 2016. 840 с.
2. Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань. Львів : Світ, 2002. Т. 2 : Серія «Суспільно-політичні твори (1907–1914)». 2005. 704 с.

3. Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань. Львів : Світ, 2002. Т. 3 : Серія «Суспільно-політичні твори (1907–1914)». 2005. XVI, 774 с.
4. Панькова С. Михайло Грушевський і народна газета «Село» у світлі мемуарних та епістолярних джерел // Український історик. 2004–05. № 3–4; (2004); 1 (2005). С. 25–46.
5. Тельвак В. В. Культурна політика Михайла Грушевського як редактора селянських газет // Український селянин. Черкаси, 2018. Вип. 19. С. 127–134. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2018-19-127-134>
6. Ткаченко І. «Село» – перша українська суспільно-політична селянська газета // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2005. Вип. 10. С. 91–104.
7. Цибенко І. Українська періодика у творчому житті Михайла Грушевського // Вісник Книжкової палати. 2012. № 11. С. 1–4.
8. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). У 2-х т. : Документально-художнє видання. Київ, 2004. Т. 1. 428 с. : іл.
9. Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи : моногр. Київ : Темпора, 2009. 544 с.
10. Панькова С. Публіцистика Михайла Грушевського поміж двох революцій // Грушевський М. С. Твори у 50 т. Т. 3 : Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». Львів : Світ, 2005. С. V–XVI.
11. Грушевський М. До наших читачів в Росії // ЛНВ. 1907. Кн. 1. С. 2.
12. Грушевський М. До наших читачів в Галичині // ЛНВ. 1906. Кн. 10. С. V.
13. М. Гехтер: Спогади. Листи до М. Грушевського / упоряд., вступ та прим. І. В. Ткаченка. Київ, 2005. 64 с.
14. Грушевський М. Наша газета // Рада. 1907. № 1. С. 1–2.
15. Грушевський М. Не дозволяти! // Село. 1910. № 12. С. 1–2.
16. Грушевський М. Колишня освіта і теперішня темнота // Село. 1909. № 5. С. 1–2.
17. Грушевський М. На новий рік // Село. 1910. № 1. С. 2.
18. Грушевський М. До наших читачів // Село. 1909. № 1. С. 1–2.
19. Грушевський М. З новим роком! // Село. 1911. № 1. С. 1–2.
20. Грушевський М. До наших читачів // Село. 1911. № 9. С. 1–2.
21. Дописи // Село. 1910. № 37. С. 8.
22. Грушевський М. Нема права // Село. 1910. № 17. С. 1–2.
23. Олесницький Є. Статистика національної свідомості нашої інтелігенції // Діло. 1908. № 6. С. 3.

Ihor Tkachenko,

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

Researcher of Department of Press Studies,

V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-8276-3778

e-mail: tkachenko@nas.gov.ua

Larysa Matviichuk,

Candidate of Sciences in Social Communications

(Ph. D. in Sciences of Social Communications)

Researcher of Department of Archival Science and Documentation

of Institute of Archival Studies,

V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-7230-9053

e-mail: l.matvijchuk@ukr.net

Problems of formation of Ukrainian national press in opinions of Mykhailo Hrushevskiy and Yevhen Chykalenko

The goal of the work. The research concerns the consideration of key problems of formation of Ukrainian national press in the beginning of the 20th century on the basis of Mykhailo Hrushevskiy's journalism, firstly publications in the popular weekly "Village" and materials of Yevhen Chykalenko's diary. **The methodology** is in the use of heuristic and problem-searching method combined with a critical analysis of materials published by Mykhailo Hrushevskiy in Ukrainian press, which consider ways and problems of formation and development of the Ukrainian periodicals in the beginning of the 20th century. **The scientific novelty** of this research is to expand the basis of scientific knowledge in the fields of researching the Ukrainian periodicals, history of the Ukrainian national movement in the beginning of the 20th century, Hrushevskiy's studies, implication in scientific circulation of a number of little-known researchers published in Ukrainian press of the initial period of the national press. The analysis of Mykhailo Hrushevskiy's publications and Yevhen Chykalenko's diary gives an opportunity to determine their views on the main problematic topics faced by publishers and editors of Ukrainian language press after the 1905 Revolution in the Russian Empire, the role and significance of the printed word in the native language in the forming of Ukrainian national consciousness. **Conclusions.** It was established that the issues of development of the Ukrainian press, its distribution and influence on the formation of national consciousness were the main tasks for both prominent leaders of the Ukrainian movement and their views and though their views on the perspectives of the Ukrainian press differed, but at key moments were similar. And the main point in their publishing and publicist activity was the understanding that Ukrainian newspapers and magazines should only rely on the wide support of the masses.

Key words: Mykhailo Hrushevskiy, Yevhen Chykalenko, Ukrainian press, popular weekly "Village", diary of Yevhen Chykalenko, journalism of Mykhailo Hrushevskiy.

*Стаття підготовлена 20 листопада 2020 року;
подана до друку 8 грудня 2020 року.*

Ольга Анатоліївна Вакульчук,
кандидат історичних наук,
завідувачка відділу пресознавства,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0003-4171-3886
e-mail: vakulchuk@nbuv.gov.ua

ІСТОРИОГРАФІЯ БАГАТОТИРАЖНИХ ГАЗЕТ 1920–1940-х років ЯК СКЛАДОВОЇ РАДЯНСЬКОЇ ПЕРІОДИКИ

Мета статті. На підставі аналізу історіографії тематики досліджень історії радянської преси і багатотиражних газет як її складової розкрити потенціал цього виду видань як комплексного історичного джерела, об'єкта пресознавчих і бібліографічних досліджень; виявити особливості, притаманні цим газетам залежно від часу їх виходу: тематика публікацій, зовнішні ознаки, кількісні характеристики газет 1920-х років мають суттєві відмінності від тих, що виходили наприкінці 1930-х – на початку 1940-х. Якщо 1920-ті роки – період становлення і розвитку багатотиражної преси як газет робітників та службовців, то наприкінці 1930-х вони перетворилися на органи парткому, дирекції, завкому і остаточно утвердились як дієве знаряддя радянської друкованої пропаганди та агітації, призначене для всіх верств населення. **Методологія** базується на принципі історизму, використано сукупність методів: історико-хронологічний, порівняльний та джерелознавчого аналізу. **Наукова новизна** полягає в репрезентації багатотиражних газет як окремого виду історичних джерел і бібліографічного об'єкта, що є складовою репертуару періодики і, ширше, – складовою ретроспективної національної бібліографії України. До інформаційного простору залучається новий комплекс джерел, і стає можливим розширення джерельної бази досліджень періодичної преси. **Висновки.** У статті доведено, що масив багатотиражних газет потребує всебічного вивчення: визначення теоретичних та практичних засад виникнення, розвитку і функціонування, організації їхнього зберігання у фондах бібліотек, надання доступу до цього інформаційного ресурсу всім категоріям користувачів. Включення цього виду періодичних видань до кола історичних джерел є актуальним з огляду на їх джерелознавчий потенціал; практичним кроком на шляху їхнього введення до наукового обігу та інформаційного простору є бібліографічна реконструкція.

Ключові слова: історіографія, багатотиражна преса, газети, джерело, інформаційний простір.

Актуальність теми полягає в необхідності проведення окремих досліджень, публікації комплексних, узагальнюючих праць про такий сегмент періодичної преси, як багатотиражні газети, що виходили на території сучасної України. Існування цього специфічного виду періодичних видань співпадає з

радянським періодом вітчизняної історії; заснування, розвиток, умови функціонування тісно пов'язані з подіями в суспільно-політичному житті країни. Масив багатотиражних газет потребує опрацювання і систематизації з огляду на вагомий джерелознавчий потенціал і відповідність актуальним завданням сучасної науки щодо виявлення, публікації, введення в інформаційний простір якомога більшої кількості джерел, що сприятиме відтворенню об'єктивної картини буття країни в різні історичні періоди, зокрема й від 1920-х до початку 1940-х років.

Аналіз досліджень і публікацій. Від часу свого виникнення і у процесі подальшого розвитку багатотиражні видання утверджувались як складова загальної системи періодичних видань СРСР; за роки радянської влади створено значну історіографію партійно-радянської преси, де побіжно розглядалися й деякі аспекти існування багатотиражних газет як одного з її сегментів. З огляду на те, що темою статті обрано питання історіографії багатотиражних газет, аналіз досліджень і публікацій здійснено в тексті.

Метою є розкриття потенціалу багатотиражних газет як комплексного історичного джерела, об'єкта бібліографування, що є складовою частиною вітчизняного бібліографічного репертуару періодики.

Виклад основного матеріалу. Історіографія тематики досліджень історії преси 20–30-х років ХХ ст. в Україні мала свої специфічні особливості, пов'язані з вивченням періоду формування тоталітарної системи Радянського Союзу, яка поширювалася на всі республіки, що входили до його складу. Існує досить багато наукових та публіцистичних праць, що характеризують ідеологічні аспекти, які диктували методологічні засади та зміст досліджень преси в радянський період.

Українські вчені зробили значний внесок у справу дослідження радянської преси. Серед авторів таких праць – В. Будников [1], Г. Вартанов [2], М. Дмитрієнко [3], В. Коцур [4], І. Копотієнко [5], В. Солдатенко [6], А. Хідекелі [7], Й. Цьох [8] та ін. Окрім опублікованих книжок, брошур і статей, українськими науковцями радянського періоду захищено низку кандидатських і докторських дисертацій, присвячених проблемам партійно-радянської преси. Це, зокрема: В. Ваколюк: «Военная печать большевиков в борьбе за солдатские массы в трёх российских революциях» [9], І. Крупський: «Роль газети «Комуніст» (орган ЦК КП(б)У) у боротьбі трудящих за перемогу і зміцнення радянської влади на Україні (1918–1925 рр.)» [10], В. Рубан: «Українська радянська газета. Проблеми становлення і розвитку (1917–1925)» [11], І. Сергійчук: «Преса рад робітничих, солдатських і селянських депутатів як джерело з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні (25 жовтня – березень 1918 р.)» [12] тощо. Висвітлення пресою партійного життя, досягнень перших п'ятирічок і соціалі-

стичного змагання, діяльності Леніна як організатора преси нового типу, утворення СРСР, ідей інтернаціоналізму розкривають такі дисертаційні дослідження: П. Гринюк – «Партийно-советская печать Украины в борьбе за социалистическую индустриализацию (1926–1929 гг.)» (1968) [13], О. Мукомела – «Становление типа массовой крестьянской газеты на Украине (1921–1925)» [14], В. Солдатенко – «Большевистская пресса Украины в борьбе за осуществление ленинской стратегии и тактики социалистической революции (март 1917 – март 1918 г.)» [15], Ю. Сурай – «Большевистская военная печать в борьбе партий за слом старой армии и создание вооруженных сил социалистической революции (март 1917 – март 1918 гг.)» [16], М. Федорина – «Партийно-радянська преса як джерело з історії розвитку соціалістичного змагання та поширення передових методів праці в сільському господарстві (1933–1937)» (1972) [17], А. Хідеке-лі – «Печать Советской Украины в борьбе за образование Союза ССР на завершающем этапе объединительного движения (1922–1924 гг.)» (1972) [18] та багато ін.

Упродовж першого пострадянського десятиліття, на тлі нової загальнополітичної ситуації в країні, відбувся й злам концептуальних основ вітчизняної історіографії. У цей період формуються нові теорії, марксистсько-ленінську методологію змінюють нові розробки, пов'язані з демократизацією наукових досліджень, зверненням до заборонених раніше історичних тем і проблем. Цьому значною мірою сприяли впровадження інформаційних технологій та поява інтернету, розширення доступу до архівних джерел. Періодика активно залучається в наукову практику як об'єкт досліджень, її починають розглядати як самостійний комплекс джерел, а не лише допоміжний ілюстративний матеріал до історії партії. На сучасному етапі сформувався новий погляд на значення преси для історичного дослідження. Українські вчені активно розробляють проблеми історії вітчизняної преси в контексті демократичного визвольного руху і національного розвитку, Української революції, національно-культурного відродження, розгортаються дослідження регіональної преси.

У 1990-х – на межі 2000-х років з'являються праці, що певною мірою стосуються теми відновлення вивчення історії преси в цілому, зокрема й окремих аспектів багатотиражної преси 1917–1941 рр. Серед таких праць – «Науково-просвітницька преса України. XIX – перша третина XX ст.: Історія. Теорія. Практика» О. Коновця (1994) [19], «Преса як джерело досліджень національно-визвольних змагань за Українську державу (друга половина XIX – перша чверть XX ст.) І. Крупського (1996) [20], «Преса УСРР в контексті політики українізації (20–30-ті рр. XX ст.)» О. Коляструк (2003) [21], «Запорізька преса 20–40-х рр. XX ст.: жанрово-стильові особливості» І. Герман (2004) [22], «Культурно-освітній розвиток УСРР 1920-х рр. (за матеріалами Харківської періодики)» К. Шпакович (2016) [23] тощо.

Значного розвитку набуло вивчення преси Галичини, Закарпаття періоду 1920–1930-х років. Серед таких праць – дисертації В. Габора «Закарпатська українськомовна преса 20–30-х років ХХ століття у контексті національного відродження краю» (1997) [24], Л. Сніцарчук – «Українська сатирично-гумористична преса Галичини 20–30-х рр. ХХ ст.: історико-функціональний аспект та інтерпретаційні особливості» (2002) [25], О. Дроздовської – «Українська преса повітових міст Галичини 20–30-х років ХХ ст.: особливості становлення та розвитку, система текстових публікацій» (2003) [26] та ін.

Ґрунтовні дослідження преси здійснили О. Богуславський, П. Губа, Л. Волюсянко, О. Коновець, І. Крупський, Р. Пиріг, О. Позняков, М. Романюк, Г. Рудий, С. Сегеда, Н. Сидоренко, П. Федоришин та ін. Серед дисертацій, об'єктом досліджень яких є періодика зазначеного періоду, – «Інформаційно-пресова діяльність Центральної Ради та українських урядів 1917–1920 рр.» О. Богуславського [27], «Періодична преса як джерело дослідження українського державотворчого процесу 1917–1920 рр.» В. Губи [28], «Українська преса Наддніпрянщини в національно-культурному та державотворчому процесі (друга половина ХІХ ст. – 1920 р.)» В. Гутковського [29], «Одеська періодична преса періоду визвольних змагань» О. Пархітька [30], «Українська військова преса як складова інформаційного простору в реалізації ідей державності (1917–1921 рр.)» О. Познякова [31], «Формування типу військових видань у процесі українського державотворення 1917–1920 рр. (за матеріалами часопису «Стрілець»)» С. Сегеди [32], «Українська таборова преса першої половини ХХ ст.: проблеми національно-духовного самоствердження» Н. Сидоренко [33].

Окремий історіографічний доробок належить Г. Я. Рудому, який фундаментально опрацював проблему розвитку преси в період Української революції і здійснив вагомий внесок у справу розробки даної теми, адже послідовно вивчав її різні аспекти. Серед його праць – дисертації «Періодична преса як джерело вивчення національно-культурної політики Української Держави (1918)» та «Періодика України як об'єкт джерелознавчого дослідження української культури (1917–1920 рр.)» [34], монографія «Українська преса 1917–1920 рр. як об'єкт дослідження української культури: джерелознавчий і методологічний аспекти» (2005), видання «Преса Української Держави, 1918: питання освіти, науки, культури» (1996), «Газетна періодика – джерело вивчення проблем української культури 1917–1920 рр.» (2000) [35], статті у фахових виданнях.

Тема багатотиражної преси тривалий час не потрапляла до поля зору вчених. Історія багатотиражної преси та її роль в житті країни знайшли певне відображення в дисертаціях фахівців, які вивчали питання партійного друку. Так, О. Алексеєва в 1953 р. захистила дисертацію «Фабрично-заводская печать – острое оружие Коммунистической партии в борьбе за развитие социалистичес-

кого соревнования и стахановского движения в годы второй сталинской пятилетки» [36]; історію виникнення, розвитку і функціонування багатотиражних газет висвітлено в дисертації Г. Вичуба «Многотиражная печать в системе советской прессы» (1972) [37]; формування і діяльність багатотиражної преси в роки першої п'ятирічки за матеріалами газет новобудов важкої індустрії дослідила М. Сланська [38]; питанням координації галузевих багатотиражних газет, їхній взаємодії присвячено дисертацію М. Дзялошинської «Профилирование и координация отраслевых многотиражных газет как фактор оптимизации их деятельности» (1986) [39]; багатотиражні газети вищих навчальних закладів розглянуто в дослідженні В. Воробйова «Роль вузовской многотиражной печати в формировании активной жизненной позиции студенческой молодёжи (по материалам БССР. 1976–1985 гг.)» (1987) [40]; газети водного транспорту стали об'єктом дисертаційних студій О. Смірної «Отраслевая многотиражная печать: исторический опыт и особенности развития в условиях перестройки (на материалах газет водного транспорта)» (1990) [41] та деякі інші.

Упродовж останніх років різні аспекти багатотиражної преси досліджує Н. Солощенко. Зокрема, в колі її наукових зацікавлень – процес формування «нової людини» в період перших радянських п'ятирічок у висвітленні багатотиражних газет, галузеві газети як історичне джерело та методика їх дослідження [42] тощо. Питання формування та діяльності багатотиражної преси в роки перших п'ятирічок на прикладі газет важкої індустрії дослідила М. Сланська, вона ж розкрила роль партійного керівництва багатотиражною пресою, прослідкувала історію виникнення багатотиражних газет на радянських заводах і будівництвах [38] тощо.

На сучасному етапі в полі зору дослідників перебуває корпоративна преса як послідовниця багатотиражної – з тією різницею, що багатотиражки, здебільшого, – явище радянського періоду, а корпоративні видання – «віання» сучасної медіасфери. Одним із дослідників, до кола наукових зацікавлень якого входить цей вид ЗМІ, є Д. Олтаржевський. Йому належить навчальний посібник «Корпоративні медіа: теорія і практика» (2012), статті «Роль і місце корпоративної преси в сучасній системі ЗМІ» (2009), «Корпоративні медіа та сучасне інформаційне суспільство» (2010), «Українська корпоративна періодика: сьогодення і майбутнє» (2010), «Корпоративні медіа як новітній різновид ЗМІ» (2014) [44] тощо. Ці праці мають значення як приклад сучасної трансформації багатотиражної преси до рівня загальних тенденцій у світовому пресознавстві.

Наукова новизна статті полягає в репрезентації багатотиражних газет як окремого виду історичних джерел і бібліографічного об'єкта, що є складовою репертуару періодики і, ширше, – складовою ретроспективної національної бібліографії України. До інформаційного простору залучається новий

комплекс джерел, і стає можливим розширення джерельної бази досліджень періодичної преси.

Висновки. Вивчення феномена багатотиражної преси на засадах історико-бібліографічного та джерелознавчого аналізу шляхом виявлення тенденцій організації агітаційно-пропагандистської роботи радянської влади, форм та методів формування партійної ідеології, механізмів мобілізації робітників, селян, військових, освітян для роботи у промисловості та сільському господарстві, завдяки яким закладено основу успіхів у справі побудови соціалізму ціною примусової праці широких мас населення в умовах репресивної машини сталінізму, дозволить отримати нові знання про становлення та утвердження радянської ідеології, про її вплив на свідомість народу «знизу», шляхом поширення низової, зокрема багатотиражної, преси.

Список використаних джерел

1. Будников В. П. Большевицкая печать и Великий Октябрь на Украине. Харьков, 1958. 176 с.
2. Вартанов Г. Жовтневих днів рядки живі. Преса більшовиків України в 1917 р. Київ, 1966. 48 с.
3. Дмитрієнко М. Ф. Більшовицька преса України 1917–1918 рр. як історичне джерело. Київ, 1967. 176 с.; Її ж: Листівки більшовицьких організацій України 1917–1920 рр. як історичне джерело. Київ, 1980. 303 с.
4. Коцур В. П. Партійно-радянська преса початку 20-х рр. // Український історичний журнал. 1990. № 10. С. 46–54.
5. Копотиенко И. И. Источниковедческий анализ периодической печати Украины (1917–1926 гг.). Днепропетровск. 1978. 84 с.
6. Солдатенко В. Ф. Большевицкая пресса Украины 1917–1918 гг.: историко-библиографический обзор. Киев, 1979. 206 с.; Його ж: Трибуна пролетарского интернационализма. Киев, 1977. 181 с.
7. Хідекелі А. В. З історії партійної та радянської преси України в період утворення СРСР // Український історичний журнал. 1970. Вип. 8. С. 34–41.
8. Цьох Й. Партійно-радянська преса України в період зміцнення і розвитку соціалістичного суспільства і посилення оборони країни (1937– червень 1941): навч. посібник. Львів, 1976. 43 с.; Його ж: Комуністична преса Західної України (роль друкованої пропаганди в ідеологічній діяльності КПЗУ). 1919–1939 рр. Львів, 1966. 266 с.
9. Ваколюк В. С. Военная печать большевиков в борьбе за солдатские массы в трёх российских революциях : автореф дис. ... д-ра ист. наук. Киев, 1984. 48 с.
10. Крупський І. В. Роль газети «Комуніст» (орган ЦК КП(б)У) у боротьбі трудящих за перемогу і зміцнення радянської влади на Україні (1918–1925 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 1983. 22 с.

11. Рубан В. А. Українська радянська газета. Проблеми становлення і розвитку (1917–1925 рр.) : автореф. дис. ... д-ра філол. наук. Київ, 1968. 48 с.
12. Сергейчук И. Н. Пресса советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов как источник по истории Великой Октябрьской социалистической революции на Украине (25 октября – март 1918 г.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук. Киев, 1986. 16 с.
13. Гринюк П. Партийно-советская печать Украины в борьбе за социалистическую индустриализацию (1926–1929 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук. Киев, 1968. 20 с.
14. Мукомела А. И. Становление типа массовой крестьянской газеты на Украине (1921–1925) : автореф. дис. ... канд. филол. наук. Львов, 1978. 27 с.
15. Солдатенко В. Ф. Большевицкая пресса Украины в борьбе за осуществление ленинской стратегии и тактики социалистической революции (март 1917 – март 1918 гг.) : автореф. дис. ... докт. ист. наук. Киев, 1981. 52 с.
16. Сурай Ю. И. Большевицкая военная печать в борьбе партий за слом старой армии и создание вооруженных сил социалистической революции (март 1917 – март 1918 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук. Одесса, 1979. 22 с.
17. Федорина М. П. Партийно-радянська преса як джерело з історії розвитку соціалістичного змагання та поширення передових методів праці в сільському господарстві (1933–1937) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1972. 22 с.
18. Хидекели А. В. Печать Советской Украины в борьбе за образование Союза ССР на завершающем этапе объединительного движения (1922–1924 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук. Киев, 1972. 21 с.
19. Коновець О. Ф. Науково-просвітницька преса України XIX – першої третини XX ст. Історія. Теорія. Практика : автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 1994. 39 с.
20. Крупський І. В. Преса як джерело досліджень національно-визвольних змагань за Українську державу (друга половина XIX – перша чверть XX ст.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 1996. 29 с.
21. Коляструк О. А. Преса УСРР в контексті політики українізації (20–30-ті рр. XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2003. 22 с.
22. Герман І. С. Запорізька преса 20–40-х рр. XX ст.: жанрово-стильові особливості : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2003. 20 с.
23. Шпакович К. Культурно-освітній розвиток УСРР 1920-х рр. (за матеріалами Харківської періодики) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2016. 20 с.
24. Габор В. В. Закарпатська україномовна преса 20–30-х рр. XX ст. у контексті національного відродження краю : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 1997. 20 с.
25. Сніцарчук Л. В. Українська сатирично-гумористична преса Галичини 20–30-х рр. XX ст. : історико-функціональний аспект та інтерпретаційні особливості : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Львів, 2011. 20 с.

26. Дроздовська О. Р. Українська преса повітових міст Галичини 20–30-х рр. ХХ ст.: особливості формування та розвитку, система текстових публікацій : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2002. 20 с.

27. Богуславський О. В. Інформаційно-пресова діяльність Центральної Ради та українських урядів 1917–1920 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2002. 20 с.

28. Губа П. І. Періодична преса як джерело дослідження українського державотворчого процесу 1917–1920 рр. : дис. д-ра іст. наук. Київ, 2006. 479 с.

29. Гутковський В. В. Українська преса Наддніпрянщини в національно-культурному і державотворчому процесі (друга половина ХІХ ст. – 1920 р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2002. 18 с.

30. Пархітько О. В. Одеська періодична преса періоду визвольних змагань : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2005. 20 с.

31. Позняков О. П. Українська військова преса як складова інформаційного простору в реалізації ідеї державності (1917–1921 рр.) : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2002. 20 с.

32. Сегеда С. П. Формування типу військових видань в процесі українського державотворення 1917–1920 рр. (за матеріалами часопису «Стрілець») : дис. ... канд. філол. наук. Київ, 1999. 180 с.

33. Сидоренко Н. М. Українська таборова преса першої половини ХХ століття: проблеми національно-духовного самоствердження : автореф. дис. ... д-ра філол. наук. Київ, 2000. 34 с.

34. Рудий Г. Я. Періодична преса як джерело вивчення національно-культурної політики Української Держави (1918) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1995. 22 с.; Періодика України як об'єкт джерелознавчого дослідження української культури (1917–1920 рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2004. 33 с.

35. Рудий Г. Я. Українська преса 1917–1920 років як об'єкт дослідження української культури : джерелознавчий і методологічний аспекти. Київ, 2005. 501 с.; Йо-го ж: Газетна періодика – джерело вивчення проблем української культури 1917–1920 рр. Київ, 2000. 442 с.

36. Алексеева Е. Фабрично-заводская печать – острое оружие коммунистической партии в борьбе за развитие социалистического соревнования и стахановского движения в годы второй пятилетки (на материалах фабрично-заводских газет Ленинграда) : автореф. дис. ... канд. ист. наук. Ленинград, 1953. 22 с.

37. Вычуб Г. Многотиражная печать в системе советской прессы (к истории возникновения, развития и функционирования) : автореф. дис. ... канд. ист. наук. Москва, 1972. 19 с.

38. Сланская М. Д. Формирование и деятельность многотиражной печати в годы первой пятилетки: по материалам газет новостроек тяжёлой индустрии СССР : автореф. дис. ... канд. ист. наук. Москва, 1972. 17 с.

39. Дзялошинская М. И. Профилирование и координация отраслевых многотиражных газет как фактор оптимизации их деятельности : автореф. дис. ... канд. филол. наук. Москва, 1986. 20 с.

40. Воробьев В. П. Роль вузовской многотиражной печати в формировании активной жизненной позиции студенческой молодёжи (по материалам БССР. 1976–1985 гг.) : автореф. дис. ... канд. филол. наук. Киев, 1987. 23 с.

41. Смирнова Е. Г. Отраслевая многотиражная печать: исторический опыт и особенности развития в условиях перестройки (на материалах газет водного транспорта : автореф. дис. ... канд. ист. наук. Москва, 1990. 27 с.

42. Солощенко Н. В. Многотиражная печать как источник по изучению процесса формирования «нового человека» в советской промышленности первых пятилеток // Исторический журнал: научные исследования. 2019. № 3. С. 106–117; Ї ж: Отраслевая газета пищевой промышленности СССР в 1928–1937 годы как исторический источник: к вопросу о методике анализа содержания // Исторический журнал: научные исследования. 2020. № 2. С. 63–71; Ї ж: Проблемы советской пищевой промышленности в 1933 г. в отражении заводской печати (контент-анализ многотиражных газет «За боевые темпы» и «Наша правда») // Историческая информатика. 2017. № 4. С. 78–100.

43. Олтаржевський Д. О. Корпоративні медіа: теорія і практика : навч. посібник. Київ, 2012. 60 с.

Olha Vakulchuk,

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

Head of the Department of Press Studies,

V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0003-4171-3886

e-mail: vakulchuk@nbuv.gov.ua

Historiography of mass-circulation newspapers of the 1920s and 1940s as component of Soviet periodicals

Purpose. By means of the analysis of the historiography of the research of the history of the Soviet press and mass-circulation newspapers as its component, to reveal the potential of this type of publications as a complex historical source, the object of press and bibliographic research; identify the features inherent in these newspapers depending on the time of their publication: the subject matter of publications, external features, quantitative characteristics of newspapers of the 1920s are significantly different from those published in the late 1930s – early 1940s. If the 1920s were a period of formation and development of the mass-circulation press such as newspapers for workers and employees, in the late 1930s they became bodies of the party committee, directorate, executive committee, and finally established themselves as effective tools of Soviet printed propaganda and agitation for all population segments. **The methodology** is based on the principle of historicism; a set of methods is used: historical and chronological, comparative and source analysis. **The novelty** lies in the presentation of mass-circulation newspapers as a separate type of historical source-

es and bibliographic object, which is part of the repertoire of periodicals and, more broadly – part of the retrospective national bibliography of Ukraine. A new set of sources is introduced into the information space enabling to expand the source base of periodical press research. **Conclusions.** The article proves that the array of mass-circulation newspapers requires a comprehensive study: determining the theoretical and practical principles of origin, development and operation, organization of their storage in library fonds, providing access to this information resource to all categories of users. The inclusion of this type of periodicals in the range of historical sources is relevant given their source potential; a practical step towards their introduction into scientific circulation and information space is bibliographic reconstruction.

Key words: historiography, mass-circulation press, newspapers, source, information space.

*Стаття підготовлена 18 вересня 2020 року;
подана до друку 29 вересня 2020 року.*

Тетяна Робертівна Кароєва,
доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри історії та культури України,
Вінницький державний педагогічний університет ім. Михайла Коцюбинського
(Вінниця, Україна)
ORCID: 0000-0001-5012-9513
e-mail: urasim@i.ua

ТАКТИКА КОМПЛЕКТУВАННЯ ПУБЛІЧНИХ БІБЛІОТЕК ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДО ЗАПРОВАДЖЕННЯ ЇХ ЦЕНЗУРИ (1866–1884)

Мета роботи. З'ясувати практику комплектування публічних бібліотек Правобережної України, поки до встановлення цензурних обмежень комплектатори вільно інтерпретували державну бібліотечну політику. **Методологія.** Специфічним методологічним прийомом стало використання каталогів цих публічних бібліотек в якості основи джерельної бази дослідження. **Наукова новизна.** Визначено політичні (завдання русифікації місцевого населення як першооснова існування публічних бібліотек; врахування змін у внутрішній політиці Російської імперії, зокрема зміна ставлення до окремих етнічних спільнот, громадських рухів), економічні (необхідність залучення якнайширшого кола читачів для покращення фінансового бюджету закладу; конкуренція з комерційними приватними бібліотеками) та культурні (бібліотека як засіб залучення до культури, поширення освіти) фактори впливу на тактику комплектування. Окреслено, як фактори впливали на технічну та змістову реалізацію цієї тактики. З'ясовано практику комплектування фондів художньої літератури до запровадження цензури публічних бібліотек. Розвінчано кілька міфів, зокрема про ігнорування запитів читачів, повну відсутність україномовних видань у фондах. Основна увага зосереджена на комплектаторах та репрезентації літературного процесу в бібліотечних фондах з урахуванням етнічного та суспільно-політичного запитів. **Висновки.** Ще до запровадження цензури фондів правобережні публічні бібліотеки свою основну функцію – **втягнення читачів у російський інформаційний та культурний простір** – виконали. Допоки держава не випрацювала чіткі вимоги до публічних бібліотек, комплектатори діяли як типові представники інтелігенції, що мають сприяти прогресу та співчувати поширенню знань. Тим не менш, попри просвітницьку риторичку про освітню та виховну функції бібліотек, економічний фактор змушував комплектаторів іти на повіді у смаків читачів і купувати розважальне читиво.

Ключові слова: публічна бібліотека, фонди, комплектування, цензура, русифікація, Правобережна Україна.

Актуальність теми дослідження. Модернізаційні процеси в Російській імперії, прискорені ліберальними реформами 1860–1870-х років, сприяли означенню нового соціального прошарку, який живе за рахунок власної

розумової праці. Для обслуговування його інтелектуальних потреб створювалися публічні та громадські бібліотеки. Під «публічною бібліотекою» мався на увазі платний заклад, ініційований групою місцевої інтелігенції, що фінансувався частково за кошти держави. «Громадська бібліотека» означала заклад, створений муніципальною владою або спеціальним бібліотечним товариством, що діяв на пожертви місцевого населення.

Держава бралася до фінансування бібліотек, щоб прискорити формування єдиного інформаційного та культурного простору. Особливо гостро стояла проблема втягнення до нього окраїн імперії. Територія сучасної Правобережної України в імперському дискурсі розглядалася як споконвічно російська, тому повернення місцевого населення в лоно російської культури вважалося абсолютно логічним і виправданим. Після польського повстання 1863–1864 рр. влада вирішила створити в місцевих губернських центрах Житомирі (Волинська губернія), Кам'янці-Подільському (Подільська губернія) та Києві (Київська губернія) саме публічні бібліотеки. Стратегічною метою їх відкриття бачилося «зміцнення російського елементу в цих споконвічних російських містах шляхом поступового впливу на розум та погляди людей, які не мають уявлення про нашу вітчизну, про нашу літературу і нашу науку» [1, с. 188]. Така ситуація дійсно існувала і виникла через те, що абсолютну більшість етнічного складу міського населення регіону складали українці, євреї та поляки. Суто російська громада була невеличкою та охоплювала незначну кількість чиновників й офіцерів. За відсутності мережі стаціонарних книготоргових закладів бібліотеки могли забезпечити постійний доступ до російської книги та періодики. Кінцевим результатом бачилася популяризація російської мови, з поступовою русифікацією населення.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від відкриття публічних бібліотек на Правобережній Україні в 1866 р. до запровадження в 1884 р. загальноросійських «Правил про публічні бібліотеки» та каталогу заборонених для цього типу книгозбірень видань. Каталог запровадив цензуру бібліотечних фондів у Російській імперії. Він містив перелік назв творів, що вільно продавалися у книгарнях, але заборонялися для комплектування в публічних бібліотеках. Іншими словами, в досліджуваний період комплектування було безцензурним і залежало лише від загального суспільно-політичного дискурсу, смаків, світогляду, освіченості комплектаторів та особливостей регіону. Така ситуація є цікавою для вивчення, оскільки до більшої чи меншої міри вона відображала обізнаність правобережного суспільства з тодішнім культурним простором Російської імперії.

Аналіз досліджень і публікацій. В українській історіографії добре вивчено історію створення та функціонування правобережних публічних бібліотек, розвиток їхньої мережі [2–9], утім дослідники мало уваги приділяли конкрет-

ній політиці та практиці комплектування фондів. Як правило, вони обмежувалися констатацією їхньої мовної та змістової структури, акцентували увагу на русифікаційній практиці.

Основу джерельної бази студії склали друковані каталоги, що відображали бібліотечні фонди досліджуваного періоду: житомирські – 3 [10–12], кам'янецькі – 3 [13–15], київські – 2 [16; 17]. Є також кілька друкованих звітів про діяльність книгозбірень цього періоду [18; 19]. Попри їхню інформаційну цінність, варто відзначити репрезентацію ними офіційної позиції влади, а також загальну риторичну бібліотечного співтовариства, яке завжди критично оцінювало запити читачів та було невдоволене змістом бібліотечних фондів.

Фонд публічних бібліотек був універсальним, але в цій публікації пропонується аналіз комплектування фонду художньої літератури, традиційно найбільшого. Саме твори красного письменства найчастіше замовлялися читачами. Наприклад, у житомирській бібліотеці за десять років (1866–1876) вимоги на белетристичну літературу склали 59,9% усіх вимог, до них ще можна додати 26,0% – щодо періодичних видань, з яких частина на товсті журнали з художніми творами [19, с. 48–49]. Отже, можна сміливо вважати, що $\frac{3}{4}$ запитів читачів складало художнє слово.

І творці бібліотек до наповнення розділів галузевої літератури висували дуже загальні вимоги. Так, житомиряни вважали, що фонд їхньої книгозбірні містить «класичні твори зі всіх галузей знань; бібліотека наша завжди може задовольнити не спеціаліста, а звичайну освічену людину, яка шукає в читанні корисних знань, розумових та естетичних насолод» [19, с. 35]. Кияни формували свої завдання щодо комплектування в такий спосіб: «1) художні твори кращих російських прозаїків та поетів; 2) наукові праці з питань історії, статистики, етнографії, географії, природознавства, торгівлі, промисловості Росії, а також праці, що *знайомили* [курсив наш. – Т. К.] би зі станом внутрішнього та зовнішнього буття Росії» [7, с. 37]. Тобто галузеві фонди свідомо формували лише з ключових праць, це було свого роду ядро фахової літератури для задоволення базових потреб. Фінансування глибшого комплектування розглядалося як недоцільне з економічної точки зору. Водночас у російському суспільстві художня література набула першорядного значення, до неї ставилися як до основи духовного буття. В умовах абсолютної монархії вона стала тією шпариною, де хоч якось декларувалося політичне протистояння. Крім того, будь-яка освічена людина вважала себе здатною орієнтуватися у красному письменстві. Читання на той час стало звичною культурною практикою міського мешканця, отож, відповідно, лише стандартний набір класичних художніх творів не міг задовольнити навіть пересічного читача. Звідси така увага до наповнення розділу художньої літератури в публічних книгозбірнях.

Метою дослідження є вивчення практики комплектування публічних бібліотек Правобережної України, допоки до встановлення цензурних обмежень комплектатори вільно інтерпретували державну бібліотечну політику.

Виклад основного матеріалу. *Комплектатори.* Оскільки загальна стратегія комплектування була сформульована надто загально: ознайомити «зі станом внутрішнього та зовнішнього буття Росії», – тактика її виконання також могла бути різною. Творці тактики мали певні (економічні, мовні, моральні) обмеження, але інтерпретація в цих межах була досить широкою.

Статути всіх трьох книгозбірень були однаковими. 5 липня 1865 р. їх затвердив міністр внутрішніх справ [20, с. 52–53]. Для первинного облаштування бібліотек влада асигнувала 9 тис. руб., а для подальшого укомплектування впродовж трьох років дозволила щороку видавати субсидію від 1 до 2 тис. руб. на кожну [18, с. 269]. Отже, стартові фінансові можливості кожної були однаковими, як і завдання, що мали виконуватися. Деяка різниця між ними полягала у ставленні місцевих ініціативних груп. Опікуни житомирської та кам'янецької бібліотек мріяли про створення центру інтелектуального життя у провінції, оскільки це були чи не єдині місцеві заклади просвітницького спрямування. У Києві мережа закладів культури та освіти була більшою, існували різні способи доступитися до російської книги, тому для губернської влади публічна бібліотека не була об'єктом прискіпливої уваги.

У серпні 1865 р. в кожній губернії приступили до реалізації бібліотечного проєкту. В цілому він відбувався під патронатом київського, волинського і подільського генерал-губернатора, на місцях його курирували губернатори. До складу організаційних комітетів входили представники від губернської влади на рівні віце-губернаторів, а також очільники губернських установ. Громадськість репрезентували заможні зацікавлені мешканці, готові фінансово підтримати проєкт. Єдиними фахівцями, залученими до створення бібліотек, стали кияни книговидавець і книготорговець Василь Барщевський (1822–1915) та книготорговець Степан Літов (1810–1877). За браком часу саме вони, вочевидь, формували основу первинного книжкового фонду губернських бібліотек. Оскільки С. Літов мав стаціонарні книгарні в усіх трьох містах, то розраховували насамперед на можливості його підприємства. Першу книгарню він відкрив 1828 р. в Києві, 1865 р. на запрошення губернаторів – у Житомирі та Кам'янці-Подільському [1, с. 88]. Мав також книгарню в Санкт-Петербурзі, що дозволило йому прискорити виконання замовлень з українських губерній.

Логічно припустити, що через той само брак часу С. Літов та В. Барщевський склали приблизно однаковий комплект книжок для бібліотек. Випробували вони його на кам'янецькій книгозбірні, що відкрилася вже 1 січня 1866 р. [20, с. 4], тобто за чотири місяці були складені списки бажаних творів, узгодже-

ні, замовлені та отримані видання. І це за відсутності залізниці й використання гужового транспорту за кліматичних умов пізньої осені – на початку зими. Потім 3 березня розпочала роботу київська книгозбірня [7, с. 27], останньою була житомирська, що відкрилася 10 квітня [19, с. 11]. Логічно припустити, що саме остання мала найбільш збалансований склад фондів, і вдалі комплектувальні рішення, випробувані раніше, тут реалізувалися. В умовах тодішнього книжкового ринку Російської імперії за відсутності розвиненої книготоргової мережі та зручного транспортного сполучення складно було сформувавши за кілька місяців три різних універсальних бібліотечних фонди. Обмежений час вимагав від комплектаторів дуже доброго знання книготоргового асортименту і раціонального використання наявних коштів. Безумовно, вони поклалися насамперед на наявний асортимент, часу для додаткових пошуків у них не було. Каталоги житомирської та київської бібліотек 1870 р. свідчать, що більшість книг друкувалася у 1860-х роках. У житомирському фонді вони склали 58,9% усього фонду красного письменства [10], київському – 61,2% [16]. Отже, основна заслуга зі створення ядра цих бібліотек належала саме С. Літову та В. Барщевському. Тим більш, що на посади бібліотекарів людей тоді тільки шукали.

Безумовно, повністю на власний розсуд С. Літов і В. Барщевський діяти не могли, інші члени організаційних комітетів до більшої чи меншої міри брали участь в остаточному затвердженні придбань. У подальшому успіх бібліотек значною мірою залежав від людей, які брали безпосередню участь в управлінні ними, працюючи в розпорядчих комітетах. Попечителем бібліотеки вважався губернатор. Він турбувався про фінансову підтримку, контролював дотримання статуту, затверджував склад розпорядчого комітету, який займався поточними справами бібліотеки. Членами цього комітету призначалися дві особи з представників губернських установ, від 1869 р. – ще обов'язково від міністерства народної освіти, 1871 р. – духовного відомства, а також обиралися три представники від загальних зборів бібліотеки. Важливим аргументом обрання особи до складу комітету була її впливовість у регіоні та благонадійність. Як правило, комітетом керував один з найвищих губернських чинів. Так, наприклад, у 1866 р. кам'янецький комітет очолював віце-губернатор Валеріан Андреев (1828–1905), 1870 р. – полковник Микола Лебедев (?–1884; до речі, дідусь російського поета Костянтина Бальмонта), 1871 р. – Є. Цвет, 1872 р. – управляючий Подільською контрольною палатою Михайло Островський (?–1876), 1873–1878 рр. – голова Подільської казенної палати Федір Оміров (1825–1889) та голова Кам'янець-Подільського окружного суду Федір Івков (1845–1899) [21, с. 310]. У Києві тривалий час комітет очолював широко відомий боротьбою з українським національним рухом Михайло Юзефович (1802–1889), голова Київської комісії для розгляду давніх актів. Серед представників київської громадськості – членів

розпорядчого комітету на 1866 р. можна згадати професорів, а згодом ректорів Київського університету Івана Рахманінова (1826–1897) та Костянтина Феофілактова (1818–1901), помічника попечителя Київського начального округу Михайла Тулова (1814–1882), директора 1-ї київської гімназії Олексія Андріяшева (1826–1907) тощо. Останній змінив М. Юзефовича на посту голови комітету в 1879 р.

Сьогодні не вистачає відомостей для оцінки світогляду кожного члена розпорядчих комітетів, за винятком М. Юзефовича та О. Андріяшева, хіба що є спогади про М. Тулова як особу з ліберальними поглядами та Ф. Омірова – консервативними, тому маємо виходити з тези про те, що ніхто з представників комітетів, враховуючи їхній офіційний статус і благонадійність, не міг провадити ідеологічно самостійну політику комплектування. Вони мали діяти, враховуючи внутрішню державну політику. Таку ситуацію закріпило також підпорядкування бібліотек міністерству внутрішніх справ у 1867 р. Члени розпорядчих комітетів, серед інших управлінських завдань, опікувалися поповненням книжкового фонду та передплатою періодичних видань за поданням бібліотекаря. Отже, остаточне рішення щодо придбання книг та передплати приймали благонадійні, багато разів перевірені особи, які знаходилися на державній службі або користувалися довірою влади. Як правило, ці люди отримали середню та/або вищу освіту в освітніх закладах Російської імперії, тому вже добре засвоїли російську культуру і були її носіями, орієнтувалися в російському літературному процесі. Безумовно, вони мали власні літературні смаки та ідеологічні переконання щодо художнього слова, але в цілому діяли в межах канону російської культури, враховували релігійні та етичні засади, громадську думку тощо. Водночас вони повинні були дбати про задовільний фінансовий стан закладу. За статутом, книгозбірні були платними, і читацькі внески стали серйозним фінансовим додатком до казенної субсидії, відповідно, розпорядчі комітети були зацікавлені у збільшенні кількості читачів. На тлі постійної загрози припинення субсидування, наприклад, уже в 1867 р. міністерство фінансів поставило питання про доцільність виділення коштів на утримання цих бібліотек [21, с. 314], члени комітетів постійно турбувалися про збільшення числа відвідувачів та задоволення їхніх запитів. Вони вимушені були догоджати користувачам бібліотек, які могли звернутися й до конкурентів – комерційних бібліотек. Цих управлінців складно запідозрити у вільнодумстві, тому їхні рішення щодо комплектування фонду художньої літератури свідчать про межі дозволеного, межі тодішніх суспільних уявлень про благонадійність та моральність авторів і видань.

У перші роки книги купували в магазинах С. Літова або виписували в петербуржця Олександра Базунова (1825–1899) [20, с. 21]. Оскільки книготорговці за одночасне придбання книг один раз на рік надавали скидку в 10%, то до 1871 р. практикували таке придбання нової літератури [19, с. 19]. Пізніше на вимогу чи-

тачів перейшли до комплектування новинками від видавців та редакцій. З розвитком книготорговельної мережі почали співпрацювати з іншими київськими, петербурзькими та московськими підприємцями. Відтоді зростає роль бібліотекарів. Саме вони склали списки бажаних видань, а члени розпорядчих комітетів їх затверджували, маючи право на корегування. За досліджуваний період у житомирській та київській бібліотеках тривалий час бібліотекарями працювали одні й ті ж працівники: в житомирян – І. Шинкевич, у киян – Олександр Кротков (1826–1879) та Степан Ярославський (1836–1917). А от кам'янчани не мали такого везіння, до 1885 р. змінилося щонайменше шість бібліотекарів – Шкілев, Скибицький, Захарій Волосович, М. Забелло, Палатенко, Шуворський [6]. Крім благонадійності, до претендентів на посаду висувалися також досить високі, як для того часу, вимоги щодо освітнього цензу – середня освіта. Це був ще один критерій відбору належних осіб, коли перевагу надавали людині з російською освітою, для якої перебування в російському культурному полі було звичним.

Комплекторів складно запідозрити в якихось свідомих потураннях громадським рухам. Вони як законослухняні піддані мали діяти відповідно до основних настанов внутрішньої політики у країні, свого інтелектуального та культурного рівнів, але необхідність фінансового утримання бібліотеки змушувала їх дослухатися до інтересів читачів, оскільки казенної субсидії не вистачало для стабільного функціонування закладів.

Врахування етнічного походження читачів. За статутом публічні бібліотеки мали комплектуватися підцензурними російськими книгами. Межі трактування цієї російськості були доволі широкими. Це могли бути книги, надруковані на території Російської імперії, або книги, опубліковані російською мовою. Практика комплектування досліджуваного періоду свідчить про досить вільний підхід: за основний був обраний російськомовний, проте за деякими винятками. Наприклад, у житомирській та київській бібліотеках траплялися поодинокі франко- та німецькомовні книги. Цю практику навіть прокоментували у звіті про 10-річну діяльність житомирської бібліотеки, де негативно згадувався член розпорядчого комітету, який прагнув повністю очистити бібліотеку від книг іноземними мовами [19, с. 24].

Осібні стоїть ситуація з україномовною літературою. В цілому, з легкої руки представників українського національного руху початку ХХ ст., в літературі закріпилася теза про заборону україномовної книги для публічного обслуговування, втім положення було дещо складнішим. Як свідчать каталоги, публічні бібліотеки від часу заснування комплектувалися україномовною літературою. В усіх трьох книгозбірнях був «Кобзарь» (СПб., 1860 або 1867) Тараса Шевченка (1814–1861), до речі, й російськомовний його переклад Миколи Гербея (1827–1883) також мався. Укомплектував первинні фонди С. Літов також книгами

«Сочиненія» (5 т., СПб., 1862) Євгена Гребінка (1812–1848), «Чорна рада» (СПб., 1857) та «Досвітки» (СПб., 1862) Пантелеймона Куліша (1819–1897), «Повісті» (СПб., 1858) Григорія Квітки-Основ'яненка (1778–1843). Особливою популярністю користувалися твори Марка Вовчка (1833–1907). Наприклад, у житомир'ян на 1872 р. було 9 назв її творів, зокрема україномовні «Оповідання» (СПб., 1865) [10; 11]. (Це видання було і в кам'янецькій [22] та київській [17] книгозбірнях). Згодом у фондах з'явилися твори Івана Котляревського (1769–1838). Отже, розпорядчі комітети, до складу яких, як згадано, входили російські чиновники вищого рівня, навіть сумновідомий своїми українофобськими настроями, суперечливий М. Юзефович, допускали україномовні видання у фонди бібліотек.

Коріння такої поведінки членів комітетів, особливо першого десятиліття, слід шукати в їхній освіті, яку вони отримували наприкінці 1830–1840-х років, коли українська та російська літератури розвивалися як складові одного потоку і сприймалися як цілісне явище. Оскільки про Валувський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р. були поінформовані лише цензори, а твори красного письменства дозволялося друкувати українською мовою в російській орфографії й надалі, а будь-яке підцензурне видання могло потрапити до бібліотеки, то широка освічена публіка поки не виробила артикульованого ставлення до українського слова. Сама ідея українського політичного руху ще не набула оформленого вигляду, звідси така поблажливість до україномовних творів. Згідно з аналізом бібліотечних каталогів, у фонди потрапили твори українською двомовних письменників, які отримали загальноросійську славу. Творчість винятково україномовних авторів для комплектаторів не існувала. Жодного твору таких тогочасних письменників, як Ганна Барвінок (1828–1911), Іван Нечуй-Левицький (1838–1918), Панас Мирний (1849–1920), Леонід Глібов (1827–1893), Михайло Старицький (1839–1904), Олекса Стороженко (1806–1874), котрим вдалося друкуватися в досліджуваний період, не виявлено. І згодом у бібліотечних каталогах 1880-х – початку 1890-х років [15; 22; 23] значилися ті ж самі двомовні автори та ті ж самі їхні твори. Зауважимо, що вимога Емського указу вилучити україномовні книги з бібліотек навчальних закладів щодо публічних бібліотеках не виконувалася, хоча повністю виключити її вплив на тактику україномовного комплектування не можемо.

Щодо польської та єврейської міських громад, до речі, доволі великих у Житомирі та Кам'янці-Подільському, то, відповідно до статуту бібліотек, їм пропонувалося лише російськомовне читання. І тривалий час, до 1890-х років, усі пропозиції етнічних громад відкрити національні бібліотеки владою відкидалися.

Етнічний аспект комплектування проявлявся у придбанні російськомовних видань національних письменників. Так, польській аудиторії від початку призначалися лише переклади Адама Міцкевича (1797–1855) та місцевих письмен-

ників Юзефа Коженювського (1797–1863) та Юзефа Крашевського (1812–1887), що є зрозумілим з огляду на нещодавнє польське повстання 1863–1864 рр. З відлигою в російсько-польських стосунках уже в 1885 р. кам'янецький каталог зафіксував зростання польської автури, яку навіть виділили в спеціальний додатковий підвідділ слов'янської літератури (29 позицій) [15]. Не можна не згадати, що в публічних бібліотеках Лівобережної України польськомовна література допускалася [24].

Інтереси єврейської громади спочатку до певної міри враховувалися. Загальна ліберальна атмосфера 1860–1870-х років, спрямована на виховання «російського» єврея, вимагала від бібліотеки дати представникам цієї етнічної спільноти спеціальну російськомовну інтелектуальну поживу. Особливо помітні тут зусилля житомир'ян. У місті функціонували рабинське училище та єврейська друкарня, жило чимало євреїв зі світською освітою, добре обізнаних з літературним процесом та подіями у світі, які оцінювали себе як піонерів російсько-єврейської емансипації. З житомирської громади вийшло чимало світських авторів (Лев Біншток (1836–1894), Михайло Моргуліс (1837–1912), які спеціально писали для євреїв західних губерній Російської імперії. Десять третина житомирських читачів була єврейського походження [19, с. 44]. В усіх бібліотеках передплачували російськомовну газету «День», з першого випуску (1871) оперативно купували історико-літературний збірник «Еврейская библиотека», який видавався Адольфом Ландау (1842–1902). Жодна книгозбірня не могла обійтися без роману «Отцы и дети (из еврейского быта)» (СПб., 1868) Менделе Мойхер-Сфорима (1836–1917), який певний час жив у Житомирі. Утім з поступовою відмовою держави від активних дій щодо виховання російських євреїв їх ніби витісняли з публічного простору, і вже наприкінці 1870-х років з каталогів нової літератури зникли видання, адресовані цій спільноті.

Особливості формування фонду. У каталогах усіх бібліотек твори красного письменства систематизовано як російську та зарубіжну словесність. У кам'янецькому каталозі 1885 р. виокремлено відділ дитячої літератури та підвідділ слов'янської.

Як заявлялося, члени організаційних комітетів орієнтувалися на формування ядра кращих зразків російської словесності. Водночас бібліотеки мали бути платними, тому організатори повинні були враховувати читацький попит. Як наслідок, за каталогами, ядро фонду російської словесності складали твори письменників XIX ст. Попереднє століття було представлене по одній позиції творами Василя Тредіаковського (1703–1769), Михайла Ломоносова (1711–1765), Дениса Фонвізіна (1745–1792). Деяку більшу увагу цьому періоду приділили в київській бібліотеці, де можна було знайти також твори Антіоха Кантеміра (1708–1744), Олександра Сумарокова (1717–1777), Гаврила Державіна (1743–1816) тощо.

Автори, які отримали визнання до 1850-х років, також, як правило, представлені в каталогах однією позицією у вигляді зібрання творів. Причому така практика застосовувалася до всіх літераторів недавнього минулого. Серед них були визнані майстри слова, значущість творчості яких з часом не зменшилася, як от Олександр Грибоєдов (1795–1829), Олександр Пушкін (1799–1837), Михайло Лермонтов (1814–1841), Микола Гоголь (1809–1852). Така сама тактика комплектування застосовувалася й до Василя Жуковського (1783–1852), Миколи Карамзіна (1766–1826), Івана Крилова (1769–1844), Олександра Одоєвського (1802–1839), лише окремі твори яких є сьогодні затребуваними, або щодо літераторів, творчість яких нині згадують лише підготовлені читачі, наприклад, Костянтина Батюшкова (1787–1855), Дениса Давидова (1784–1839), Фаддея Булгаріна (1789–1859), Миколи Греча (1787–1867) або взагалі забутого Миколи Хмельницького (1789–1845). Були серед письменників яскраві публіцисти, якими зачитувалася вся освічена публіка, – Віссаріон Белінський (1811–1848), Дмитро Писарєв (1840–1868) або ідеологи слов'янофільства Олексій Хом'яков (1804–1860), Костянтин Аксаков (1817–1860), Іван Аксаков (1823–1886). Окремих видань усіх згаданих авторів у первинному фонді бібліотек не було. Як виняток можна назвати романи Івана Гончарова (1812–1891), а також численні історичні твори Михайла Загоскіна (1789–1852), який мав славу «російського Вальтера Скотта», хоча така ситуація пояснюється тим, що його зібрання творів просто не існувало. Отже, первинний фонд кожної бібліотеки цілеспрямовано укомплектовувався, за можливості, повними або вибраними зібраннями творів. Показово, що закупівля повних зібрань відновилася лише з часом, у другій половині 1870-х років, вочевидь з появою нових імен та підготовкою нових видань.

Поточний літературний процес, з огляду на склад бібліотечних фондів, знаходив оперативне відображення. Він широко представлений різними літературними жанрами, громадсько-політичними напрямками. Відчувається, що література демократичного табору користувалася особливим попитом. У бібліотеках були твори представників революційно-демократичного руху, як от роман «Что делать?» (1863) Миколи Чернишевського (1828–1889), твори Гліба Успенського (1843–1902), Миколи Добролюбова (1836–1861), Олександра Герцена (1812–1870), який, як відомо, підтримав польське повстання 1863–1864 рр. Якщо наявність його книг «Рассказы из народного русского быта» (М., 1859), «Сказки» (СПб., 1864) ще не дуже дивує, то наявність роману «Кто виноват?» (СПб., 1866), друкованого під псевдонімом Іскандер, уже в первинному фонді привертає увагу.

Пануючий літературний стиль реалізму репрезентований насамперед творами Івана Тургенєва (1818–1883). Від самого початку читачам уже пропонувалося 5–8 видань Олександра Писемського (1821–1881), Федора Достоевського

(1821–1881), Михайла Салтикова-Щедріна (1826–1889), Льва Толстого (1828–1910), Миколи Помяловського (1835–1863). Комплектатори уважно стежили за поточними літературними подіями, наприклад, ними відразу було придбано перші чотири томи першого видання роману Льва Толстого «Война и мир» (М., 1868–1869), вже з часом докупили 5-й та 6-й томи.

Упродовж 1870-х – початку 1880-х років із розвитком письменницьких біографій та появою нових творів фонди бібліотек продовжували зростати за рахунок уже згаданих авторів, до них додалися імена Петра Боборикіна (1836–1921), Всеволода Крестовського (1839–1895), потім увірвалися твори Миколи Лєскова (1831–1895), Василя Немировича-Данченка (1848–1936). Як результат, на 1885 р. у кам'янецькій бібліотеці нараховувалося 16 видань М. Салтикова-Щедріна, 11 – П. Боборикіна, по 10 – В. Немировича-Данченка і О. Писемського [15].

Широко були представлені драматичні твори, насамперед Олександра Островського (1823–1886), Олексія Потехіна (1829–1908). Не лише проза, а й поетична творчість була до вподоби читачам, оскільки виявлено збірки віршів Миколи Некрасова (1821–1878), Афанасія Фета (1820–1892), Миколи Огарьова (1813–1877), Якова Полонського (1819–1898), Федора Тютчева (1803–1873) тощо.

Поряд із цими видатними авторами, які увійшли в канони російської літератури, закупалися твори й таких спекулятивних авторів, як Микола Шигарін (1830–?), чиновник при київському генерал-губернаторстві, який писав про місцеві події та героїв.

Російський соціолог читання Абрам Рейтблат вважає, що основне місце в читанні освіченої частини російського суспільства у другій половині XIX ст. посідав товстий журнал [25, с. 38]. Його успішна видавнича хода розпочалася з середини 1830-х років. З того часу і до 1890-х років основна частина літературних і публіцистичних творів російських авторів спочатку друкувалася в журналах, а потім, за необхідності, – окремою книгою. Така практика знайшла відображення і в комплектувальній політиці: всі бібліотеки передплачували провідні російські товсті журнали різного ідеологічного спрямування. Читачі чатували на нові випуски журналів з черговим літературним твором. Особливою популярністю користувалися журнали ліберального, революційно-демократичного, навіть радикального спрямування – «Вестник Европы», «Отечественные записки», «Дело». Попит на «Русский вестник» пояснювався тим, що тут вперше друкувалося чимало творів провідних російських письменників. У житомирській бібліотеці наприкінці року розшивали окремі випуски, з них формували в окремі томи художні твори і замовляли для них палітурку [19, с. 19]. З появою окремих видань цих творів закупали і їх. Якщо з'являлося зібрання творів когось з авторів (наприклад, Ф. Достоєвського, О. Островського), то його теж намагалися закупити, оскільки окремі видання творів з часом зношувалися.

З огляду на кількість назв та якість наповнення бібліотечних фондів зарубіжна література розглядалася як додаткова. Комплектатори також намагалися сформувати ядро, але досить специфічне, надто вузьке. Якщо оцінювати його з точки зору світової культурної спадщини, то закордонна класика представлена слабо. Античну літературу ілюстрували лише кілька імен: Вергілій (70–19 рр. до н.е.), Гомер (VIII ст. до н. е.), Есхіл (525–456 рр. до н. е.). Імовірно, через тодішню практику вивчення класичних античних текстів у гімназіях вважалося, що подібною літературою мають комплектуватися бібліотеки навчальних закладів. Серед західноєвропейських імен письменників до XIX ст. в публічних книгозбірнях траплялися Аліг'єрі Данте (1265–1321), Мігель де Сервантес (1547–1616), Вільям Шекспір (1564–1616), Джон Мільтон (1608–1674), Жан-Жак Руссо (1712–1778), Олівер Голдсміт (1730–1774) тощо. А от літературний процес з кінця XVIII ст. відображений набагато краще завдяки творам Йоганна Гете (1749–1832), Генріха Гейне (1797–1856), Фрідріха Шиллера (1759–1805), Джорджа Байрона (1788–1824).

У комплектуванні зарубіжної літератури також простежується любов до романів. Присутність уже в перших каталогах багатьох творів таких авторів, як Вальтер Скотт (1771–1832), Фенімор Купер (1789–1851), Віктор Гюго (1802–1885), Жорж Санд (1804–1876), Александр Дюма (1807–1870), Вільям Теккерей (1811–1863), Чарльз Діккенс (1812–1870), абсолютно не дивує. Потім, у 1870-х роках, додалися імена письменників, які продовжували творити і отримували заслужену славу або переклади яких уперше з'явилися російською мовою, – Стендаля (1783–1842), Проспера Меріме (1803–1870), Вілкі Коллінза (1824–1889), Еміля Золя (1840–1902), у 1880-х – до них додався Гі де Мопассан (1850–1893). З покращенням стосунків з польською громадою у фондах осіли твори Елізи Ожешко (1841–1910), Генріка Сенкевича (1846–1916).

Прикметним є ставлення до творів Гаррієт Бічер-Стоу (1811–1896). Комплектатори не просто купували нові її твори, а й подавали в каталозі примітку, що авторка написала роман «Хатинка дядька Тома». До речі, такі саме примітки були в бібліографічних описах каталогів 1870-х років щодо перекладів за авторства Марка Вовчка, хоча в пізніших перевиданнях ці відомості зняли.

Разом з тим, тільки в київській бібліотеці виявлено Оноре де Бальзака (1799–1850) і тільки один твір. Здається, щодо бібліотечного життя цього автора на Правобережній Україні існувала якась негласна заборона, адже у приватних книгозбірнях його книги користувалися чималою популярністю. Не можна не вказати на відсутність творів літераторів, які вже були відомими у своїх країнах, але на теренах Правобережної України їх поки що ігнорували, наприклад, Шарлотту Бронте (1816–1855), Густава Флобера (1821–1880), братів Жуля (1830–1870) та Едмона (1822–1896) Гонкур, Альфонса Доде (1840–1897). Щоправда, серед

авторів можна зустріти й імена, про які сьогодні знають лише фахівці. От житомиряни, втім і кияни, зачитувалися творами Фрідріха Шпільгагена (1829–1911), маючи у фондах бібліотеки 1872 р. 9 назв його творів, а кам'янчани в 1885 р. – уже 19. А перший російський переклад його романів з'явився лише в 1866 р. Наприкінці 1860-х років російському читачеві стали відомими твори співавторів Еміля Еркман (1822–1899) та Александра Шатріана (1826–1890), і житомиряни на 1872 р. мали вже 4 їхні романи, те ж саме стосується романів англійського письменника Ентоні Троллопа (1815–1882) – 6 назв.

Простежується ще одна прикметна практика в комплектуванні фондів, зумовлена діями читачів. Члени розпорядчого комітету для покращення фінансового бюджету і приваблення читачів, догоджаючи їм, купували книги, що задовольняли наймасовіший попит. Ідеться про літературу, яка пізніше отримала визначення масової. Одним з перших таких авторів був Поль де Кок (1793–1871), автор фривольних, за тодішніми уявленнями, романів. Він отримав популярність ще в 1830-х роках, утім й у 1870-х продовжували друкуватися нові російські переклади його творів. У житомирській бібліотеці на 1872 р. було 14 назв його творів. Серед інших авторів пригодницьких романів житомирянам були доступні Густав Емар (1818–1883) – 7 назв, Ежен Сю (1804–1857) – 5, Поль Феваль (1816–1887) – 7, П'єр Понсон дю Террайль (1829–1871) – 6. Прикметно, що вже перший переклад російською мовою 1870 р. твору Еміля Габоріо (1832–1873), засновника жанру детектива, також був придбаний, як і твори засновника бульварного роману Ксав'є де Монтепена (1823–1902) [10]. З роками кількість згаданих авторів творів, за винятком Поля де Кока, тільки зростала. У 1885 р. в кам'янецькій бібліотеці П'єр Понсон-дю-Террайль був представлений 37 назвами, Густав Емар – 28, Ксав'є де Монтепен – 15 [15]. (Жодний російський автор не був так широко репрезентований). Тобто керівництво бібліотеки вимушено догоджало смакам читачів, активно закупаючи бульварну, як її тоді називали, літературу.

З появою зібрань творів популярних зарубіжних авторів, наприклад, Байрона, Дюма, Гейне, комплекатори також купували їх, але це робилося набагато рідше, оскільки й друком їх виходило менше. Поступово, із насиченням фонду творами певних авторів та, вочевидь, зниженням інтересу читачів, нові видання не закуповувалися. Так сталося, наприклад, наприкінці 1870-х років із книгами Дікенса, Скотта, Теккерея. Вочевидь комплектування зарубіжною літературою до більшої міри залежало від смаків самих читачів. Каталоги не демонструють прагнення комплекаторів відобразити літературний процес ані Європи в цілому, ані жодної країни окремо.

Відзначимо особливість кам'янецької бібліотеки, в каталозі якої 1885 р. вже був окремий розділ «Дитяча література», що охоплював народні казки, твори

популярних письменників Фенімора Купера, Вільгельма Гауфа (1802–1827), Ганса-Крістіана Андерсена (1805–1875), Майн Ріда (1818–1883), Жуля Верна (1828–1905). (До речі, всі романи Жуля Верна раніше систематизувалися в розділ «Географія».) Можна припустити, що коли розпорядчий комітет кам'янецької бібліотеки очолив Іван Міхневич, учитель російської мови та словесності в міській чоловічій гімназії, то й з'явився такий спеціалізований напрям комплектування.

Зі смертю імператора Олександра II (1818–1881) закінчилася епоха ліберальних реформ 1860–1870-х років. За нового правителя Олександра III змінився вектор подальшого розвитку країни, всі попередні реформи зазнали консервативних коректив. Контрреформа дійшла й до бібліотечної сфери. У 1884 р. діяльність публічних бібліотек була унормована «Правилами про публічні бібліотеки», зокрема міністр внутрішніх справ отримав право забороняти публічним бібліотекам мати певні книги. Відтоді чиновники Головного управління у справах друку тричі укладали «Алфавитный список произведений печати, запрещенных к обращению в публичных библиотеках и общественных читальнях», тобто книги, дозволені цензурою для вільного продажу у книгарнях, заборонялося використовувати для обслуговування в загальнодоступних бібліотеках. Ці списки з часом охопили понад 200 назв, серед яких переважали твори демократичного спрямування. Зокрема це були й окремі художні твори М. Чернишевського, М. Добролюбова, О. Герцена, Д. Писарева, Л. Толстого, М. Лєскова тощо. Із запровадженням такого ветоного каталогу з книжкового обігу кам'янецької бібліотеки забрали 793 видання [26, арк. 129, 133]. Вочевидь, серед них були не лише заборонені твори, – коло вилучення в місцевому виконанні було набагато ширшим і регламентувалося вже самими переляканими членами розпорядчого комітету. Про це свідчить і те, що з кам'янецької комерційної бібліотеки Григорія Стеняньського тоді ж тими ж поліцейськими було конфісковано лише 4 видання [26, арк. 129, 133]. З появою цензури публічних бібліотек внутрішнє відчуття самозбереження спрямувало комплектаторів у консервативний бік. Безцензурна ліберальна епоха діяльності цього типу бібліотек в Російській імперії закінчилася.

Наукова новизна. З'ясовано практику комплектування фондів художньої літератури до запровадження цензури публічних бібліотек, тобто до додаткової регламентації з боку держави, яка від 1884 р. почала обмежувати доступ читачів до легальних видань у загальнодоступних закладах. Окреслено фактори впливу на дії комплектаторів у ліберальний період діяльності цього типу книгозбірень. Розвінчано міфи про ігнорування запитів читачів, повну відсутність україномовних видань у фондах публічних книгозбірень, акцентовано на політичній невідзначеності ставлення до таких видань. Основна увага зосереджена на комплек-

таторах та репрезентації літературного процесу в бібліотечних фондах з урахуванням етнічного та суспільно-політичного запитів.

Висновки. На тактику комплектування найбільш затребуваного відділу публічних бібліотек – красного письменства – впливало кілька факторів. З технічної точки зору до його формування підійшли цілком раціонально: укомплектували зібраннями творів популярних авторів, за можливості повними, і урізноманітнили окремими виданнями менш затребуваних письменників. Тактику комплектування у змістовому розрізі визначали такі фактори: суто політичний (завдання русифікації місцевого населення як першооснова існування цього виду бібліотек; врахування змін у внутрішній політиці влади, зокрема зміна ставлення до окремих етнічних спільнот, громадських рухів), економічний (необхідність залучення якнайширшого кола читачів для покращення фінансового бюджету закладу; конкуренція з комерційними приватними бібліотеками) та культурний (бібліотека як засіб залучення до культури, поширення освіти). Попри просвітницьку риторичку про освітню та виховну функції бібліотек, економічний фактор змушував комплектаторів, з одного боку, ігнорувати літературну спадщину попередніх століть, а з іншого, купувати розважальне читиво для задоволення читачів. Відзначимо, що людський фактор не мав принципового значення для тактики комплектування. Постаті бібліотекарів та членів розпорядчих комітетів не вплинули на творення якихось особливих комплектувальних практик в окремій бібліотеці. Допоки держава не випрацювала чітких вимог до публічних бібліотек, комплектатори діяли як типові представники інтелігенції, що мають сприяти прогресу та співчувати поширенню знань. Це стосувалося навіть М. Юзефовича, монархістські та русофільські погляди якого добре відомі. Провінційні комплектатори другої половини 1860-х – початку 1880-х років: 1) добре знали і уважно стежили за літературним процесом та літературними новинками, намагалися якнайшвидше придбати останні; 2) до запровадження цензури бібліотечних фондів купували видання навіть революційно-демократичного характеру; 3) толерували розважальне читання, комплектуючи популярну літературу, яку пізніше назвуть масовою, – історичні та пригодницькі романи, детективи; 4) купували, попри Валуєвський циркуляр та Емський указ, цензурні україномовні твори українських двомовних письменників. Отже, щодо змістового наповнення бібліотечних фондів члени комітетів діяли в заданих ззовні рамках, трактуючи їх доволі широко. У змістовій частині до деякої міри враховувалася специфіка регіональних інтересів, хоча в мовній практично ігнорувалася. В основі тактики комплектування творів красного письменства був персонологічний підхід.

Підсумовуючи комплектування публічних бібліотек 1866–1884 рр., можна вважати, що свою основну функцію залучення читачів до російського інформаційного та культурного простору ці заклади виконали. «За розмаїттям наявних

в бібліотеці книг і передплатних продовжуваних видань, журналів і газет не можна не визнати за нею (житомирською книгозбірнею. – Т. К.) величезного впливу, зробленого за 25-річний період її існування, на обрусіння міста, в якому до заснування її панувала єдина польська література», – наголошувалося у друкованому огляді Волинської губернії 1891 р. щодо місцевої бібліотеки [27, с. 360]. Попри цензурні обмеження публічні бібліотеки залишалися для наступних поколінь молоді чи не єдиним промінчиком лібералізму у провінційному середовищі. Їхні фонди втягували молодь у російський простір народницько-демократичних настроїв, незалежно від етнічного походження читачів.

Список використаних джерел

1. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский: исторический очерк. Киев, 1895. VIII, 247 с.
2. Міщук С., Приймак І. Житомирська публічна бібліотека: заснування та історія становлення (за матеріалами часопису «Волинские губернские ведомости») // Бібліотечний вісник. 2016. № 4. С. 32–36.
3. Приймак І. М. Книжковий фонд та читачі Житомирської публічної бібліотеки (1866–1910 рр.) // Рукописна та книжкова спадщина України. 2014. Вип. 18. С. 267–277.
4. Приймак І. Житомирська публічна бібліотека: історія створення // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2013. Вип. 35. С. 567–571.
5. Айвазян О., Прокопчук В. Бібліотеки Поділля (друга половина XIX – початок XX ст.). Кам'янець-Подільський, 2016. 256 с.
6. Малий В. В., Комарницький О. Б. Кам'янець-Подільська російська публічна бібліотека (1866–1890 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Кам'янець-Подільський, 2004. Т. 4. С. 171–182.
7. Гапченко П. Б., Зворський С. Л., Любаренко Л. М., Мастипан О. О. Літопис Національної парламентської бібліотеки України. Ч. 1: 1866 – лютий 1917 р. Київ, 1996. 137 с.
8. Волинець А. А. Становлення та розвиток мережі публічних бібліотек України (XIX – початок XX століття) : дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1998. 199 с.
9. Соколов В. Особливості еволюції публічних бібліотек у губернських містах в Україні у XIX – на початку XX ст. // Бібліотечний вісник. 2019. № 3. С. 13–24. doi: <https://doi.org/10.15407/bv2019.03.013>
10. Систематический каталог книгам Житомирской русской публичной библиотеки, составлен в 1869 г., с приложением Первого дополнения к каталогу и азбучного указателя имен авторов. Житомир, 1870. 120 с.
11. Второе дополнение к Систематическому каталогу книг Житомирской русской публичной библиотеки, с приложением азбучного указателя имен авторов, составлено в 1872 году. Житомир, 1872. 44 с.

12. Третье дополнение к Систематическому каталогу книг Житомирской русской публичной библиотеки, с приложением азбучного указателя имен авторов и сочинениям. Житомир, 1879. 101 с.
13. Каталог книг и периодических изданий Каменец-Подольской русской публичной библиотеки. Каменец-Подольск, 1877. 72 с.
14. Каталог книг и периодических изданий Каменец-Подольской русской публичной библиотеки. Каменец-Подольск, 1882. III, 117, 46 с.
15. Каталог книг и периодических изданий Каменец-Подольской русской публичной библиотеки. Каменец-Подольск, 1885. 148 с.
16. Каталог книг Киевской русской публичной библиотеки. Киев, 1870. 76 с.
17. Каталог Киевской городской публичной библиотеки, 1866–1903 гг. Киев, 1904. III, 1074, IV с.
18. Боцяновский В. Публичная библиотека в Житомире: (по поводу ее 25-летия) // Киевская старина. 1891. Т. 34, август. С. 254–283.
19. Рудченко И. Я. Десять лет Житомирской русской публичной библиотеки: 1866–1876. Житомир, 1876. 55 с.
20. Михалевич И. К. Двадцатипятилетие Каменец-Подольской публичной русской библиотеки. Каменец-Подольск, 1891. 54 с.
21. Хоптяр Ю. А. Розвиток бібліотечної справи в Подільській губернії (70-ті рр. XIX – початку XX ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2001. Т. 5 (7). С. 310–317.
22. Каталог книг и периодических изданий Каменец-Подольской русской публичной библиотеки. Каменец-Подольск, 1893. 222 с.
23. Хронологическо-систематический каталог книгам Житомирской русской публичной библиотеки : сост. в 1884 и 1885 гг. Житомир, 1886. [2], IV, 435 с.
24. Лісевич І. Т. У затінку двоголового орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.). Київ, 1993. 86 с.
25. Рейтблат А. От Бовы к Бальмонту и другие работы по исторической социологии русской литературы. Москва : Новое лит. обозрение, 2009. 448 с.
26. Державний архів Хмельницької області. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 6083. 206 арк.
27. Цит. за: Прищепя О. П. «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.). Рівне, 2019. 688 с.

Tetiana Karoyeva,

*Doctor of Historical Sciences (Dr. habil. in History), Associate Professor,
Professor of the Department of History and Culture of Ukraine,
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
(Vinnytsia, Ukraine)*

ORCID: 0000-0001-5012-9513

e-mail: urasim@i.ua

Tactics of books acquisition for public libraries of Right-Bank Ukraine before introduction of library censorship (1866–1884)

The purpose of the research was to clear out the practice of books acquisition for public libraries of the Right-Bank Ukraine used by acquisition officers within the period when the state library policy was freely interpreted by them prior to introduction of censorship restrictions. **Methodology.** Catalogues of those public libraries were the basis of the research source base. **Scientific novelty.** Political, economical and cultural factors affected the tactics of books acquisition for public libraries have been clarified. The political factors include the task of russification of the local population that was the basis of public libraries existence; as well as taking into account changes in the domestic policy of the Russian Empire including changes in attitude towards certain ethnic communities and social movements. The economical factors include competition with commercial private libraries and the need of attracting the widest possible readership to improve the financial budget of libraries. The cultural factors include the functions performed by libraries as the means of imparting culture and dissemination of education. The influence exerted by the mentioned factors on technical and content aspects of tactics of books acquisition has been outlined. The practice of acquisition of fiction books for library stocks prior to introduction of censorship of public libraries has been clarified. Several myths have been debunked including those about disregard of readers' requests and lack of Ukrainian-language publications in the library stocks. The attention is mainly paid to acquisition officers and the representation of the literary process in library stocks taking into account ethnic and socio-political needs. **Conclusions.** Public libraries of the Right-Bank Ukraine have fulfilled their main function of involvement of readers in Russian cultural and informational space even prior to introduction of library stocks censorship. Until the time when the state had developed clear requirements related to public libraries, acquisition officers acted as typical representatives of the intelligentsia, who should promote progress and sympathize with the dissemination of knowledge. Nevertheless, despite the enlightening rhetoric about the educational function of libraries, the economic factor forced acquisition officers to follow the tastes of readers acquiring entertaining reading matter.

Key words: public library, library stocks, acquisition, censorship, russification, Right-Bank Ukraine.

*Стаття підготовлена 2 листопада 2020 року;
подана до друку 11 листопада 2020 року.*

Сергій Харитонович Литвин,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри гуманітарних дисциплін,
Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0003-0010-2675
e-mail: serlytvyn@ukr.net

ТВОРЧА СПАДЩИНА ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В ЖИТТІ ТА ДІЯЛЬНОСТІ СИМОНА ПЕТЛЮРИ

Мета статті. Висвітлити одну із рис багатогранної постаті Голови Директорії та Головного отамана військ Української Народної Республіки Симона Петлюри як палкого шевченкознавця, великого шанувальника і популяризатора творчої спадщини Тараса Шевченка, показати його внесок у справу збереження й упорядкування могили Кобзаря та заснування музейно-меморіального комплексу Тарасова могила в Каневі – місця останнього спочинку генія і пророка українського народу, а також актуалізувати проблему перепоховання праху Симона Петлюри на Чернечій горі. **Методологія дослідження** полягає у використанні сукупності методів: діалектичного, аналітичного, історичного, біографічного, порівняльного. Зазначені методологічні підходи дали змогу показати Симона Петлюру як шевченкознавця та його роль як співтворця Шевченківського національного заповідника. **Наукова новизна** полягає в тому, що автору вдалося розширити уявлення про Симона Петлюру як шевченкознавця, палкого шанувальника і популяризатора творчої спадщини Кобзаря, виокремити актуальну проблематику його ролі в заснуванні Шевченківського заповідника в Каневі, а також актуалізувати питання повернення праху Симона Петлюри, який загинув та похований на чужині, на кладовищі Монпарнас у Парижі, на рідну землю, в Україну. **Висновки.** Симон Петлюра високо оцінював творчу спадщину Тараса Шевченка, з великим пієтетом відгукувався про його геній і талант. У публіцистиці, в доповідях і виступах С. Петлюри простежується безмежне вшанування творчості Тараса Шевченка. Ініціюючи та беручи активну участь у заходах на пошану пам'яті Кобзаря, він зробив неоціненний внесок у справу збереження й упорядкування могили Кобзаря та створення національної святині – музейно-меморіального комплексу Тарасова могила на Чернечій горі в Каневі. Так Чернеча гора поєднала долі двох славетних синів України: національного пророка Тараса Шевченка і національного героя Симона Петлюри.

Ключові слова: Тарас Шевченко, Симон Петлюра, Чернеча гора, Тарасова могила.

Актуальність теми. Великий син українського народу, ім'я якого, на жаль, і досі несправедливо залишається маловідомим для значної частини української

спільноти, видатний державотворець, державний та громадсько-політичний діяч, незламний лідер Української революції 1917–1921 років, Голова Директорії та Головний отаман військ УНР Симон Петлюра був палким шевченкознавцем, шанувальником і популяризатором творчості Шевченка. Він зробив значний внесок у справу збереження й упорядкування могили Кобзаря та створення музейно-меморіального комплексу Тарасова могила в Каневі, де прах Тараса Шевченка 22 травня 1861 року було перепоховано на Чернечій горі.

Сам же Симон Петлюра, який багато опікувався питаннями впорядкування Тарасової могили, загинув і похований на чужині, і прах його потребує повернення на рідну землю. Нині все більшого поширення набуває думка про перепоховання праху Симона Петлюри на Чернечій горі. Саме ця обставина спонукала до написання даної статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Порушена у статті проблема знайшла певне відображення в українській історіографії. Так, у своїх спогадах сучасники Симона Петлюри М. Ковалевський [3], В. Королів-Старий [1, с. 177–178], В. Сікевич [9] відзначали вплив Шевченка на формування світогляду Петлюри, високе поцінування ним творчості Кобзаря. Збірники статей, листів та документів [1; 5; 6; 7; 8] містять публіцистичні праці Симона Петлюри з високою оцінкою творчої спадщини Шевченка. Про внесок Петлюри у справу впорядкування, збереження могили та започаткування музейно-меморіального комплексу Тарасова могила, а також пропозиції щодо перепоховання праху Симона Петлюри на Чернечій горі йдеться в дослідженнях провідного наукового співробітника Шевченківського національного заповідника З. Тарахан-Берези [10; 11] та А. Чернової [13]. Ці питання розглядаються на традиційних наукових конференціях, що їх організовує і проводить Шевченківський національний заповідник разом із низкою навчальних закладів та наукових установ.

Метою статті є висвітлення однієї з рис багатогранної постаті Голови Директорії та Головного отамана військ УНР Симона Петлюри як палкого шевченкознавця, великого шанувальника і популяризатора творчої спадщини Тараса Шевченка, показ його внеску у справу збереження й упорядкування могили Кобзаря та заснування музейно-меморіального комплексу Тарасова могила в Каневі, а також актуалізація проблеми перепоховання праху Симона Петлюри на Чернечій горі.

Виклад основного матеріалу. Симон Петлюра народився в м. Полтаві 22 травня 1879 року, тобто саме в день перепоховання Тараса Шевченка на Чернечій горі. Тарас Шевченко мав великий вплив на формування особистості та світогляду Симона Петлюри. У будинку батьків разом з іконою на чільному місці було розміщено портрет Тараса Шевченка. У родині щорічно відзначалися шевченківські дні.

Генерал армії УНР В. Сікевич у «Сторінках із записної книжки» згадував про розмову з С. Петлюрою, який ділився своїми спогадами про навчання в семінарії і вплив Шевченка на його свідомість: «... старші хлопці приносили з дому різнорідну літературу, яку ми крадькома читали; тут же був і свій політичний гурток під назвою "РУП", де нам давали читати Кобзаря, твори Франка, Драгоманова і інші. Начитавшись цих творів, у мене відкрились очі і я пізнав хто я є, чия дитина, до якої нації належу. Це вказало мені ясний шлях куди мені прямувати» [9, с. 6].

1902 року, за часів перебування на Кубані, Симон Петлюра в «Кубанських обласних відомостях» надрукував статтю про встановлення в Краснодарі бюстів Тараса Шевченка [13]. Він був не тільки палким шевченкознавцем і шанувальником творчості Тараса Шевченка, а й усе своє життя зв'язав із заповідями Великого Кобзаря, і не буде перебільшенням сказати, що Симон Петлюра жив з іменем Тараса Шевченка в серці. Будучи талановитим журналістом, публіцистом, редактором, видавцем, літературним критиком, театрознавцем, Симон Петлюра глибоко знав минувшину і національні традиції, шанував діячів вітчизняної літератури, культури і мистецтва.

Ще від 1903 року він співпрацював із часописом «Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка» у Львові. На початку 1907 року Симон Петлюра обіймав посаду відповідального секретаря редакції газети «Рада», а згодом працював у щотижневій газеті «Слово», де надрукував низку цікавих розвідок, присвячених українським діячам культури. Червоною ниткою через усе життя та публіцистичну діяльність Симона Петлюри проходила творчість великого Кобзаря, до спадщини якого він ставився з особливим пієтетом. Так, у журналі «Україна» у вересні 1907 року він опублікував статтю «Пам'яті Івана Тобілевича (Карпенка-Карого)», в якій, зокрема, писав: «Те, що ми маємо справді цінного в сфері чистої поезії – належить тільки Шевченкові, в сфері музики – Лисенкові, в сфері драми – Старицькому і Карпенку-Карому» [6, с. 18].

У статті «До ювілею М. К. Заньковецької» (1907 р.) Симон Петлюра, геніально висвітливши талант великої актриси як явище в українському театральному житті, проводить певну аналогію між Заньковецькою і «таким національним генієм-поетом, як Шевченко. Як цей останній був, є і на довгі часи залишиться поетичним виразником нашого національного страждання, співцем історичних мук нашого народу, то таким самим геніальним виразником національного горя нашого і в його минулому, і в сьогочасному є Заньковецька на сцені» [5, с. 98–99].

1908 року С. Петлюра знову звертається до постаті Великого Кобзаря з приводу 47-х роковин смерті поета, опублікувавши в газеті «Слово» статтю «Вчіть-ся у Шевченка», в якій пише: «... перед очима вирисовується похмура, але лагідна постать геніального мужика-поета, а в пам'яті воскресають величні твори Шевченкової поетичної фантазії, наскрізь пройняті духом протесту, духом борні,

ідеєю радісного страждання за щастя всіх поневолених страждальців землі. Коли читаєш Шевченка, серце обливається кров'ю і стискається од болю за горе людське, – але разом з тим чується, як в те серце наливається горюча маса активного бажання знищити те горе, вирвати з ґрунту і з коріння ті терна, які ранять нам душі і не дають можливості втішатися щастям життя» [6, с. 71–72].

Через цензурні та адміністративні утиски Петлюра восени 1908 року був змушений виїхати до Петербурга, де невдовзі, як стверджують дослідники, став відомим журналістом і літератором, завоював авторитет як розумний і розважливий політик. Цю тезу підтверджує факт його блискучого публічного виступу з-поміж трьох промовців на вечорі з нагоди 50-річчя від дня смерті Тараса Шевченка в залі Купецького зібрання перед кращими мистецькими силами Петербурга [12].

Переїхавши 1911 року до Москви, Петлюра з січня 1912 року працює редактором журналу «Украинская жизнь». У науково-публіцистичних розвідках, які він регулярно публікував у журналі і які донині становлять велику цінність, автор дописів характеризує творчість видатних українських письменників, талановитих діячів нашої самобутньої культури та неодноразово звертається до постаті Шевченка.

Симон Петлюра постійно брав участь у заходах із ушанування пам'яті Тараса Шевченка. М. Ковалевський у своїх спогадах «При джерелах боротьби» згадує його блискучий виступ в 1912 році, присвячений творчості Шевченка, в московському українському музично-драматичному клубі «Кобзар» [3, с. 131]. Того ж року зусиллями «Комітету з організації вшанування пам'яті Шевченка в Москві» було видано «Збірник, присвячений пам'яті Тараса Григоровича Шевченка». Симон Петлюра в березні 1912 року опублікував рецензію на цей збірник. Автор звертає увагу на «художньо витриману в українському тоні і стилі ... програму вшанування ... красу і привабливість того образу, що його відтворили промови і доповіді, присвячені великому народному поетові». Петлюра висловлював впевненість, що випуск цього збірника стане «запорукою успіху його на книжковому ринку, тим більше, що цьому сприяє і симпатична мета видання, чистий збір з якого буде переданий до фонду будови пам'ятника Шевченкові у Києві» [13].

У статті «До драми Шевченкового життя» (з нагоди 51-ї річниці смерті), що була надрукована в журналі «Украинская жизнь» у лютому 1912 року, Симон Петлюра характеризує Шевченка як «геніального виразника сподівань і таємних ідеалів рідного йому народу» [6, с. 79]. Автор публікації ставить питання і сам дає на нього відповідь: «Що дав українському суспільству його геніальний поет і що взяв він від суспільства? Відповіддю на це питання є національне відродження українського народу, вісником, співцем, поетичним виразником і покутною жертвою якого був Шевченко. З ним українське суспільство пов'язане, його він зміцнив, виправдав і вивів на широкі, відкриті і правильні шляхи. Він – україн-

ський поет, неперевершений донині, але який перевершив усіх своїх попередників. ... Із Шевченком пов'язана уся новіша українська література ... і шевченківський первень у цій літературі позначить початок руху протесту в ім'я свободи й відродження людини» [6, с. 80–81]. На другу частину питання Симон Петлюра відповідає словами М. Славінського, одного з перекладачів «Кобзаря» на російську мову: «Усе, що свідомо чи несвідомо жило і ховалося в народньому почутті, все, що плакало, раділо й стогнало у серці народньому, – усе злилося в поезії Шевченка в один акорд, палкий, сумний, приголомшливий. Шевченко все одержав від народу і все віддав народові, повернув проясненим, перетвореним у вогнищі думки, почувань та страждання» [6, с. 81].

Водночас Петлюра першим із дослідників творчості Кобзаря звертає увагу на самотність Шевченка не лише як людини, а й як творця, і висловлює сподівання, що «майбутній біограф Шевченка, спиняючись на драматичних моментах у житті поета, насвітлить і з любов'ю розкриє одне із найболючіших, довготривалих його переживань ... що ще глибше пояснить нам зміст пережитої ним драми, й додасть до неї щось нове, що ще більше зміцнить наше почуття любові до геніального співця України, який, хоч давно вже від нас відійшов, ще довго житиме і серед нас, і серед тих поколінь, що прийдуть нам на зміну» [6, с. 85].

Ще більш глибоку оцінку Тарасові Шевченку Петлюра дає 1913 року у статті «Франко – поет національної честі», в якій беззастережно зазначає, що «після Шевченка долю поета-проводиря національного ідеалу українського народу перейняв Іван Франко, і це високе покликання гідно і з честю виконав» [8, с. 172]. Петлюра порівнює творчий доробок обох видатних поетів: «Якщо у Шевченка була глибока віра в не зужитковані сили рідного народу, в те, що історія його хоч наче й перервана, все ж іще не закінчена і скаже своє слово; якщо Шевченко був сильний як політичний висловник рідного народу, саме цією захоплюючою вірою, то у Франковій поезії ми бачимо перехід віри у певність, у переконаність у тому, в що вірило попереднє покоління. Тоді Франко, як і його попередник Шевченко, вважає себе дитям свого народу, сином своєї згорьованої України» [8, с. 173]. Обох їх, твердить Петлюра, хвилювали одні й ті самі проблеми: «За що боролись ми з ляхами? / За що ж ми різались з ордами? / За що скородили спісами / Московські ребра? – запитує Тарас Шевченко в “братів незрячих”. Франко із докором і болем: Чи мало ще в путах ми стогнали? Мало ще самі себе ми жерли? Чи ще мало нас у ликах гнали? Чи ще мало ми одинцем мерли? – звертається до “раси”, і водночас запевняє, що треба “розповідати і пробуджувати сором у нащадків, якщо у них зосталась ще хоч крапля незіпсованої крові”» [8, с. 175].

У програмній статті «До практичних завдань українства», надрукованої в «Украинской жизни» 1914 року, Петлюра наголошував: «Досвід організації звернень до міських дум деяких міст України, щоб вони взяли на себе ініціативу у

справі ювілейних ушанувань пам'яті Шевченка, може служити показником успіху такого роду починань ... Ювілейні Шевченківські дні можуть послужити чудовим стимулом ... до перевірки тих шляхів, що ними проходило українське життя і для шукання нових способів національно-громадської роботи» [6, с. 139].

У період Української революції, перебуваючи на посаді голови Київського губернського земства, Симон Петлюра звернувся до «всього громадянства Канівської землі, де заховане на Чернечій горі вічно живе серце народу», із закликом упорядкувати могилу Тараса Шевченка і сам доклав значних зусиль до розбудови національної святині.

Внесок Петлюри у вирішення майбутньої долі Шевченкової могили воістину епохальний. Він особисто працював над підготовкою документа «Про впорядкування могили Т. Г. Шевченка». Ним на Київську та Канівську повітові народні управи було покладено завдання належного впорядкування і постійної турботи про Чернечу гору та про могилу Шевченка. Саме він уперше на повний голос заявив про те, що Кобзарєвою могилою опікуватиметься віднині незалежна Українська держава. Вона брала на себе зобов'язання «вжити всіх заходів для її опорядження і дальшої охорони, не спиняючись перед великими на те видатками» [10]. Цей план облаштування Чернечої гори, який обіймав 269 аркушів тексту, був тривалий час засекреченим і зберігався у спецфондах Київського обласного архіву як «Справа № 232. Київська губернська народна управа 1917–1919 років» [11].

Отже, Симон Петлюра першим із представників влади порушив питання про надання державного статусу могилі Тараса Шевченка в Каневі. Проте той факт, що саме завдяки Симону Петлюрі Чернеча гора набула державного статусу, донедавна залишався маловідомим. Як стверджує дослідниця історії Тарасової могили, шевченкознавець зі світовим ім'ям Зінаїда Тарахан-Береза, «для Симона Петлюри могила у Каневі була завжди Святиною, а той, хто навіки спочив у ній, – Учителем і Батьком. Тому, виявляючи турботу про могилу, він виконував свій синівський обов'язок» [11].

Головою Київської губернської управи та Всеукраїнського союзу земств Симон Петлюра був недовго – лише від 6 квітня по 12 липня 1918 року (дня його арешту), але навіть за такий короткий час він встиг зробити надзвичайно багато у справі порятунку Тарасової гори, передусім від руйнування.

Уповноваженим губернської управи по догляду за національною святиною Симон Петлюра призначив українського патріота, громадського діяча, видавця, письменника і перекладача Василя Короліва-Старого. Спільно з ним Симон Петлюра вніс до Центральної Ради законопроект про національну святиню з пропозиціями визнати могилу Шевченка та територію в радіусі п'яти верст, взявши за центр хрест, національною власністю.

За ініціативи Симона Петлюри була створена державна комісія для опікування за Тарасовою могилою. Комісія тричі виїжджала до Канева: вперше 21 квітня 1918 року для обстеження і визначення першочергових робіт по збереженню національної святині. Через тиждень Петлюра очолив ще одну поїздку до Канева. А вже через кілька днів розпочалися роботи щодо заліснення ярів та круч. Ставилося завдання зміцнити Чернечу гору, щоб запобігти її руйнуванню.

Оперативно впорядкували хату біля могили та відкрили в ній скромний музей, Шевченкову бібліотеку та кабінет для роботи художників і письменників, поставили під горою книжковий кіоск, а на Грушках, біля лісу, мали розташувати кілька переносних будиночків на 40–50 кімнат для творчого відпочинку представників української інтелігенції. Розпочалося також упорядкування плавучого готелю для туристів під назвою «Чайка». І це був лише початок великої справи. Члени комісії клопоталися навіть про організацію на могилі почесної варти січових стрільців.

Симон Петлюра все зробив для того, щоб у найкоротший час прокласти добротну дорогу-шосе понад Дніпром та на Чернечу гору. А щоб дати можливість людям масово приїздити до Канева на прощу, він іменем народної управи звернувся до керівника Пароплавного товариства в Києві з проханням, аби всі рейсові пароплави зупинялися коло могили Шевченка, для чого облаштувати під Чернечою горою окрему пристань, а також організувати спеціальний щотижневий рейс: «Київ – Могила».

На жаль, тодішні обставини унеможливили здійснення планів Симона Петлюри повною мірою, не дозволивши завершити розпочатої ним справи. Та прихід до влади Павла Скоропадського не зупинив діяльності Петлюри в цьому напрямі. На поданий ним законопроект гетьманський уряд 10 червня 1918 року ухвалив закон про визнання могили Т. Г. Шевченка національною власністю, а 26 липня 1918 року урядом було асигновано 51 535 карбованців на укріплення місцевості біля могили Кобзаря [2].

Невдовзі на зміну Гетьманщині прийшла Директорія. Та навіть у найскладніших воєнних ситуаціях Симон Петлюра ніколи не забував про всеукраїнську святиню. Так, у січні 1919 року постановою Директорії було виділено 5 млн крб на облаштування могили Тараса Шевченка [2]. Поразка Української революції унеможливила подальшу реалізацію планів Симона Петлюри. На жаль, і до сьогодні його мрії щодо облаштування Чернечої гори ще не сповна втілені в життя.

Симон Петлюра не тільки краще за багатьох інших усвідомлював глибоку суть пророчих слів Шевченка «Встане Україна!», а й поклав своє життя, щоб цей імператив воскресив вимріяну в серцях легенду щодо збройної боротьби за волю. Словами Великого Кобзаря він закликав українців приєднуватися до боротьби з більшовиками за волю України. Підтвердженням цього є чимало

фактів. Так, «Робітнича газета» свого часу видрукувала текст вітання Головного отамана Петлюри до підлеглих військ із нагоди Великодня 20 квітня 1919 року, коли він виступав у м. Шепетівка та цитував Тараса Шевченка, зокрема рядки з поеми «Гайдамаки» [4].

Перебуваючи на еміграції в Польщі, Симон Петлюра взяв участь у Шевченківському святі, яке відбулося 9 березня 1921 року в місті Тарнові, де виступив з доповіддю і відзначив, зокрема: «Шевченко був геніальний поет. Поет робить тим, що він говорить. Слово поета є діло його. І те слово – діло поета Шевченка, поета з ласки Божої, поета, про якого можна сказати словами Гете, що він ударив по струнам не тільки нашого народу, – бо Шевченко належить не тільки нам, – з невідомою незнаючою до сього часу силою, зробило величезне діло для нашого народу. Він розкрив в своїх творах багатство душі нашого народу. Він виспівав нашу многотраждальну історичну долю. В перлах поезії, наповненій глибоким змістом, прекрасній по своїй формі, незабутній по його заповітам, Шевченко розкрив грані нашої національної душі і тим самим показав перш усього нам самим, а далі й цілому світу, ті великі сили, які крив в собі наш народ ...

Якщо ми будемо прив'язувати ім'я Шевченка до якоїсь партії, до якогось певного світогляду, ми не будемо поважати і розуміти діла та творчости нашого генія. Нашому генію в партіях буде вузько і тісно. Геній не знає границь. Ви знаєте проби всіх поетів на світі, приклади прив'язання поетів до певної партії, до певної партійної роботи, завжди кінчались для поетів і для геніїв катастрофічно: геній виходив з партії, генію було тісно ...

Український нарід нині виходить в муках і стражданнях на арену активної історії. Перед ним зоріє зоря нового життя. Ми, що працюємо для того, що являємось виразниками Його волі, ми повинні кожен в своїй щоденній діяльності брати приклад, брати зразок з того діла, з того життя, яке залишив нам після себе Шевченко» [7, с. 396–398].

Коли більшовицький убивця випустив у Симона Петлюру в центрі Парижа 7 куль, йому було лише 47 років. Саме в цьому віці помер і Тарас Шевченко. Можливо, не випадково доля відвела їм всього по 47 років життя, такого насиченого і яскравого.

Шевченко став пророком для всього українського народу, символом боротьби за волю, а Петлюра, фактично, став для десятків поколінь українців символом незламності духу, відновлення Української Народної Республіки.

Одне з найвідоміших європейських міст – Париж – також певним чином поєднало постаті Петлюри і Шевченка. Так, сквер імені Шевченка та пам'ятник Кобзареві в Парижі знаходяться поблизу храму Святого Володимира, в якому відспівували Петлюру. Символами їхнього єднання є два українські наукові центри – Наукове товариство імені Тараса Шевченка в Європі (Сарсель) і Українсь-

ка Бібліотека імені Симона Петлюри. Українці Парижа, відзначаючи державні свята, традиційно вшановують пам'ять Шевченка і Петлюри покладанням квітів до пам'ятника Кобзареві та на могилу Симона Петлюри.

Є й ще один аргумент на підтвердження думки щодо спільності й пов'язаності доль Шевченка і Петлюри: 1989 року в Полтаві вперше відзначали 110-річчя від дня народження Симона Петлюри. Незважаючи на заборону цього заходу з боку влади, люди прийшли до пам'ятника Шевченку, простояли там цілий день, і зрештою відбулося вшанування Петлюри саме тут, біля пам'ятника Шевченкові. Працівники міліції та КДБ, яких було більше, ніж учасників зібрання, не змогли цьому перешкодити, бо люди були одностайними і міліція навіть не насмілилася відібрати жовто-блакитний прапор, який привезла львів'янка та передала полтавчанці, яка міцно тримала його [13].

Симон Петлюра знайшов свій останній спочинок на кладовищі Монпарнас у Парижі. Будучи ще відносно молодим, він не говорив тоді ні про свою смерть, ні про поховання. Щоправда, до цієї теми його спонукала звернутися Шевченкова могила під час одного з його приїздів на Чернечу–Тарасову гору в 1918 році.

Василь Королів–Старий згадував: «Якось, під час нашого перебування на Шевченковій Могилі, тоді, коли йшла мова про її впорядкування, підходячи до Чернечої гори, Симон Васильович сказав приблизно такі слова: «Мала втіха бути мертвим, а все ж таки, коли говорити про те, де було б добре лежати мертвим костям, – то тільки тут. Не там, рядом із Тарасом, а хоча б от тут, у нього під ногами! – й він показав рукою на підшву гори, біля першої площинки деревляних сходів. Мені здається, що я міг би точно вказати ту точку, на яку він направив свій палець...».

І далі вірний соратник Симона Петлюри зауважив: «Не була то передсмертна воля, але ж тільки випадково принагідно висловлене побажання. А все ж таки, хто знає, чи не варто було б нам і справді утворити на Чернечій горі своє українське Вестмінстерське Абатство, куди б ходили на прощу наші покоління набіратись, як з вічного джерела, високих думок та глибокого чуття до своєї Батьківщини!?» [1, с. 188].

З давніх-давен Чернеча гора була пов'язана з українським козацтвом. Зінаїда Тарахан-Берега дослідила, що біля її «підшви» діяли два козацькі монастирі: один – з південного боку гори, інший – в Монастирку, із західного її боку. Саме тут доживали віку старі або скалічені в нескінченних війнах запорозькі козаки. Тут вони усамітнювалися та просили в Бога прощення за свої гріхи, а для рідного краю – кращої долі та волі. «Поряд із цим славетним козацтвом піднімається і постать Оберега Української нації та Шевченкової Могилі – Симона Петлюри, котрий бажав, щоб саме ця земля прийняла його до себе

після смерті, – говорить Зінаїда Тарахан-Бережа. – Я переконана, що рано чи пізно цей заповіт Великого Українця буде виконано» [11].

Наукова новизна полягає в тому, що авторові вдалося розширити уявлення про Симона Петлюру як шевченкознавця, палкого шанувальника і популяризатора творчої спадщини Кобзаря, виокремити актуальну проблематику його ролі в заснуванні Шевченківського заповідника в Каневі та актуалізувати питання повернення праху Симона Петлюри на рідну землю, в Україну.

Висновки. Симон Петлюра був палким шевченкознавцем, великим шанувальником і популяризатором творчості Тараса Шевченка. У своїй публіцистиці, в доповідях і виступах він високо оцінював його творчу спадщину, з великим пієтетом відгукувався про його геній і талант, ініціював та брав участь у заходах із ушанування пам'яті Кобзаря. Петлюра зробив неоціненний внесок у справу збереження й упорядкування могили Кобзаря та створення національної святині – музейно-меморіального комплексу Тарасова могила на Чернечій горі в Каневі. Так Чернеча гора поєднала долі двох славетних синів України – національного пророка Тараса Шевченка і національного героя Симона Петлюри. Думка про перепоховання праху Симона Петлюри на Чернечій горі давно набула поширення в українському суспільстві й нині, за часів державної незалежності, з огляду на необхідність повернення його праху на рідну землю, є цілком реалістичною. Своїм життям і чином Симон Петлюра заслужив на честь бути перепохованим поблизу могили Тараса Шевченка.

Список використаних джерел

1. Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). Київ : МП «Фенікс», 1992. 240 с.
2. Зелененко Л. Повернення українського державника. Прах Симона Петлюри пропонують перевезти з Парижа до Канева // Природа і суспільство, газета. Травень 2018 р. URL: [Ekoinform.com.ua|?p=6113](http://Ekoinform.com.ua/?p=6113)
3. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. Ін-сбрук, 1960. 711 с.
4. Робітнича газета. № 473. Четвер, 24 квітня 1919 р.
5. Симон Петлюра. Вибрані твори та документи / укл. Л. В. Голота. Київ : Довіра, 1994. 271 с.
6. Симон Петлюра. Статті / упоряд. та автор передм. О. Климчук. Київ : Дніпро, 1993. 341 с.
7. Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Т. III / упоряд. В. Сергійчик. Київ : Вид-во імені Олени Теліги, 1999. 616 с.
8. Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Нью-Йорк : УВАН у США, 1956. 480 с.
9. Сікевич В. Сторінки із записної книжки. Едмонтон, 1949. Т. 6. 76 с.
10. Тарахан-Бережа З. П. Тарас Шевченко. Святиня і сучасна Україна. Київ : Прогрес, 2001.

11. Тарахан-Берега З. Святина. Науково-історичний літопис Тарасової гори. Київ : «Родовід», 2001.
12. Ткачук А. Симон Петлюра: політичний портрет // Київська старовина. 1993. Ч. 6.
13. Чернов А. Святина в Каневі, святина в душі // Слово Просвіти. 7 березня 2013 р.

Serhii Lytvyn,

Doctor of Historical Sciences (Dr. habil. in History), Professor,

Head of the Department of the Humanities,

National Academy of Culture and Arts Management

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0003-0010-2675

e-mail: serlytvyn@ukr.net

Creative heritage of Taras Shevchenko in life and activity of Symon Petliura

Purpose of the article is to highlight one of the features of many-sided personality of the Head of the Directorate and the Chief Ataman of the troops of Ukrainian People's Republic Symon Petliura as a passionate expert of Taras Shevchenko's works, a great admirer and popularizer of creative legacy of Taras Shevchenko; to show his contribution into the process of preservation and arrangement of Kobzar's grave and foundation of the Museum-Memorial Complex Taras Hill in Kaniv, where the national genius and the prophet Taras Shevchenko after long wandering returned to Ukraine in a coffin and on May 22, 1861 was re-buried there; to make actual the problem of reburial of Symon Petliura's remains on the Chernecha Hill. **Methodology** of the article consists of combination of methods: dialectical, analytical, historical, biographical and comparative one. Abovementioned methodological approaches allowed showing Symon Petliura as an expert of Shevchenko's heritage and his role as a co-founder of the National Shevchenko Reserve. **Scientific novelty** of the article lies in the fact that the author could expand the idea about Symon Petliura as an expert of Shevchenko's works, a passionate admirer and popularizer of Kobzar's creative legacy, giving accent to actual problems of his role in foundation of Shevchenko Reserve in Kaniv and making actual the problem of returning of the remains of Symon Petliura, who was killed and buried in a foreign land, in Montparnasse Cemetery in Paris, and his remains need to be returned to the native land – Ukraine. **Conclusions.** Symon Petliura appreciated greatly the creative heritage of Taras Shevchenko, with great piety spoke about the genius and his talent in his political essays, reports and speeches. He initiated and took part in the events commemorating Kobzar and made epochal contribution into the process of preservation and arrangement of Kobzar's grave and foundation of the National holy place – Museum-Memorial Complex Taras Hill on the Chernecha Hill in Kaniv. Thus, Chernecha Hill connected lives of two glorious sons of Ukraine – national prophet Taras Shevchenko and national hero Symon Petliura.

Key words: Taras Shevchenko, Symon Petliura, Chernecha Hill, Taras Grave.

*Статтю підготовлено 7 жовтня 2020 року;
подано до друку 20 жовтня 2020 року.*

Христина Андріївна Астапцева,
молодший науковий співробітник
відділу інформаційно-комунікаційних технологій
Інституту інформаційних технологій,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0003-1578-5747
e-mail: astaptseva@nbuv.gov.ua

ЕЛЯ ОЛЕСНИЦЬКА – МОДЕЛЬЄРКА, FASHION-ОГЛЯДАЧКА І РЕДАКТОРИНЯ МІЖВОЄННОГО ЛЬВОВА: МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЇ

Мета роботи. Стаття присвячена дослідженню журналістської та редакторської спадщини львівської дизайнерки 1930-х років Елі Олесницької. Вперше до наукового обігу залучаються невідомі факти про її педагогічну, дизайнерську та публіцистичну діяльність, віднайдені в часописах із фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського та Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. Також у статті представлені маловідомі біографічні факти про синів Елі Олесницької – Романа та Яромира Олесницьких. Значну увагу присвячено історії заснування та особливостям функціонування жіночої торговельно-промислової спілки «Труд» (1901–1939 рр.), кравецькою майстернею якої керувала Еля Олесницька. Розкриваються віхи співпраці Олесницької з редакцією часопису «Нова Хата» – видавничого органу жіночого кооперативу домашнього промислу «Українське народне мистецтво» (1922–1939 рр.). **Методологія дослідження** базується на застосуванні біографічного, історичного, хронологічного, ретроспективного методів та методу контент-аналізу, поєднання яких дозволило детально відтворити картину життя і творчості Елі Олесницької. **Наукова новизна** полягає в біографічній реконструкції постаті львівської модельєрки, педагогині кравецької справи, модної оглядачки та редактора тематичної шпальти й рубрики з технології пошиття жіночого одягу в часопису «Нова Хата». **Висновки.** Доведено, що львівська модельєрка 1930-х років Еля Олесницька є зачинателькою традиції проведення так званих «ревій моди» – показів моделей одягу українського виробництва. Також Елі Олесницькій належить першість у заснуванні й редагуванні упродовж 1935–1939 рр. «Форми для всіх» – україномовної шпальти з технології виготовлення жіночого одягу в часопису «Нова Хата».

Ключові слова: Еля Олесницька, Роман Олесницький, Яромир Олесницький, Стефанія Савицька, Львівський жіночий торгово-промисловий кооператив «Труд», Львівський жіночий кооператив домашнього промислу «Українське Народне Мистецтво», часопис «Нова Хата», покази мод, журналістика моди, мода міжвоєнного Львова.

Актуальність дослідження полягає в тому, що колоніальний радянський режим за роки свого існування упосліджував чимало галузей, що так чи інакше

стосуються українознавчих студій. Так склалося, що про визначних діячок, які творили в міжвоєнному часі на території Східної Галичини, відомо вкрай мало і кожен факт з їхньої біографії становить собою «цеглинку» великого минулого нашого народу, твореного, передовсім, жінками.

У цій статті ми застановимося на творчому внеску львівської модельєрки 1930-х років Елі Олесницької, чия постать свідчить про існування в Галичині індустрії моди європейського рівня. Ми вперше вводимо в науковий обіг прізвище цієї видатної діячки, що розвивала не лише моду, але й журналістику моди, стала символом львівського мануфактурного промислу з проектування моделей жіночого одягу.

Аналіз досліджень та публікацій. Наукових публікацій, присвячених життєпису Елі Олесницької, поки що нами не зафіксовано в академічному середовищі. Для виконання дослідження ми базуватимемося на первинних джерелах, зокрема періодичних виданнях міжвоєнної доби і повоєнного періоду, що містять дані про цю історичну персоналію (некрологи, інтерв'ю, огляди, мемуари тощо). До шерегу цих видань належать часописи, що зберігаються у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського («Нова Хата», «Діло», «Наше Життя», «Жіночий світ»), Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаніка («Нова Хата», «Жінка», «Діло»), в електронних архівах української періодики «LIBRARIA» («Діло», «Львівські вісті: щоденник для дистрикту Галичини») та газети української діаспори у США «Свобода».

Метою дослідження є встановлення фактів з біографії Елі Олесницької, аналіз її журналістського доробку та внеску в модний промисел Львова 1930-х років.

Виклад основного матеріалу. Повне ім'я Елі Олесницької – Емануїла Новак-Олесницька. За словами Осипи Заклинської, це була жінка, яку «в передвоєнних роках знали широкі круги українського жіноцтва в Галичині, цінили як спеціалістку в своєму фаху, шанували і любили як людину і взірцеву матір» [1].

Народилася вона в 1890 р. на Перемишлянщині, в інтелігентній родині Новаків. Про дитинство та юність Елі відомо небагато, лише те, що вона здобула фах учительки в Руському (українському) інституті для дівчат у Перемишлі, заснованому незадовго до її народження, у 1881 р., о. Левом Кордасевичем. До Першої світової війни цей інститут очолювала Марія Примівна [2, с. 290].

Відразу по завершенню студій Еля Новак вийшла заміж за Ізидора Олесницького – урядника дирекції залізниць у Станіславові (тепер м. Івано-Франківськ). Ізидор Олесницький був заможною впливовою персоною, тому новостворена сім'я жила в достатку і молодій дружині можна було присвятити себе виключно материнському покликанню. На світ у родині Олесницьких з'явилося двоє хлопчиків: Роман (24.07.1913 р.) та Яромир-Степан (27.12.1914 р.). Слід зазначити, що Еля Олесницька стала взірцевою матір'ю й виховувала синів у дусі патріотизму

та любові до Батьківщини [3]. Вочевидь, родина Олесницьких багато подорожувала, адже старший син народився в польському містечку Чорна, а молодший – у чеському місті Власім [4; 5; 6].

У Станіславові Еля Олесницька мешкала приблизно до 1930 р. Там її діти здобули середню освіту в державній гімназії, а сама Еля захопилася мистецтвом проектування одягу і по декількох роках приватного навчання відкрила своє ательє. Осипа Заклинська згадує, що модельєрка «як власниця робітні в Станіславові, а пізніше як управителька робітні «Труд» у Львові, мала завжди на увазі не шаблон, не масову продукцію, а індивідуальний підхід до кожної клієнтки й мистецьке виконання одягу» [1].

Сини підросли, і для них настав час здобувати вищу освіту, отож сім'я Олесницьких у 1931 р. переїхала до Львова. Старший син Роман вступив до Львівської політехніки, обравши фах інженера-електрика, молодший Яромир у 1932 р. почав студіювати лікарську справу у Львівському університеті на факультеті медицини [4; 5; 6].

Студентське життя обох хлопців було дуже насиченим. Роман брав активну участь у роботі товариства українських студентів Політехніки «Основа», працював у видавництві «Вогні», у проводі нелегального «Пласту», в організації молодіжних таборів «Рідної школи» тощо. Саме в цих роках він зустрів майбутню дружину Лідію Кос, доньку Осипа Коса та Лідії Копистянської [4].

Яромир, вихований, як і його старший брат, в українському патріотичному дусі, був членом куреня пластунів «Лісові чорти». Після заборони в 1930 р. польською владою української скаутської організації «Пласт», її члени й надалі діяли підпільно. Під виглядом літніх таборів «Пласт» щороку збирав у Карпатах сотні юнаків. Від 1936 р. до початку Другої світової війни Яромир Олесницький здійснював лікарську опіку в цих таборах [5; 6].

Саме львівський період у житті Елі Олесницької можна назвати «зірковим». 1930-ті стали для модельєрки найуспішнішими і в сімейному житті, і в кар'єрі. Працелюбна і вимоглива до себе, вона швидко адаптувалася до львівського ритму життя і в 1932 р. очолила майстерню кооперативу «Труд», так звану «робітню дамських суконь» з виготовлення легкого жіночого одягу [7].

Жіноча торговельно-промислова спілка «Труд» була заснована в 1901 р. за ініціативи «Клубу Русинок» у Львові [8]. Гермiна Шухевич (дів. Любoвич), мати Дарії Старосольської та бабуся Уляни Старосольської, очолювала на початку ХХ ст. «Клуб Русинок». Власне спільними зусиллями Гермiни Шухевич та Марії Білецької було створено «Труд» як «станіцію вишколу молодих кравецьких сил». Цю акцію підтримали тодішні кооперативні діячі Василь Нагірний і Аполлог Ничай, і за їхньої підтримки молодому кооперативу вдалося придбати у Львові кам'яницю на пл. Ринок, 39. Таким чином, маючи власне приміщення,

«Труд» активно розвивався і станом на 1932 р., коли Еля Олесницька стала його членкинею, кооператив володів, зокрема, такими активами: крамницею кравецького інвентарю та фурнітури; майстернею з пошиття жіночих білизняних виробів (так звана «моднярська майстерня»); майстернею з пошиття жіночого одягу («робітня дамських суконь», що її очолила Еля Олесницька); трилітньою фаховою школою для дівчат [9, с. 67].

Стефанія Савицька звертається до витоків ідеї про започаткування кооперативу, що повинен був створити для емансипованих жінок нові робочі місця: «“Труд” [...] в головному поставив своїм завданням взяти в свої руки торгівлю мануфактурою та приборами до шиття [...]. Тоді “Труд” заложив робітні білля і суконь, які мали бути фаховою школою для молодих дівчат, що масово йдуть заробляти на своє життя голкою, а також практичним верстатом праці» [10].

Герміна Шухевич очолювала «Труд» повних 24 роки, а опісля цю посаду в 1927 р. обійняла Олена Залізник-Охримович [9, с. 67]. Того ж таки року на черговому з'їзді Союз Українок ухвалив, «щоб Львівський “Труд” став центральною установою для всіх жіночих промислових кооператив, які, викликані потребами жіночого населення, заснувалися по всіх майже містах і місточках в краю» [11].

Власне цьому, раніше наміченому Союзом Українок, плану чітко слідувала Еля Олесницька, чия майстерня з виготовлення жіночого вбрання, «знана як першорядна фахова сила в ділянці кравецтва», поєднувала «симпатії щораз ширших кругів клієнтів» і в літній період надавала місце праці кільканадцятьом українським шевкиням [7].

Художній смак, неабиякі здібності до менеджменту і маркетингу моди сприяли тому, що моделі, виконані Елею Олесницькою відповідно до індивідуальних вимог кожної клієнтки, тривалий час залишалися модними і не втрачали своїх якісних характеристик, що, зрештою, робило їх значно дешевшими від моделей одягу конкурентних ательє [7].

Важливо підкреслити, що до приходу Елі Олесницької на роботу в «Труд» цей кооператив почав економічно занепадати. Справжнім «айсбергом», що ледь не «потопив» кооператив, були магазини готового одягу, яким надавали перевагу працюючі жінки середнього статку, нехтуючи послугами індивідуального пошиття у кравецьких майстернях. Стефанія Савицька, оглядачка модних тенденцій у «Новій Хаті», в 1932 р. писала так: «Пересічну конфекцію і білля пересічно одягнена публіка купує готову, користуючися продажем склепів» [10, с. 7].

Послугами кравецьких майстерень, за словами Стефанії Савицької, користувалася «хиба дуже вибаглива публіка, якій залежить на винятково індивідуальнім способі вбирання, ця публіка гордить стандартовим готовим одягом і вбирається в сальонах мод, платячи за свої великі вимоги високі ціни від зладжених моделей» [10, с. 7].

Другим «айсбергом» для «Труду» стали «цілком дешеві робітні суконь, в яких пересічно одягнені пані дають свою конфекцію до частинних поправок, перерібок, а там добирають дрібні дешеві одяги для домашнього вжитку» [10, с. 7].

Стефанія Савицька, аналізуючи економічний стан «Труду», пояснює, чому кооператив не може задовольнити смаків вибагливих клієнтів та знизити ціни, аби конкурувати із дешевими ательє: «Вибаглива публіка вимагає особливо індивідуального трактування [...]; видержувати знову конкуренцію з дешевими, покутними робітнями третьорядних кравчинь неможливо [...]. Робітня громадянської установи мусить дати робітницям відповідне приміщення, льокаль, світло, оплату, управу, суспільні чинитьби, що все разом здорожує кошти на цю мінімальну ріжницю, яка не дає якраз видержати конкуренції» [10, с. 8].

Тобто, з усього видно, що Елі Олесницькій випало очолити кооператив у його економічно важкі часи. Шанс виправити ситуацію та піднести кравецьку

майстерню «Труду» на високий рівень вона вміло використала. Про хист Елі Олесницької відгукується її соратниця, редакторка часописів «Нова Хата» і «Наше Життя» Лідія Бурачинська: «Здавалось би, життя її промине рівним ходом, як багатьох українських дружин і матерей. Та молода жінка була здібна й уперта, а часи були суворі. Вона сягає за ремеслом, удосконалюючись у кравецтві. Одною з перших інтелігенток вона поставила кравецьку робітню. Працюючи невпинно над собою, вона зуміла досягнути в ній небувалий рівень. Коли вже зрілим фахівцем вона стала на чолі робітні «Труду» у Львові, її смак, її стиль став відомий в українському Львові» [12].

Еля Олесницька. Фотопортрет.

Джерело: Нова Хата: двотижневий журнал для плекання домашньої культури. 1935. №7. С. 13.

Уже наступного 1933 р. у «Новій Хаті» читаємо про успіхи Елі Олесницької у кравецькому промислі: «Зараз, після того, як перебрала фаховий артистичний провід "Труду" п. Е. Олесницька, почав він у скорім, майже небувалім темпі, в наших відносинах, розвиватися. Наспіла така скількість замовлень, що повстала konieczність заангажувати більше число фахових сил-кравчинь, які мусли часами навіть ночами працювати, щоб виконати всі замовлення на час» [13].

Та не всі раділи відродженню «Труду». Конкуренти поширювали чутки, що ціни на послуги є дуже завищеними. Внаслідок цього у вересні 1933 р. відбувся відчутний спад замовлень на пошиття і ремонт одягу у кравецькій майстерні «Труду» під проводом Елі Олесницької. Для спростування деструктивних чуток у газеті «Діло» було опубліковано статтю «Сумна дійсність, а як воно могли би і повинно бути» (№ 342 за 27 грудня 1933 р.). У ній викладено принципи цінової політики, яких дотримувалась Еля Олесницька: низька ціна на складні моделі порівняно із конкурентними ательє; кількість примірок зменшено за рахунок якісних лекал; розстрочка на оплату замовлення для незаможних клієнтів; дистанційне замовлення і пошив моделі за каталогом. Докладно читаємо про це у статті: «"Труд" виконує всякі види робіт від найвибагливіших до найскромніших. Очевидно, що і ціни до них відповідно застосовані. "Труд" виконує якусь дрібну і скромнішу роботу чи зміну за ціну десять золотих, ба навіть і меншу, а за найскладніший фасон не жадає більше, як середньо дорога кравчиня» [13].

За першою освітою вчителька, Еля Олесницька змогла застосувати свої педагогічні навички, викладаючи конструювання і моделювання одягу у промисловій школі «Труду». У 1929 р. керівництву кооперативу вдалося отримати від держави дозвіл на відкриття трирічної промислової Жіночої ремісничої школи кооперативу «Труд». Навесні того ж таки 1929 р. з'явилося перше повідомлення про відкриття школи («бурси»), підписане Євгенією Макарушкою, Марією Мороз, Оленою Залізник та Іванною Левицькою. Спочатку моделювання одягу викладала модельєрка Стефанія Монцібович, Н. Василів навчала крою і шиття, Н. Цимбрило вела курс пошиття білизняних виробів («шиття білля»), а Марія Морачевська – курс ручних робіт [9, с. 70].

Стефанія Савицька в 1932 р. писала, що «фаховий вишкіл дівчат був найважливішим та найдоцільнішим завданням цієї інституції, і йому присвячувано найбільше уваги, старання та матеріяльних витрат» [10, с. 7].

Випускниця школи й авторка кравецького підручника Анна Літинська-Цьокан згадує про особливості навчання у фаховій школі «Труду»: «трирічні кравецькі курси "Труду" були поділені на фахове навчання, що його учениці здобували в самій школі, і доповнююче навчання, що його діставали в "Рідній Школі"» [9, с. 70].

Завершивши навчання, випускниці складали іспит у Промисловій Палаті (польс. «Izba Przemysłowo-Handlowa»). Вони приносили початі швейні проекти і там їх завершували. Цей іспит давав звання «челядниці» і змогу влаштуватися на роботу до ательє [9, с. 71].

У 1934 р. керівництво фахової школи постановило відкрити двомісячні курси для тих дівчат і жінок, що потребували лише спеціальних знань із пошиття одягу: «занялася управа школи організацією різних короткоречинцевих курсів, щоб дати змогу навчитись чогось практичного і тим, що не хочуть, чи не мають спромоги посвятитись цьому аж 3 роки часу» [7].

У рекламному оголошенні «Нової Хати» за вересень 1934 р. (ч. 9) читаємо про те, що «Жіноча Промислова Кооператива “Труд” у Львові, Ринок, ч. 39, уладжує двомісячні курси». Крій і шиття суконь викладала Еля Олесницька; крій і шиття білизняних виробів – Оля Возняк; «моднярству» (виготовленню капелюхів) навчала Міка Дрогомирецька; «ручному трикотарству» (виготовленню трикотажних виробів ручним способом) – Клавдія Кордуба [14].

Ще однією ділянкою, в якій Еля Олесницька досягла небаченого успіху, були «ревії моди», іншими словами, покази мод на кшталт тих, які щосезону відбувалися в Парижі та Відні. Осипа Заклинська згадує про ці імпрези такими словами: «Як управителька “Труду” започаткувала вона дуже успішно у Львові “Ревії Моди”, такі поширені в західній Європі й Америці» [1]. Лідія Бурачинська пише, що «Ревії моди, що їх переводив “Труд”, були товариською подією» [12].

Причиною, що послужила започаткуванню такої традиції, як показ мод, було сусідство кравецької майстерні, якою керувала Еля Олесницька, та редакції часопису «Нова Хата» під егідою Лідії Бурачинської. Обидві організації знаходилися в одному будинку, за адресою: Львів, пл. Ринок, 39. Майстерня «Труду» розташовувалася поверхом вище від редакції «Нової Хати». Це сусідство певною мірою зумовило плідну багаторічну співпрацю Елі Олесницької із журналом [9, с. 74].

«Нова Хата» була видавничим органом промислового кооперативу «Українське народне мистецтво», організованого в 1922 р. заходами Союзу Українок на базі його промислової секції [8]. Кооператив мав на меті «піддержку народного мистецтва, спеціального вишивництва та плекання домашньої культури» [15]. Станом на 1937 р. він володів 12-ма майстернями у Східній Галичині, в яких працювало понад 500 селянок, що вишивали для збуту полотняні вироби домашнього вжитку. Крім того, кооператив заснував жіночий товариський клуб, видавав часопис «Нова Хата» і влаштовував покази «народної ноші» (інсценізовані демонстрації реконструйованих львівськими етнографіями народних костюмів) [16].

Про співпрацю «Труду» та «Українського народного мистецтва» читаємо у споминах Ірини Пеленської, Наталії Пазуняк та Лідії Бурачинської: «Ще в одній

ділянці відзначилась кооператива "Труд" у тому часі. У 30-х рр. розвинулось замилювання до народнього орнаменту, що його стали застосовувати в українських помешканнях чи в міському вбранні. Це проявлялось у вечорах народньої ноші, де жіноцтво виводило народнє вбрання з усіх частин України. Услід за тим ішли покази вишиваної сукні та прибраного вишивками помешкання [...]. І так у творенні української моди, як це тоді звалось, вони працювали спільно. Кооператива "У.Н.М." роздобувала тканини, постачала взори і замовляла моделі в українських мисткинь. А в кооперативі "Труд" це шилося, примірялося, комбінувалося» [9, с. 74].

У «Новій Хаті» час від часу з'являлися репортажі про покази мод, влаштовані кравецькою майстернею «Труд» на чолі з Елею Олесницькою. Іванна Шмериковська-Прийма звітує про один із перших львівських заходів індустрії моди 1935 р., який проводила Еля Олесницька: «До дуже вдатних імпрез треба зарахувати "Ревію мод", що дала нагоду оглянути зразки моделей із робітні "Труд" [...]. Імпреза ця лишила по собі дуже миле вражіння. Елеґантно та з гумором грала ролю господині провідниці робітні "Труду" Еля Олесницька. Перед нашими очима пересунувся цілий ряд моделей, починаючи від принадних ранніх і домашніх одягів та скромних суконок до вибагливих вечірніх» [17].

Оглядачка підкреслює високу якість моделей Елі Олесницької, що нічим не поступалися виробам паризького будинку моди «Jean Patou»: «На деяких панях моделі виглядали, як від "Пату" з Парижа. Пані Еля пояснювала моделі, звертаючи увагу на їх крій та якість матеріалу. Я бачила, що великою гордістю пані Елі були плащі, яких крій був справді бездоганний» [17].

У газеті «Діло» за 13 січня 1937 р. віднаходимо анонс «ревії моди», що мала на меті благодійну акцію зі збору коштів для функціонування фахово-виробничої школи кооперативу «Труд»: «Між ремісничим доростом [молоддю. – Х. А.] стрічаємо чимраз більше інтелігентних одиниць, що, покінчивши середню школу, здобувають фахове знання. При кооперативі "Труд" існує фахова кравецька школа, де ходить кількадесять дівчат. На дохід цієї школи 25 ц. м. відбудеться в салі театру Ріжнородностей в 7 год. вечором ревія моди. Фаховою конференсієркою займеться п. Еля Олесницька, яка підготовляє цю імпрезу. На тому вечорі почуємо також спів і побачимо танки. Ближчі подробиці подамо в найближчих днях. Білети можна набути в кооп. "Труд" – Ринок, ч. 39. І пов.» [18].

Невідомий автор дуже влучно висловився про цю культурну подію: «Ревії мод – це імпрези, які притягують масово публіку, головню жіноцтво. І в нас відбуваються рік-річно такі імпрези, улаштовані кооперативою "Труд", яка показує нам наглядно поступ у ділянці жіночого кравецтва та у розвитку нашого смаку» [18].

Кожен показ мод, організований Елею Олесницькою, мав свою концертну програму, відповідно до якої в заході брали участь найвидатніші співачки і

танцюристки Львова. Меланія Нижанківська пише про один із таких вечорів: «Окрім представлених елегантними модельками прегарних суконь, плащів, костюмів та балих туалет, почули ми теж добірну програму: жіночий вокальний квартет “Богема” під проводом В. Балтаровича. Виступи Лесі Кривіцької, Стефи Стадниківної та Ірини Ярославич зробили імпрезу особливо цікавою» [19].

Оглядачка Нижанківська звертає увагу на важливий недолік, від якого потерпала вся міжвоєнна українська еліта, – брак питомих українських галузевих термінів, внаслідок чого доводилося калькувати польські та німецькі слова: «Пані Олесницька давала вичерпуючі пояснення при показі жіночих уборів, на жаль, в не дуже поправній українській мові. Слід би усталити фахово-кравецьку українську термінологію. Здається, що дещо вже зроблено в тому напрямку на сторінках “Нової Хати”. Але уміння пані Олесницької нав’язувати контакт з публікою дозволяло скоро забувати про недотягнення мови» [19].

Слід зазначити, що Еля Олесницька дуже відповідально готувала модні імпрези. Вона залучала до співпраці українських виробників взуття, хутра, трикотажу, капелюхів та аксесуарів. Таким чином, на подіум виходили моделі, спроектовані в художній системі «ансамбль», себто в довершеному образі: «Показані сукні були виконані з особливим смаком та елеганцією. Деякі виконані по оригінальним замислам пані Олесницької, яка ставиться з любов’ю до своєї праці. Одяги доповнювали граціозні капелюшки з фірми “Міка”, рукавички, шалики та панчохи з “Базару”, хутра та лиси з “Хрому”» [19].

Важливо згадати про ще один факт з біографії Елі Олесницької – її кар’єру журналістки. Ми вже попередньо зазначали, що майстерня модельєрки знаходилася в кам’яниці поверхом вище від редакції часопису «Нова Хата». Редакція «Нової Хати» в 1928–1935 рр. винаймала приміщення на першому поверсі за адресою: м. Львів, пл. Ринок, буд. 39. Таке вигідне сусідство спонукало голову редакториню журналу Лідію Бурачинську залучити Елю Олесницьку до роботи над рубрикою про тенденції моди. На шпальтах «Нової Хати» за квітень 1934 р. (ч. 4) залишилася згадка про початок цієї співпраці, спричинений несподіваною недугою постійної модної оглядачки часопису та нагальною потребою її замінити: «Наша модна референтка тепер занята. Весною та першоквітневими жартами. Нічого не подієш! На всіх приходить свій час. Із клопотів із модою, чи там модних клопотів визволила нас пані Еля. Пані Еля Олесницька відділена від редакції “Нової Хати” тільки одним поверхом, бо управляє робітнею “Труду”. Отже, нічого лекшого для нас, як тільки перебігти сходи й ми вже при самому джерелі моди» [20, с. 18]. З цієї публікації Лідії Бурачинської дізнаємося також про атмосферу кравецької майстерні, де працювала Еля Олесницька: «В новоумебльованому сальонику “Труду” чекають дві пані, в пробувальні [кімнаті для примірювання. – Х. А.] за параваном [ширмою. – Х. А.]

пробує третя. Але пані Еля, видно, до такого руху привикла. Її це не лякає:

– *Прийдіть сьогодні увечері, по всіх клієнтках, і ми побалакаємо.*

– *А може будете втомлені?*

– *А хоч би! Moda це моя пристрасть. Вона оживляє мене і при найбільшій втомі.*

О 7-мій увечері сідаю на модному лякерованому дзиглику, на якому так декоративно (але й невігідно) сидиться, і витягаю нотес [нотатника. – Х. А.]. Пані Еля напротил мене» [20, с. 18].

Завдяки успішному веденню кравецького бізнесу Еля Олесницька мала фінансову змогу відвідувати Віденські покази мод. Ці вояжі збагачували її професійно і культурно. Щоразу модельєрка привозила з-за кордону нові ідеї, які успішно втілювала у своїй львівській майстерні. Звісно, що її постійні клієнтки нетерпляче чекали на повернення модельєрки, аби почути новини про останні тенденції моди і помилуватися новими креаціями, інспірованими Віднем, що «виходили з-під голки» Елі Олесницької. Так, завдяки Лідії Бурачинській ми дізнаємося про робочий процес над колекцією одягу за мотивами віденських тенденцій: «У пробувальні “Труду” відбувається проба [кравецька примірка моделі одягу. – Х. А.]. За таємничим помаранчевим параваном схований той, а властиво та, що пробує. А збоку, під вікном, але так, щоб охоплювала цілість пробувальні, – сидить пані Еля. Ми чекаємо цьогобіч паравану. До нас долітають лише уривки речень. “Треба вище підопняти, а може посунути нижче, яка краска була б відповідна”... Там іде народження нового моделю. А ми трохи нудьгуємо. Дехто переглядає модні журнали, а дехто розказує, як провів вакації. Аж в одній хвилині електризує всіх слово, що паде з-за паравану... Віденська ревія моди! Так, пані Еля її бачила. Оту ревію моди, що влаштована виключно для фахівців» [21].

Відомо, що Еля Олесницька виступала на засіданнях Союзу Українок з лекціями про естетику та стиль в одязі. У «Новій Хаті» була опублікована її стаття за мотивами однієї із доповідей. З тексту публікації видно, що модельєрка майстерно володіла словом і була вельми обізнаною в мистецтвознавстві та історії моди: «Добрий, елегантний одяг – це, в першу чергу, завдання естетики. Гарна приємна краска, добрий крій дає естетичне вдоволення. А ми знаємо, що воно є одним із наймогутніших імпульсів у розвою людської культури. Ніцше сказав навіть, що естетика є оправданням існування цілого всесвіту (Народини Трагедії). Йому завдячує своє існування мистецтво. Мистецтво є виразом туги за кращим, сильнішим світом» [22].

У статті також викладено «золоті» правила Елі Олесницької щодо вмілого поєднання елементів одягу відповідно до обставин, віку й фінансової спроможності кожної жінки:

– *«З того виходить, що коли хто не в силі справити собі сукню передполудневу й вечірну, нехай справить собі першу і зможе нею користуватись із кращим успіхом»;*

- «Тут треба пам'ятати, що особи повні повинні раз на завсігди зріктися ярих красок, великих узорів, поперечних смуг. З красок ясных не вільно носити їм рожевавих відтінків, ні в сукнях, ні в панчохах»;
- «Часто рїшає невеличке посунення одної прикраси вижче, чи нижче, щоби підкреслити відповідно дану сільветку»;
- «Коли вибирати поміж добірним шиттям і матеріялом, мусимо зупинитися на першім [...]. Зле лежача сукня з доброго матерялу не буде довше носитися, як добре зроблена з дешевого [...]. А добрий і елегантний фасон навіть із дешевого матерялу завжди робитиме краще вражіння» [22].

У передвоєнних роках купівельна спроможність львів'ян значно знизилась, і, як наслідок, мода пристосувалася до нових економічних умов. Малярка Мирослава Ласовська-Крук у 1938 р. опублікувала в газеті «Українські Вісті» статтю «Пир серед чуми», де критично висловилася проти розкоші в жіночому вбранні. На противагу цьому, Еля Олесницька виступила 28 лютого 1938 р. на засіданні клубу «Нової Хати», захищаючи принципи моди: «[...] вбрання є складовою частиною нашого життя, що становить часто про успіх чи неуспіх якоїсь справи. Зокрема, в часі професійного заняття добрий вигляд жінки підносить її самопочуття та погоду духа. Окрім того, дорогий матеріал є завжди дешевий, бо дається більше разів переробити, фарбувати, перелицювати» [23].

У 1935 р. на черговому засіданні клубу часопису «Нова Хата» було прийнято рішення започаткувати рубрику «Перерібки», в якій Еля Олесницька відповідала б на запитання читачок щодо перешивання і перелицювання немодного вбрання на тогочасні тенденційні моделі: «Під час гутірки про моду кинено думку влаштувати модний poradник при «Новій Хаті». Думка прийнялася. До фахового проводу вдалося нам позискати п-ню Елю Олесницьку, управительку робітні «Труду» [...]. Перерібки, відсвіження, добір краски і матерялу, ось у чому можна порадитися в нас безплатно. Відповіді появлятимуться у відділі мод із відповідними рисунками» [24].

Новостворену рубрику Еля Олесницька редагувала з квітня 1935 р. (№ 11–12; 13–14; 17; 19; 20; 22, 23; 24) до травня 1936 р. (№ 1; 3; 5; 7–8; 10). З жовтня 1935 р. і до травня 1936 р. «Модний poradник» виходив під назвою «З нашого досвіду» [25; 26].

Вінцем редакторської і журналістської кар'єри Елі Олесницької стала постійна рубрика «Форми для всіх», що виходила в часопису «Нова Хата» з листопада 1936 р. до серпня 1939 р. [27; 28]. За цей період світ побачили 75 випусків рубрики. «Форми для всіх» – це технологічний опис монтажу деталей моделі жіночого одягу, лекала якої можна було замовити поштою в редакції часопису: «[...] подаємо опис двох цікавих моделів. В поясненнях розібрані вони на складові частини, поданий спосіб прикроювання та порядок, як опрацьовувати й примірю-

вати їх. Все з'ясоване по порядку з точними рисунками й вимірами. Вистачить тільки замовити крій, надіславши належність чеком». Зараз можемо стверджувати, що така рубрика була вперше запропонована Елею Олесницькою на теренах усієї міжвоєнної України. Подібного роду технологічні описи в 1930-х публікувалися лише в іноземних журналах для фахових кравців: «Simplicity Pattern», «McCall Printed Pattern», «Butterick», «Advance», «Vogue Patterns» та ін. Нині технологічні описи на конкретну модель одягу є незмінною частиною таких журналів, як «Burda», «Patrones» та ін. [29, с. 10].

З приводу започаткування рубрики «Форми для всіх» Еля Олесницька опублікувала редакційну статтю з коментарями. Модельєрка пояснює, що ідея рубрики виникла на підґрунті відсутності україномовних матеріалів із швейної справи для пересічних жінок без кравецької освіти: «Нефахові шевкинї помагають собі в такому випадку готовою формою. Такі форми продукують заграничні фірми в великій кількості і різноманітності. Вони придумані звичайно на три величини жіночої постаті. Однак такі форми доволі дорогі (2–3 зл.). Зладжені в чужій мові, не завжди дають нам змогу легко орієнтуватися в способі шиття. Хочемо зарадити цьому. Вводимо кравецьку сторінку з українськими описами й формами. При всій докладності й точності вимірів і величин, виконаних на зразок чужомовних форм, ціна такої форми, разом із пересилкою, виносиме 1,15 зл.» [29, с. 10].

Рубрика мала на меті допомогти кожній господині пошити в домашніх умовах нескладні в конструктивному і технологічному плані моделі легкого одягу та білизни: «Здавалось би, що кравецтво така трудна справа, що “невчепний” людині не слід братися за таке діло. А прецінь трапляються річі, що їх не виплачується давати комусь шити, і всі ми пробували коли-небудь у житті самі щось змайструвати. Якусь блузку, дитячу суконку, фартушок [...]. Треба зясувати собі труднощі, які має шиття для нефахової людини і в чому вони полягають. Передовсім крій. Це перша й конечна передумова добре пошитого фасону. Крій добре допасований до постаті не завжди вміють викроїти і фахові кравчині [...]. Нефахові шевкинї помагають собі в такому випадку готовою формою [кравецькими лекалами моделі одягу. – Х. А.]» [29, с. 10].

Слід зауважити, що читачки «Нової Хати» були в захопленні від нової тематичної шпальти, яка допомагала кожній господині заощадити на послугах ательє сімейний бюджет. Ось лист передплатниці часопису Тіни, що висловила подяку редакції за корисну рубрику «Форми для всіх»: «Хвальна Редакціє! Зараз по прочитанні останнього числа “Нової хати” спішу висказати своє вдовolenня із нової “кравецької сторінки” в журналі. Вже віддавна мріяла я про таку, однак не хотіла накидати Хвальній Редакції свої думки. Думаю, що багато передплатниць “Нової Хати” прийме цю нову сторінку з вдовolenням» [30].

Зважаючи на те, що на території Наддніпрянської України в період від 1900 до 1939 рр. виходили друком лише два українських жіночих журнали – «Комунарка України» (1920–1934, м. Харків) та «Селянка України» (1924–1941, м. Харків–Київ), що були присвячені здебільшого ідеологічним питанням соціального життя жіноцтва УРСР [31; 32], значення часопису «Нова Хата» і публікаційної діяльності Елі Олесницької на його шпальтах не можна переоцінити. Творчий доробок модельєрки є національним надбанням, що гідно репрезентує українську історію журналістики моди на світовій арені поруч із західноєвропейськими державами.

Після приходу більшовиків до Львова у вересні 1939 р. життя Елі Олесницької змінилося. Друга світова війна внесла свої правила, до яких потрібно було пристосуватися. Старший син Роман у часі війни викладав фізику у Львівському ветеринарному інституті, пізніше працював інженером, а потім і директором «Львівської Електромережі». Роман Олесницький виконував функції керівника Відділу молоді Українського центрального комітету (УЦК), а ближче до кінця війни служив старшиною в Українській Національній Армії (УНА) [4].

Молодший син Яромир у 1939 р. саме завершив навчання на медичному факультеті Львівського університету. Щоб уникнути переслідувань радянської влади, на деякий час поїхав до Кракова, де працював лікарем. Повернувшись у 1941 р. до Львова, працював асистентом хірургічного відділу Львівської клініки. Улітку 1942 р. одружився з Марією Вальницькою, а у травні 1943 р. зголосився добровольцем до дивізії «Галичина», що вела боротьбу проти більшовицьких окупантів [5; 6].

Донька Яромира й онука Елі Олесницької Ксенія з'явилася на світ, коли її батько служив у дивізії. У 1944 р. Яромир проходив підвищення кваліфікації військового хірурга у Відні. Повернувшись до військової частини, поїхав на фронт у ранзі поручника та воював проти Червоної Армії. В одному з боїв під Бродами його поранило в коліно. Тоді Яромир приймає рішення перейти до лав Української Повстанської Армії (УПА) під псевдонімом «Ярий». Як кваліфікований лікар, він організовує повстанську медичну службу на Бережанщині, лікує повстанців, навчає медсестер для УПА, у вільний час лікує й місцеве населення [5; 6; 33].

Після відходу більшовиків та окупації Львова нацистами в серпні 1942 р. Еля Олесницька стала завідувати театральною майстернею Українського оперного театру (нині Львівський національний академічний театр опери та балету імені Соломії Крушельницької). Лідія Бурачинська згадує, що з-під рук Елі Олесницької «виходили мистецькі креації костюмів – історичні, народні, стилізовані» [12]. Як приклад, вона наводить знамениту постановку з Вірою Левицькою в головній ролі: «Згадати хоч би строї Донни Анни в “Кам'янім Господарі”, що надавали постаті Віри Левицької величного чару. Українські артистки зав-

дячують їй багато порад та вказівок у цій ділянці. Щойно в цій роботі виявила вона свій дійсний талант» [12].

Олена Гординська також відгукується про новий етап у житті модельєрки: «У воєнних роках, коли після відходу большевиків український оперний театр у Львові станув на вершині свого розвитку, п. Олесницька стала управителькою мистецької робітні для театрального одягу. Її мистецький смак і помисловість у композиціях одягу, напевно, причинилися до блискучого успіху багатьох незабутніх вистав» [3].

Софія Наумович пише, що за часів німецької окупації театральне мистецтво Львова завдяки праці Елі Олесницької пережило другий ренесанс: «Діставшись на велику сцену, з чудовими декораціями Радиша, зі строями, які стилізувала з колишньої Гардероби польського театру майстриня “Труду” Еля Олесницька, українські актори досягли вершка мистецької досконалости, а кількість глядачів переростала найсміливіші мрії» [34, с. 1257].

Художниця Марія Кромпець-Морачевська написала рецензію на одну з вистав, що презентувалися на сцені Львівського оперного театру в січні 1943 р.: «Милою несподіванкою було для мене, коли я побачила одну з останніх вистав Львівського Оперного Театру» [35]. У рецензії вона рефлексує про роботу театральних костюмерів та художників, зокрема згадує про Елю Олесницьку: «Зайдім сьогодні до менше знаної робітні жіночого театрального одягу, якої керівником є Еля Олесницька. Треба бачити, з яким пієтизмом відноситься вона до кожної речі, яка твориться у робітні, як переживає кожну нову виставу, як прекрасно різьбить-моделює сукні на живих моделях. Може часом і дещо змучить модель така проба, але це все мистецтва ради, зате пізніше чарують у своїх сукнях-креаціях, як Стадниківна у ролі Беллі, та Кальченко у ролі княжни. П. Е. Олесницька – це мистець, що незвичайно тонко відчуває всі нюанси театрального костюму» [36].

На жаль, не довго довелося знаній модельєрці служити театральному мистецтву. У липні 1944 р. радянська влада тріумфально повернулася до Львова, а вже 3 березня 1945 р. загинув у боротьбі за Українську самостійну Державу Яромир Олесницький. Поховали його на цвинтарі села Поручин Бережанського р-ну Тернопільської обл. [5; 6]. Після смерті сина Еля Олесницька більше не мала мотивації залишатися в окупованому більшовиками Львові. Було зрозуміло, що потрібно емігрувати. Так вона опинилася в таборі переміщених осіб міста Інгольштадт (англ. Ingolstadt Displaced Persons Camp), на території Західної Німеччини. Є підстави припускати, що Еля Олесницька перебувала там разом зі старшим сином Романом.

Олена Гординська згадує, що навіть у таборі Інгольштадту Еля Олесницька не полишала своєї улюбленої справи, вишколювала молодих фахівців

кравецького ремесла: «При кінці війни [...] подалася до Німеччини, де пережила кілька років емігрантського скитання, але й тут не марнувала часу, а як спеціалістка намагалась передати своє знання молодшим. Перебуваючи в Інгольштадті, [...] вела кравецьку школу, яку закінчило понад півсотні наших дівчат. Не одна з них, виїхавши потому в світ, мала завдяки Неї високі кваліфікації для праці» [3].

У 1948 р. Еля Олесницька разом із сином емігрують до далекої Австралії, в мегаполіс Аделаїда. Там син Роман улаштовується на роботу позаштатним викладачем Аделаїдського університету, де працює упродовж 1955–1970 рр. Він зробив значний внесок у розбудову української діаспори в Австралії: очолював Аделаїдський осередок Наукового товариства ім. Шевченка, заснований у лютому 1965 р.; заснував «Пласт» і був активним членом його крайових і станичних проводів, а також крайових і штатних управ; організував збір пожертв на Енциклопедію Українознавства, Український вільний університет і Комісію допомоги українському студентству. Разом із дружиною Лідією Кос вони виростили п'ятьох синів, давши їм гарну освіту [4]. Саме в домі старшого сина Романа 60-річна Еля Олесницька спочила в кінці травня 1950 р. [3]. Завжди спокійна, привітно усміхнена і висококультурна, як згадують сучасники, Еля Олесницька була однією із взірцевих громадянок українського Львова, активним членом багатьох громадянських установ, яка завжди поспішала з жертвами на всякі потреби [3].

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що біографічні відомості про Елю Олесницьку вперше залучаються до наукового обігу. З'ясовано обставини, що спонукали її розпочати кар'єру модельєра в кооперативі «Труд» та оглядача модних тенденцій і редактора кравецької шпальти у львівському міжвоєнному часопису «Нова Хата». Висвітлено факти, що свідчать про чи не головну роль Елі Олесницької в розвитку української журналістики моди 1930-х років.

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що Еля (Емануїла) Олесницька-Новак піднесла моделювання одягу та журналістику моди міжвоєнного Львова 1930-х років на новий «європейський» рівень. Отож у творчому доробку Елі Олесницької можна виокремити такі віхи:

- заснування й управління кравецькою майстернею у Станіславові (приблизно 1921–1931 рр.);
- реорганізацію та управління кравецькою майстернею львівського кооперативу «Труд» (1932–1939 рр.);
- викладання моделювання та проектування одягу у фаховій 3-річній школі та на 2-місячних кравецьких курсах кооперативу «Труд» (1932–1939 рр.);
- запровадження в Галичині традиції проведення показів модного жіночого одягу за прикладом іноземних будинків моди, із залученням українських виробників хутряних виробів, взуття, головних уборів і аксесуарів (1935–1939 рр.);

- публікаційну діяльність на шпальтах часопису «Нова Хата» як консультанта з питань стилю і моди, оглядача модних тенденцій (1934–1939 рр.);
- редагування тематичної рубрики «Модний поради́ник», де модельєрка публікувала інструкції щодо перешивання та модернізування жіночого одягу (з квітня 1935 до травня 1936 рр.);
- заснування і редагування в часопису «Нова Хата» першої в міжвоєнній Україні, в Галичині зокрема, україномовної тематичної шпальти «Форми для всіх» з інструкціями щодо технології виготовлення жіночого одягу на кшталт тих, які публікувалися в тогочасних зарубіжних журналах «Simplicity Pattern», «McCall Printed Pattern», «Butterick», «Advance», «Vogue Patterns» (з листопада 1936 до серпня 1939 рр.);
- завідування театральною майстернею, проектування і пошиття костюмів для постановок Львівського оперного театру (приблизно 1942–1945 рр.);
- викладання основ крою і шиття для молоді в таборі переміщених осіб міста Інгольштадт (англ. Ingolstadt Displaced Persons Camp), на території Західної Німеччини (приблизно 1945–1948 рр.).

Список використаних джерел

1. Заклинська О. Посмертна згадка: Еля Олесницька // Жіночий світ = Woman's world. Вінніпег : Організація Українок Канади ім. О. Басараб. 1950. № 11. С. 23.
2. Перемишль і перемиська земля протягом віків : зб. наук. праць і матеріалів Міжнар. наук. конф., організованої Наук. товариством ім. Т. Шевченка в Польщі, 24–25 червня 1994 р., Перемишль / Наукове товариство ім. Т. Шевченка в Польщі. Видавнича рада в Перемишлі ; ред. С. Заброварний. Перемишль; Львів, 1996. 368 с. URL: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/9937/file.pdf> (дата звернення: 13.01.2021).
3. Гординська О. Пам'яті визначної громадянки: кілька слів на свіжу могилу Елі Олесницької // Свобода: український щоденник = Svoboda: ukrainian daily. Джерсі-сіті, Нью-Йорк, 1950. 28 червня. № 148. С.5. URL: <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKewi4n9eSgZnuAhXimlslKHQniCO8QFjAlegQlBhAC&url=http%3A%2F%2Fwww.svoboda-news.com%2Farxiv%2Fpdf%2F1950%2FSvoboda-1950-148.pdf&usq=AOvVaw3Rold08swrSFeKbFDBuqMr> (дата звернення: 13.01.2021).
4. Австралія: інж. Олесницький Роман // Вісті із Сарселю: неперіодичний бюлетень Акції–С. 1988. № 31–32 (Вересень). С. 17. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/8882/file.pdf> (дата звернення: 29.01.2021).
5. Сотник д-р Яромир Олесницький // Бюлетень крайової управи 1 УД УНА в Австралії. 1996. № 6 (Жовтень). С. 35. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/7328/file.pdf> (дата звернення: 29.01.2021).

6. Будар Т. У пам'ять про «Ярого» // Шлях перемоги: всеукраїнський тижневик. 2007. 1 серпня. № 31 (2772). С. 5. URL: <http://ukrnationalism.com/way-of-victory/2000-2009-roky/2007-rik.html> (дата звернення: 29.01.2021).

7. 3 життя наших установ: загальні збори кооперативи «Труд» у Львові // Діло. Львів : Видавнича Спілка «Діло», 1934. 5 квітня. № 89. С. 4. URL: https://libraria.ua/static/big_images/Dilo/19340405_089/MASTER/00004.jpg (дата звернення: 29.01.2021).

8. Природна диференціяція // Жінка: двотижневик. Львів : Союз Українок, 1937. 15 лютого. № 4. С. 1.

9. Олена Залізник : монографія / ред. рада: Ірина Пеленська, Наталія Пазуняк, Лідія Бурачинська; Світова Федерація Українських Жіночих Організацій. Торонто : Новий Шлях, 1987. 183 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/21207/file.pdf> (дата звернення: 06.12.2020).

10. Савицька С. На маргінесі загальних зборів двох жіночих промислових кооператив у Львові // Нова Хата: двотижневий журн. для плекання домашньої культури. Львів : Укр. Народ. Мистецтво. 1932. № 6 (Червень). С. 6–8.

11. 3 приводу з'їзду «Трудів» // Нова Хата : двотижневий журн. для плекання домашньої культури. Львів : Укр. Народ. Мистецтво. 1927. № 12 (Грудень). С. 6.

12. Бурачинська Л. Ті, що відійшли: Еля Олесницька // Наше Життя = Our Life. Нью-Йорк: Союз Українок Америки. 1950. № 9. С. 5. URL: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwiY8ei5_ZjuAhVEs4sKHTQuBUkQFjACegQIAhAC&url=https%3A%2F%2Funwla.org%2Fmedia%2Fmagazine%2Four-life%2F195x%2F1950-09-september-magazine-Our-Life.pdf&usq=AOvVaw17vvMOt9M3QettpaiG5kO6 (дата звернення: 13.01.2021).

13. Д.В.Д. Сумна дійсність, а як воно могли би і повинно бути // Діло. Львів : Видавнича Спілка «Діло». 1933. 27 грудня. № 342 (13.541) С. 8. URL: <https://libraria.ua/numbers/192/19853/?PageNumber=8&ArticleId=738592&Search=%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D1%81%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B0%20%D0%B5%D0%BB%D1%8F> (дата звернення: 13.01.2021).

14. Жіноча Промислова Кооператива «Труд» // Нова Хата : двотижневий журн. для плекання домашньої культури. Львів : Укр. Народ. Мистецтво. 1934. № 9 (Вересень). С. 16.

15. Учасниця. Перший з'їзд жіночих кооператив // Нова Хата : двотижневий журн. для плекання домашньої культури. Львів : Укр. Народ. Мистецтво. 1928. № 1 (Січень). С. 4.

16. Загальні збори кооперативи «Народне Мистецтво» // Діло. Львів : Видавнича Спілка «Діло», 1937. 4 квітня. № 74. С. 5. URL: https://libraria.ua/static/big_images/Dilo/19370404_074/MASTER/00005.jpg (дата звернення: 13.01.2021).

17. Шмериковська-Прийма І. Ревія мод // Жінка: двотижневик. Львів : Союз Українок. 1935. 1 січня. № 1. С. 8.

18. Новинки: нова ревія моди // Діло. Львів : Видавнича Спілка «Діло», 1937. 13 січня. № 7 (14.550). С. 7. URL: <https://libraria.ua/numbers/192/20905/?PageNumber=7>

&ArticleId=776838&Search=%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%B9%20%D1%82%D0%B5%D0%B0%D1%82%D1%80 (дата звернення: 13.01.2021).

19. Нижанківська М. Показ жіночих одягів // Жінка : двотижневик. Львів : Союз Українок. 1938. 15 лютого. № 4. С. 8.

20. Бурачинська Л. Весняні настрої // Нова Хата : двотижневий журн. для плекання домашньої культури. Львів : Укр. Народ. Мистецтво, 1934. № 4 (Квітень). С. 18–19.

21. Бурачинська Л. У трьох словах ... // Нова Хата : двотижневий журн. для плекання домашньої культури. Львів : Укр. Народ. Мистецтво, 1938. № 19 (Жовтень). С. 13.

22. Олесницька Е. Про естетику одягу: із гутірки на повищу тему в Союзі Українок дня 8 травня ц.р. // Нова Хата : двотижневий журн. для плекання домашньої культури. Львів : Укр. Народ. Мистецтво, 1934. № 6 (Червень). С. 6.

23. Бурачинська Л. З клюбового життя // Нова Хата : двотижневий журн. для плекання домашньої культури. Львів : Укр. Народ. Мистецтво, 1938. № 6 (Березень). С. 21.

24. Олесницька Е. Весняні клопоти: з модної гутірки в нашому клубі дня 8 березня ц.р. // Нова Хата : двотижневий журн. для плекання домашньої культури. Львів : Укр. Народ. Мистецтво, 1935. № 10 (Квітень). С. 12–13.

25. Олесницька Е. Модний поради́ник // Нова Хата: двотижневий журн. для плекання домашньої культури. Львів : Укр. Народ. Мистецтво, 1935. № 11–12 (Червень). С. 20.

26. Олесницька Е. Модний поради́ник // Нова Хата : двотижневий журн. для плекання домашньої культури. Львів : Укр. Народ. Мистецтво, 1936. № 10 (Травень). С. 9.

27. Олесницька Е. Форми для всіх: сорочка до народнього строю // Нова Хата : двотижневий журн. для плекання домашньої культури. Львів : Укр. Народ. Мистецтво, 1936. № 22 (Листопад). С. 10.

28. Олесницька Е. Форми для всіх: господарський фартушок // Нова Хата : двотижневий журн. для плекання домашньої культури. Львів : Укр. Народ. Мистецтво, 1939. № 15–16 (Серпень). С. 18.

29. Олесницька Е. Форми для всіх: чи вмієте кравцювати! // Нова Хата : двотижневий журн. для плекання домашньої культури. Львів : Укр. Народ. Мистецтво, 1936. № 19 (Жовтень). С. 10–11.

30. Тіна. 3 листів до Редакції // Нова Хата : двотижневий журн. для плекання домашньої культури. Львів : Укр. Народ. Мистецтво, 1936. № 21 (Листопад). С. 10.

31. Поліщук В. Преса на Україні сьогодні // За самостійність: орган Організації Українських Націоналістів. 1948. № 3–4 (Березень–Квітень). С. 21–23.

32. Сушкова О. Періодичні видання для жінок в Україні: динаміка розвитку та концептуальні особливості : автореф. дис. канд. філол. наук // Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2005. 17 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/14035324.pdf> (дата звернення: 28.01.2021).

33. Ухач В. Українські лікарі в національно-визвольних змаганнях 40–50 рр.: до питання діяльності організаторів мережі вишкочів підпільного Українського Червоного Хреста в УПА // Медична освіта : наук.-практ. журн. 2002. № 1. С. 55–56.

34. Наумович С. Останні роки Львова : повість-хроніка // Визвольний шлях : сусп.-політ. і наук.-літ. місячник = Liberation path: Ukrainian Political, Social, Scientific & Literary Magazine. Лондон: Українська видавнича спілка = London: Ukrainian Publishers Ltd. 1986. №10 (Жовтень). С. 1252-1260. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/17921/file.pdf> (дата звернення: 01.02.2021).

35. Морачевська М. Рефлексії на тему однієї театральної вистави // Львівські вісті : щоденник для дистрикту Галичини. 1943. 14–15 січня. № 7 (427). С. 2. URL: https://libraria.ua/static/big_images/Lvivski%20visti%201941-1944/19430114_007/MASTER/00002.jpg (дата звернення: 13.01.2021).

36. Морачевська М. Рефлексії на тему однієї театральної вистави: докінчення // Львівські вісті : щоденник для дистрикту Галичини. 1943. 16 січня. № 8 (428). С. 2. URL: <https://libraria.ua/numbers/175/15194/?PageNumber=2&ArticleId=618309&Search=%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%B9%20%D1%82%D0%B5%D0%B0%D1%82%D1%80> (дата звернення: 13.01.2021).

Khrystyna Astaptseva,

Junior Researcher

of Information and Communication Technologies Department

of Institute of Information Technologies,

V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0003-1578-5747

e-mail: astaptseva@nbuv.gov.ua

Interwar Lviv fashion designer, fashion editor and columnist Elia Olesnytska: materials for biography

The goal of the work. The article examines the journalistic and editorial heritage of the Lviv fashion designer Elia Olesnytska in the 1930s. For the first time, unknown facts about her pedagogical, design and journalistic activity, found in magazines from the fonds of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine and V. Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv, are involved in scientific circulation. In article we also present a little-known biographical facts about the sons of Elia Olesnytska – Roman and Yaromyr Olesnytski. Considerable attention is devoted to the history of the founding and the peculiarities of the functioning of the Lviv Women’s Trade and Industrial Cooperative “Trud” [The Work] (1901–1939), the sewing workshop, which was headed by Elia Olesnytska. The milestones of Elia Olesnytska’s cooperation with the editorial board of the “Nova Khata” [The New Home] magazine, the publishing organ of the Ukrainian People’s Art women’s cooperative, are revealed (1922–1939). **The research methodology** is based on the application of methods of biographical, historical, chronological, retrospective and content analysis, the combination of which allowed to reproduce in detail the picture of life and work of Elia Olesnytska. **The scientific novelty** is reflected in the reconstruction of the

Elia Olesnytska life story, a Lviv fashion designer, sewing teacher, fashion designer and editor of the thematic columns on the technology of women's apparel sewing in a "Nova Khata" magazine. **Conclusions.** It is proved that the Lviv fashion designer Elia Olesnytska is the inventor of the tradition of fashion reviews holding – Ukrainian fashion shows of domestic garment production in the 1930s. Elia Olesnytska also holds the first place in founding and editing «Patterns for all» – the Ukrainian-language column on the technology of making women's clothing in the magazine "Nova Khata" in the 1935–1939s.

Key words: Elia Olesnytska, Roman Olesnytskyi, Yaromyr Olesnytskyi, Stefaniya Savytska Lviv Women's Trade and Industrial Cooperative "Trud" [The Work], Lviv Women's Cooperative of Home Crafts "Ukrainske Narodne Mystetstvo" [Ukrainian People's Art] magazine "Nova Khata" [The New Home], Fashion Show, Fashion Journalism, Inter-war Lviv Fashion.

*Стаття підготовлена 30 січня 2021 року;
подана до друку 03 лютого 2021 року.*

УДК 94:323.272](495)"1821":271.2-788(234.425.21)-9"1821/1830"
DOI: <https://doi.org/10.15407/rksu.27.270>

Євген Костянтинович Чернухін,
кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу фонду юдаїки Інституту рукопису,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0003-4906-0787
e-mail: geikle@hotmail.com

**ДО 200-РІЧЧЯ ГРЕЦЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1821 року:
СОФРОНІЙ КАЛЛІГАС
ПРО ОСМАНСЬКУ ОКУПАЦІЮ АФОНА 1821–1830 років**

Ιφτά πασάδης πολιµούν την έρμη την Κασσάνδρα
Κανένας δεν την πάτισι, κανένας δεν την πήρι
Λουµπούτ πασάς την πάτησι, Λουµπούτ πασάς την πήρι¹
Грецька народна пісня

Мета роботи: дослідження, публікація та переклад тексту, присвяченого подіям у Македонії під час Грецької революції 1821 р., за рукописом ігумена афонського монастиря Св. Павла Софронія Каллігаса з історії Святої Гори, який зберігається у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. **Методологія дослідження** полягає у використанні комплексу наукових методів опрацювання історичних документів із залученням спеціальних методів археографії, кодикології та палеографії. **Наукова новизна.** Уперше оприлюднюються оригінальний грецький текст рукопису, переклад тексту українською мовою та історичний коментар. Представлені фотокопії фрагментів рукопису. **Висновки.** Рукопис ігумена Софронія Каллігаса був подарований російському історичному Андрію Муравйову в 1849 р., під час його перебування на Афоні. Більша частина рукопису присвячена описанню афонських монастирів

¹ *Сім полководців билися з повстанцями Кассандри,
Ніхто не міг перемогти, ніхто не міг здолати,
Лубут-паша у бій вступив, Лубут здобув Кассандру.*

і скитів, і його можна вважати за попередника праці Софронія Каллігаса «Афоніада, або стисла історія Святої Гори Афон», виданої 1863 р. Проте текстуальні збіги майже відсутні, а загальний плин оповіді відрізняється від структури й стилю «Афоніади». Розповідь містить багато додаткових матеріалів, зокрема опис подій, що мали місце в Македонії наприкінці 1821 р. і призвели до знищення грецького населення півострова Кассандра та наступної окупації Афона османським військом, яке очолював Мегмет Емін-паша (Ебу Лубут-паша). Очевидно, що описи військових дій і вторгнення османського війська на Афон не могли увійти до оприлюдненої версії «Афоніади» через низку політичних і цензурних заборон. Натомість у київській версії рукопису Софроній Каллігас, спираючись на афонські перекази, вільно висловлює своє власне бачення подій 1821 р., характеризує особу Ебу Лубут-паші, пояснює причини довгострокового перебування османів на Святій Горі, змальовує їхнє ставлення до ченців і грецького населення.

Ключові слова: Софроній Каллігас, Афон, Кассандра, Андрій Муравйов, грецька революція 1821 року, грецькі рукописи.

Актуальність дослідження зумовлена недостатнім висвітленням у вітчизняній археографії грецької писемної спадщини, зокрема документів, які зберігаються в архівних установах і бібліотеках України. Значна частина таких грецьких документів містить значущу й маловідому інформацію з історії Греції, Османської імперії, Великої Константинопольської Церкви, важливу для світової науки.

Аналіз досліджень і публікацій. Уперше грецькі рукописи Андрія Муравйова (1806–1874) були представлені в каталозі Олександра Лебедева (1886–1930). За його визначенням, частина грецьких рукописів відома сьогодні як «афонський портфель Муравйова» і була послідовно описана в межах однієї позиції (№ 424) каталогу [1, с. 173–174]. У 1990-х роках, під час укладання зведеного каталогу грецьких рукописів з колекцій м. Києва, всі грецькі документи, що надійшли від Андрія Муравйова, були описані як окремі одиниці згідно з типологією рукописів та датуванням. Список праці Софронія Каллігаса (1807–1882), ігумена святогорського монастиря Св. Павла, присвяченої історії афонських монастирів, репрезентований у каталозі відповідно до її складових частин, з побіжним оглядом головних тем, викладених на сторінках рукопису. Його сучасний шифр: ІР НБУВ, ф. 301, од. зб. 424л/2 [2, с. 192–194]. Докладніше про склад усіх рукописів із «портфелю Муравйова» йшлося в моїй праці «Афонский портфель Андрея Николаевича Муравьева (1806–1874)», виданій в альманасі Міжнародного Інституту афонської спадщини [3]. Частина списку праці ігумена Софронія Каллігаса, в якій представлені найдавніша історія Святої Гори та акти візантійської доби, була детально розглянута з наведенням розлогих цитат у моїй статті «The copies of the Byzantine acts from Mount Athos in the collections of the Institute of Manuscripts of the Vernadsky National Library of Ukraine» [4]. Варто, однак, зазначити, що в рукопису збережені й пізніші документи, перекази або свідчення, які заслуговують на увагу науковців і всіх, хто цікавиться історією Святої Гори.

Мета дослідження: докладно розглянути частину (главу) з рукопису, присвячену вторгненню османського війська на півострів Кассандра і Святу Гору, представити археографічне видання оригінального грецького тексту, історичний коментар і переклад сучасною українською мовою.

Виклад основного матеріалу. Глава під назвою «Про лиха, які відбулися на святій Горі Афон під час уторгнення варварів і грабіжників у 1821 році» знаходиться в заключній частині історичного нарративу, присвяченого питанням заснування та діяльності монастиря Св. Павла на Афоні. Текст глави охоплює близько 10 сторінок рукопису (арк. 80 зв. – 85, ф. 301, од. зб. 424л/2). Очевидно, що автор не був самовидцем подій 1821 р., адже йому на той час виповнилося лише 14 років, але він міг широко використовувати інші джерела, насамперед перекази, які побутували на Святій Горі. Розуміємо, що історична достовірність таких переказів доволі сумнівна, що впливає і з тексту рукопису. Причин для того багато – насамперед, сам Софроній походив з острова Кефалонія, тобто мав зовсім інший, порівняно до північних греків, освітній і побутово-культурний «background». З'явився він на Афоні вже після 1830 р. разом із новою генерацією ченців, які мали відбудовувати монастирі після окупації. У 1839 р. Софроній призначається ігуменом монастиря Св. Павла. Згодом він стає одним із найученіших ченців Святої Гори, автором або редактором багатьох богослужбових текстів, що видавалися в ХІХ ст. Проте науковцям більше відома його історична праця «Афоніада», присвячена історії монастирів Святої Гори від найдавніших часів, опублікована 1863 р. [5].

Пропонований читачеві текст готувався Софронієм у 1840-х роках, можливо навіть безпосередньо для Андрія Муравйова або когось із його російських колег-дослідників, наприклад, для Порфирія Успенського (1804–1885). Про це свідчать і науковість тексту, і його виразна «візантійська» складова, і проросійські реверанси, і доволі критичне ставлення до османської влади. Це останнє може бути наслідком не лише пам'яті ченців про події 1821–1830 рр., але й виявом певної православної солідарності.

Розглядаючи розповідь Софронія Каллігаса сьогодні, треба зважати й на те, що тогочасний інформаційний простір мав обмежений характер, особливо ж в умовах фактичної самоізоляції Святої Гори, і тому не варто було б сподіватися, що автор міг віднайти в афонських переказах або доступних йому джерелах якісь виняткові, історично підтверджені деталі подій 1821 р.

Тим не менше, загальний зміст його оповіді правдивий. Головна діюча особа, проти якої спрямований справедливий гнів автора, – Лубут-паша (Абдул Емін-паша, або Ебу Лубут-паша, † 1825), цілком історичний персонаж, командувач османських військ доби визвольних змагань греків 1821–1825 рр. Дієвим центром нарративу є облога турками півострова Кассандра, що увішла до грець-

кої історії під назвою «знищення Кассандри» поряд з такими концептами, як «облога Месолунг», «знищення Псара», «різня в Наусі» та ін. До Кассандри тікало населення з північніших районів Халкідіки й Македонії, яке виступило проти османів уже навесні 1821 р. Після захоплення 14 листопада 1821 р. вузького проходу до півострова (власне, перешийка з укріпленнями) турки почали масові вбивства й поневолення християнського населення. Як наслідок, зросла кількість біженців до того з півостровів, де здавна розташувалися монастирі Святої Гори. Природно, що слідом за біженцями до Афона вдерлися й турки.

Змальовуючи загальне тло подій навколо Кассандри, автор оминає відомі факти, зокрема ті, що очільники афонських монастирів були здебільшого обізнані з планами відносно майбутнього повстання, а на самій Святій Горі активно діяв Еммануїл Папас (1772–1821), член «Філікі Етерії», представник Александра Іпсиланті (1792–1828), який формально очолював етеристів і закликав до всегрецького повстання [6].

Отож у тексті помітна тенденція автора до ухилення від питання відповідальності святогорців за участь у підготовці повстання й намагання пояснити подальші трагічні події винятково наклепом на ченців перед султаном. Чи міг ігумен Софроній насправді не знати про участь ченців, а подекуди й проведу чернечої республіки, в підготовці повстання 1821 р.? Навряд чи. Утім, ставлення ченців до планів етеристів, які відвідували Афон напередодні революції і шукали підтримки Церкви, вочевидь було різним.

Замовчує автор і той прикрий факт, що Афон уперше за свою історію був змушений прийняти на своїй території й надати притулок як повстанцям, так і цивільним біженцям, які з прибуттям османського війська мусили тікати далі, користуючись усіма можливими й неможливими засобами пересування по воді. Разом із ними тікали й афонські ченці зі своїми скарбами, про що автор нам правдиво оповідає.

Отже, майже все в наративі Софронія щодо захоплення Афона звелось до переказу фінансово-економічних питань, які теж, поза всяким сумнівом, мали місце. Варто відзначити, що автор при цьому дозволяє собі доволі демократичні висловлювання в оцінці поведінки ченців, зокрема їхніх очільників, тобто ігуменів і членів собору афонських монахів (Протату). Це можна пояснити його «не місцевим» походженням, адже він прибув до Афона з іншої частини грецького світу.

Ставлення ігумена Софронія до подій 1821 р. треба розглядати також з урахуванням часу написання розглянутого наративу, зокрема під кутом огляду політичних подій і стану Європи після завершення Грецької революції. Низка договорів і домовленостей 1829–1833 рр. стосовно майбутнього Грецької держави, події в Польщі та в деяких інших країнах установили в Європі певний і

тимчасовий баланс сил, в якому особлива роль була відведена Росії. Тим часом, у Грецькому королівстві в 1840-ві роки стверджувалася «велика ідея», яка полягала в тому, що, оскільки більшість християнського населення Балканського й Малоазійського регіонів нібито мала надію на відродження Візантійської імперії, то в цьому напрямі мала б діяти і політична еліта. Допомогти в досягненні мети мав би легендарний північний «світловолосий рід», властиво російська держава. У клерикальних колах, зокрема на Афоні, теж плекали надії на «відродження». Однак ставили не політичні, а суто економічні завдання: відбудову монастирів і скитів, погашення боргів, повернення старих або заснування нових іноземних метохів. Тому, власне, до тексту вміщені дещо панегіричні рядки про вирішальну роль імператора Миколи I в перемозі Грецької революції і, відповідно, у звільненні Афона від османського війська.

Наукова новизна. Уперше оприлюднюються оригінальний грецький текст рукопису, переклад тексту українською мовою та історичний коментар. Представлені фотокопії фрагментів рукопису.

Висновки. Справжня історія знищення населення півострова Кассандри й захоплення Афона османським військом була жакливіша за описи ігумена Софронія Каллігаса. Але очевидно, що навіть те, що він наважився сказати в рукопису, призначеному для Андрія Муравйова або внутрішніх споживачів, це було занадто для читачів поза межами Афона. Якщо порівняти з цього погляду тексти виданої ним «Афоніади» і київського рукопису, ми побачимо значну різницю в політичній позиції автора і в його оцінках революційних подій. Точніше сказати, в «Афоніаді» їх майже немає. Натомість, більше уваги приділено мальовничим описам самих монастирів та чернечого побуту. Відтак, київський список рукопису Софронія Каллігаса залишається ще не вповні оціненим дослідниками джерелом з історії подій доби Грецької революції 1821 р. Підтвердження або спростування викладених у ньому фактів потребує подальших історичних студій, вивчення архівних джерел, біографічних, мемуарних та інших матеріалів.

Текст:

Περὶ τῶν συμβεβηκότων δεινῶν ἐν τῇ κα /
ταδρομῇ εἰς τὸ ἅγιον ὄρος Ἄθω ὑπὸ /
τῶν βαρβάρων καὶ ληστῶν κατὰ τὸ ἔτος / 1821

Κατὰ δὲ τὸ ἔτος 1821 ὅτε συνέβη ἡ πολυθύλ / λητος ἐκεῖνη γενικὴ τοῦ γένους τῶν εὐσεβῶν / ἐπαναστατικὴ καταδρομὴ ἐκ τῆς βαρβαρικῆς μα / νίας, ἐπὶ τῆς βασιλείας Σουλτὰν Μαχμούτ, ὅτε / ἡ Ἑλλὰς πᾶσα, Ἥπειρος, Μακεδονία, Θράκη, / Ἑλλησποντος, Πελοπόννησος, Κρήτη, καὶ Νῆσοι Κυ / κλάδες καταναγκασθεῖσαι ὑπὸ τῆς διὰ ξίφους πυ / ρὸς καὶ πνιγμονῆς τῶν ὁμογενῶν ἐπα-

νέστησαν / κατὰ τῶν ὀθωμανῶν. Ὁ δὲ ἀνηλεὴς Σουλτάνος / ἀπέστειλε // ἀπέ-
 στειλε πανταχοῦ σατράπας μὲ πληθος στρα / τοῦ βαρβάρων, ἵνα σβέση καὶ
 παύση τὴν ὄρμην / τῆς ἐπαναστάσεως, ὀδηγούμενος παρὰ τῶν ὑ / πασπιστῶν
 αὐτοῦ, καὶ ὑπὸ ἄλλων Εὐρωπαίων, ἀν / τεφερομένων τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ.
 Ἀπεστά / λη καὶ εἰς τὴν Θετταλίαν σατράπης ὠμός καὶ δει / νός, Λουμποῦτ
 πασιᾶς καλούμενος, ἀρνησίχριστος, / Ἰβηρ τὸ γένος, Ἰερέως τινὸς υἱὸς ἐκ τῆς
 κάτω / Γεωργίας, θρησκὸς εἰς τὸν Μωαμεθισμόν, πρό / σωπον ἔχων παρῶρησια-
 στικόν, γενναῖος, τὸ γέ / νειον εἶχε λευκέρυθρον ὄξύ. Οὗτος διορισθεὶς / παρὰ
 τοῦ Σουλτάνου ἵνα ἐκστρατεύση κατὰ τῶν / ἐπαναστησάντων χριστιανῶν εἰς
 Μακεδονίαν, Θεσ / σαλίαν, χερσόνησον Κασάνδραν, καὶ Χαλκηδι / κὴν χώραν,
 καὶ ὑποτάξῃ αὐτοὺς εἰς τὸ Ὄθωμα / νικὸν κράτος, ἐκίνησε πνέων θυμὸν καὶ ὄρ
 / γήν, ἐπαπειλῶν ἀπολέσας διὰ μαχαίρας καὶ πυ / ρὸς πάντας τοὺς ἐπανεστη-
 κότας. Ἐλθὼν δὲ με / τὰ πολλοῦ στρατοῦ ἐπολιόρκει τὴν Κασάνδραν, / βαλῶν
 // βαλῶν τὸν στρατὸν αὐτοῦ εἰς τάξιν πρὸς τὸν ἰσ / θμὸν τῆς πύλης, καὶ προτι-
 θέντος πολέμου μανι / κοῦ, ἐπλήσθησαν οἱ χάρακες τῶν χανδακίων / ἀπὸ σω-
 μάτων νεκρῶν τῶν φονευομένων. Ἐξ ἄμ / φοτέρου ἀντιτυπίας γινομένης καὶ
 ζυλοφθονίας / μεταξὺ ἡπειρωτῶν καὶ Κασανδρινῶν χριστιανῶν, / ἀναχωρησά-
 ντων δὲ τῶν φυλάκων τοῦ ἰσθμοῦ, / εἰσῆλθαν ἀκωλύτως οἱ Ὄθωμανοί, καὶ ἐφό-
 νευον / ἀφειδῶς πᾶσαν ἀκμὴν ἡλικίας καθ' ὅλην τὴν / νῆσον, κώμας καὶ προ-
 ἄστια, καὶ Μετόχια, αἰχ / μαλῶντες γυναικας καὶ παιδιὰ, κατακαίον / τες
 πᾶν οἶκημα, καὶ ἐκχέοντες αἶμα ἄθῶν, / μόνων φυγάδων τινῶν διασωθέντων
 εἰς ἔρη / μίας καταφυγόντων, τῶν δὲ λοιπῶν παρανά / λωμα γενομένων. Αὕτη
 ἡ νίκη τῶν βαρβά / ρων κατεφόβησε πάντας τοὺς ἐγχωρίους Χαλ / κηδικῆς χώ-
 ρας, Σιδηροκαυσίων, καὶ Στρημονιακὸν / κόλπον. Ὅθεν οἱ μὲν δυνηθέντες κα-
 τέφυγον / μὲ πλοῖα ἑλληνικὰ εἰς τὰς νήσους καὶ Πελοπόν / νησον // νησον, οἱ
 δὲ λοιποὶ προσκυνήσαντες ἐδουλώθη / σαν ἐλεεινῶς, αἰχμαλωσίαν ἀπαραδειγ-
 μάτι / στον, ὑπομείναντες. Τότε δὴ τότε καὶ τὸ ἀγίω / νυμον ὄρος τοῦ Ἄθωνος
 εἰς τὴν δεινὴν αἰχμα / λωσίαν ὑπέπεσε, διότι φθόνῳ τοῦ πονηροῦ τοῦ / ἀεὶ τὴν
 σωτηρίαν τῶν ἀνθρώπων φθονοῦντος¹, / εὐκαιρίαν εὐρόντος Θεοῦ παραχωρή-
 σει τοῦ φθεῖ / ραι τὸν λιμένα τῆς σωτηρίας, ἐπροδόδη εἰς / τὸν Σουλτάνον ὅτι καὶ
 τοῦ ὄρους οἱ μοναχοὶ συ / νήνεσαν εἰς τὴν ἀποστασίαν. Ὅθεν ὁ ῥηθεὶς / Σατρά-
 πης τῆς Θεσσαλίας Λουμποῦτης, ἔλαβε / διαταγὴν, ὅτι μετὰ τὴν καταστροφὴν
 τῶν ῥη / θέντων χωρίων καὶ Χερρονήσων², νὰ στρέψῃ τὰ / ὄπλα του κατὰ τοῦ
 ὄρους, καὶ κουρσεύσῃ καὶ κα / ταστρέψῃ αὐτὸ εἰς τέλος, καὶ καταδαφίσῃ τὰ / ὡς
 πολύχνια σωζόμενα ἐν αὐτῷ Μοναστηρίᾳ. Ὁ / περ μαθόντες οἱ Μοναχοὶ, δεή-
 σεις ἐκτενεῖς καὶ / ἰκεσίας πρὸς τὸν σώζειν δυνάμενον Κύριον, / καὶ τὴν δέσποι-

¹ Урукпису θτοноῦντος пізніше виправлене на θθονοῦντος.

² Тут копіст плутає апелятив із власною назвою містечка на о. Сіфнос. Правильно: χερσονήσων, тобто «πίνοστροβίε».

ναν Θεοτόκον Μαρίαν ἀνέπεμ / πον, ὅ // πον, ὅπως διασκεύδαση τοῦ τυράν-
 νου τὴν βουλὴν, / καὶ μὴ ἀπολέσθῃ τὸ κοινὸν τῶν ψυχῶν προσφύ / γιον καὶ συ-
 σκεψάμενοι ἀπέστειλαν πρέσβεις Μο / ναχοὺς δοκίμους ὁμοῦ μὲ τὸν ἡγεμόνα
 ἀγαρηνὸν / τὸν πρώην ἀγάν, ὃν ἐφύλαττον ἀβλαβῆ, δεόμε / νοι τοῦ μὴ ἔασαι
 τὸν βάρβαρον στρατὸν καὶ δια / φθεῖραι τὸ ὄρος. Ὁ δὲ θῆρ ἐκεῖνος οὐκ ἐκάμ /
 φθη εἰς οἶκτον, ἀλλ' ἐπαπειλοῦσε τοῦ θῆσαι καὶ ἄ / πολέσαι. Φιλοχρήματος δὲ
 ὧν, ἐζήτηι ποσότη / τα 3 000 πουργία, ἤτοι γρ(όσ)ια 1, 500, 000, καὶ / οὔτω νὰ
 πληρώσῃ καὶ χορτάσῃ τότε βασιλι / κὸν ταμεῖον, καὶ τὴν αὐτοῦ ἄπληστον γα-
 στέρα, / ἔαν θελήσωσιν οἱ Μοναχοὶ νὰ τὰ δώσωσιν, οὔτως / ὑπεσχέθη νὰ μεσι-
 τεύσῃ πρὸς τὸν Σουλτάνον, ἵνα / μεταβάλῃ τὸν θυμὸν του καὶ διασωθῇ τὸ ὄρος
 / ἐκ τοῦ προφανοῦς κινδύνου. Οἱ δὲ Μοναχοὶ δὲν / εἶχασιν ἀποδοῦναι, καθότι οἱ
 πλούσιοι καὶ προῖ / στάμενοι τοῦ ὄρους, οἱ τὰ χρήματα καὶ κειμήλια / τῶν Μο-
 ναστηρίων κατέχοντες, προλαβόντος ἔ / φυγον // φυγον εἰς ἀκυνδύνας τόπους,
 συμπαραλα / βόντες καὶ τοὺς θησαυροὺς μεθ' ἑαυτῶν. Ὅθεν / τὸ ὄρος εὐρίσκε-
 το εἰς ἐσχάτην πτωχείαν. Μὴ / ἔχοντες ὁμως ἀλλέως πῶς ποιήσωσιν, ὑπεσχέ-
 θησαν / νὰ πληρώσωσι τὴν ἀπαιτουμένην ποσότητα χρημᾶ / των, ἐλπίσαντες
 εἰς τὴν θείαν βοήθειαν. Μετὰ γοῦν / τὴν τοιαύτην ὑπόσχεσιν τῶν χρημάτων,
 ἔγραψεν / ὁ ῥηθεις Λουμπούτης τῷ Σουλτάνῳ, ὅτι οἱ Μοναχοὶ / τοῦ ὄρους εὐρέ-
 θησαν πιστοὶ τῆς κραταιᾶς αὐτοῦ / βασιλείας, μάλιστα ἐφύλαξαν καὶ τὴν ζωὴν
 τοῦ ἡ / γεμόνος αὐτῶν, εὐρεθέντος τότε ἐν τῇ ἐπανα / στάσει εἰς τὸ ἅγιον ὄρος,
 καὶ ἄλλα ὅμοια. Οἱ / δὲ πατέρες τοῦ ὄρους, ἔνα μὲν μὴ ἔχοντες ἄ / ποδοῦναι τὰ
 ὑποσχεθέντα χρήματα, ἄλλο δὲ / καὶ ξεθαρήσαντες ὡς λαβόντες τὰ λῦτρα πα
 / ρὰ τοῦ Σουλτάνου, οὐκ ἀπέστειλαν τὰ συμφωνη / θέντα. Τοῦτου ἔνεκα μεγά-
 λη ζημία καὶ καταδρο / μὴ του ὄρους συνέβη. Μανεις γὰρ ὁ θηριώδης / ἐκεῖνος
 Λουμποῦτ πασιᾶς, ὡς καταφρονηθεις πα / ρὰ τῶν // ρα τῶν Μοναχῶν, παρελ-
 θόντος καὶ τοῦ ὀρισθέντος / καιροῦ τῆς ἀποστολῆς τῶν χρημάτων, προσκαλε /
 σάμενος οὖν τοὺς προῖσταμένους τῶν Μοναχῶν, ἐφυ / λάκωσιν αὐτοὺς λιμαγ-
 χονῶν, καὶ καθ' ἡμέραν ἐπλη / γόνοντο ἀφειδῶς παρὰ τῶν στρατιωτῶν. Ὅθεν
 καὶ / ἐν τῇ φυλακῇ ἐτελεύτησαν ὑπὲρ τοὺς ἐξήκοντα. / Εἰς δὲ τὸ ὄρος ἀποστεί-
 λας στρατὸν, ἔμβασε πρῶτον / μὲν ἑπτὰ χιλιάδας βαρβάρων αἰμοβόρων, αὐτὸς
 / δὲ στήσας τὰς σκηνὰς του εἰς τὸν Πρόβλακα ἐν τὸ / πω καλουμένῳ Χουρμί-
 τζα. Ἔτος 1821 Δεκεμβρίου / 12 ἐληλάτησεν ὅλον τὸ ὄρος διὰ τῶν βαρβάρων, /
 οἵτινες ἔλαβον ἐκ τῶν Μονῶν πᾶν χρήσιμον πρᾶ / γμα, καταδυναστεύσαντες
 τοὺς Μοναχοὺς μὲ πᾶν / δεινα κολαστήρια, αἵματεκχυσίας, ἀρπαγᾶς, καὶ / φυ-
 λακισμούς, ὥστε ἠναγκάσθησαν νὰ πωλήσωσιν / ὅσα κινητὰ τῶν Μονῶν καὶ
 Ἴερὰ σκεύη, ἀργυρᾶς / κανδύλας, σίδηρα, χαλκώματα, καὶ αὐτὴν τὴν μο /
 λυβδίνην σκέπην τῶν Ἴερῶν ναῶν. Καὶ πάλιν μὴ / δονηθέντες ἐκπληρῶσαι ὅλην
 τὴν ἀπαιτουμένην / ποσότη // ποσότητα, παρακάλεσαν τὸν φιλόχριστον Ἄρχον
 / τα Σπανδονὴν Θεσσαλονικαῖον ἵνα ἐκπληρώσῃ / 112 000 εἰς ἀποπλήρωσιν τῆς

ἄνω εἰρημένης πο / σοπητος ὅπου ἔμειναν, καὶ νὰ λαμβάνη τὰ εἰσοδή / ματα τοῦ
ἐν Βλαχία Μετοχίου τῶν Μονῶν τοῦ / ὄρους, ἄχρις ἀποπληρώσεως τοῦ χρέους
αὐτῶν. / Εἶξας οὖν ὁ Ἄρχων εἰς τὴν αἴτησιν τῶν πατέρων, / ἐπλήρωσε τὰ ἀπαι-
τούμενα χρήματα τῷ ἀκορέ / στω Λουμπουτ πασᾶ, καὶ οὕτως ἐξέβαλεν ἐκ τοῦ
ὄ / ρους τὸν ἔκφυλον στρατόν, ἀφήσας ἑπτὰ χιλιά / δας τουρκῶν ἵνα διώκωσι
τοὺς ἐρχομένους Ἑλληνας / μὲ ληστρικὰ πλοῖα.

Ἀλλὰ ταῦτα πάντα ἐπεὶ συνέβησαν διὰ τὰς / ἁμαρτίας ἡμῶν, προ-
έφθασεν ἡ ἀντίληψις τῆς / μόνης προστασίας τῶν Χριστιανῶν ἡ Κυρία Θεο
/ τόκος, καὶ πάντα τὰ δυσχερῆ εἰς εὐφροσύνην / μετήμειψε. Ἐξήγειρε γὰρ τὸ
εὐσεβὲς γένος τῶν Ῥώσων κατὰ τῶν δυσεβῶν καὶ ἀπίστων ἀγαρη / νῶν, καὶ
νικῶν ἐφθασεν ἄχρις Ὀρροσιάδος. Ὅθεν / καταβα // καταβαλῶν τὴν ὄφρυν
καὶ θρασύτητα ὁ πρὶν πῦρ / καὶ φόνον πνέων κατὰ τῶν χριστιανῶν Σουλτά-
νος, / ἐξῆλθε καὶ προσέπεσε τῷ εὐσεβεῖ Ἄνακτι Νικο / λάω Ῥώσῳ, καὶ ἐγέ-
νοντο συνθήκαι, καὶ ἔπαυσε / πᾶσα τῶν Βαρβάρων μανία, καὶ εἰρήνη παντα /
χοῦ ἐπρυτανεύθη, ἀνεξαρτηθείσης τῆς Ἑλλάδος, ὅτε καὶ διὰ βασιλικοῦ ὀρισμοῦ
ἐξῆλθον ἐκ τοῦ ὄρους / οἱ βάρβαροι, οἱ τυραννίσοντες αὐτὸ ἐν ἔτεσι δέ / κα, καὶ
ἐβραβεύθη εἰρήνη βαθεῖα τοῖς εὐσεβέσι / πανταχοῦ θεία χάριτι. Τότε καὶ οἱ δι-
ασκορπισθέν / τες Μοναχοὶ οἰκίητορες τοῦ ὄρους, ἀφόβως παντα / χόθεν συνή-
χθησαν, συνεισφέροντες καὶ τὰ Ἱερὰ / κοιμήλια, ἅπερ ἐν καιρῷ τῆς καταδρομῆς
παρὰ / λαβόντες ἀνεχώρησαν, καταφυγόντες εἰς τὸ / πους χριστιανικοῦς, καὶ
διεφύλαξαν αὐτά. Τὰ τε / τίμια ξύλα τοῦ Ζωοποιοῦ Σταυροῦ, τὰ πάντιμα δώ /
ρα τῶν Μάγων, ἃ προσήνεγκαν τῷ τεχθέντι ἐν / Βηθλεεμ σωτήρι Χριστῷ, τὴν
ὑπέριτον Ζώνην / τῆς Θεοτόκου, καὶ ἄγια λείψανα διαφόρων ἀγί / ων παλαι //
ων παλαιῶν τε καὶ νέων, μετὰ καὶ ἀργυρῶν καὶ / χρυσῶν σκευῶν, Ἱερῶν κρα-
τήρων, ἀμφίων, / κανδήλων καὶ λοιπῶν, καὶ αὐθις ἐκοσμήθη το ἄ / γιον ὄρος
ὡς πρότερον.

Переклад:

**Про лиха, які відбулися на Святій Горі Афон
під час уторгнення варварів і грабіжників у 1821 році**

Року ж 1821, коли відбувалося оце загальновідоме переслідування всього повсталого народу благочестивих з боку варварської люті, за панування султана Махмуда, коли вся Греція, Епір, Македонія, Фракія, Геллеспонт, Пелопоннес, Крит і Кікладські острови, спонукані полум'яними мечами і тиском етнічної спільноти¹, повстали проти османів, жорстокий султан, настановлений своїми

¹ Етнічною спільнотою (букв. рівнорідними) греки називають співвітчизників за кордоном. Саме вони відіграли важливу організаційну роль у підготовці повстання 1821 р.

прибічниками та іншими європейцями, які протистоять Східній Церкві¹, розіслав повсюди сатрапів із великим військом варварів, щоби загасити й зупинити силу повстання.

Був тоді спрямований і до Фессалії жорстокий і злий сатрап на ім'я Лубутпаша, христородавець, родом грузин, син одного священика з південної Грузії, за вірою магометанин, бундючний на вигляд, шляхетний, з гострою рудою бородою з сивиною.

Саме він був призначений султаном, аби вирушив із військом проти повсталих християн у Македонії, Фессалії, на півострові Кассандра і в Халкідікі і підкорив їх Османській державі. І вирушив він, надиханий гнівом і злістю, погрожуючи знищити вогнем і мечем усіх повсталих.

Прибувши з великим військом, узяв він в облогу Кассандру, розташував своє військо порядком на перешийку біля брами, і після лютого бою заповнилися лінії рівчаків мертвими тілами.

Оскільки виникли суперечності й ревності поміж прийдешніми² й кассандрійськими християнами, і відступили захисники перешийка, безперешкодно увійшли османи і вбивали без жалю всіх дорослих по всьому півострову, в містах і примістях, і в метохах³, беручи в полон жінок і дітей, спалюючи всі оселі і проливаючи невинну кров. Лише деякі втікачі врятувалися, тікаючи до безлюдних місць, решта ж ставали жертвами [нападників].

Ця перемога варварів налякала всіх мешканців районів Халкідікі, Сідерокавсія і Стримонійської затоки, тому всі, хто міг, тікали на грецьких човнах на острови й до Пелопоннесу, а решта схилилися й були милостиво перетворені на рабів, опинилися в жорстокому полоні⁴.

Тоді ж і Свята Гора Афон до жакливого полону потрапила через ревність лукавого, що завжди спасінню людей задрить і знаходить можливість, коли Бог надає їй, знівечити прихисток спасіння; султанові ж було передано, що ченці Гори змовилися між собою щодо зречення [від нього].

¹ Очевидно, що автор є прихильником «теорії змов», згідно з якою всі європейські дипломати і Римо-Католицька Церква завжди діяли проти інтересів Східних Церков.

² Дослівно – суходольними, тобто мешканцями континентальної Греції – Фессалії, Епіру, які традиційно протиставлені «острівним», «малоазійським» та іншим грекам з різних куточків «грецького світу». Треба взяти до уваги й те, що підбурювачами й організаторами повстання були зазвичай заїжджі емісари або загони повстанців, які вже відступили під тиском турків зі своїх «малих батьківщин». Відтак, вони всюди провокували нові зіткнення, від яких страждало місцеве населення.

³ Ідеться про «подвори», тобто філії монастирів, якими рясніли сусідні півострови й загалом Македонія. У метохах намагалися знайти прихисток мешканці розорених сіл і міст, покладаючися на звичаєву політичну екстериторіальність храмів і монастирів.

⁴ Формально рабство для греків-полонених у Македонії було скасовано 1830 р., але фактично продовжувало існувати ще деякий час.

Тому зазначений сатрап Фессалії¹ Лубут одержав наказ після знищення названих місць і півостровів звернути свою зброю проти Гори і пограбувати та знищити її повністю, і зруйнувати спасенні на ній, як світильники, монастирі.

Дізнавшись про це, піднесли ченці розлогі молитви й молебни до здатного дарувати спасіння Бога і до владичиці Богородиці Марії. Щоб задовольнити бажання тирана і щоб не був знищеним спільний для душ притулок, поміркували всі разом і направили послів – ченців-послушників, разом із очільником [Гори] агарянином, колишнім агою, якого зберегли неушкодженим², прохаючи не вводити варварське військо і не паплюжити Гору.

Той же хижак не піддався жалю, але, погрожуючи принести в жертву всіх і знищити, будучи жадібним до грошей, забажав 3000 гаманів, тобто grosiiv 1 500 000, щоби їх сплативши, задовольнити султанську казну і свій ненажерливий шлунок³. Як зволіють ченці їх надати, то обіцяв бути посередником до султана, щоби той стишив свій гнів, і тим урятувати Гору від очевидної небезпеки.

Ченці ж не мали що дати, оскільки багатії й очільники Гори⁴, які володіли коштами й реліквіями монастирів, завбачливо повтікали в безпечні місця, беручи й скарби разом із собою. Отож-бо Гора перебувала у крайній бідності. Не маючи, однак, іншого способу як діяти, пообіцяли вони сплатити потрібну суму грошей, плакаючи надію на Божу допомогу.

Після такої обіцянки грошей відписав зазначений Лубут до султана, що ченці Гори підтвердили свою вірність стосовно державного його панування, зберегли навіть життя очільника їхнього⁵, який перебував під час повстання на Святій Горі, і таке інше.

Отці ж Гори, не маючи змоги віддати обіцяні гроші, але повіривши, що вже одержали прощення від султана, не надіслали того, про що домовлялися. Через це відбулися велике лихо й захоплення Гори. У люті бо звірячий той Лубут-паша, як зневажений ченцями, через закінчення призначеного часу надання грошей, запросивши до себе очільників ченців, ув'язнив їх, караючи голодом, а вояки щоденно їх безжалісно катували. Відтак, понад 60 осіб у в'язниці скінчили життя.

На Гору ж він надіслав військо: увів спочатку сім тисяч кровожерливих варварів, а сам став табором біля Провлака, у місцевості під назвою Хурміца, і

¹ Автор, очевидно, не переймався питаннями достовірності титуляції і посадами османів. На період облоги Кассандри Лубут-паша не мав жодної посади у Фессалії.

² На Святій Горі перебував з наглядовими функціями османський урядовець – «ага».

³ Насправді, це була звичайна економічна політика османів – за всі спричинені повстаннями лиха сплачувало додаткові податки християнське населення та юдеї (зокрема фессалонікійська громада).

⁴ Автор уживає нейтральне слово, але мусимо розуміти, що йдеться і про ігуменів монастирів, і про членів Протату.

⁵ Тут знову згадується турецький «ага», наглядач від уряду.

12 грудня 1821 року пограбували всю Гору ті варвари, які взяли з монастирів кожну корисну річ, знущаючись над ченцями всілякими тортурами, з пролиттям крові, захопленнями і ув'язненнями, так що були вони змушені продати все рухоме майно монастирів і священний посуд, срібні лампади, залізні й мідні речі, і ту свинцеву покрівлю священних храмів.

І знову, не маючи можливості сплатити обіцяну суму, просили ченці христілюбивого архонта Спандона Фессалонікійця¹ сплатити 112 000 для погашення зазначеної вище суми, що залишилася, і взяти собі прибутки тих метохів монастирів Гори, що у Валахії, для погашення того боргу.

Зглянувся ж архонт на прохання отців і сплатив потрібні гроші ненажерливому Лубут-паші, і так вийшло з Гори вороже військо, залишаючи сім тисяч турків, аби відганяти греків, які прибували на піратських човнах.

Однак про те, що все це трапилося за наші гріхи, надійшло розуміння від єдиного захисту християн – Владичиці Богородиці, і все зле у благородуміння перетворилося. Підвівся бо благочестивий російський народ проти нечестивих і невірних агарян і, перемагаючи, дістався до Орестіади².

Отож, стримуючи пихатість і нахабство, раніше дихаючий вогнем і вбивством проти християн султан вийшов і схилився перед благочестивим імператором Миколою I Росіянином, і сталася угода, і зупинилася вся варварська лють, і запанував повсюди мир, одержала незалежність Греція, за султанським наказом вийшли з Гори варвари, які плюндрували її десять років³, і був дарований стійкий мир благочестивим усюди з ласки Божої.

Тоді й розсіяні ченці-насельники Гори без остраху зібралися звідусіль, повертаючи священні реліквії, з якими на час захоплення виїжджали, тікаючи до місць християнських, і які зберегли. Чесні дошки Животворного Хреста, Найчесніші Дари Волхвів, що їх піднесли народженому у Віфлеємі Христу, Найчесніший Пояс Богородиці і святі мощі різних святих, давніх і нових, зі срібним і золотим посудом, священними кратерами, ризами, світильниками та іншими речами, і одразу засяяла красою Свята Гора як раніше.

¹ Вірогідно, Спандоніс Васматзіс (Σπανδωνής Βασματζής), зять багатого салонікійського архонта Іоанна Кафтантзоглу († 1819). Проте в історіографії немає роз'яснень щодо його участі в погашенні афонських боргів.

² Росія оголосила Турції війну 1828 р. Восени 1829 р. був підписаний Адріанопольський мирний договір, одним із наслідків якого була її деокупація Святої Гори.

³ Автор уживає інклюзивний рахунок. Турки почали виходити з Афону навесні 1830 р., отже насправді окупація продовжувалася 8 років і близько 6 місяців, починаючи з грудня 1821 р.

κορεσιον, ενθα ετακτοποιει τα εκεισε της Μονης
υποστατικα. Κατα δε το ετος 1827 Μηνι ρευ-
ραριω ετηρωσε το κοινον χρεος εν τη εξοχη
της ουγγροβραχιας, η απηθεν εις τας αιωνιας
Μονας, δροπομενος εκειθεν τας αμοιβας των πο-
νων η ιδρωτων αυτη.

Περι των συμβεβηκοτων δεινων εν τη κα-
ταδρομη εις το αγιον ορος Αδω, υπο
των βαρβαρων η ηρητων κατα το ετος
1821:

Κατα δε το ετος 1821: οτε συνεβη η πορφυρο-
ρητος εκεινη γενικη τη γενεα των ευσεβων
επαναστατικη καταδρομη εν της βαρβαρικης μα-
νιας, επι της βασιλειας Σχηταν Μαχημ' οτε
η η εχρας πασα, ηπειρος, Μακεδονια, δρακη,
ελλησποντος, πελοποννησος, κρητη, η νησοι κυ-
κλαδες καταναγκασθεισαι υπο της δια εξιρας πυ-
ρος τε η πνιγμονης των ομογενων επανεζησαν
κατα των οθωμανων. ο δε ανηρης Σχητανος
απετειρε

Ил. 1. Софроній Каллігас. Опис монастирів Святої Гори Афон. Арк. 80 зв.
IP НБУВ. Ф. 301. Од. зб. 424л/2

ων παλαιων τε κ̄ νεων, μετα κ̄ αργυρων κ̄⁸⁵
χρυσων οκευων, ιερων κρατηρων, αμφορων,
κανδηλων κ̄ λοιπων, κ̄ αυθις εκουρηθη το α-
γιον ορος ως προτερον.
Τοτε κ̄ η ιερα Μονη τ̄ς αγιας Παυλης εκαρρω-
πισθη, κ̄ οι προεξωτες συνηχθησαν οθεν ησαν
διεσπαρμενοι, κ̄ εχδοντες εφερον κ̄ τ̄ς ιερ̄ς
θησαυρ̄ς χαριτι θεια οχ̄ς. ηγ̄εν, το τιμιον
εϋγον τ̄ς ζωφορ̄ς ζαυρ̄ς, τα παντιμα δωρα,
τας θανματας εικονας τ̄ς βασιλ̄ισσης Θεοδω-
ρας, κ̄ τ̄ς μυρελαιδ̄ος, κ̄ τα αγια λειψανα
τα μεχρι τ̄ς νυν σωζομενα, ομοιως κ̄ ο̄λα τα
αρχαγια εγγραφα κ̄ χρυσοβυλλα βασιλικα, κ̄ ο-
λα τα λαμπρα κ̄ αργυρα οκευη τ̄ς θεῑς να-
ς, κ̄ εκουρηθη η Μονη, εκκαθαραντες αυτην
απο την ακαθαρσιαν των ρυπαρων βαρβαρων,
οικοδομησαντες τα διεσπαρμενα κ̄ καταδαφισμε-
να μερη τ̄ς Μονης μετα σ̄η̄ς εκ νε̄ς. Αλλ̄
επειδη κ̄ ο καθολικος ναος τ̄ς Μονης οπ̄ς
εκλιθη

лл. 2. Софроній Каллігас. Опис монастирів Святої Гори Афон. Арк. 85.

IP HBYB. Ф. 301. Од. зб. 424л/2

Список використаних джерел

1. Лебедев А. С. Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской Духовной Академии. Т. 1. Саратов, 1916. 362 с.
2. Чернухін Є. Грецькі рукописи у зібраннях Києва. Каталог. Київ ; Вашингтон, 2000. 378 с.
3. Чернухин Е. «Афонский портфель» Андрея Николаевича Муравьева (1806–1874) // Афонское наследие: научный альманах. Вып. 5–6. Киев ; Чернигов : Издание Международного Института афонского наследия, 2017. С. 197–230.
4. Chernukhin E. The copies of the Byzantine acts from Mount Athos in the collections of the Institute of Manuscripts of the Vernadsky National Library of Ukraine // Lire les Archives de l'Athos (Travaux et mémoires, 23/2), Paris 2019. Pp. 553–578.
5. Αθωνιάς ήτοι Σύντομος περιγραφή του Αγίου Όρους Αθωνος : Περιέχουσα υπομνήματα παλαιά τε και νέα συλλεχθέντα εκ διαφόρων αρχαίων σωζομένων υπομνημάτων / επιμελεία και φιλοπόνω σπουδή παρά του πανοσιωτάτου Σωφρονίου Καλλιγά. [Άγιον Όρος, 1863]. 8, 118 σ.
6. Μαμαλάκης Ι. Π. Το Άγιον Όρος (Αθως) διά μέσου των αιώνων. Θεσσαλονίκη, 1971. λβ', 686, 24 πίν.

Yevhen Chernukhin,

*Candidate of Philology (Ph. D. in Philology),
Senior Researcher of Judaica Fonds Department
of Institute of Manuscript,
V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)
ORCID: 0000-0003-4906-0787
e-mail: geikle@hotmail.com*

To 200th anniversary of Greek revolution of 1821: Sophronios Kalligas about Ottoman occupation of Athos in 1821–1830

The aim of the article. Investigation, publication and translation of the text about the events in Macedonia during the Greek revolution of 1821, as they are described by the St. Paul monastery abbot Sophronios Kalligas in the manuscript from the depositories of the Institute of Manuscript in the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. **Methodology** comprises a complex of scientific methods used, when dealing with historical documents, and a number of special archaeographic, codicological and palaeographic methods as well. **Scientific novelty.** For the first time the original Greek text of the manuscript, its translation in Ukrainian, historical comments and a number of illustrations are presented. **Conclusions.** The manuscript of Sophronios Kalligas was granted to Russian historian Andrey Muraviov in 1849 during his visit to Athos. The major part of the manuscript is devoted to the description of Athos monasteries and hermitages, and thus it may be considered to be the precursor of the Sophronios Kalligas' work "Athonias, or the short history of the Saint Mount Athos", published in 1863. Although there are almost no text

coincidences in both works, and the main stream differs greatly, as far as the structure and the style are concerned. There are several additional texts, one of them concludes the description of the events that took place in Macedonia in the late 1821 and resulted in demolition of the Greek population of the Kassandra peninsula and the later occupation of Athos by the Othoman troops lead by Mehmed Emin Pasha (Ebu Lubut Pasha). Obviously, the description of battles and invasion of the Othomans to Athos could not be included to published version of "Athonias" for a number of political and censorship reasons. On the contrary, in the Kyiv version of the manuscript Sophronios Kalligas, based on the Athos traditions, truly expresses his own view on the events of 1821, gives some characteristic features of Ebu Lubut Pasha, explains the reasons for a long presence of Othomans on the Saint Mount, describes their attitude towards the monks and Greek population.

Key words: Sophronios Kalligas, Athos, Kassandra, Andrey Muraviov, Greek revolution of 1821, Greek manuscripts.

*Стаття підготовлена 16 вересня 2020 року;
подана до друку 1 жовтня 2020 року.*

Наталія Григорівна Кашеварова,
кандидат історичних наук, докторант
Інституту історії України,
Національна академія наук України
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0003-2426-0440
e-mail: nataliya.kashevarova@gmail.com

АНАЛІТИЧНА ЗАПИСКА Ф.-Й. ШТАРКЕ В КОНТЕКСТІ НАЦИСТСЬКОЇ БІБЛІОТЕЧНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Мета роботи: запровадження до наукового обігу досі невідомого документа часів Другої світової війни, що є історичним джерелом стосовно бібліотечної політики на окупованій території СРСР, його джерелознавчий аналіз, який може доповнити вже відому інформацію і представити нові дані відносно ролі бібліотек у культурній політиці нацистської влади, її подальших планів щодо книжкових зібрань, кадрової політики, значення бібліотек для нацистської пропаганди. **Методологія дослідження** репрезентована історико-порівняльним та історико-архівознавчим методами, методами джерелознавчого аналізу. Це дозволило проаналізувати документ як історичне джерело (авторство, час, мету й обставини його створення, призначення, місце в комплексі подібних документів німецьких окупаційних установ, що брали участь у вирішенні долі бібліотек) та в цілому документальний масив, створений нацистськими структурами на окупованій ними території СРСР, а також визначити можливості використання цього документа в історичних студіях. **Наукова новизна.** Об'єктом дослідження є документ «Про значення бібліотек», створений співробітником зондерштабу «Бібліотечна справа» при Оперативному штабі Розенберга в Україні Ф.-Й. Штарке у травні 1942 р., який ще не запроваджений до наукового обігу, але, на відміну від інших документів, висвітлює не стан бібліотек і долю їхніх фондів, а бачення нацистами місцевих бібліотек як однієї зі складових окупаційної політики. **Висновки.** Здійснений джерелознавчий аналіз документа в комплексі німецьких документів часів Другої світової війни з історії бібліотек під час окупації свідчить, що німецькі спеціалісти сприймали місцеві бібліотеки не лише як місця зосередження друкованих матеріалів, потрібних для управління, пропаганди чи сховища цінних колекцій, а як установи, що надаватимуть підтримку німецькій владі, тому вони приділяли увагу кадровим питанням, професійній освіті та фінансуванню. Але водночас документ відображає сприйняття бібліотек окупантами як додаткового ресурсу, передусім при освоєнні економічного і наукового потенціалу окупованих територій, наприклад, при організації місцевого виробництва та підготовки кадрів.

Ключові слова: Друга світова війна, ідеологія, пропаганда, бібліотечна справа, Оперативний штаб райхслайтера Розенберга, зондерштаб «Бібліотечна справа», Ф.-Й. Штарке.

Актуальність дослідження. Вивчення історії бібліотек та бібліотечної справи в Україні під час Другої світової війни останніми роками не втрачає своєї актуальності, нерідко воно здійснюється у складі комплексних студій стосовно стану культурної сфери в Україні часів нацистської окупації, долі українських культурних цінностей під час війни, переміщення і реституції культурних цінностей у ХХ ст. в цілому. Воно набуває нового змісту у світлі політичних подій в Україні протягом останніх років, з переосмисленням ролі інформації в сучасному суспільстві і водночас – з усвідомленням важливості збереження історико-культурної спадщини, її значення для національної пам'яті. Але науково-дослідницька робота потребує складних пошуків не лише у фондах державних архівів, але й в архівах музейних та бібліотечних установ, особистих зібраннях, тому актуальним залишається подальше розширення джерельної бази і залучення до наукового обігу нових історичних документів.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідження історії переміщення культурних цінностей, втрат, політики, пов'язаної з історико-культурною спадщиною, триває в Україні вже протягом кількох десятиліть. Перші спроби проаналізувати збитки бібліотек у загальній картині втрат культурних цінностей були здійснені одразу після Другої світової війни [1, с. 37]¹, але пік подібних наукових пошуків припав на 1990-ті – першу половину 2000-х років, що було пов'язане з виходом проблеми переміщених культурних цінностей на державний рівень, з опрацюванням раніше закритих архівних фондів, запровадженням до наукового обігу низки нових історичних джерел. Серед останніх були як документи, створені органами радянської влади, так і документи нацистських служб, що й призвело до сплеску інтересу українських дослідників до теми переміщених культурних цінностей². Побачили світ монографії таких дослідників, як П.К. Грімстед і Г.В. Боряк³, В. Калашнікова (у співавторстві)⁴, наукові публікації, створе-

¹ Більшість подібних публікацій базувалася на фрагментарній джерельній базі – документах самих установ, актах про збитки, свідченнях очевидців, із залученням німецьких документів, що публікувалися в радянських документальних збірниках з історії Великої Вітчизняної війни.

² Ці процеси супроводжували не лише дослідження долі культурних цінностей, переміщених нацистськими окупантами та їх союзниками під час Другої світової війни, а й вивчення долі українських культурних цінностей у ХХ ст., серед іншого у світлі відносин з іншими державами, як то з Росією чи Польщею.

³ Грімстед П., Боряк Г. В. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек. Львів : Фенікс, 1992. 119 с.; Grimsted, P. K. *Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution*. Cambridge, MA: Harvard University Press for Ukrainian Research Institute, 2001. 798 p.

⁴ Добров П. В., Грідіна І. М., Калашнікова В. Є. *Історико-культурні цінності Східної України в роки Великої Вітчизняної війни*. Донецьк : ДонНУ, 2011. 235 с.

ні в результаті діяльності колективів істориків у межах міжнародних проектів¹, дисертації І. Дацківа², Т. Себти³, Н. Гуцула⁴ та інших. У межах серії «Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї» вийшла друком низка публікацій документального⁵ та довідкового⁶ характеру, а результатом проведення в 1990-х роках наукових круглих столів стала серія публікацій із назвою «Повернення культурного надбання України: Проблеми, завдання, перспективи» (до 1999 р. світ побачило 13 випусків). Серед наукових здобутків західноєвропейських дослідників слід відмітити розвідки Олафа Гаманна (Olaf Hamann), керівника відділу Східної Європи Державної бібліотеки Берліна (нім. Staatsbibliothek zu Berlin), який серед іншого займався питаннями переміщення книжкових зібрань під час Другої світової війни⁷.

У 2000-х роках були оприлюднені результати роботи наукових колективів, наприклад, співробітників Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ) за участі низки інших установ, які були втілені як у наукових публікаціях у різних періодичних виданнях, так і в документальних та науково-довідкових публікаціях⁸. Вийшли друком джерелознавчі дослідження та

¹ *Verschleppt und verschollen: eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948)*. Bremen, 2000. 359 S.; *Kulturgüter im Zweiten Weltkrieg: Verlagerung – Auffindung – Rückführung*. Magdeburg: Koordinierungsstelle für Kulturgutverluste, 2007. 715 S.

² Дацків І. *Втрати Україною історико-культурних цінностей під час Другої світової війни* : дис. ... канд. іст. наук. Тернопіль, 2001. 167 арк.

³ Себта Т. М. *Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II світової війни* : дис. ... канд. іст. наук. Київ : Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2000. 225 арк.

⁴ Gutsch N. *Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg und seine Tätigkeit in der Ukraine (1941–1944): Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades...* Gießen, 2013. 329 S. URL: http://geb.uni-giessen.de/geb/volltexte/2014/11002/pdf/GutschNazarii_2013_07_02.pdf (останній перегляд: 15.11.2020).

⁵ *Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни / упоряд. І. Я. Лосієвський [та ін.] ; ред. І. О. Блохіна [та ін.] ; Нац. комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей, Харк. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка [та ін.]*. [Б. м.] : [б.в.], 1997. 102 с.

⁶ *Дніпропетровські архіви, музеї та бібліотеки в роки Другої світової війни : Анотований перелік документів і матеріалів / упоряд. Д. Мешков. Держ. комітет архівів України [та ін.]*. Київ, 2000. 76 с.

⁷ Hamann O. *Hinterm Horizont geht's weiter – Deutsche Bibliothekare in den von Deutschland während des Zweiten Weltkrieges okkupierten Gebieten Osteuropas // Die Suche nach NS-Raubgut in Bibliotheken: Recherchestand, Probleme, Lösungswege*. Marburg, 2006. S. 61–90; Его же: *О деятельности немецких библиотекарей на временно оккупированной территории СССР и Восточной Европы во время Второй мировой войны // Информационный бюллетень РБА*. С.-Петербург, 2009. № 53. С. 38–41.

⁸ *Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського [та ін.] ; редкол.: О. С. Онищенко (голова) [та ін.]*. Київ : НБУВ, 2004. 812 с.; Н. Г. Кашеварова, Н. И. Малолетова. *Деятельность Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны / вступ. сл. А. С. Онищенко*. Киев : НБУВ, 2006. 578 с.

документальні збірники щодо долі фондів окремих установ¹, історико-культурних об'єктів і пам'яток². Нині доля українських книжкових зібрань залишається серед наукових зацікавлень Т. Себти³ та Н. Кашеварової⁴. Слід також згадати публікації С. Кота⁵.

Варто зазначити, що у сфері вивчення історії бібліотечної справи під час окупації тривалий час увага була зосереджена на долях колекцій та зібрань окремих бібліотек, пошуку конкретних рукописних і книжкових цінностей, у той час як питання організації бібліотечної справи, майбутнього бібліотек, їх ролі в культурному житті під час окупації висвітлювалися фрагментарно, серед іншого, через обмежену джерельну базу. Але водночас, незважаючи на зниження інтенсивності досліджень у цьому напрямі, зберігаються позитивні тенденції, пов'язані, зокрема, з розширенням джерельної бази студій.

Тому **основною метою** публікації є запровадження до наукового обігу досі невідомого документа часів Другої світової війни, який є історичним джерелом стосовно бібліотечної політики на окупованій території СРСР, його аналіз, що може надати нові відомості дослідникам бібліотечної справи й історії культури часів окупації, передусім щодо ролі бібліотек у культурній політиці нової влади, оцінки їх значення для місцевого населення та в перспективі – для нацистської окупаційної адміністрації, відносно подальшої долі бібліотек, кадрової політики, професійної підготовки місцевих бібліотекарів, їх значення для нацистської пропаганди тощо.

¹ Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаніка: переміщення і втрати фондів. Т. 1: 1939–1945 / упоряд.: Г. Сварник, Р. Дзюбан [та ін.]; наук. ред.: Я. Дашкевич [та ін.]; НАН України, ЛННБ України ім. В. Стефаніка. Львів, 2010. 620 с.; Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаніка: переміщення і втрати фондів. Т. 2 (1946 – березень 1953): / упоряд.: Г. Сварник, Р. Дзюбан [та ін.]; відп. ред. Л. Сніцарчук; наук. ред.: Я. Дашкевич, Г. Сварник; НАН України, ЛННБ України ім. В. Стефаніка. Львів, 2019. 622 с.

² Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи / редкол.: О. О. Маврін, Г. В. Папакін [та ін.]; упоряд.: Т. М. Себта, Р. І. Качан. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України [та ін.]. Київ: «Вид. Олег Філюк», 2016. 1200 с.; Повернення з Німеччини в Україну грамоти Петра І Іоасафу Кроковському 1708 року / упоряд.: Т. І. Арсеєнко, Л. А. Дубровіна, З. К. Шарикова. Київ, 2019. 123 с.

³ Себта Т. Документи Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга про діяльність в українських бібліотеках під час нацистської окупації (1941–1944) // Наукові записки. Київ, 1999. Вип. 4. С. 398–412; Її ж: Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні: Джерелознавчий аналіз // Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943). Київ, 2004. С. 114–148 та ін.

⁴ Кашеварова Н. Г. Діяльність Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга в галузі обліку, опису та конфіскації бібліотечних фондів на території рейхскомісаріату України (1941–1944) // Бібліотечний вісник. 2005. № 4. С. 23–38; Її ж: Бібліотеки України під час окупації періоду Другої світової війни (за донесеннями німецького бібліотекаря Олександра Гімеля) // Рукописна та книжкова спадщина України. 2016. Вип. 20. С. 294–326 та ін.

⁵ Детальніше див.: Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурно-мистецькому житті України (XX – поч. XXI ст.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2020. 1020 с.

Виклад основного матеріалу. До сьогодні джерельну базу для вивчення основ нацистської політики в бібліотечній сфері на окупованій території СРСР становила порівняно невелика кількість документів, як правило, щодо культурних цінностей в цілому. Серед них – накази і розпорядження керівників цивільної адміністрації, передусім Еріха Коха як очільника райхскомісаріату «Україна» та Альфреда Розенберга як керівника Міністерства у справах окупованих східних територій, наприклад, розпорядження останнього від 03.10.1941 р. щодо збереження культурних цінностей на окупованих східних територіях і права розпоряджатися ними Оперативного штабу райхслайтера Розенберга (нім. Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, далі – Оперативний штаб) [2, арк. 306]; розпорядження Е. Коха від 26.03.1942 р. «Захист українських бібліотек», розіслане всім відділам апарату райхскомісаріату [2, арк. 305] тощо¹. Інші джерела представлені, в основному, документами окупаційних структур, які відповідали за бібліотеки, наприклад, Крайового управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісаріаті України (нім. Landesverwaltung der Archive, Bibliotheken und Museen beim Reichskommissar für die Ukraine, далі – КУАБМ)² та Оперативного штабу³. КУАБМ, створене у грудні 1942 р., мало здійснювати нагляд за бібліотеками на території райхскомісаріату «Україна» [3, с. 114–115]⁴, його документи можна знайти в п'ятому описі фонду 3206 у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Водночас Оперативний штаб – найбільша нацистська організація, що займалася конфіскаціями культурних цінностей в Європі, – не полишив свої роботи з опрацювання зібрань українських бібліотек. Окремі його документи фігурували на Нюрнберзькому процесі як докази нацистських злочинів у сфері культури [4].

Ці документи КУАБМ та Оперативного штабу у своїй більшості присвячені організації фондів, відборові «небажаної» літератури – публікації ідеологічного змісту, в той час як більшовизм вважався одним із трьох «ідейних ворогів націонал-соціалізму» поряд з єврейством і масонством [2, арк. 320; 5, с. 112–113],

¹ Більше див.: Себта Т. Оперативний штаб рейхслайтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні: Джерелознавчий аналіз // Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943). Київ, 2004. С. 114–148.

² Більше див.: Себта Т. Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісаріаті України: історичний нарис // Архіви України. 2009. № 3–4. С. 111–127; Алексєєв С. Ю. Документи Крайового управління архівів, бібліотек та музеїв як джерело з історії діяльності установ культури на території Рейхскомісаріату України (1941–1943 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2014. 19 с.

³ Більше щодо самого Оперативного штабу, його структури, завдань, діяльності тощо див. публікації Т. Себти, Н. Кашеварової, Л. Дубровіної та Н. Малолетової, Н. Гуцула та ін.

⁴ Серед них особливе місце посідала Крайова бібліотека в Києві, створена 01.03.1943 р. на основі Бібліотеки Політехнічного інституту та Центральної бібліотеки райхскомісара України, організованої в червні 1942 р. на основі колишньої Бібліотеки АН УРСР (нині – НБУВ). Більше див.: Себта Т. Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісаріаті України: історичний нарис // Архіви України. 2009. № 3–4. С. 114–115.

вивезенню окремих зібрань до Німеччини. Серед них, наприклад, «Пам'ятка щодо поповнення книжкових фондів Центральної бібліотеки Вищої школи»¹ від 19.12.1941 р., де містилися інструкції щодо відбору радянських книг для Центральної бібліотеки Вищої школи [6, ВІ. 2–4; 7, арк. 222–225; 8, с. 618–625], інструкції відділів культури міських управ для місцевих бібліотек тощо. Ці документи зберігаються у ЦДАВО України, у фондах 3206 («Райхскомісар України») і 3676 («Штаб імперського керівника Розенберґа для окупованих східних областей»), у Федеральному архіві Німеччини, передусім у фондах NS 30 (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg), NS 15 (Der Beauftragte des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP), NS 8 (Kanzlei Rosenberg) та ін.²

Водночас дослідникам відомо небагато джерел, що розкривали б бачення німецькою владою питання функціонування бібліотечної справи на окупованих територіях, її організації, долі кадрового складу, фахової освіти. Неясними були питання про роль бібліотек у забезпеченні потреб населення у світлі планів німецької влади щодо реорганізації системи освіти та долю наукових бібліотек. Через це важливими є донесення німецьких бібліотекарів, відряджених до окупованих територій, де можна знайти їхні пропозиції владі, як, наприклад, міркування щодо бібліотечної справи в Польщі Густава Абба [9, S. 469–470; 10, S. 30; 11], керівника Головного управління бібліотек у Генерал-губернаторстві, викладені в його промові, виголошеній під час відкриття Державної бібліотеки Кракова 04.04.1941 р. [9, S. 66–71].

Загалом, за даними німецьких структур, серед них – Оперативного штабу, на окупованій нацистами території Східної Європи крім Г. Абба працювало кілька співробітників різних бібліотек Німеччини, передусім Пруської державної бібліотеки [12, с. 40–41]³. Більшість з них були прикріплені до Оперативного штабу, щоб не мати перешкод у роботі на окупованих територіях і отримувати забезпечення. Був серед них і співробітник Пруської державної бібліотеки Фріц-Йоахім Штарке (Fritz-Joachim Starke). На жаль, на сьогодні відомо небагато щодо його особи та діяльності в Україні. Він був співробітником зон-

¹ Так звана «Вища школа» – майбутній університет НСДАП, який мав бути започаткований з ініціативи А. Розенберґа і фактичне створення якого розпочалося ще в перші роки Другої світової війни.

² Знайти ці матеріали в оцифрованому вигляді й у відкритому доступі можна на сайті Федерального архіву Німеччини за адресою: www.bundesarchiv.de. Тут також зберігаються матеріали райхскомісаріату «Україна» (фонд R 94) та Міністерства у справах окупованих східних територій (фонд R 6), але за змістом це, в основному, документи адміністративного та господарського характеру.

³ Щодо бібліотекарів, які працювали на окупованих територіях, див. названу в публікації статтю О. Гаманна.

дерштабу¹ «Бібліотечна справа» (нім. Sonderstab Bibliothekswesen) при Головній робочій групі «Україна» (далі – ГРГ «Україна») Оперативного штабу. Але, на відміну від інших зондерштабів, які формувалися зі співробітників відомств Служби Розенберга², зондерштаб «Бібліотечна справа» під керівництвом Г. Абба³ був сформований з бібліотекарів різних бібліотек, тому що при Службі Розенберга не було структури, що відповідає за бібліотечну справу, а її Головне відомство «Письменство» (нім. Hauptamt Schrifttumspflege) мало інші завдання, пов'язані з політикою НСДАП щодо друкованих матеріалів [13, ВІ. 29]. Крім цього, співробітники Оперативного штабу, до яких належали й співробітники зондерштабів, представляли на окупованих територіях Службу Розенберга, партійну структуру, і тому вони мали право виконувати свої обов'язки не лише на території, підконтрольній цивільній адміністрації, а й у прифронтовій зоні – з метою «захисту» культурних цінностей, що передбачало їх конфіскацію і вивезення до Німеччини.

Повноваження зондерштабу «Бібліотечна справа» включали в себе участь в організації робіт Оперативного штабу із захисту та перегляду матеріалів у бібліотеках окупованих територій, особливо в зоні бойових дій [14, ВІ. 58–59]. Останній також представляв інтереси Центральної бібліотеки Вищої школи, тому був створений зондерштаб під керівництвом Вальтера Гроте⁴, що мав переваги при відборі конфіскованої літератури [5, с. 176–177; 14, ВІ. 93–94; 15, арк. 310]. Ще одна установа А. Розенберга, так звана Східна бібліотека, мала збирати матеріали щодо «ідейних противників націонал-соціалізму», передусім більшовизму, вивезені з території СРСР, та надавати їх у використанні державним структурам у райху [8, с. 725; 2, арк. 392]. Ці матеріали збирали

¹ З нім. «особливий штаб». Більше щодо роботи зондерштабів при Оперативному штабі, їх організації і завдань, а також щодо діяльності на окупованих східних територіях див. публікації Н. Кашеварової.

² Повна назва: Уповноважений фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП (нім. *Beauftragter des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP*). Установа відома ще як Відомство Розенберга (нім. *Amt Rosenberg*), Служба Розенберга (нім. *Dienststelle Rosenberg*). Більше див.: Bollmus, R. *Das Amt Rosenberg und seine Gegner: Studien zum Machtkampf im nationalsozialistischen Herrschaftssystem*. München: R. Oldenburg Verlag, 2006. 373 S. Документи щодо її структури і завдань можна знайти у справах 228 та 229 фонду NS 8 Федерального архіву, а також у низці справ фонду NS 15.

³ Густав Абб (Gustav Abb) (1886–1945) – керівник бібліотеки Берлінського університету (з 1935 р.), голова Союзу німецьких бібліотекарів (з 1937 р.). З липня 1940 р. керував Головним управлінням бібліотек у Генерал-губернаторстві, був директором новоствореної Державної бібліотеки у Кракові (нім. *Staatsbibliothek Krakau*) (німецької за змістом). У 1941 р. призначений комісаром з питань захисту бібліотек та забезпечення збереженості книжкових зібрань на окупованих східних територіях (нім. *Kommissar für die Sicherung der Bibliotheken und die Betreuung des Buchgutes im östlichen Operationsgebiet*).

⁴ Гроте Вальтер (Grothe Walter) (1895–?) – філолог, бібліотекар, працював у публічній бібліотеці ім. Ротшильда у Франкфурті-на-Майні, що в 1944 р. увійшла до складу бібліотеки місцевого університету. З 1939 по жовтень 1942 р. – керівник Центральної бібліотеки Вищої школи.

робочі групи Оперативного штабу на окупованій території, тому було створено допоміжні книгосховища і дублетні каталоги в Києві та Ризі і щодо них були складені окремі інструкції [8, с. 692–697, 762–765].

Існувало також розмежування повноважень стосовно книжкових зібрань різного змісту між структурами, що діяли на окупованій території, як у складі Оперативного штабу, так і між іншими відомствами. Так, наукова література перебувала в колі інтересів зондерштабу «Наука» Оперативного штабу, завданням якого було опрацювання бібліотек наукових інститутів на окупованій території [5, с. 105–109; 16, ВІ. 19–21], зібрання сільськогосподарських бібліотек передусім мали опрацьовувати співробітники інспекцій при райхскомісарах, що представляли Господарський штаб «Схід» при Міністерстві окупованих східних територій [5, с. 834–835; 17, арк. 123].

Інформацію про Ф.-Й. Штарке можна знайти в кадрових і хронологічних звітах ГРГ «Україна» та її підрозділів. Так, першу згадку про нього містить витяг зі службової інструкції ГРГ «Україна» № 17 від 17.04.1942 р., за якою його було спрямовано до робочої групи (далі – РГ) «Південна Україна» (Херсон). Саме до цього часу належить текст промови Ф.-Й. Штарке, підготовленої для виступу на відкритті Миської публічної бібліотеки Херсона для читачів¹ [18, арк. 19–31]. Першого травня його було зараховано до складу РГ «Південна Україна» як співробітника зондерштабу «Бібліотечна справа» [6, ВІ. 35]. 13 травня він перемістився з Херсона до Дніпропетровська (нині м. Дніпро) [19, арк. 166], де були великі наукові та спеціалізовані бібліотеки, але не вистачало кадрів для роботи. Тому тут завданням Ф.-Й. Штарке було проведення робіт з перегляду, оцінювання, упорядкування бібліотечних зібрань, оскільки подекуди не зберігся науково-довідковий апарат [22, арк. 35–36; 23, арк. 87–88]. На початку червня Ф.-Й. Штарке вже офіційно працював у складі РГ «Східна Україна» (Дніпропетровськ) [20, арк. 24, 25; 21, арк. 82].

Звіти РГ «Східна Україна», що зберігаються у ЦДАВО України, у справі 75 першого опису фонду 3676, свідчать, що у Дніпропетровську Ф.-Й. Штарке працював у бібліотеках Дніпропетровського гірничого інституту, Дніпропетровського державного університету, Дніпропетровського інженерно-будівельного інституту², в Обласній науково-медичній бібліотеці, Миській публічній бібліо-

¹ *Ідеться про відкриття бібліотеки вже за часів окупаційної влади. Нині це Обласна універсальна бібліотека ім. Олеся Гончара. Про відкриття цієї бібліотеки можна знайти інформацію в Центральному журналі з бібліотечної справи (нім.: Zentralblatt für Bibliothekswesen), у публікації самого Ф.-Й. Штарке: Starke F.J.: Zur Wiedereröffnung ukrainischer Bibliotheken. In: ZfB 60 (1943/44) H. 5, S. 229–231.*

² *Нині Придніпровська державна академія будівництва та архітектури.*

теці та ін.¹ Він займався підготовкою до відкриття бібліотеки Дніпропетровського інституту підвищення кваліфікації вчителів як публічної [19, арк. 133, 144, 154], вів перемовини з місцевою владою щодо надання коштів на нові приміщення і роботу бібліотекарів, опрацювання фондів університетської бібліотеки [19, арк. 138], а на базі німецьких книг Міської публічної бібліотеки планував створити німецьку бібліотеку. Він опікувався науковими зібраннями міста, які, на його думку, мали використовуватися за призначенням, тоді як місцева німецька влада вважала, що ці зібрання більше знадобляться у Третьому райху [19, арк. 44]. Також він розробив інструкції для місцевих бібліотекарів щодо ревізії фондів «Основні правила для ревізії бібліотек» [5, ВІ. 28–29]. Результати своєї роботи у Дніпропетровську Ф.-Й. Штарке висвітлив у звіті від 25.06.1942 р. [24, арк. 391–408].

27 червня 1942 р. Ф.-Й. Штарке повернувся до Німеччини у відпустку, з якої його було призвано до Вермахту [22, арк. 33; 20, арк. 23]. Тому 31.07.1942 р. він вибув зі складу ГРГ «Україна» [15, арк. 343] і більше про його роботу в Україні у відомих нам документах немає інформації. До Дніпропетровська замість нього було направлено іншого бібліотекаря, також співробітника зондерштабу «Бібліотечна справа» Олександра Гімпеля².

Окрім кількох звітів про свою роботу в Україні Ф.-Й. Штарке підготував також аналітичну записку «Про значення бібліотек», яка пропонується для ознайомлення в цій публікації. Документ зберігається у ЦДАВО України, у фонді 3676, у справі 33 першого опису. Він був підготовлений у Дніпропетровську у травні 1942 р. і призначений для зондерштабу «Бібліотечна справа». Документ публікується за копією, надісланою до Управління штабу в Берліні, про що свідчать приписки олівцем із датою надходження і реєстраційним номером, хоча підпис автора в цій копії відсутній. Крім цього, даний примірник був призначений для архіву так званих «розробок» при відділі «Використання» (нім. Abteilung Auswertung, пізніше – відділ «Облік та контроль», нім. Erfassung und Sichtung) Управління штабу [25, с. 141–161], про що свідчать відповідні тематичні шифри. Цей відділ займався опрацюванням матеріалів, конфіскованих співробітниками Оперативного штабу на території СРСР, різних статей інформаційного змісту щодо Радянського Союзу, які нерідко готували для Оперативного штабу представники місцевої інтелігенції, їхнім упорядкуванням, перекладами, питаннями надання цих матеріалів органам державної влади Третього райху і різним нацистським структурам.

¹ Нині Дніпропетровська обласна універсальна наукова бібліотека імені Першоучителів слов'янських Кирила і Мефодія.

² Детальніше див.: Кашеварова Н. Бібліотеки України під час окупації періоду Другої світової війни (за донесеннями німецького бібліотекаря Олександра Гімпеля) // *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2016. Вип. 20. С. 294–326.

На документі є приписка олівцем – прохання передати копію статті В. Гро-те, керівникові зондерштабу «Центральна бібліотека Вищої школи», із прохан-ням дати їй оцінку, оскільки стаття торкалася питань більшовицької пропаганди, а зібраннями цієї бібліотеки та пов'язаної з нею Східної бібліотеки Розенберга¹ мали б користуватися слухачі майбутньої Вищої школи та інші партійні функціо-нери під час ідеологічного навчання [26, с. 299–318].

Документ відображає не лише точку зору Ф.-Й. Штарке як спеціаліста, а й особисті погляди автора на значення бібліотек для суспільства як у цілому, так і безпосередньо на окупованій території СРСР. Частина документа присвячена висвітленню значення бібліотек для більшовицької влади, ролі, що була відве-дена нею бібліотекам у політичній просвіті населення, але водночас стисло оха-рактеризована й культура книги, читацькі вподобання. На думку Ф.-Й. Штарке, бібліотеки як один з елементів пропаганди не змогли впоратися з поставленим перед ними завданням ідеологічного виховання, тому він пропонує німецькій владі піти іншим шляхом, а саме перш за все забезпечити попит населення на художню літературу, літературу розважального характеру, а також публікації матеріалів науково-технічного змісту в навчанні. Друга частина документа мі-стить завдання, які, на думку автора, стоять перед німецькою владою, практич-ні рекомендації, а також бачення того, як має функціонувати система бібліотек у подальшому. Першочерговим він вважає завдання порятунку книг від фізич-ного знищення, створення нового науково-довідкового апарату, реформуван-ня кадрової політики (скорочення загального штату на тлі підвищення рівня професійної освіти і рівня заробітної плати).

Наукова новизна дослідження пов'язана з тим, що документ, який публі-кується, ще не був запроваджений до наукового обігу. Але він містить інформа-цію, що може бути використана в подальших дослідженнях культурної політи-ки нацистів та історії бібліотечної справи в Україні під час Другої світової війни, оскільки документ доповнює окремі аспекти нацистської політики в бібліотеч-ній сфері в Україні під час нацистської окупації, окреслює плани щодо її розви-тку, а бібліотечна справа і робота бібліотекаря розглядаються у ньому у світлі значення для нацистської пропаганди.

Висновки. Здійснений джерелознавчий аналіз документа в комплексі ні-мецьких документів часів Другої світової війни, що пов'язані з історією бібліотек і бібліотечної справи під час нацистської окупації України, свідчить, що німець-кі спеціалісти сприймали місцеві бібліотеки не лише як місце зосередження дру-

¹ Створення Східної бібліотеки було розпочато як формування окремого зібрання Вищої школи з питань так званого «східного простору» (окупованої території СРСР). Більше див.: Себта Т. Українська частка Східної бібліотеки Розенберга (1941–1945) // Український археографічний щорічник. 2007. Вип. 12. С. 299–318.

кованих матеріалів, потрібних для управління, сховища цінних колекцій, а й як установи, що надаватимуть підтримку німецькій владі, тому вони приділяли увагу кадровим питанням, організації професійної освіти для місцевих бібліотекарів, фінансуванню. Автор документа Ф.-Й. Штарке також намагався посприяти збереженню бібліотек, наполягаючи на значенні місцевих зібрань і пропонуючи після вилучення матеріалів ідеологічного змісту і застарілої літератури залишити значну частину фондів у доступі для місцевого населення, і особисто докладав зусиль до відкриття публічних бібліотек для населення в Херсоні та Дніпропетровську. Але водночас документ відображає сприйняття бібліотек окупантами і як додаткового ресурсу, передусім при освоєнні економічного і наукового потенціалу окупованих територій, наприклад, при організації місцевого виробництва та підготовці кадрів.

На даний момент дослідникам відомо небагато нацистських документів подібного характеру, в яких увага була б приділена бібліотекам як комплексній структурі, що могла стати в нагоді окупаційній владі. У ньому також ідеться про майбутнє бібліотечного персоналу, яке часто залишалося поза увагою відповідних владних структур. Цінність документа визначається також і тим, що він був створений уповноваженою особою при структурі (Оперативний штаб), що мала значні повноваження на окупованих нацистами територіях, а продюковані нею матеріали надсилалися до різних німецьких служб. Отже, цей документ є новим та інформативним джерелом, що може стати в нагоді дослідникам не лише безпосередньо історії бібліотечної справи під час нацистської окупації, а й дослідникам історії Другої світової війни.

Переклад¹

[Копія]

Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга
Головна робоча група «Україна»
д-р Фріц-Йоахім Штарке
Зондерштаб «Бібліотечна справа»⁴

Дніпропетровськ, 18.5.42
6341/72²
IV/18³
[підпис]⁵ 14.6

Про значення бібліотек

Викладені нижче положення мають висвітлити бібліотечну справу з точки зору її місця та значення для загальної культурної політики на нових територіях під [нашим]⁶ управлінням. У зміненій формі їх було передано генералкомісару Миколаєва з приводу скорочення персонального складу Центральної бібліотеки Херсона, але водночас вони мають слугувати тому, щоб заперечити поширені упередження щодо бібліотечної політики. Більшовики як послідовні керманічі просвіти бачили у великій кількості книг позитивний фактор на шляху до прогресу. Вони пишалися тим, що протягом їх панування неодноразово були поширені мільярди книг, з вірою в те, що це слугуватиме людству та його ідеям. Бібліотекам як головним місцям зосередження книг вони надавали особливого значення. Тому не дивує те, що найбільші бібліотеки світу мали знаходитися в Москві, Ленінграді та Києві. Згідно з радянською ідеологією, Росія⁷ також мала бути самою культурною країною, а росіяни – найосвіченішими людьми світу.

Оскільки більшовики були дуже послідовними в бібліотечній політиці, як і у всіх інших галузях, щонайменше слід визнати, що в переважній своїй масі більшовицька література наслідувала ідеї політичної просвіти. Але на практиці, – як просвітницький оптимізм 18-го століття⁸, – політика щодо книг за часи більшовицького панування зазнала невдачі. У багатьох бібліотеках можна побачити, як на полицях стоять нерозпакованими твори Леніна, Сталіна, Маркса та ін., які друку-

¹ Переклад з німецької мови зроблений Наталією Кашеваровою.

² Тематичний шифр донесення в архіві інформаційно-аналітичних робіт Оперативного штабу Розенберга при Управлінні штабу в Берліні. Приписано олівцем.

³ Шифр документа згідно з документацією відповідного відділу Управління штабу, що відповідав за збирання та обробку тематичних донесень з окупованої території СРСР. Приписано олівцем.

⁴ Під цим рядком на документі є приписка олівцем: «До архіву [йдеться саме про даний примірник-копію. – Н. К.]. Донесення. З проханням передати п.г. д-ру Гроде до відома. З проханням, за можливості, надати оцінку».

⁵ Підпис не ідентифіковано. Оскільки він зроблений олівцем і розміщений поряд із датою отримання документа, ймовірно, це підпис співробітника канцелярії.

⁶ Тут у квадратних дужках – вставка перекладача.

⁷ Тут і далі під терміном «Росія» йдеться про СРСР, «росіяни» – жителі СРСР, якщо не зазначено інше.

⁸ Так у тексті.

вали мільйонними накладками. Жодного разу бібліотекар їх звідти не дістав, не кажучи вже про те, щоб видати їх читачам. Опитування місцевих бібліотекарів засвідчили вражаючий факт – читачі не лише ніколи не замовляли політичну літературу, а й, незалежно від різниці у стані, освіті чи віці, надавали перевагу російським класикам. Погляд на стан книг підтверджує ці свідчення. Твори Леніна зустрічаються, переважно, в доброму стані, в той час як [твори] Пушкіна часто можна знайти в геть пошарпаних примірниках. Навіть старі підшивки журналів часів царизму видавалися доволі часто, в той час як політичною літературою у брошурах (якою також вже все заповнено в Німеччині) в Росії відверто зневажали. Але саме вона, як особливий інструмент пропаганди, у вражаючих обсягах заповнювала бібліотеки. Але було б помилково гадати, що населення через свій ухил від більшовицької літератури також було налаштоване проти більшовиків, хоча з цих фактів можна зробити висновок, що бібліотеки як політичний фактор мали лише відносне значення.

Віра в те, що бібліотеки є складовою творення культури, поширена не лише в Росії. Американські мільйонери також дотримуються точки зору, що підтримка бібліотек та лабораторій пізніше може виростити одержувачів Нобелівської премії. Але й на практиці так, як дух організує матерію: спочатку – освічена людина, і потім уже – шафа, повна книжок, спочатку країна є країною культури, а потім вже вона має упорядковану бібліотечну справу. Помилково вважати, що з бібліотек, як і з вищих шкіл чи університетів, походять оформлені або сформовані ідейні рухи. Ідейні сили створюють книги, але самі книги впливають тоді, коли вони знаходять розуміючий розум. Маси книг і легкий доступ до них значили мало, як свідчить приклад більшовицької літератури.

Якщо питання бібліотек на ційно окупованих територіях розглядають лише з політичної точки зору, то слід вилучити їх із загальної культурної політики. Керманічі, за аналогією з прикладами з історії, мають певний страх щодо культури тих, ким вони керують. Оскільки відомо, що також зазвичай з освітою пов'язані прагнення національної самостійності, не в інтересах керманічів виховувати прошарок населення, який може стати небезпечним безпосередньо на основі своєї освіти. Академії, університети, вищі навчальні заклади та вся інтелектуальна аристократія, що сприяє розвитку [таких] установ, як заклади вищої освіти, наукові товариства та ін., на нових територіях під [нашим] керівництвом будуть мати обмежену підтримку, а саме з огляду на нестачу спеціалістів у певних галузях.

Щодо бібліотек, то обережне чи, більше того, – репресивне ставлення не є обов'язковим, тому що з політичної точки зору вони не становлять загрози, на практиці, навіть з огляду на свою велику користь, у певному сенсі можуть стати в нагоді сучасній пропаганді.

Бібліотеки є нешкідливими ще й тому, що вони не можуть породити освіченого прошарку з визначеною позицією, хіба що самоучка може підвищити там свій освітній рівень. Крім того, бібліотека для управління легша в доступі ніж, зокрема, школи. Бібліотеку можна контролювати в багатьох напрямках. Найбільше це стосується нових надходжень – так, наприклад, державна бібліотека Кракова стала німецькою бібліотекою, тому що після створення Генерал-губернаторства там купувалися лише німецькі книги. В Україні не може бути надрукована, закуплена чи видана жодна книга, що не була б схвалена німецькою владою. Наявні фонди можна переглянути, частину відібрати або вилучити з користування. За потреби бібліотеку можна закрити для публічного користування, і вона буде доступна лише для органів влади та їхніх представників. Користь бібліотек очевидна. Сучасні американські організації, стосовно яких не можна сказати, що вони керуються етичними мотивами, утримують консультанта-бібліографа. У німецьких технічних колах є тенденції до того, щоб створити посаду інженера, який відповідав би за літературу. Високоспеціалізована техніка та економіка, управління якими на нових окупованих територіях перебуватиме в руках уряду більшою мірою, ніж у самому райху, не можуть існувати без підсобних робітників. Право та управління практично не зможуть обійтися без знання того, що було раніше, отож, за бажання, чинити так само як попередники, чи навпаки. Взагалі бібліотека завжди надає концентровану можливість дізнаватися про щось точне. Тут бібліотека є резервом знання, значення якого більше за місцеве. Багато служб райху – міністерства та органи влади, Вермахт, організації в галузі економіки, техніки і науки – вже неодноразово зверталися до бібліотек на окупованих територіях, і такого буде ставати більше.

Рівень бібліотеки зараз визначається не так кількістю її книг, як роботою бібліотекарів. Книги не мають цінності, якщо вони не пов'язані з каталогом. Але самими каталогами нерідко складно користуватися без пов'язаної з ними роботи бібліотекарів. Тому в Німеччині велика увага приділяється відбиранню кадрів на вищі і середні посади в бібліотеці (бібліотечний радник та архівний радник – єдині професії, де треба скласти три академічні іспити). Також на нових окупованих територіях слід поставитися з особливою уважністю до навчання бібліотекарів, що можуть стати однією з важливих опор управління в усіх галузях. Чим ширшою є їхня підготовка, тим кориснішими вони будуть. Навряд чи доцільно бачити політичну загрозу, зважаючи на окреслений нетворчий характер бібліотек. Залишається подумати над тим, чи можна колись, у певний час, пізніше відправляти керівників[-чоловіків] чи керівників-жінок до німецьких бібліотек. У місцевих бібліотеках часто можна зустріти дуже освічених і здібних людей, але загалом складається враження, наче базових

підготовки та [здібностей] недостатньо для складного завдання бібліотекаря змістовно та практично впорядкувати той всесвіт, що є у книгах, хоча механізована каталожна система значно полегшила це завдання. Те, що в Радянському Союзі для цього не знаходилося достатньо освічених людей, викликано, ймовірно, частково нестачею інтелігенції, а також загальною недооцінкою розумової праці, що відображалось в надзвичайно низькій заробітній платі. Зараз може не мати значення те, скільки платять місцевим працівникам. При настанні нормальних умов і очікуваного для нової Європи економічного підйому місячна виплата у 30–50 райхсмарок не буде вважатися достатньою. Так само велика бібліотека, що має слугувати й іншим цілям, аніж публічне обслуговування населення, потребує певного мінімуму персоналу, без якого не можна виконувати жодної розумової роботи (порівн. «Завдання»¹).

Вище пояснювалося, якого незначного успіху більшовицька пропаганда досягла з бібліотеками. Німецька пропаганда також зазнає провалу, якщо буде працювати такими ж методами, як і російська. Багато більшовицьких брошур не так самі викликають несприйняття, як їхня брехня, – наприклад, вони говорять про свободи радянського громадянина в той час, як у дійсності людина жодної години свого життя не почувалася в безпеці. Німецька пропаганда була б максимально дієвою, якби повністю відмовилася від прямих методів, але задовольняла б сильне бажання населення знати про західні речі. Ілюстрований журнал українською мовою, який інформував би про всі сфери життя, вітався б усіма прошарками населення. Для [підтримання] високого рівня [зацікавленості] можна порадити переклади наших наукових та художніх публікацій, якщо рівень німецької мови буде триматися на певному рівні. При відбиранні та опрацюванні публіцистики і літератури бібліотекар зможе стати цінним помічником, тому що він, швидше за все, може оцінити вподобання своїх співвітчизників. Таким чином, він стане посередником у нашій пропаганді. Якщо підтримувати його та його бібліотеку, то у нас буде контраргумент проти докорів, що німецька адміністрація хоче знищити місцеву культуру.

Підтримка бібліотек, згідно з попередніми міркуваннями, є політичною в багатьох відношеннях. Її можна розцінювати як пропагандистську за двома напрямками: 1) як свідчення підтримки місцевою адміністрацією німецької культури; 2) як уміле управління літературними вподобаннями в руслі нашої політики щодо народних бібліотек. Те, що за такої підтримки кошти використовуються належним чином, має продемонструвати обґрунтування потреби в бібліотеках для адміністрації. Те, що книжкові зібрання німецькою мовою для німців на нових окупованих територіях є обставиною, яку можна вітати, засвідчує

¹ Ідеться про підпункт «Завдання» цього документа.

активне користування ними в середовищі солдатів уже під час війни. Дозвіл населенню читати книги може бути корисним для нас, у будь-якому випадку при своєму індивідуальному характері це політично безпечніше, аніж місцевий театр та подібні суспільні заняття.

Завдання бібліотечного управління в новоокупованих областях

1) Кадрові питання

3 політичних та предметних міркувань потрібне залучення німецьких фахівців. Як наголошувалося вище, вибір та навчання місцевих бібліотекарів потребують уваги. За більшовицьких часів бібліотекарка отримувала 150 рублів на місяць, а керівні посади посідали євреї та ударники праці¹ без професійної освіти. Суворий принцип оплати праці свідчить про поділ на наукові кадри та працівників середньої ланки як про належний. Від наукових бібліотекарів необхідно вимагати знання української, російської та німецької мов. Щоб привести українську бібліотечну справу у відповідність до німецької, слід було б включити до процесу навчання перебування бібліотекарів-науковців у німецькій бібліотеці. Число персоналу українських наукових бібліотекарів не мало б перевищувати 100 осіб. Тому фінансове покращення матеріального становища не повинно було скласти навантаження на бюджет.

2) Предметні питання:

а) найважливішим завданням є організація безпеки бібліотек та їхніх будівель. Лише рятування книг недостатньо, тому що при їх перевезеннях, які здійснюються різними службами Вермахту та адміністрації, не беруться до уваги впорядкування та каталоги. Накопичення книг не є бібліотекою і не має цінності з практичної точки зору. Особливу увагу в цій країні треба звертати на утримання будівлі, тому ще за більшовиків міцні палітурки все більше і більше виходили з обігу і навіть важлива наукова література виходила зброшурованою². Ніде не можна побачити журналів у твердій обкладинці. За неякісного паперу вплив погодних умов при незадовільному стані будівель особливо швидко руйнуватиме книги.

б) При настанні нормальних умов рекомендована генеральна ревізія, що поєднає кілька робочих процесів:

1. Визначення [обсягу] фонду та втрат;
2. Позначення або вилучення більшовицької літератури;
3. Знищення неважливої літератури пропагандистського характеру, що в переповнених російських бібліотеках зустрічається в надто великій кількості;

¹ У тексті дослівно «стаханівці».

² Тобто, у м'якій обкладинці.

4. Контроль каталогів та, за необхідності, – нове їх видання. При цьому досягнення одноманітності (питання двох абеток¹) для всієї України буде завданням майбутнього.

- в) з практичних міркувань та з архівною метою більшовицьку літературу слід залишити в окремих бібліотеках; хоча навіть у невеликих населених пунктах уже відібрані більшовицькі книги, пошкоджені видання і такі, що не мають цінності, а також численні шкільні книги, що скоро вийдуть з ужитку, представляють собою тони паперу, сировину, на систематичне збирання якої та використання варто звернути увагу;
- г) після реорганізації бібліотек рекомендовано одну велику бібліотеку в генеральній окрузі визначити крайовою і забезпечити її правом на обов'язковий примірник. Так само після відкриття потрібно потурбуватися про нові надходження, що представлятимуть частину культурної політики;
- д) для німців, які проживатимуть у всіх великих населених пунктах, бажано створити відділ німецької літератури при головній бібліотеці населеного пункту, котрий має комплектуватися з фондів бібліотек, що тут знаходяться, хоча тут не йдеться про фахову літературу, що, відповідно, мала б залишитися у спеціалізованих бібліотеках.

підп.: д-р Фріц Йоахім Штарке
[підпис відсутній]

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 33, арк. 373–379.
Копія. Машинопис. Мова німецька.

Список використаних джерел

1. Боряк Г. В., Дубровіна Л. А. Дослідження історії переміщення книжкової культурної спадщини України в період Другої світової війни // Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського [та ін.]; редкол.: О. С. Онищенко (голова) [та ін.]. Київ : НБУВ, 2004. С. 36–58.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 58.
3. Себта Т. Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України: історичний нарис // Архіви України. 2009. № 3–4. С. 114–148.
4. Kashevarova N. Crimes Against Cultural Heritage: the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg and the Nuremberg Trial // Український історичний журнал. Київ, 2020. Число 1. С. 143–154. doi: <https://doi.org/10.15407/uhj2020.01.143>

¹ Йдеться про літературу, видану українською та російською мовами.

5. Кашеварова Н. Г. Діяльність Оперативного штабу Розенберґа з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945). Київ : Ін-т історії України, 2014. Ч. 2: Документи. 992 с.

6. Bundesarchiv (далі – BArch) NS 30/169.

7. ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 136.

8. Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського [та ін.]; редкол.: О. С. Онищенко (голова) [та ін.]. Київ : НБУВ, 2004. 814 с.

9. Biblioteki naukowe w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945. Wybór dokumentów źródłowych / wyd. i oprac. A. Mężyński przy współpr. H. Łaskarzewskiej. Warszawa, 2003.

10. Hartung U. Verschleppt und verschollen: eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948). Bremen, 2000. 359 S.

11. Sroka M. The University of Cracow Library under Nazi Occupation: 1939–1945 // Libraries & Culture. Vol. 34. Issue 1. 1999. Pp. 1–16.

12. Хаманн О. О деятельности немецких библиотекарей на временно оккупированной территории СССР и Восточной Европы во время Второй мировой войны // Информационный бюллетень РБА. С.-Петербург, 2009. № 53. С. 38–41.

13. Bundesarchiv NS 8/228.

14. Ibid. NS 30/3.

15. ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 59.

16. Bundesarchiv NS 30/170.

17. ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 26 а.

18. Там само. Спр. 79.

19. Там само. Спр. 75.

20. Там само. Спр. 77.

21. Там само. Спр. 87.

22. Там само. Спр. 26.

23. Там само. Спр. 52.

24. Там само. Ф. 3206. Оп. 5. Спр. 7.

25. Кашеварова Н. Г. Діяльність Оперативного штабу Розенберґа з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945). Київ : Ін-т історії України, 2014. Ч. 1: Джерелознавче дослідження. 552 с.

26. Себта Т. М. Українська частка Східної бібліотеки Розенберґа (1941–1945) // Український археографічний щорічник. 2007. Вип. 12. С. 299–318.

Nataliya Kashevarova,
*Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Doctoral Candidate in History
of Institute of History of Ukraine,
National Academy of Sciences of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*
ORCID: 0000-0003-2426-0440
e-mail: nataliya.kashevarova@gmail.com

Analytical note of F.-J. Starke in context of Nazi library policy in Ukraine during World War II

Purpose. The main purpose of this documentary publication is to introduce to a scientific community a previously unknown World War II document with the topic of the library policy in the occupied territory of the Union Of Soviet Socialist Republics (USSR) and to analyze it as a historical source that can supplement already known information and add new knowledge on the role of libraries in a Nazi cultural policy in Ukraine during the Second World War, Nazi plans for book collections, personnel policy, and the importance of libraries for Nazi propaganda. **Methodology.** The methodology of research is comprised of the historical-archival and historical-comparative research methods, as well as methods of source analysis. Document's authorship, time, purpose, circumstances of its creation, its informational potential, and its place in an archival complex of similar documents of German occupation services involved in the determination of the fate of libraries, and its place in the documentary collections created by Nazi structures in the occupied territory of the USSR, as well as the potential of using this document in further historical research makes it possible to consider the document a historical resource. **Scientific novelty of the research.** The object of this study is the document «On the importance of libraries» created by the employee of the Sonderstab Bibliothekswesen (Special Staff "Library Science") by the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (the Reichsleiter Rosenberg Taskforce or ERR) Fritz-Joachim Starke in occupied Ukraine in May 1942, which hadn't been introduced to historians yet. But unlike other documents, this document covered not the state of libraries and the fate of their collections, but the Nazi vision of local libraries as part of the occupation policy. **Conclusion.** The analysis of this document in an archival complex of similar documents for the topic of the Nazi library policy in the occupied territory of the USSR shows us that German employees perceived local libraries not only as a place of the concentration of printed materials needed for public administration, or as a place of storage of valuable collections, but as institutions that would support the German authorities. At the same time, the document reflects the perception of libraries by the occupiers as an additional resource, especially in the development of the economic and scientific potential of the occupied territories, for example, in the organization of local production and training of local employees.

Key words: World War II, ideology, propaganda, library science, Reichsleiter Rosenberg Taskforce, Special Staff "Library Science", F.-J. Starke

*Стаття підготовлена 24 грудня 2020 року;
подана до друку 6 січня 2021 року.*

Олександр Миколайович Кравчук,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії,
Вінницький педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
(Вінниця, Україна)
ORCID: 0000-0003-3504-5041
e-mail: ol-kravchuk@i.ua

ПОСТАТЬ Т. Г. МАСАРИКА У СПРИЙНЯТТІ Я. ОГОРОДНИКА

Мета роботи: залучення до наукового обігу маловідомого нарису громадсько-політичного діяча Я. Огородника «Т. Масарик та Україна» як джерела з вивчення творчої спадщини української еміграції в Чехословацькій республіці та українсько-чеських зв'язків. **Методологія дослідження** ґрунтується на науково-дослідницьких принципах історизму, науковості, об'єктивності, на загальних наукових методах (історичному і логічному) та спеціальних історичних методах (наративному та проблемно-хронологічному). **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше вводиться до наукового обігу маловідомий нарис Я. Огородника «Т. Масарик та Україна», що зберігається в особовій справі автора в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України в м. Києві. Проаналізовано інформаційний потенціал документа як одного із зразків творчої спадщини українських науковців у Чехословаччині. Виділено основні аспекти у сприйнятті Я. Огородником питання стосовно ставлення Т. Г. Масарика до України та висвітлено роль першого президента Чехословацької республіки в українсько-чеських зв'язках 1901–1919 рр. Зокрема, актуалізовано підтримку українських студентів у Празі в 1901 р., перший український переклад твору Т. Г. Масарика «Ідеали гуманності», парламентську промову чеського президента 1908 р. із критикою зловживань польської адміністрації на виборах у Галичині щодо українців та спроб заперечувати українську національну ідентичність. У нарисі Я. Огородника також висвітлюється перебування чеського політика в Україні в 1917–1918 рр. та його зусилля у справі приєднання Закарпаття до складу Чехословацької республіки в 1918–1919 рр. **Висновки.** Загалом, нарис Я. Огородника «Т. Масарик та Україна» є одним із свідчень зацікавленості української еміграції постаттю першого президента Чехословацької республіки. Підготовка зазначеного нарису була викликана не лише почуттям вдячності за підтримку біженців, але й прагненням об'єктивно показати роль цієї видатної особистості в історії, зокрема в розвитку українсько-чеських відносин.

Ключові слова: Т. Г. Масарик, Я. Огородник, Україна, Чехословацька республіка, українська еміграція.

Актуальність теми дослідження. Одне із завдань сучасної вітчизняної науки – дослідження творчої спадщини представників української діаспори, для чого вмотивованою є публікація відповідних джерел. У цьому контексті важли-

во виявляти та оприлюднювати зокрема й праці українських емігрантів у Чехословаччині міжвоєнного періоду про постать її першого президента Томаша Гаррига Масарика. Історичні умови взаємного сприйняття чеської та української націй постійно змінювалися, і чимало об'єктивних оцінок були, на жаль, переглянуті. Отож публікації архівних документів проливають додаткове світло на культурно-освітнє життя українських емігрантів. Також, окрім можливості аналізу поглядів емігрантів на постать творця Першої Чехословацької республіки, вони виступають важливим джерелом з історії українсько-чеських культурних взаємин. До таких праць належить і нарис Я. Огородника «Т. Масарик та Україна».

Аналіз досліджень і публікацій засвідчує, що зазначена тематика досі не стала предметом вивчення науковців.

Яків Огородник (1894–1930) народився в сім'ї відставного військового в с. Нижня Кропивна Гайсинського повіту (нині – Немирівський район Вінницької області). Закінчив Кам'янець-Подільське міське реальне училище, Гайсинську державну чоловічу гімназію. У 1916–1917 рр. працював у різних місцевих установах соціального спрямування та Всеросійського земського союзу. Одночасно вивчав право в Університеті Св. Володимира. У 1917–1920 рр. обіймав різні посади в Гайсинському і Кам'янецькому повітах та Подільському губернському земстві, фактично останнім головою якого був у вересні – листопаді 1920 р. Виїхав до Польщі, працював в еміграційному уряді УНР. У 1923–1929 рр. у Празі навчався в емігрантському Українському високому педагогічному інституті імені М. Драгоманова. Там залишився працювати асистентом кафедри української історії та захистив дисертацію на тему «Гетьманування Івана Скоропадського» [6, с. 157–158].

Нарис Я. Огородника «Т. Масарик та Україна» готувався з нагоди 80-річного ювілею першого президента Чехословаччини. Втім, в оголошенні Українського високого педагогічного інституту імені М. Драгоманова відносно влаштування 5 березня 1930 р. «Святочної академії» з цього приводу вказувалося лише про виступи ректора В. Сімовича, професора Я. Яреми та педагога Л. Волохіва [8, арк. 280]. Стосовно того, що нарис Я. Огородника не був відомий громадськості, свідчить відсутність згадок про нього в монографії О. І. Бочковського «Т. Г. Масарик: Національна проблема та українське питання (Спроба характеристики та інтерпретації)» [1] та у статті М. Павлічука «Т. Г. Масарик в українським письменстві» [5]. Рукопис зазначеного нарису зберігається у фонді Я. Огородника в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України в м. Києві, у справі «Рукописи статей “Т. Масарик та Україна”, “Становище українців у польській державі”, “Проблема централізації, децентралізації та децентрації внутрішнього управління на Україні” та ін.» [9, арк. 18–39].

Мета дослідження полягає в залученні до наукового обігу маловідомого нарису громадсько-політичного діяча Я. Огородника «Т. Масарик і Україна» як джерела з вивчення творчої спадщини української еміграції в Чехословацькій республіці та українсько-чеських зв'язків. Нарис Я. Огородника дозволяє розширити інформацію про особливості сприйняття українською еміграцією постаті першого президента Чехословаччини Т. Г. Масарика та його ролі в українсько-чеських відносинах першої третини ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Основну увагу Я. Огородник зосередив на висвітленні ролі Т. Г. Масарика в чесько-українських зв'язках. Автор відносив президента Чехословаччини до «категорії великих людей», яким притаманні «вищість над своїм загалом» і здатність розставляти «перед ним цінні дороговкази», що приносить користь своєму та іншим суспільствам. Я. Огородник пояснює це тим, що «великі люди ... скоріше завважають, глибше відчують, дальше бачать та з більшою імовірністю передбачають ... Ці люди є великими в справах, які являються їх життєвим завданням, але опріч того їх широкий дух захоплює і інші галузі, що зв'язані з їх головною працею» [9, арк. 18–19]. Прикметно, що подібної оцінки дотримувався й український філософ І. Мірчук. Він вважав філософську концепцію Т. Г. Масарика величною з огляду на її суспільний вплив та визначною за результатами [10, с. 35].

Я. Огородник констатував, що «українці ... з глибокою пошаною відзначають цю величню історичну постать». У зв'язку з цим сформульовано завдання нарису: «хочемо й ми, українці, відмітити Масарикове відношення до нашої національної справи» [9, арк. 19].

Автор розкрив головні аспекти знайомства Т. Г. Масарика з українським національним рухом. До них належать підтримка українських студентів у Празі в 1901 р., перший український переклад його твору «Ідеали гуманності», промова Т. Г. Масарика 1908 р. з приводу зловживань польської адміністрації щодо українців на виборах у Галичині, перебування чеського політика в Україні в 1917–1918 рр. та його роль у приєднанні Закарпаття до складу ЧСР у 1918–1919 рр.

Перші із згаданих епізодів стосуються зв'язків Т. Г. Масарика з українськими діячами у Східній Галичині за Австро-Угорщини. Коли в 1901 р. у Львівському університеті внаслідок «українсько-польського антагонізму збільшилися репресії на українців», останні почали записуватися «до Карлового університету, де мали нагоду побачити до себе з боку професора Масарика більші симпатії, ніж це виявляла решта тогочасного чеського громадянства» [9, арк. 20].

Виступ Т. Г. Масарика в парламенті Ціслейтанії (австрійська частина монархії Габсбургів) у травні 1908 р. із засудженням зловживань польської адміністрації щодо українського населення в Галичині під час краєвих виборів Я. Огоро-

дник вважав виразом його вірності «свому ідеалові стояти на сторожі правди та підносити свій голос в обороні покривджених» [9, арк. 20–21]. Автор стверджував, що Т. Г. Масарик «вже тоді бачив концентрацію політичних сил українського народу та пригадував усім слова Гердера, що ця нація з великими здібностями колись прокинеться та займе поважне місце серед культурних народів світу» [9, арк. 21]. Відзначено, що при цьому Т. Г. Масарик виступав усупереч русофільським настроям чеського суспільства і «... один з небагатьох зумів побачити, належно оцінити та відкрито на політичному форумі усім показати вагу й значіння української проблеми» [9, арк. 21].

Також у своєму виступі Т. Г. Масарик показав неспроможність твердження двох депутатів щодо ідентичності галичан і росіян, що ґрунтувалося на філологічних (зокрема мовних) аргументах. Він відзначив, що «фільольогічної боротьби не вистачить проти історії, господарства, соціального стану, культурного розвитку та релігійних відносин» [9, арк. 21].

Я. Огородник стверджував, що українцям імпонують етичні погляди Т. Г. Масарика. Свідчення цього він убачав у виданні українською мовою його статті «Ідеали гуманності» через рік після її публікації у Празі (йдеться про видання 1902 р. у Львові в перекладі Ф. Королевського). Автор пише про маловідому подробицю ознайомлення українців із цією працею – її нелегальне переправлення з Галичини на Наддніпрянщину. Серед української інтелігенції, вважав Я. Огородник, широкий відгук знаходила ідея Т. Г. Масарика, що «в нашій добі ідея гуманності виявляється як ідея національна». Настроєм української інтелігенції цілком відповідали філософськи обґрунтований чеським діячем метод систематичної буденної праці, боротьба проти романтичного мрійництва про великі діла, що підміняли постійне, витривале напруження сил «позою та фразою»; його моральна засада, що «людство, нарід, родина, партія, товариші – потребують від нас праці». Я. Огородник констатував, що така позиція виступала антитезою тогочасному популярному серед освічених верств Росії принципу Л. Толстого «не противитися злу», що вело до «пасивізації людини». За його переконанням, «було корисно нашій інтелігенції почути від Масарика, що “працювати – це значить противитися злomu й противитися послідовно, скрізь і завжди, а особливо в зародку зла”» [9, арк. 23–24]. Зауважимо, що подібні думки висловив Є. Маланюк у нотатках «Масарик», опублікованих 7 березня 1925 р. в газеті «Українське життя» [4, с. 440, 448]. Водночас, Я. Огородник не згадував про перебування Т. Г. Масарика в Україні в 1888 і 1910 рр., його зацікавлення політичними поглядами М. Драгоманова [7, с. 2].

Серед багатогранної діяльності Т. Г. Масарика в еміграції в роки Першої світової війни Я. Огородник виділив подію, важливу, на його думку, для українського руху. Такою він уважав вступну лекцію Т. Г. Масарика в новозаснованому

Слов'янському інституті 19 жовтня 1915 р. в Лондоні, де приверталася увага до проблем малих, бездержавних народів за тогочасної європейської кризи, тобто Першої світової війни. Т. Г. Масарик науково довів, що забезпечення самостійності всіх народів повинно стати метою Антанти. Чеський політик вказував, що європейський загал плутає «поняття нації й держави», і доводив, що «усі народи державні і недержавні мають рівне право на життя, повинні мати можливість розвивати свої сили, щоби витворювати в процесі свого національного життя ті цінності, що зрештою збагатять загальнолюдську скарбницю культурних досягнень» [9, арк. 25]. Значення цього виступу для українців Я. Огородник убачав у тому, що коли згодом вони «вийшли на західноєвропейську арену зі своїми державними змаганнями, то не було це для Антанти чимсь абстрактним, новим». Ідеї Т. Г. Масарика, подолавши усталені на той час погляди, проклали шлях багатьом народам, серед них – українському [9, арк. 25]. Зауважимо, що хоча лекція Т. Г. Масарика від 19 жовтня 1915 р. не стосувалася безпосередньо українців, вона дійсно привернула увагу демократичних країн Заходу до національного питання в Центрально-Східній Європі.

Далі Я. Огородник згадував приїзд Т. Г. Масарика в 1917 р. в Російську державу, де на українських землях формувався Чехословацький корпус, його перебування в Києві та Полонному і Борисполі – місцях дислокації підрозділів чехів і словаків.

Я. Огородник підкреслював нещире ставлення царського уряду до справи чеських легіонів. На його думку, мета цього уряду полягала не у визволенні Чехії, а лише у знесенні Австро-Угорщини, а також намаганні досягти повного домінування серед слов'янських народів [9, арк. 28].

На противагу цьому, звертав увагу Я. Огородник, українські політики підтримували прагнення чехів до самостійності. Він наголосив на маловідомому факті участі українських діячів у збереженні чехословацьких підрозділів після корніловського заколоту наприкінці серпня 1917 р. Коли слідча комісія встановила участь декого з діячів чехословацьких організацій у цьому заколоті, то внесла до Тимчасового уряду пропозицію розформувати чехословацькі легіони через можливість підтримки ними російських монархістів. Тоді представники Чехословацької національної ради в Києві звернулися до президії Ради солдатських депутатів Київського військового округу (Я. Огородник пише про Раду військових депутатів у Києві. – О. К.), що складалася в більшості з українців. Президія Ради, отримавши письмове підтвердження стосовно підпорядкування легіонів Масарику, відхилила пропозицію слідчої комісії і надіслала російському урядові висновок про подальше їх існування. Як зазначав Я. Огородник, «імя Масарика в очах українців було зарукою, що чеські легії зістануть на позиціях демократичних, на позиціях республіканських та не втручатимуться у чужі внутрішні справи» [9, арк. 32].

Принципу нейтралітету Т. Г. Масарик дотримувався послідовно. Так, він відкликав чехословацькі підрозділи, відправлені російською владою в Київ проти Української Центральної Ради. Цей наказ Т. Г. Масарика, вважав голова вищезгаданої Ради солдатських депутатів Київського військового округу Н. Григорієв, сприяв протидії військам Тимчасового уряду та проголошенню Української Народної Республіки в листопаді 1917 р. [3, с. 2].

Український уряд допомагав «організації чеського війська. З дозволу української влади було проведено мобілізацію коней, видано амуніцію, рушниці, кулемети, гармати та всяке зброя на 50 тисяч чеського війська» [9, арк. 32–33].

Я. Огородник повідомляє, не вказуючи дати, про підписання угоди між Чехословацькою національною радою і УНР [9, арк. 34, 36]. «Взаємини між чеським державним центром з Т. Г. Масариком на чолі та Українською Народною Республікою були урегульовані в той спосіб, що Україна перебрала на себе обов'язки російської влади до чехів, чеський державний центр визнавав українську владу, а військо чеське мало нести караульну службу. У російсько-українському конфлікті чехи мали бути неутральні» [9, арк. 34]. Ця угода була розірвана Т. Г. Масариком після проголошення самостійності УНР IV Універсалом і укладення мирної угоди у Бресті з Центральними державами. Це пояснювалося тим, що «Масарик не співчував новому відділенню України від Росії, мислив українську республіку у федеративному зв'язку з Росією» [9, арк. 35]. У даному випадку автор не враховував стратегічної мети чехословацького руху – боротьби проти Австро-Угорщини та Німеччини за політичне визволення. З укладенням мирної угоди УНР з Центральними державами Чехословацький корпус не міг залишатися на українських землях.

Автор зазначає, що після від'їзду з України 22 лютого 1918 р. Т. Г. Масарик продовжував цікавитися українською справою. Як приклад він наводив висловлену у квітні 1918 р. в меморандумі до президента США В. Вільсона думку про встановлення для України статусу автономної республіки в межах Російської держави. Таку позицію Я. Огородник вважав помилковою, оскільки вона суперечила національним інтересам українців, хоча ґрунтувалася на позиції, вказаній вище [9, арк. 37].

Другим свідченням зацікавлення Т. Г. Масарика українською справою Я. Огородник вважав переговори у США з лідерами «підкарпатсько-української еміграції» з теренів сучасного Закарпаття, внаслідок яких було ухвалено рішення про включення регіону до Чехословацької республіки [9, арк. 37–38].

«Цим далеко не охоплено всього, що можна було би і треба було би сказати для вичерпання теми: Масарик та Україна», зауважував автор і висловив переконання, що «настане час, коли про це будуть написані цілі книги в Українській літературі» [9, арк. 38–39].

Завершувався нарис сердечними побажаннями президенту ЧСР «довгих літ життя й успішної праці для щастя його народу, для блага держави, для добра слав[ян]ства і цілого людства!» [9, арк. 39].

Наукова новизна студій полягає в тому, що вперше вводиться в науковий обіг маловідомий нарис Я. Огородника «Т. Масарик та Україна», що зберігається в особовій справі автора в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України в м. Києві. Проаналізовано інформаційний потенціал документа як одного із зразків творчої спадщини українських науковців в Чехословаччині. Виділено основні аспекти у сприйнятті Я. Огородником питання ставлення Т. Г. Масарика до України, визначено роль першого президента Чехословацької республіки в українсько-чеських зв'язках у 1901–1919 рр.

Висновки. Запропонований до публікації нарис Я. Огородника «Т. Масарик та Україна» є одним із свідчень зацікавленості української еміграції постаттю першого президента Чехословацької республіки. Підготовка зазначеного документа була викликана не лише почуттям вдячності за підтримку біженців, а й прагненням об'єктивно висвітлити роль цієї видатної особистості в історії, зокрема в розвитку українсько-чеських відносин.

Цитування і публікація нарису Я. Огородника здійснюються мовою оригіналу, із збереженням орфографічних особливостей тексту. В окремих випадках текст доповнено розділовими знаками. Примітки упорядника у статті Я. Огородника пронумеровані арабськими цифрами. Примітки, розміщені після тексту статті, стосуються перекладів іншомовних назв, слів, словосполучень. Скорочення окремих слів розшифровано у квадратних дужках. Для позначення слова, щодо правильності прочитання якого немає певності, застосовано знак питання у квадратних дужках. Зберігаються наявні в рукопису підкреслення.

Я. Огородник. Т. Масарик та Україна.

Великі люде тим відзначаються, що скорше завважують, глибше відчують, дальше бачать та з більшою імовірністю передбачають, ніж те суспільство, з якого вони вийшли та серед якого обертаються. Доля ніби дозволяє їм трохи відгорнути завісу майбутнього, щоби, заглянувши наперед, могли вони знати, куди самим йти та яким шляхом за собою вести. Ці люди є великими в справах, які являються їх життьовим завданням, але опріч того їх широкий дух захоплює і інші галузі, що зв'язані з їх головною працею.

І хоча в цих побічних справах іноді велика людина цілком правильно не зорієнтується, проте й тут виявляє вона вищість над своїм загалом, розставляючи перед ним цінні дороговкази. Цим велика людина не тільки обслуговує своє

суспільство, а приносить і иншим свою посильну користь. До такої категорії великих людей належить Президент Масарик.

Те що, коли чеська держава та нарід з нагоди 80 ліття свого Президента Т. Г. Масарика підводять підсумки його необчислимих заслуг перед чеським народом, коли цілий славянський світ подивляє цю історичну постать, хочемо й ми, українці, відмітити Масарикове відношення до нашої національної справи.

З Українським національним рухом проф.[есор] Масарик мав нагоду зустрінутись ще року 1901. Саме тоді у Львівському Університеті в наслідок українсько-польського антагонізму збільшилися репресії на українців, і наша студіююча молодь численно почала вписуватись до Карлового університету, де мала нагоду побачити до себе з боку професора Масарика більші симпатії, ніж це виявляла решта тогочасного чеського громадянства. Вірний своему ідеалові стояти на сторожі правди та підносити свій голос в обороні покривджених, проф.[есор] Масарик р. 1908 промовляв у Віденському парламента з приводу тих надужить, які доконала польська адміністрація над українським населенням у Галичині під час краєвих виборів. Тоді, між иншим, сказав проф.[есор] Масарик, що український нарід, як демократичний, є симпатичний чехам, що теж не мають власної національної шляхти. Масарик вже тоді бачив концентрацію політичних сил українського народу та пригадував усім слова Гердера, що ця нація з великими здібностями колись прокинеться та займе поважне місце серед культурних народів світу. Коли в наслідок російських інтриг двоє галицьких русофільських послів у Віденському парламента зробили виступ, що мав на цілі, послуговуючись псевдофільольогічним матеріалом, показати ніби населення Галичини однонаціональне з москалями, Масарик авторитетно заявив, що у цій справі «фільольогія нічого не може; фільольогічної боротьби не вистачить проти історії, господарства, соціального стану, культурного розвитку та релігійних відносин».

В наш час, коли ціле чеське суспільство в масі своїй було перейняте панславізмом, що нераз підмінювався русофільством, коли симпатії до великої Росії та надії на неї заслоняли чехам бачити багатоміліонову українську націю, яка терпіла від російської винародовлюючої політики, Масарик один з небагатьох зумів побачити, належно оцінити та відкрито на політичному форумі усім показати вагу й значіння української проблеми.

Стикаючись з українською парламентарною репрезентацією, маючи знайомство з одним із Корифеїв українського письменства Франком, проф.[есор] Масарик мав можливість черпати з першого джерела відомости про українські національні прагнення. Як людина великого духу та маєстатної краси своїх етичних поглядів, Масарик так імпував українцям, що не пройшло й року з моменту виходу в світ його цінної розвідки «*Idealy humanitni*»¹, як вже переклад

її був зроблений у Галичині та нелегально пересилався на Велику Україну, котра, перебуваючи під ярмом московським, у бадьорій філософії, в активнім світогляді чеського мислителя могла черпати силу до праці для свого визволення, могла скріпляти свою віру, що прийде час, коли правда переможе.

Масарикова думка, що «в нашій добі ідея гуманности виявляється як ідея національна», находила собі широкий відгомін серед української інтелігенції. Масарикова філософічно узасаднена метода пильної, систематичної, буденної праці, його боротьба проти романтичного мрійництва про великі діла, яке замість постійного, витревалого напруження сил розмножувало людей пози та фрази, його моральна засада, що «людство, нарід, родина, партія, товариші – потрібують від нас праці», – цілком покривалися з настроями тогочасної української інтелігенції, яка своїм девізом собі взяла слова популярного українського поета:

«праця єдина з недолі нас вирве.
Нумо до праці, брати!»

Цінність Масарикових «ідеалів гуманітнісх»^{*1} для української інтелігенції з під російської держави зможемо оцінити щойно тоді, коли пригадаємо собі, що були вони антитезою модному тоді серед освічених верств російської держави Толстовському принципіві: «не протився злу». Саме тоді, коли ширилася згубна Толстовська наука пасивізації людини, коли у спокусливій, ніби етичній, теорії [пода]валася отруя, було користно нашій інтелігенції почути від Масарика, що «працювати – це значить противитися злому й противитися послідовно, скрізь і завжди, а особливо в зародку зла».

Настала світова війна. Масарик покинув свій край, щоби на чужині працювати для добра своєї батьківщини. Його многобічна діяльність в час світової війни усім відома. Але серед тої закордонної величезної Масарикової роботи були елементи, що пізніше мали значіння і для нас – українців.

19 жовтня 1915 р. у Лондоні, у новозаснованому Словянському інституті, проф. Масарик прочитав вступну лекцію, в якій підніс проблему малих народів в сучасній Європейській кризі. Масарик науково довів, що необхідно усамостійнити усі народи і що цю ціль повинна ставити собі Антанта. Масарик вказував, що Європейський загал ще й досі зплутує поняття нації й держави, і доводив, що усі народи, державні і недержавні, мають рівне право на життя, повинні мати можливість розвивати свої сили, щоби витворювати в процесі свого національного життя ті цінности, що зрештою підуть у загальнолюдську скарбницю культурних досягнень.

^{*1} Так у документі.

Цей виступ має значіння і для українців, бо коли українці пізніше вийшли на західноєвропейську арену зі своїми державними змаганнями, то не було це для Антанти чимсь абстрактним, новим.

Людська природа має в закладі свому долю консерватизму, і тому перше реагування кожної людини на щось нове має ознаки непогодження з ним та недовірря до його. Тому буває, звичайно, дуже тяжко проломити дорогу для нової ідеї у мурі консервативних звичок, поглядів та переконань. Масарик це зробив і тим самим проложив шлях іншим, а в тім числі й українцям.

У лютому 1916 р. було założено у Парижі науковий журнал «Le monde slave»², і тут одно із чільних місць належало Масарикові. До цього нового осередку співпраці славянських народів приступили пізніше українці, про що згадує президент Масарик у своїй книзі «Světova revoluce»³, вказуючи цим на свій контакт з нашими національними працівниками.

Року 1917, по упадку царизму, прибув Масарик у Російську державу, де підготовлялася організація чеських легіонів. Формування чеського національного війська відбувалося головним чином на землях українських, бо там більшість чеських полонених було розташовано на Україні, а головно на Україні були численні чеські колонії, з яких виходили організатори чеських легій і всього визвольного руху. Тому Масарик найбільше здержувався в українському Києві та відвідував на Україні ті пункти, де були зконцентровані чехословацькі дружини, як Полонне чи Боришполь.

Відомо, що в Царській Росії правительство відносно чеських легіонів грало подвійну, нещирю роллю. Воно формально давало дозвіл на їх організацію, фактично ж справу цю затримувало. Росії ходило не про те, щоби визволити Чехію, а лишень про знесення Австрії. Коли би далось розбити Австрію при допомозі повного відділення Угорщини, то Росія з легким серцем принесла би в жертву інтереси чеського народу. Визвольний чеський рух Росія хотіла використати лише для того, щоби змонополізувати в своїх руках славянську справу та недопустити Францію й Англію до рішальної участі в розв'язці чеського питання. Масарикові приходилося в Росії переборювати багато труднощів, щоби добитися від російського правительства доказів славянської політики не на словах, а на ділі. Але Масарик бачив, що Росія була не славянська, бо не робила славянської політики відносно поляків та українців, що входили у склад Російської держави. Росія була імперіялістична і чеські військові формації хотіла використати лише як пропагаторів російської справи серед славянських народів Австрії. Для Росії чехи були братами та славянами другого сорту, і навіть по скиненню царату за революційного Російського правительства чехи не раз мали нагоду переконатися у ворожому до себе відношенню російських урядових чинників. Масарик бачив, що Росія революційна,

подібно до царської, не охоча творити чеське національне військо, бо боялися, що тоді логічно треба дати згоду на творення національного війська польського, українського та інших. Масарик пише у своїй «Světové revoluce», що в Росії «зі всіх боків завважував він недовіря та нерозуміння». Впливові високопоставлені особи йому обіцяли та обіцянок не додержували. «Російські соціалісти й ліберали усіх напрямків були настроєні проти нас», – пише Масарик у згаданій книзі.

Але насувався розпад російської імперії. На Україні, де були зконцентровані чеські військові відділи, наростала нова сила – Українська держава. Україна не сразу відсепарувалася від Росії, але вже й тоді український уряд та політичні діячі з повною симпатією відносилися до чеських державних змагань та проявили готовність йти на зустріч чеським інтересам.

Коли російські реакційні кола втягнули деякого із чеського війська в контрреволюційну корніловську змову і коли слідча комісія, маючи найширші уповноваження від російського уряду, установила факт заангажованості у цю змову деяких чеських організацій, то через предсідника свого російського соц.[іал]-дем.[ократа] кап.[ітана] Масютіна внесла урядові пропозицію скасувати чеські легіони як силу, що може стати опорою російських монархістів. Це внесення підтримували збольшевичені чехи та словаки. Представники чеської народньої ради у Києві інтервенювали у цій справі в Президії Ради військових депутатів у Києві, що складалася в більшості з українців. Президія Ради Військових Депутатів зажадала писемного ствердження, що чеські легіони стоять під зверхністю Масарика. Таке ствердження було подане, і тоді президія Ради Військових Депутатів перевела рішення, яким було відхилено (zamítnuto⁴) внесення слідчої комісії про розпуск чеських легій та послано російському урядові висновок про дальше їх свобідне існування. Імя Масарика в очах українців було зарукою, що чеські легії зістануть на позиціях демократичних, на позиціях республіканських та не втручатимуться у чужі внутрішні справи.

З бігом часу що раз більше приходило до стиків Масарика з українським правительством, яке охоче йшло на зустріч його бажанням по організації чеського війська. З дозволу української влади було проведено мобілізацію коней, видано амуніцію, рушниці, кулемети, гармати та всяке знаряддя на 50 тисяч чеського війська. Україна, визволяючись сама з під неволі московської, була охоча помогти чим можна визволенню чеському. Масарик при наростанню московсько-українського конфлікту зайняв становище нейтралітету, і цей принцип невтручання до українсько-московських відносин став зобов'язуючим для чеських легіонерів. Коли російська влада послала з фронту чеські батальйони проти української влади у Київ, то ті частини, вірні Масариковому принципу нейтралітету, відмовились піднести зброю проти України. Ті, що бажали

визволення власного, не могли стати зняряддям поневолення других! Масарик з приводу цього уважав за відповідне оповістити, що чеський полк був посланий з фронту проти Українського Правительства без Масарикового відомо, всупереч його волі, і що заходами його полк скоро був відкликаний назад. Масарик заявляв про своє «цілковито лойяльне відношення до Української Народньої Республіки» та покликався «на приятельські стики, нав'язані з офіційними представниками республіки».

Взаємини між чеським державним центром з Масариком на чолі та Українською Народньою Республікою були урегульовані в той спосіб, що Україна перебрала на себе обовязки російської влади до чехів, чеський державний центр визнавав українську владу, а військо чеське мало нести караульну службу. У російсько-українському конфлікті чехи мали бути неутральні.

Дальші події котилися калейдоскопічно. Большевицька Росія оповістила негайний мир з німцями. Україна перебрала на себе захист фронту від німецької сили. Большевики, маючи вільне військо, зняте з протинімецького фронту, пішли війною на Україну, щоби не допустити існування незалежної Української Держави. Молода, слабо зконсолідована українська республіка, що відновляла свою незалежність у процесі революції та у вогні світової війни, не могла боротися на два фронти: і проти німців і проти російської большевицької держави. Прийшлося замиритися з Німеччиною та Австрією, щоби рятувати свою державну незалежність від Москви. Масарик не співчував новому відділенню України від Росії, мислив українську республіку у федеративному звязку з Росією, і коли Україна 25/ I 1918 проголосила себе державою, цілком окремою від Росії, у котрій влада вже була в руках большевиків, тоді Масарик заявив, що він вважає попередній договір між чеською та українською стороною зрушеним, і жадав, щоби Україна не чинила перешкод вільному відходу легіонів. Україна додержала свою обіцянку не перешкоджати відходу чеських легіїв з України. Матеріяльна поміч Чехії з боку України продовжувалася і потім, як подає про це Dr. Dolezal⁵ в книзі «Masarykova cesta životem»⁶, де пише, що Україна хотіла й далі чехам усе давати і давали, чого лише чехи потребували.

22/ II 1918 виїхав Масарик з України, але тим не кінчилися його стосунки з українською справою. У квітні тогож року з японської столиці Токіо пише Масарик меморандум до президента Сполучених Держав Америки Вільсона, де, між іншим, торкається питання української державности. Масарик висловлював думку, що здібне російське правительство могло би змусити українців, щоби вони задовольнилися автономною республікою у межах Російської Держави. Це була помилкова думка, тому що як пер[ед тим] і тоді і тепер в Росії такого правите[льства] нема, а головно тому, що вона протирі[чить] [nacional]ním zajmům Ukrajinského národa⁷.

В Америці проф.[есор] Масарик познайомився з провідниками більшості підкарпатсько-української еміграції та повів з ними переговори про майбутні взаємовідносини підкарпатської Русь-України з Чехословацькою республікою. В результаті переговорів у листопаді 1918 року на зїзді підкарпатської еміграції у Скрентоні було рішено, що Підкарпатська Русь-Україна має бути прилучена до Чехословацької республіки на основі широкої автономії зі своїм власним підкарпатським соймом.

Українська справа зісталася не байдужою для президента Масарика й пізніше: – на прикінці своєї книги «*Světova revoluce*» Масарик не забуває зазначити, що «відношення до українців є для нас (чехів) важне з огляду на прилучення Прикарпаття та української меншості у Словаччині».

Цим далеко не охоплено всього, що можна було би і треба було би сказати для вичерпання теми: – Масарик та Україна. Віримо, що настане час, коли про це будуть написані цілі книжки в Українській літературі. Тимчасом усе, нехай ці скромні рядки будуть доказом, що й українці в день, коли Чеськословацька республіка святкує 80 літню річницю з дня народження свого Президента, вождя народу, творця Держави, який з коваля заліза став ковалем майбутності своєї нації, з глибокою пошаною відзначають цю величню історичну постать і слідом за професором Тендречком [?] кажуть: воістину Чехія велика земля, коли могла сплудити такого мужа, як Масарик!

Сердечно бажаємо панові Президентові Масарикові ще довгих літ життя й успішної праці для щастя його народу, для блага держави, для добра слав[ян]ства і цілого людства!

ЦДАВО України, ф. 3814, оп. 1, спр. 7г., арк. 18–39.

Примітки:

1. «*Idealy humanitní*» (чеськ.) – «Ідеали гуманності».
2. «*Le monde slave*» (фр.) – «Слов'янський світ».
3. «*Světova revoluce*» (чеськ.) – «Світова революція».
4. *zamítnuto* (чеськ.) – відхилено.
5. *Dr. Dolezal* (чеськ.) – Д-р Долежал.
6. «*Masarykova cesta životem*» (чеськ.) – «Життєвий шлях Масарика».
7. *[nacional]ním zájmem Ukrajinského národa* (чеськ.) – «національним інтересам українського народу».

Список використаних джерел

1. Бочковський О. І. Т. Г. Масарик: Національна проблема та українське питання (Спроба характеристики та інтерпретації). Подєбради : «Legiografie», 1930. 244 с.

2. Григориїв Н. Чесько-українські стосунки // Нова Україна. 1922. Ч. 1. С. 15–18.
3. Григориїв Н. Т. Г. Масарик та українці // Народна воля. 1941. Ч. 28. 11 березня. С. 2.
4. Кравчук О. М. Погляди та діяльність Т. Г. Масарика в працях українських емігрантів 20–30 рр. ХХ ст. // Дриновський збірник. Софія-Харків: Вид-во БАН імені проф. Марина Дринова, 2017. Т. 10. С. 438–450.
5. Павлічук М. Т. Г. Масарик в українським письменстві // Український тиждень. 1937. Ч. 31 (233). 27 вересня. С. 3.
6. Рекрут В. Огородник Яків Андрійович // Українська революція (1917–1921) в іменах: вінницькі сторінки: біограф. довід. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2019. С. 157–158.
7. Трільовський К. Д-р Тома Г. Масарик президент-«визвольник» Чехословаччини (2) // Свобода. 1936. Ч. 31. 7 лютого. С. 2.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 3859. Оп. 3. Спр. 10.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 3814. Оп. 1. Спр. 7 г.
10. Шендрік А. І. Мірчук про філософські основи світогляду Т. Масарика // Філософські обрії. 2011. № 26. С. 17–37.

Oleksandr Kravchuk

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Associate Professor of the Department of World History,

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

(Vinnitsia, Ukraine)

ORCID: 0000-0003-3504-5041

e-mail: ol-kravchuk@i.ua

Figure of Tomash Masaryk in perception of Yakiv Ohorodnyk

The **purpose of the work** is to involve the little-known essay of public and political figure Yakiv Ohorodnyk “T. Masaryk and Ukraine” as source for studying the creative heritage of Ukrainian emigration in the Czechoslovak Republic and Ukrainian-Czech relations in the scientific circulation. The research **methodology** is based on the research principles of historicism, scientificity, objectivity, general scientific methods (historical and logical) and special historical methods (narrative and problem-chronological). The **scientific novelty** lies in the fact that for the first time the little-known essay by Yakiv Ohorodnyk “T. Masaryk and Ukraine”, which is stored in the personal file of the author in the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine in Kyiv, is introduced into scientific circulation. The information potential of the document as one of the examples of the creative heritage of Ukrainian scientists in Czechoslovakia was analyzed. The main aspects of Yakiv Ohorodnyk’s perception of the issue of Tomash Masaryk’s attitude to Ukraine, coverage of the role of the first president of the Czechoslovak Republic in Ukrainian-Czech relations in 1901–1919 are highlighted.

It is noted that they include the support of Ukrainian students in Prague in 1901, the first Ukrainian translation of his work "Ideals of Humanity", a parliamentary speech by Tomash Masaryk in 1908 criticizing the abuses of the Polish administration in the elections in Galicia against Ukrainians, attempts to deny the Ukrainian national identity. Yakiv Ohorodnyk's essay also covers the stay of the Czech politician in Ukraine in 1917–1918 and his role in the annexation of Zakarpattia to the Czechoslovak Republic in 1918–1919. **Conclusions.** In general, the essay of Yakiv Ohorodnyk "T. Masaryk and Ukraine" is one of the evidences of the Ukrainian emigration's interest in the figure of the first president of the Czechoslovak Republic. The preparation of this essay was caused not only by a sense of gratitude for the support of refugees, but also by the desire to objectively show the role of this outstanding figure in history, in particular, in the development of Ukrainian-Czech relations.

Key words: Tomash Masaryk, Yakiv Ohorodnyk, Ukraine, Czechoslovak Republic, Ukrainian emigration.

*Стаття підготовлена 8 січня 2021 року;
подана до друку 15 січня 2021 року.*

ІНФОРМАЦІЙНИЙ РЕСУРС КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

УДК 94 (477):03

DOI: <https://doi.org/10.15407/rksu.27.319>

Микола Григорович Железняк,

*кандидат філологічних наук,
директор Інституту енциклопедичних досліджень,
Національна академія наук України
(Київ, Україна)*

ORCID: 0000-0002-8290-6345

e-mail: mykola@esu.com.ua

Олександр Сергійович Іщенко,

*кандидат філологічних наук,
заступник директора з наукової роботи
Інституту енциклопедичних досліджень,
Національна академія наук України
(Київ, Україна)*

ORCID: 0000-0002-8910-111X

e-mail: ishchenko@nas.gov.ua

Оксана Володимирівна Давиденко,

*науковий співробітник відділу науково-дослідної роботи,
науково-інформаційного й науково-технічного забезпечення
«Енциклопедії Сучасної України»
Інституту енциклопедичних досліджень,
Національна академія наук України
(Київ, Україна)*

ORCID: 0000-0002-0113-0590

e-mail: davydenko.oksana@nas.gov.ua

Світлана Іванівна Очеретянко,

*науковий співробітник відділу теорії та методології
створення енциклопедичних видань
Інституту енциклопедичних досліджень,
Національна академія наук України
(Київ, Україна)*

ORCID: 0000-0001-6210-7872

e-mail: ocheretianko@nas.gov.ua

«ЕНЦИКЛОПЕДІЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ» ЯК БАГАТОАСПЕКТНЕ КНИЖКОВЕ ДЖЕРЕЛО: КОНТЕНТ-АНАЛІЗ ЦИТУВАНЬ

Мета роботи. Виявити й описати, як часто, доречно й обґрунтовано науковці використовують у своїх публікаціях енциклопедичну інформацію. Для цього проведено дослідження історії цитувань «Енциклопедії Сучасної України», що полягає у здійсненні контент-аналізу наукових статей, монографій та дисертацій, які містять покликання на енциклопедію. **Методологія.** Відбір наукових текстів здійснено в пошуковій системі «Google Академія» за запитом «Енциклопедія Сучасної України» (n=100). Контент-аналіз цитованої інформації у віднайдених наукових текстах виконано за такими категоріями: 1) дефініції, 2) аргументації, 3) внески дослідників (результати досліджень), 4) історичні дані (дати, події, факти), 5) біографічні відомості, 6) статистичні дані, 7) дані про енциклопедію (енциклопедознавча інформація), 8) невизначена категорія. **Наукова новизна.** З'ясовано, що науковці найчастіше цитують дефінітивну інформацію – тлумачення термінів та понять (30%), описову інформацію – роз'яснення понять, явищ, процесів, предметів тощо (22%), рідше – біографічні (12%), історичні (10%), енциклопедознавчі (7%), статистичні (3%) відомості. Виявлено, що статті енциклопедії часто цитують, вважаючи їх за самостійні наукові публікації, що репрезентують результати оригінальних авторських досліджень. Зафіксовано також факти некоректного цитування «Енциклопедії Сучасної України». **Висновки.** Найбільш цитовані в наукових студіях типи енциклопедичної інформації є певним сигналом для укладачів енциклопедій якнайбільше звертати увагу саме на ці частини енциклопедичних статей (стежити за чіткістю формулювань, скрупульозно перевіряти точність наведених даних, удосконалювати форми подання такої інформації тощо). Результати дослідження виявляють доволі важливу інформацію не лише для укладачів енциклопедій, але й для дослідників, які у своїх працях покликаються на енциклопедичні джерела, оскільки в науковій літературі помічаємо випадки неналежного їх цитування.

Ключові слова: «Енциклопедія Сучасної України», цитування, посилання, наукова література, енциклопедичні статті, енциклопедистика, книжкове джерело.

Актуальність теми дослідження. Роль, функції та читацьке призначення енциклопедій у тому чи іншому історичному періоді були різними. У часи Д. Дідро, Ж. Д'Аламбера, Ж. Руссо, Ф. Вольтера і їхньої «Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers» ці видання справляли «революційний вплив на життя суспільства, визначали розвиток організації систем знань, відмінних від попередніх» [1, с. 42]. Вивчаючи енциклопедичні пам'ятки епохи Середньовіччя, Нового часу, Просвітництва, науковці зазвичай висвітлюють питання їх створення, типологічних особливостей, текстології, ролі в поступі наукової думки, специфіки функціонування в суспільстві тощо. Нині енциклопедії – це передусім таке джерело інформації, яке в систематичному вигляді подає загальні відомості про важливі поняття, процеси, події, предмети, видатних осіб тощо. Окрім основної (довідкової), енциклопедії набувають нових функцій,

що, відповідно, актуалізує джерелознавчі аспекти, характерні для цих книжкових видань, один з яких – цитованість у науковому дискурсі. У цьому сенсі частини енциклопедичної статті стають складовими інших публікацій, збагачуючи їхній зміст та підвищуючи евристичний потенціал корпусів текстів різного тематичного спрямування, структури і стилю. З одного боку, це посилює позиції енциклопедій, позаяк нині пієтет перед ними дещо менший, аніж у попередні часи. З іншого, – надає енциклопедіям нового змісту, адже тепер вони – не лише історичне, але й сучасне наукове першоджерело. Характер, особливості та причини запозичення (цитування) науковцями відомостей з енциклопедій, безумовно, мають стати предметом обговорення серед книгознавців, енциклопедистів, бібліографів, наукознавців.

«За доступністю викладу матеріалу енциклопедія розрахована на аматора, а за глибиною розкриття змісту – на фахівця» [2, с. 33]. Поділяючи це твердження, зауважимо, що пропедевтична роль енциклопедичних видань виявляється на рівні надання інформації не лише найширшим верствам населення, а й вужчим, зокрема науковцям. Попри те, що енциклопедичні видання належать до «вторинного наукового знання – того, що базується на основі первинного, оригінального наукового знання» [3, с. 135], дослідники традиційно покликаються на них у своїх працях. Передусім це можна пояснити меншою, ніж нині – в часи розвитку інформаційних технологій, зокрема мережі Інтернет, доступністю першоджерел. Однак, як свідчать окремі дослідження, попри можливість оперативного пошуку первинних джерел, цитування енциклопедичних статей у науковій літературі за останні 20 років щороку збільшується [4]. Вочевидь, енциклопедії продовжують тримати першість серед авторитетних джерел довідкової інформації. Їх цитування в наукових текстах дійсно може бути влучним і доречним – все залежить від того, що саме і з якою метою цитується, адже «завдяки посиланням змінюється поняття контексту, складається нове співвідношення тексту і джерел, способів аргументації і критеріїв доведення» [5, с. 84]. Утім, можна навести низку інших імовірних причин, чому енциклопедичні матеріали цитують у наукових публікаціях. Серед них – зростання доступності енциклопедичних видань у мережі Інтернет, лаконічність і зрозумілість формулювань, що привертає увагу науковців, кон'юнктурний інтерес дослідника – опертися на імідж енциклопедичного видання, тенденції збільшення переліку літератури в наукових статтях (вимоги сучасних наукових журналів), поверховий відбір літературних джерел тощо.

Аналіз досліджень і публікацій. Енциклопедичні тексти, зокрема й «Енциклопедія Сучасної України» (далі – ЕСУ) як сучасна загальна енциклопедія українського народу, фундаментальний багатотомний проект Національної академії наук України і Наукового товариства імені Шевченка, час від часу стають

об'єктом наукових досліджень. Питання історії її створення, методики укладання, структури, особливостей поданого матеріалу, його значення для суспільства тощо можна віднайти у студіях М. Г. Железняка, О. С. Іщенка, Т. В. Добко, Н. І. Черниш, С. І. Болтівця, О. В. Савченка, А. І. Шушківського, С. В. Муріної та ін. Проте розвідок, в яких би вивчали цитування в науковому дискурсі ЕСУ, як й інших вітчизняних енциклопедій, обмаль (власне, можна згадати лише одну статтю, присвячену цитуванням «Енциклопедії українознавства» [7]). Водночас зауважимо, що існують студії, які аналізують характер цитування популярної у світі «Вікіпедії» (напр.: [8]), а також інших енциклопедичних видань (напр.: [4]).

Матеріалом дослідження слугували українськомовні наукові тексти, а саме: статті в періодичних виданнях, збірниках наукових праць, матеріалах конференцій, а також монографії та дисертації. Відбір наукових текстів здійснено в пошуковій системі «Google Академія» за запитом «Енциклопедія Сучасної України» (<https://scholar.google.com.ua/scholar?q=енциклопедія+сучасної+україни>). Застосовано діапазон років – від 2001¹ до 2020. За відповідним запитом система сигналізує про наявність 2310 результатів пошуку (станом на січень 2021 року). Вивчали перші 100 текстів у переліку, отриманому за запитом. Вважаємо, що перші 100 наукових текстів – це вибірка для дослідження, сформована випадковим чином (позаяк нам не відомі принципи індексації текстів та їхнього ранжування в системі «Google Академія»). Випадковий характер формування вибірки, коли кожне цитування ЕСУ зі всієї сукупності наукових публікацій має однакову ймовірність потрапити до вибірки, надає їй репрезентативності. Означена кількість (n=100) становить 3,7 % від загальної кількості результатів пошуку. Це означає, що отримані результати матимуть з високою ймовірністю (p=0.95) теоретичну похибку приблизно $\pm 10\%$, проте вважаємо, що цього достатньо для виявлення тенденцій, тобто досягнення поставленої мети. Зауважимо, що ця статистична характеристика стосується конкретного запиту – «Енциклопедія Сучасної України». Натомість запити на кшталт аббревіатури «ЕСУ», веб-адреси сайту енциклопедії «esu.com.ua», транслітерованого написання «Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy», англійського перекладу «Encyclopedia of Modern Ukraine» або що істотно збільшать загальний масив наукової літератури, де є згадування енциклопедії.

Дослідження передбачає контент-аналіз цитованої інформації у відібраних наукових текстах та її розподіл відповідно до тематично-структурних ознак за такими категоріями: 1) дефініції, 2) аргументації, 3) внески дослідників (результати досліджень), 4) історичні дані (дати, події, факти), 5) біографічні відомості, 6) статистичні дані, 7) дані про енциклопедію (енциклопедознавча інформація), 8) невизначена категорія (докладніше про категорії – нижче). Таке сегментуван-

¹ 2001 року було опубліковано перший том «Енциклопедії Сучасної України».

ня характеру цитованої інформації запропоновано в статті [8], тож вона до певної міри слугує методологічним підґрунтям нашого дослідження. Оперуємо відносними одиницями (%), представляючи результати кількісного аналізу.

Мета статті: на прикладі «Енциклопедії Сучасної України» показати, як науковці у своїх публікаціях використовують енциклопедичну інформацію. Для цього проаналізуємо ті наукові розвідки, що містять покликання на ЕСУ, з'ясуємо, які саме сегменти довідкової інформації найчастіше стають об'єктом цитування.

Практичне значення дослідження спрямоване на вдосконалення енциклопедичних видань (зокрема й ЕСУ), привернення більшої уваги суспільства до енциклопедичних знань. У цьому контексті є велика потреба розуміння того, які структурні елементи енциклопедичних статей найбільше цікавлять читацьку аудиторію. Від цього залежить й усвідомлення того, яку саме інформацію має містити стаття, оскільки її структура й зміст перебувають у тісній кореляції: «Текст як білатеральний знак має матеріальну та ідеальну сторони. Структура енциклопедичного тексту – це його будова, окремі складові частини, що утворюють єдине ціле. Комунікативне призначення тексту, його покликання істотно впливає на структуру» [6, с. 100].

Виклад основного матеріалу. «Природа кожної сфери наукової діяльності, галузі знань чи дисципліни передбачає власну картину світу, особливий підхід у виборі мовних засобів і типів текстів, проте незалежно від об'єкту вивчення, типу мислення чи методу дослідження наукове мовлення характеризується низкою позамовних ознак, а саме – точністю, абстрактністю, логічністю та об'єктивністю викладу думок. Саме ці ознаки є домінантами наукового стилю – особливого способу когнітивних і комунікативно-мовленневих дій адресанта, який у процесі створення наукового тексту повідомляє нове знання про оточуючу дійсність або доводить істинність цього знання» [9, с. 22]. Незалежно від наукової галузі та характеру й глибини наукових текстів, які її представляють, «Енциклопедія Сучасної України» стає об'єктом цитованої інформації в них.

Аналіз вибірки наукових текстів (100 одиниць) дав змогу зафіксувати 115 цитувань (посилань) у них. Розбіжність у кількості публікацій і цитувань пов'язана, по-перше, з тим, що окремі статті й монографії містили по кілька посилань на ЕСУ. По-друге, окремі цитування віднесено до кількох категорій одночасно – зазвичай до дефініцій та ще однієї категорії. Це дало підстави вважати одне цитування за два. Наприклад, у такій цитаті «*Провідною установою в галузі лікарського рослинництва є заснована в 1916 році Лубенська дослідна станція лікарських рослин, тепер Інститут лікарських рослин Української Академії аграрних наук [3]*», що міститься в статті: [10, с. 147], є вказівка як на визначення («*провідна установа в галузі лікарського рослинництва*»), так і на історичні факти («*заснована в 1916 році*», «*тепер Інститут ...*»). Саме в таких випадках одне цитування зараховували до кількох категорій і, відповідно, вважали за два.

Окреслимо зазначені вище категорії цитованої інформації.

1. Дефініції – чіткі визначення (тлумачення) понять, явищ, процесів тощо, викладені коротко й зрозуміло, або їх трактування в більш розлогих формах. Скажімо: *«Виховання – прийняті у суспільстві практики, завдяки яким особа засвоює певні способи поведінки, уміння, знання, світорозуміння та систему цінностей [1, с. 461]»* – див.: [11, с. 181].
2. Аргументації – обґрунтування й опис тверджень, сформульованих у дефініціях (комплекс відомостей, що роз'яснюють поняття, явища, процеси, предмети, а також подають різні характеристики, класифікації, типології абощо), як-от: *«Детермінізм охоплює причинно-наслідковий взаємозв'язок матеріальних та духовних процесів [3, с. 708]»* – див.: [12, с. 50], *«До складу атмосфери входять: азот (78%) та кисень (21%), а також аргон, вуглекислий газ, неон, гелій, водень, озон та інші гази [110, с. 787]»* – див.: [13, с. 47].
3. Здобутки вчених – результати конкретних наукових досліджень. Зауважимо, що ця категорія цитованої інформації з'являється внаслідок особливостей формулювання науковцями цитувань і не залежить від структурно-сміслових особливостей енциклопедичної статті. Інакше кажучи, енциклопедичні статті укладають, керуючись принципом узагальнення наукових результатів із даної теми чи проблеми, без акцентування на власних авторських оцінках. Проте інколи в науковій літературі енциклопедичні статті цитують так, ніби вони є оригінальним дослідженням, наприклад: *«Як свідчать соціологічні дослідження, у процесі розбудови національної держави поєднання етнічної та громадянської ідентичності більш безболісно проходить у представників титулованих етносів новостворених суверенних держав. Водночас процес громадянської ідентичності населення України засвідчив, що лише з розвитком громадянського суспільства ототожнення нетитулованих етносів з новою державою набуло незворотного характеру [2]»* – див.: [14, с. 115]. Із цієї цитати випливає, що автор покликається на публікацію із соціології, а насправді цитує статтю «Громадянська ідентичність» з ЕСУ (див. перелік літератури у статті зазначеної праці). Інколи, як у випадку із цитуванням статті «Антикриміногенна політика» (автор М. Мельник), апелюють до автора енциклопедичної статті як до першоджерела: *«Важко з цих позицій погодитися із твердженням М. І. Мельника стосовно ототожнення понять “антикриміногенна політика”, “політика у сфері боротьби зі злочинністю” та включення у перелік завдань такої щодо саме криміногенних факторів [275, с. 547–548]»* – див.: [15, с. 144].
4. Історичні дані – дати, події, факти, цифри. Зокрема, в такому контексті цитують статтю «Добровільна народна дружина»: *«Відомо, що в 1990 році в Україні існувало понад 37 тисяч добровільних дружин і 132 асоціації ДНД (4,5 млн осіб), що утворювалися за кошти підприємств та організацій [11, с. 110]»* – див.: [16, с. 113].

5. Біографічні відомості – передусім дата народження та інші факти з життя і діяльності особи. Для прикладу, одна із цитат про хіміка Василя Безуглого: «В. Д. Безуглий розробив адсорбційний метод одержання кофеїну та теоброміну із рослинного матеріалу» – див.: [17, с. 427]. До цієї категорії зараховували й інформацію про осіб дефінітивного характеру: «Амосов Микола Михайлович – видатний хірург, біокібернетик і письменник – автор численних наукових праць із медицини, а також повістей, оповідань та есе, які вміщені в понад 10-ти збірках [ЕСУ, т. I, с. 439]» – див.: [18, с. 23].
6. Статистичні дані – інформація про кількісні дані різноманітних явищ і процесів. Приміром: «За статистикою, німецькі війська знищили цілком і сильно поруйнували 714 міст, 28 тис. сіл, понад 2 млн будинків (близько 38 млн кв. м житлової площі – 50% довоєнного фонду) [15]» – див.: [19, с. 111].
7. Дані про енциклопедію (енциклопедознавча інформація) – згадування ЕСУ з посиланням на неї, але без конкретних цитувань її статей. Ідеться передусім про енциклопедознавчі дослідження. Наприклад: «Міжнародні тижні освіти дорослих в Україні втілюють центральну місію ЮНЕСКО – сприяти здійсненню права кожної людини на освіту протягом усього життя, інтеграції ціложиттєвого навчання і життя. Місія сучасних енциклопедичних проєктів, таких, наприклад, як «Енциклопедія Сучасної України» [ЕСУ], можна сказати, є аналогічною» – див.: [20, с. 34–35].
8. Невизначена категорія – ті випадки, коли ЕСУ є у списку літератури, але відсутнє покликання на неї в тексті, як, наприклад, у статті – [21].

Результати статистичних обчислень представлено в Таблиці 1.

**Таблиця 1. Частотність цитування ЕСУ
(за структурно-тематичними категоріями інформації)**

Категорії цитованої інформації	Кількість цитувань (у порядку зменшення)
Дефініції	30 %
Констатації (аргументації)	22 %
Здобутки дослідників	15 %
Біографічні відомості	12 %
Історичні дані	10 %
Дані про енциклопедію	7 %
Статистичні дані	3 %
Невизначена категорія	2 %

Як бачимо, найбільш популярним структурно-тематичним елементом енциклопедичної статті є дефініція. Цим енциклопедія виконує ту саму функцію, що й словники. Вочевидь, цитують визначення термінів і понять, подані в ЕСУ, сприймаючи енциклопедію як кваліфікованіше, солідніше або повніше джерело знань, аніж словники. Причиною може бути й те, що «енциклопедії описують слова у співвіднесеності з оточуючим світом і фіксують позамовну інформацію, а лінгвістичні словники представляють інформацію про слово як елемент мовної системи» [22, с. 117]. Тож дефініції у словниках та енциклопедіях мають зовнішні (формальні) та внутрішні (змістові) відмінності, що й впливає на вибір джерела цитування.

Відомо, що ЕСУ вирізняється великим обсягом біограм (статті, присвячені персоналіям). Їхня кількість в 1–20 томах становить близько 75 % [23, с. 10]. У цьому полягає особливість ЕСУ, яка крізь призму біографічного знання представляє національну культуру, суспільно-політичне, інтелектуальне й духовне життя країни. Таке знання, за словами дослідників, «безпосередньо стосується світоглядних, ідеологічних засад суспільства, глибинної системи його цінностей» [24, с. 8]. Однак цитування біографічних відомостей у науковій літературі не надто частотне – в нашому рейтингу (табл. 1) вони мають середній показник.

Цитування історичних даних так само має середню частотність, що можна вважати закономірністю з огляду на кілька чинників. Перший – наявність в Україні багатотомної академічної «Енциклопедії історії України» – фахового енциклопедичного видання в галузі історії. Отже, у студіях з історичних наук ця енциклопедія має вищу ймовірність бути джерелом цитованої інформації, ніж будь-яка загальна енциклопедія. Другий чинник – хронологічні обмеження матеріалу в ЕСУ: енциклопедія, про що свідчить її назва, подає відомості про сучасну Україну, період якої окреслений початком 20 століття до нинішнього часу.

Бачимо також, що доволі мало наукових публікацій, в яких ЕСУ слугує джерелом статистичних даних. Імовірно, це пов'язано з такими причинами. По-перше, нині для дослідників існує можливість вибору джерел, що надають відповідну інформацію. Серед них є й доволі популярні довідкові ресурси, зокрема «Вікіпедія». У світі, як стверджують окремі дослідження, рівень її цитування в рецензованих наукових публікаціях, що зараховані до реферативної бази «Web of Science», не надто поступається цитуванням «Британіки» [25] (найчастіше «Вікіпедію» цитують у галузі мистецтв та гуманітарних наук – докладніше: [26]). По-друге, статистичні відомості, зокрема демографічного, економічного, географічного характеру, мають властивість змінюватися. На жаль, про оновлення вже видрукованих томів ЕСУ говорити поки що не доводиться. Кращою є ситуація з онлайн-версією енциклопедії – редактори частково актуалізують інформацію, пов'язану з важливими біографічними даними, а втім, статистич-

ні цифри в багатьох статтях лишаються незмінними – втручатися у зміст таких текстів повинен автор чи інший фахівець, а не редактор. Тож науковці у своїх дослідженнях послуговуються джерелами, що пропонують актуальні статистичні дані. Натомість у 20 столітті не існувало такого розмаїття джерел інформації, звідки можна було б отримати відповідні знання. Тому цілком закономірно, що, наприклад, «Енциклопедія українознавства» свого часу була «активною джерельною базою статистичних відомостей для вчених різних наук» [7, с. 45].

Насамкінець звернемо увагу на те, що під час аналізу наукової літератури ми фіксували казуси (ляпи) різного характеру, пов'язані із цитуванням ЕСУ. Їх сполучуємо як із текстовими огріхами, так і з прогалинами у знаннях дослідників (особливо несподівано таке спостерігати в публікаціях, що проходять рецензування й редагування). Наприклад, в одній із дисертацій, в якій авторка подає визначення інвестицій, цитуючи ЕСУ, називає її «Енциклопедією сучасної економіки»: *«Відповідно до Енциклопедії сучасної економіки [45] інвестиції – це економічна категорія, що відображає систему економічних відносин, спрямованих на перетворення інвестиційних ресурсів суб'єктів господарювання в нові дохідні активи (фінансові, реальні та людські)»* [27, с. 49]. При цьому, в переліку літератури, бібліографічний запис під номером «сорок п'ять», наведено ЕСУ (бібліографічний запис оформлено без огріхів; цитата, дійсно, відповідає тексту статті «Інвестиції» з ЕСУ). Ще один приклад: помічено чимало випадків, коли Івана Дзюбу, одного зі співголів редакційної колегії енциклопедії, відомого українського літературознавця, Героя України, дисидента радянських часів, називають *Іваном Дзібою*. Це трапляється як у бібліографічному описі видання, тобто у списку літератури, так інколи й в основному тексті наукових публікацій, коли дослідник апелює до автора цитованої енциклопедичної статті, вживаючи його прізвище (той випадок, коли ЕСУ цитують як оригінальне дослідження). Прикметно, що спотворення прізвища помічаємо в рецензованих фахових журналах, приміром, у такому, як «Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки», зокрема у статті доктора наук – див. [28, с. 50]. Те, що подібний казус характерний не для однієї праці, наводить на думку, що автори таких цитувань не зверталися до першоджерела (ЕСУ), а запозичували інформацію з тієї статті, в якій уперше було допущено помилку, отож цей приклад на загал виявляє факт неналежної культури підготовки наукових праць та їх рецензування.

Ми не ставили завданням проаналізувати кореляцію академічних текстів із науковими галузями, з'ясовуючи, в якій із наук ЕСУ цитують найчастіше. Не досліджували й хронологічних показників наукових публікацій, щоб виявити розподіл цитувань за роками. Очевидно, подібні дані могли б розширити інформативність нашого дослідження, дати глибше розуміння цільової аудиторії енциклопедії, отже, виносимо ці питання на перспективу для подальших студіювань.

Наукова новизна. З'ясовано, що науковці найчастіше цитують дефінітивну інформацію – тлумачення термінів та понять (30%), описову інформацію – роз'яснення понять, явищ, процесів, предметів тощо (22%), рідше – біографічні (12%), історичні (10%), енциклопедознавчі (7%), статистичні (3%) відомості. Виявлено, що статті енциклопедії часто цитують, вважаючи їх за самостійні наукові публікації, що репрезентують результати оригінальних авторських досліджень. Зафіксовано також факти некоректного цитування «Енциклопедії Сучасної України».

Висновки.

1. ЕСУ є об'єктом цитувань у наукових текстах. За даними пошукової системи «Google Академія», згадувань про енциклопедію за запитом назви видання українською мовою в науковій літературі – близько 2,3 тис.

2. Згідно з результатами нашого контент-аналізу, найбільш цитованими структурно-смысловими елементами енциклопедичних статей є дефініції (тлумачення термінів та понять), аргументації (роз'яснення понять, явищ, процесів, предметів, а також подання характеристик, класифікацій, типологій тощо).

3. Найбільш цитовані в наукових студіях типи енциклопедичної інформації є приводом для укладачів енциклопедій якнайбільше звертати увагу на них (стежити за чіткістю формулювань, скрупульозно перевіряти точність наведених даних, удосконалювати форми подання такої інформації тощо).

4. Виявлено низьку частотність цитувань статистичної інформації. Імовірно, це пов'язано з тим, що статті, в яких наведено такі дані, деактуалізовані й для привертання уваги науковців (як й інших верств населення) потребують постійного оновлення, – йдеться передусім про потенціал онлайн-енциклопедій.

5. Результати нашого дослідження виявляють доволі важливу інформацію не лише для укладачів енциклопедій, але й для дослідників, які у своїх працях покликаються на енциклопедичні джерела, оскільки в науковій літературі помічаємо випадки не зовсім коректного їх цитування.

Список використаних джерел

1. Сербін О. Класифікаційні схеми основних розділів Енциклопедії Дідро та Д'Аламбера з позиції представлення змісту наукової думки // Вісник Книжкової палати. 2012. № 71. С. 38–43.

2. Богданьок Я. В. Досвід опрацювання енциклопедичного видання на прикладі «Енциклопедії історії України» // Поліграфія і видавнича справа. 2008. № 1. С. 29–35.

3. Яхонтова Т. В. Жанри первинної наукової комунікації: сучасні тенденції розвитку // Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Філологічні науки (мовознавство). 2014. № 2. С. 135–140.

4. Tomaszewski R. A comparative study of citations to chemical encyclopedias in scholarly articles: Kirk-Othmer Encyclopedia of Chemical Technology and Ullmann's Encyclopedia of Industrial Chemistry // *Scientometrics*. 2018. Vol. 117. P. 175–189. doi: <https://doi.org/10.1007/s11192-018-2844-1>

5. Насонова К. Ю. Роль електронної форми репрезентації тексту в аксіологічній та естетичній трансформації «книжкової» культури // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Теорія культури і філософія науки*. 2010. Вип. 40. № 900. С. 79–86.

6. Мелешкевич Л. М. Структура і семантика англомовних енциклопедичних текстів географічно-історичної спрямованості // *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Філологія*. 2015. Вип. 15 (2). С. 100–102.

7. Железняк М. Г., Іщенко О. С. «Енциклопедія українознавства» як об'єкт і джерельна база в наукових дослідженнях // *Енциклопедичний вісник України*. 2017. Вип. 8–9. С. 40–54. doi: <https://doi.org/10.37068/evu.8-9.4>

8. Bould M., Hladkovicz E., Pigford A.-A., Uffholz L.-A., Postonogova T., Shin E., Boet S. References that anyone can edit: review of Wikipedia citations in peer reviewed health science literature // *The BMJ*. 2014. Vol. 348. P. g1585. doi: <https://doi.org/10.1136/bmj.g1585>

9. Маслова Т. Б. Мова науки у вимірах функціонального стилю та дискурсу // *Англістика та американістика*. 2014. Вип. 11. С. 22–27.

10. Падалко Т. Продуктивність ромашки лікарської залежно від технологічних заходів в умовах правобережного лісостепу // *Актуальні питання сучасних технологій вирощування сільськогосподарських культур в умовах змін клімату : праці конференції, Кам'янець-Подільський, 15–16 червня 2017 р. Тернопіль, 2017*. С. 147–149.

11. Пивоваров В. М. Правове виховання за національною рамкою кваліфікацій // *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2012. № 13. С. 180–186.

12. Римарчук Г. С. Детермінація адміністративних правопорушень у сфері інтелектуальної власності // *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2014. № 810. С. 49–55.

13. Харь І. О. Кримінально-правова охорона атмосферного повітря. Київ: Національна академія управління, 2011. 192 с.

14. Прокоф'єва О. О., Зайцева Ю. М. Вікові особливості становлення громадянської ідентичності // *Актуальні проблеми практичної психології : збірник статей 4-ї Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції, Глухів, 9–10 листопада 2017 р. / відп. ред. Н. М. Ільїна. Суми, 2017*. С. 115–118.

15. Савінова Н. А. Кримінально-правова політика забезпечення інформаційного суспільства в Україні : дис. ... д-ра юридич. наук. Львів, 2013.

16. Юрко С. С. Участь громадян в охороні громадського порядку: проблеми та перспективи // *Актуальні проблеми держави і права*. 2013. Вип. 70. С. 410–417.

17. Джурка Г. Ф. Велич наукового і педагогічного таланту (До 90-річчя з дня народження професора Василя Даниловича Безуглого) // *Матеріали міжнародної*

науково-практичної конференції «Методика викладання природничих дисциплін у вищій школі». XIX Каришинські читання, Полтава, 17–18 травня 2012 р. / за заг. ред. М. В. Гриньової. Полтава, 2012. С. 426–430.

18. Савченко О. В. Проблеми поєднання наукової і творчої спадщини у статтях-персоналіях «Енциклопедії Сучасної України» // Енциклопедичний вісник України. 2017. Вип. 8–9. С. 22–28. doi: <https://doi.org/10.37068/evu.8-9.2>

19. Кучеренко О. Ю. Стратегії й результати державної житлової політики в Україні // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Державне управління. 2019. Т. 30 (3). С. 109–118. doi: <https://doi.org/10.32838/2663-6468/2019.3/19>

20. Болтівець С. До питання створення національної довідкової служби енциклопедично-освітнього спрямування // Енциклопедичний вісник України. 2019. Вип. 11. С. 31–39. doi: <https://doi.org/10.37068/evu.11.3>

21. Ламонова О. «Неслухняні нащадки»: шляхи української книжкової графіки 1970-х років (на прикладі ілюстрацій Галини Галинської до казки Шарля Перро «Попелюшка») // Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії. 2011. Вип. 11. С. 194–199.

22. Каліберда О. О. Нечітка межа між енциклопедичними та лінгвістичними словниками // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Філологія. 2018. Вип. 4 (72). С. 117–119. doi: [https://doi.org/10.25264/2519-2558-2018-4\(72\)-117-119](https://doi.org/10.25264/2519-2558-2018-4(72)-117-119)

23. Железняк М. Г. «Енциклопедія Сучасної України» у викликах сьогодення // Енциклопедичний вісник України. 2019. Вип. 11. С. 7–22. doi: <https://doi.org/10.37068/evu.11.1>

24. Попик В. І. Світоглядні засади розвитку української біографістики та формування національних ресурсів біографічної інформації XXI століття // Українська біографістика. 2008. Вип. 4. С. 8–40.

25. Tomaszewski R., MacDonald, K. I. A Study of citations to Wikipedia in scholarly publications // Science & Technology Libraries. 2016. Vol. 35 (3). P. 246–261. doi: <https://doi.org/10.1080/0194262x.2016.1206052>

26. Kousha K., Thelwall M. Are Wikipedia citations important evidence of the impact of scholarly articles and books? // Journal of the Association for Information Science and Technology. 2017. Vol. 68. P. 762–779. doi: <https://doi.org/10.1002/asi.23694>

27. Гринчук Т. П. Інвестиційне забезпечення ефективного функціонування сільськогосподарських підприємств на ринку зерна : дис. ... канд. економ. наук. Вінниця, 2018.

28. Ліпич Л. Взаємозалежність ефективності діяльності підприємства та рівня довіри до працівника // Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. 2017. Т. 4. № 12. С. 45–52. doi: <https://doi.org/10.29038/2411-4014-2017-04-45-52>

Mykola Zhelezniak,

Candidate of Philological Sciences (Ph. D. in Philology),

Director of Institute of Encyclopedic Researches,

National Academy of Sciences of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-8290-6345

e-mail: mykola@esu.com.ua

Oleksandr Ishchenko,

Candidate of Philological Sciences (Ph. D. in Philology),

Associate Research Director of Institute of Encyclopedic Researches,

National Academy of Sciences of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-8910-111X

e-mail: ishchenko@nas.gov.ua

Oksana Davydenko,

Scientific Associate

of Department of Research, Information and Technical Support

for the Encyclopedia of Modern Ukraine

of Institute of Encyclopedic Researches,

National Academy of Sciences of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-0113-0590

e-mail: davydenko.oksana@nas.gov.ua

Svitlana Ocheretianko,

Scientific Associate

of Department of Theory and Methodology of Encyclopedic Work Production

of Institute of Encyclopedic Researches,

National Academy of Sciences of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0001-6210-7872

e-mail: ocheretianko@nas.gov.ua

Encyclopedia of Modern Ukraine as multiple-aspect book source: content analysis of citations

The goal of the research. This study aims to explore the encyclopedia citations in academic literature, by the case of the Encyclopedia of Modern Ukraine. This suggests performing a content analysis of scholarly publications (papers, monographs, dissertations) in which their contributors refer to the encyclopedia articles. **Methodology.** Scholarly publications have been selected in Google Academy for the query “Encyclopedia of Modern Ukraine” in Ukrainian (n=100). Citations from such publications were thematically categorized into: 1) definitions, 2) descriptions (arguments), 3) contributions of

researchers (research results), 4) historical data (dates, events, and facts), 5) biographical information, 6) statistical data, 7) knowledge in encyclopedic, 8) undefined category. **Research novelty.** Most citations of the encyclopedia articles were identified as definitions of terms and concepts (30%) as well as descriptions of ideas, phenomena, processes, objects, etc. (22%). Less citations were categorized as biographical (12%), historical (10%), encyclopedic (7%), statistical (3%) information. In part of publications, encyclopedia articles have been cited as if these are original research (15%). In scholarly literature, examples of incorrect citations of the Encyclopedia of Modern Ukraine have been also identified. **Conclusions.** Compilers of encyclopedias should take note of the categories of encyclopedic information of the highest citation in the academic literature (this involves monitoring the clarity of wording, scrupulous verification of the data, improving the form of presentation of such information, etc.). The results of our study apply not only to the compilers of encyclopedias, but also to any researchers who refer to paper or online encyclopedias in their works, because in the scientific literature we notice cases of improper their citation.

Key words: Encyclopedia of Modern Ukraine, citations, references, academic literature, scholarly publications, encyclopedia articles, encyclopedic, book source.

*Стаття підготовлена 24 березня 2021 року;
подана до друку 31 березня 2021 року.*

РЕЦЕНЗІЇ

Режим доступу: http://rksu.nbuiv.gov.ua/doc/rks_2021_27_24

Геннадій Володимирович Боряк,
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
заступник директора з наукової роботи
Інституту історії України,
Національна академія наук України
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-0430-8200
e-mail: hboriak@gmail.com

Любов Андріївна Дубровіна,
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
Генеральний директор,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-1011-7910
e-mail: dubrovina@nbuv.gov.ua

ДЕМІУРГ ПЕРЕДУСІМ ОЗНАЧАЄ МАЙСТЕР, ТОЧНІШЕ – ВІЛЬНИЙ РЕМІСНИК

*(Роздуми над книжкою: Потульницький В. А.
Деміург. Історіософія Омеляна Пріцака. Харків: Акта, 2021)*

Парадоксально, але про Омеляна Пріцака (1919–2006), попри його визначні здобутки у сходознавстві, історії, філології, мовознавстві, порівняльній лінгвістиці, організації науки за кордоном і в Україні, досі не було написано жодного монографічного дослідження, хоча історіографія вивчення його наукового внеску у світову та українську науку досить значна, про що свідчить найповніший біобібліографічний покажчик, виданий до 100-річчя вченого в Інституті сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України (упорядники О. В. Василюк та Ю. М. Кочубей) [Омелян Пріцак. Біобібліографічний покажчик, 1937–2018 / ред. кол.: Ю. М. Кочубей (голова), О. В. Богомолів, О. Б. Бубенок та ін.; упоряд.:

О. Д. Василюк, Ю. М. Кочубей. Київ, 2019. 108 с.] Мабуть не просто вченому-гуманітарію наважитися осягнути цю величну, а головне – багатогранну постать. Аби обрати фокус для студії, перш за все, треба визначитися з дефініціями – з'ясувати черговість у переліку означень ученого. Історик – безумовно; філолог, мовознавець – так; сходознавець – без сумніву, але хто ж він передусім? Обмірковуючи відповіді на ці запитання, автор першого монографічного дослідження про Омеляна Пріцака, знаний історик Володимир Потульницький на суперобкладинці своєї книжки вибудував таку послідовність дефініцій: орієнталіст, історик, лінгвіст, поліглот, організатор науки (а саме: ідеолог і засновник провідного осередку українських студій у США, засновник кафедри історіософії у провідному університеті України, засновник відродженого академічного Інституту сходознавства та «учасник створення» іншого академічного осередку в Україні – Інституту археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського). Отже, для автора його герой – передусім універсальний орієнталіст, а потім уже, власне, історик і лінгвіст, що базує свої студії на потужній джерельній базі.

Знаменно, що свого часу – на початку 1990-х років – саме Володимир Потульницький у своїх перших монографіях повернув десятиліттями замовчувані імена та творчу історіографічну спадщину В'ячеслава Липинського, Степана Томашівського, Василя Кучабського, Бориса Крупницького та інших видатних істориків-емігрантів. Цього разу він обрав предметом свого дослідження історіософію визначного науковця, поставивши перед собою вкрай складне завдання. Чому? Передусім тому, що Омелян Пріцак як універсальний учений та поліглот конструював свою історіософську синтезу багатьох проблем української та глобальної історії в авторських публікаціях, видрукуваних у різних країнах світу багатьма мовами: англійською, німецькою, польською, французькою, російською та українською, вже не кажучи про низку східних та давніх мов. Для цього слід було ці публікації не лише зібрати та вивчити, але й перекласти при створенні монографії українською. Окрім того, велика кількість історіософських творів О. Пріцака залишалася неопублікованою і перебувала як в архіві вченого в Національному університеті «Києво-Могилянська Академія» (НаУКМА), так і в інших зарубіжних та українських архівах. Усі ці праці треба було віднайти та належно укласти в авторську синтезу дослідження.

О. Пріцак розглядав історичні проблеми української та світової історії на основі творчої імплементації в історіософське дослідження передової методології, насамперед школи Анналів, морфології історії та інших методологічних систем та інновацій. Відтак, авторові дослідження про нього потрібно було не лише реконструювати за окремими публікаціями цю методологію, але й показати, як учений її творчо застосовував та яких історіософських висновків в результаті доходив. Аж ніяк не полегшило працю автора монографії і те, що ціла низ-

ка праць О. Прицака перебуває в рукописах, а розшифрувати і розпізнати незрозумілий почерк ученого, – це вже само по собі надто складне завдання. Нарешті, слід було простежити, як еволюціонувало бачення О. Прицаком різноманітних проблем української та світової історичної науки під час його праці в різних країнах та на різних континентах, тобто проводити дуже широкий та ретельний порівняльний аналіз різноманітних ідей та концепцій ученого, та ще й на тлі дискусій, які точилися в тогочасній історичній науці навколо порушених О. Прицаком проблем, з одночасним розбором або згадкою про праці його прихильників чи опонентів.

Усю цю величезну роботу спромігся зробити, керуючись, з одного боку, інтересом дослідника, а з іншого, – вдячністю своєму Вчителю Омеляну Прицаку його учень Володимир Потульницький, який уже багато років наближався до глибин осмислення історіософських концепцій О. Прицака.

Оскільки історіософія була визначена самим О. Прицаком як основний стрижень відродження в пострадянській Україні справжньої історичної науки, позбавленої міфів та очищеної від ідеологічних нашарувань радянської доби, книга має стати справжньою подією в історичній науці.

Серед комплексу проблем, які Омелян Прицак розглядав як нагальні і першочергові на шляху декомунізації української історичної науки, була не лише історіософія, але й такі наукові дисципліни, як сходознавство та археографія. Втім саме історіософія мала, за його задумом, бути в центрі цієї дослідницької академічної тріади. На основі впровадження історіософії спершу до навчального процесу, а згодом до досліджень молодих науковців учений ставив амбітну мету: підготувати нове покоління дослідників, озброєних найновішою методологією. Вона мала замінити класичний позитивізм, що від XIX століття залишався домінуючим методологічним напрямом історичних досліджень в Україні.

Усі три завдання – відродження історіософії, сходознавства та археографії мали, за планом О. Прицака, виконувати відповідні інституції, а саме заснована ним кафедра історіософії в Київському університеті імені Тараса Шевченка та два науково-дослідних інститути у структурі Академії наук України – сходознавства імені Агатангела Кримського й української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського.

У своїй монографії Володимир Потульницький на основі віднайдених ним та опрацьованих архівних документів аналізує, як саме О. Прицак створював кафедру історіософії, відтворює її програму та завдання, теми, які вчений розглядав, читаючи лекційний курс історіософії та проводячи науковий історіософський семінар у стінах Київського університету в 1992–1994 роках.

Загалом проблеми історіософії в дослідницькій та викладацькій спадщині О. Прицака Володимир Потульницький розглядає крізь призму дослідження

всіх етапів життя та кар'єри науковця, визначених автором книги: довоєнного, німецького, американського та українського, простежуючи основні історіософські теми, які тримав у полі дослідницької уваги О. Пріцак протягом життя. Піднявши великий комплекс джерел багатьма мовами, знайдений у низці українських та зарубіжних архівів і бібліотек, В. Потульницький простежує розгляд О. Пріцаком історіософії Київської Русі та Галицько-Волинського князівства, козацької доби та початків утворення української нації, а також комплекс історіософських проблем, який поставав у взаємовідносинах України з Польщею, Московією, Кримським Ханатом, Литвою, Османською імперією.

Усі ці проблеми Омелян Пріцак розглядав на основі впровадження до дискурсу методології школи Анналів, морфології історії та інших нових на ті часи дослідницьких методологій, які так само постають у монографії Потульницького як елементи лабораторії вченого. Окрім методологічної основи, у монографії ми бачимо також тематичний аналіз кожної проблеми та її джерельну складову.

Важливо, що автор розкриває витоки зародження історіософської складової в баченні О. Пріцака як необхідного фундаменту, на якому має, окрім джерел, базуватись історична наука. Спираючись на архівні документи, він показує, що Омелян Пріцак почав вивчати історіософію ще під час навчання в Тернопільській гімназії і особливо у Львівському університеті в міжвоєнну добу. Саме історіософська підготовка, здобута на ранньому етапі формування майбутнього вченого, допомогла йому зрозуміти, що історія не є служкою ідеології чи політики, що це – окрема наукова дисципліна зі своєю теорією та завданнями. Виразно декларується думка, що саме історіософія стала для Пріцака базою історичного бачення та історичного пізнання.

Окрім витоків історіософії О. Пріцака, В. Потульницький диференціює завдання, які Омелян Пріцак ставив перед запровадженням історіософії історії України у США, з одного боку, та в пострадянській Україні, з іншого. У США, відзначає автор, перед О. Пріцаком стояло завдання «витягнути» українські студії з провінції і поставити їх на один щабель з аналогічними науками домінуючих та споріднених з Україною націй (полоністикою, русистикою, германістикою, юдаїкою). Натомість, в Україні О. Пріцак ставив завдання виховати нове покоління вчених, які змогли б згодом продукувати наукові праці, будучи озброєними справді науковими методологіями, а не ідеологічними штампами та перейнятістю індоктринізаціями, що не мають жодного відношення до науки.

Автор монографії послідовно, крок за кроком, відтворює історію заснування професором Омеляном Пріцаком кафедри історіософії в Київському університеті імені Шевченка в 1992 році та специфіку її роботи в 1992–1994 роках як першої та єдиної кафедри історіософії, що постала на пострадянському просто-

рі. В. Потульницький особливо підкреслює, що створення О. Пріцаком кафедри історіософії стало унікальним явищем у системі університетської освіти в Україні та поза її межами.

Ретельно відтворено ті блоки історіософських проблем, які О. Пріцак вважав основними, що підлягають вирішенню на шляху постановня в Україні справжньої історичної науки. Це, по-перше, історіософія основних джерел історії України, таких як «Повість Времених Літ» та «Слово о полку Ігоревім». По-друге, це історіософія ключових проблем та етапів історії України й розвитку української державності. Третім комплексом стала історіософія історії колись домінуючих в Україні націй, таких як російська, польська та турецька, з одного боку, та споріднених спільними умовами проживання під чужим домінуванням, такими як єврейська та кримсько-татарська. Четвертий блок проблем – це комплекс передових західних методологій та дискурсивних конструкцій.

Дуже цікавими в монографії В. Потульницького постають і два заключних розділи книги. У них автор розглядає критику основних історіософських концепцій О. Пріцака радянськими науковцями, з одного боку, та оцінку основних тверджень ученого європейськими, американськими та ізраїльськими дослідниками, з іншого. При цьому автор застосовує власний дослідницький підхід, диференціюючи серед радянських критиків основних гіпотез О. Пріцака наукову критику, здійснену радянськими вченими-гуманітаріями (сходознавцями, істориками та археологами) з Москви, Ленінграда та Києва, і критику пропагандистів й ідеологів з радянської України. Цікавий підхід демонструє В. Потульницький і при аналізі репрезентації гіпотез та конструкцій ученого в західній науці. Тут він, опрацювавши низку рецензій англійською, німецькою та французькою мовами, подає як критичний аналіз опонентів О. Пріцака, так і погляди науковців, що поділяли його підходи чи гіпотези.

Монографія Володимира Потульницького про Омеляна Пріцака має безумовно новаторський характер. Загалом вона справляє враження надзвичайно «щільного» дослідження, насиченого не лише численними новими фактами, цікавими знахідками, але й глибокими авторськими спостереженнями і паралелями, неквапливими роздумами над долями людей та ідей у ХХ столітті. Багато в чому книга про Омеляна Пріцака є автобіографічною оповіддю Володимира Потульницького про автора – про його зустрічі з «героєм» дослідження, про його сприйняття постаті видатного вченого, про сучасні оцінки його місця в історії української гуманітаристики. Це відчувається й на темі науково-організаційної діяльності О. Пріцака, заснуванні та розробці лекційних тем кафедри історіософії в Київському університеті імені Тараса Шевченка, де брав участь і сам В. Потульницький. Отже, перед нами – результат масштабної подвижницької праці, книжка подвижника і про подвижника.

Утім, здається, монографія значно виграла б, якби автор, окрім розкриття творчої лабораторії Омеляна Пріцака, артикулював окремі віхи його інтелектуальної біографії, що співпадають з етапами наукової кар'єри вченого. Вони ж до значної міри визначали і трансформацію концепцій О. Пріцака.

Було б цікаво згадати, окрім Пріцакових учителів-істориків, про яких автор говорить, імена і концепції вчителів видатного вченого, які викладали зокрема у Львівському університеті. Про них – професорів Романа Інгардена (1893–1970), який читав у О. Пріцака філософію, та Казімежа Айдукевича (1890–1963), викладача логіки, вчений згадує у своєму автобіографічному нарисі «Мій шлях історика» [Пріцак Омелян. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. Київ-Кембрідж, 1991. С. 65]. Обидва професори стажувалися в Німеччині, де й народилась історіософія як наука, зокрема Інгарден був учнем відомого німецького філософа Едмунда Гуссерля.

Видається цілком виправданим, аби автор згадав у контексті дослідження, окрім польських, турецьких та єврейських науковців, про взаємини О. Пріцака із провідними німецькими та американськими вченими, з якими він також дискутував різноманітні історіософські проблеми.

Ба більше, постать Омеляна Пріцака, можливо, вдалося б виписати рельєфніше, якби автор не уникав питань, пов'язаних із непростим особистим життям і побутом вченого в Україні та США, особливо в останній період життя. Зрозуміло, ця делікатна сфера не є предметом дослідження Володимира Потульницького, але ж вона безумовно позначилася на його студіях останніх років: не лише життя і побут вченого після хвороби і повернення до США, але й сприйняття його академічним істеблішментом у Гарварді та поза його межами, а також українською громадою на північноамериканському континенті кардинально відрізнялися від того, до чого звик учений на кінець 1980-х років в Америці, до від'їзду в Україну (навіть із поправкою на вікові параметри!).

Отже, біографічний контекст О. Пріцака як вченого дозволив би пояснити деякі аспекти трансформацій його наукових концепцій, що не можна обходити. Утім, дискусійним є й власне питання, наскільки доречно та етично піднімати ці проблеми в монографії, присвяченій історіософії Омеляна Пріцака. Можливо коректніше було б звернутися до спеціального історико-біографічного дослідження, присвяченого життю та діяльності вченого.

Відкритим є й питання щодо публікації його рукописної спадщини, що зберігається в його архіві в Києво-Могилянській академії в Києві.

Із міркувань, імовірно також етичних, автор уникає рефлексій і про долі інституцій, заснованих О. Пріцаком, зокрема інститути в структурі НАН України, створені за особистої підтримки президента НАН України академіка Бориса Патона: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського та Інститут української

археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Усі вони (принаймні ті, що не припинили своє існування), безумовно трансформувалися з роками, і це цілком природно. Питання ж у тому, якими їх бачив Творець при зачатку, якими вони були за його життя і якими вони стали сьогодні, – на ці теми можна було б розлого подискутувати. Чому не прижилася історіософська кафедра у провідному університеті України? Очевидно, і ці думки не мають прямого відношення до теми книжки, але безпосередньо стосуються його поглядів на інституційні інструменти, за допомогою яких учений упроваджував свої ідеї, в тому числі – історіософські.

Історіософія О. Пріцака формувалася в тісному зв'язку з концепціями археографічної складової української науки. Тому так важливо продовжити дослідження діяльності вченого по різних напрямках його наукового внеску, в тому числі і як археографа, людини, котра вивчала джерельний контент історії України.

Тому дотичне запитання хотілося б поставити перед автором або перед наступними дослідниками творчої спадщини вченого: а як склалися долі його Ідей і Проектів, зокрема в галузі едиційної археографії? Чи є перспективи публікації рукописів третього і четвертого тому «Походження Русі»? Як виглядає сьогодні грандіозний міленіумний проєкт – видання 150-томової «Гарвардської Бібліотеки Давнього Українського Письменства»? Яка доля спіткала видавничі амбіції молодшого брата Гарвардського проєкту – корпусні серійні видання Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського та концептуальні засади класичного сходознавства в Національній академії наук України? Взагалі, яким є вплив творчої спадщини вченого на сучасний історіографічний процес? На наші сьогоднішні уявлення про те, якою має бути історія України? Що дала нам історіософська концептуалізація історії України? Як вирішуються сьогодні ключові проблеми середньовічної історії України, такі як стосунки варягів та Русі, проблема суверенітету в Київській Русі та дихотомія між ідеєю королівства і некоролівства в Галицько-Волинській державі?

Книга В. Потульницького як надзвичайно сміливий крок, що під силу лише глибокому науковцю, на нашу думку, лише відкриває шлях до вивчення особистості Вченого, який уособлював своїм життям та дослідженнями, самовідданою організаційною діяльністю надзвичайно складний і трагічний період світової історії та долі української орієнталістики. Ці питання, безумовно, складні, масштабні і скоріше відкривають Володимирі Потульницькому та його учням і колегам перспективи подальших ґрунтовних досліджень майже неосяжної творчої спадщини О. Пріцака, ідейного всесвіту його концепцій в їх універсалізації та протиріччях.

Такі дослідження мають можливості реально реалізуватися. Для цього є і в Україні всі підстави, напрацьований досвід вивчення спадщини О. Пріцака, не

лише з урахуванням указаної ґрунтовної біобібліографії, а й за наявності потужного колективу вчених-сходознавців в Україні, спеціалістів у галузі наукової розробки особистого архіву і бібліотеки Омеляна Пріцака в Науково-дослідному центрі орієнталістики ім. Омеляна Пріцака в НаУКМА (ф. 10), де зберігається понад 20 тис. назв рукописної та книжкової спадщини вченого.

Насамкінець ще одне застереження. Якщо говорити про постать Омеляна Пріцака, то у Володимира Потульницького він постає занадто, на нашу думку, *несуперечливим*. Схожим більше на велично монументального Деміурга-Творця, аніж на жвавого і енергійного на Деміурга-Майстра. А в житті, і автор напевно погодиться з нами, він був і тим, і тим.

Ці роздуми, тим не менш, не можуть спростувати великої цінності монографії Володимира Потульницького, який наважився першим відкрити вивчення постаті Омеляна Пріцака, його дослідження теорії історії та провідних концепцій, висунутих і обґрунтованих видатним ученим протягом його насиченого та подвижницького життя в науці.

ДО 150-ЛІТТЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ АГАТАНГЕЛА ЮХИМОВИЧА КРИМСЬКОГО

УДК 091:82-6:090.1

DOI: <https://doi.org/10.15407/rksu.27.341>

Оксана Дмитрівна Василюк,
*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу Євразійського степу
Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського,
Національна академія наук України
(Київ, Україна)*
ORCID: 0000-0002-8363-066X
e-mail: o_vasylyuk@yahoo.com

КОЛЕКЦІЯ ЛИСТІВ ТА ФОТО З ІРАНУ В. Ф. МІНОРСЬКОГО У ФОНДАХ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Метою роботи є огляд результатів пошуку, вивчення, систематизації та дослідницьких перспектив публікації листування А. Ю. Кримського та В. Ф. Мінорського. **Методологія дослідження** базується на сукупності методів історичного дослідження – порівняльного, хронологічного, джерелознавчого, архівознавчого, бібліографічного. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що вперше до наукового обігу зазначаються архівні документи – листи – та проаналізовано їхній зміст. Життя та науковий спадок відомих сходознавців – Агатангела Кримського (1871–1942) та його учня Володимира Мінорського (1877–1966) склали значний вплив на становлення орієнталістики та історію вивчення ісламського Сходу у світі. Під час відвідування Ірану, Росії, України, Франції та Британії два науковці листувалися між собою. Особливо цікавими є листи з Персії, написані Володимиром Мінорським, коли він перебував там на дипломатичній службі. В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського зберігається епістолярій Володимира Мінорського та Агатангела Кримського (фонд XXXVI). Він включає 23 листи, написані в період від 1904 до 1911 рр. Також у фонді І є 16 листівок і фотографій, переданих від Мінорського Кримському зі Сходу (Персеполіс, Тебріз, Агра, Мекка etc.). Досі невідомо, ким зроблені ці фотографії, але вірогідно Володимир Мінорський відправляв їх своєму братові Миколі, в майбутньому військовому моряку й американському вченому, оскільки в тому ж фонді І знаходяться його листи, адресовані до Коки (Миколи). Це листи з Маку й Тебріза 1905 р., надруковані на машинці. Всього 28 сторінок, на яких Володимир Мінорський детально розповідає про свої мандри Курдистаном. Пізніше листи та фото потрапили до Кримського й збереглися в його архіві. У своїх листах з Персії Володимир Мінорський сповіщає про різноманітні аспекти своєї дипломатичної роботи, про поїздки Іраном та Курдистаном, про співробітників місії

та людей, з якими зустрічався. **Висновки.** Це листування не просто вчителя й учня, а близьких людей, воно зберігає тепло їхнього спілкування. Ретельне дослідження та публікація даних документів відкриє нові сторінки у вивченні сходознавства.

Ключові слова: Агатангел Кримський, Володимир Мінорський, сходознавство, епістолярна спадщина, архівний фонд, Персія, Курдистан.

Споконвіку наступні покоління виховувалися на прикладах життя своїх попередників. Багато з тих, хто мав вплив на подальше становлення особи як людини та вченого, були її вчителями. Для Володимира Федоровича Мінорського (1877–1966) таким учителем був, безперечно, Агатангел Юхимович Кримський (1871–1942), чий 150-літній ювілей ми відзначаємо цього року, що й визначає **актуальність роботи.**

Аналіз досліджень і публікацій. Вивченню біографій та наукового спадку Агатангела Кримського та Володимира Мінорського присвячено чимало розвідок, опублікованих як в Україні, так і за кордоном. На жаль, їхнє особисте листування, що зберігається в українських та російських архівах, залучене до наукового обігу не повністю, а лише частково, – зокрема в публікаціях: «Профессор Владимир Федорович Минорский и его переписка с советскими востоковедами» (представлені й декілька листів з ІР НБУВ) [1], «Из эпистолярного наследия Владимира Федоровича Минорского» [2], «Параллели, которые сходятся на родной земле (Гордлевский и Минорский)» [3], а також у кількох статтях автора даної публікації. Зазначимо, що в Європі найповніша бібліографія основних опублікованих праць ученого (майже двох сотень) була надрукована в 1952 р. в «Bibliography of the Publications of Professor V. Minorsky» в журналі «Bulletin of the School of Oriental and African Studies» Лондонського університету [4] та в 1964 р. у книзі, присвяченій В. Ф. Мінорському «Iranica: twenty articles» [5]. Певна кількість листів науковця в перекладі на фарсі та його бібліографія були оприлюднені в 1969 р. у збірнику, виданому на честь ученого в серії «Скарбниця іраністики», що виходила в Тегеранському університеті [6].

Метою публікації є огляд результатів пошуку, вивчення, систематизації та дослідницьких перспектив публікації листування видатного арабіста, семітолога, тюрколога, іраніста та україніста А. Ю. Кримського з його не менш знаним учнем, російським та європейським орієнталістом В. Ф. Мінорським початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Професор А. Ю. Кримський завжди цікавився долею, науковими дослідженнями В. Ф. Мінорського та листувався з ним протягом багатьох років. Без сумніву, він був одним із його найулюбленіших учнів. А Володимир Федорович, уже будучи маститим ученим, прислухався до думки Кримського. У свою чергу, Мінорський часто згадувався в епістоляріях Крим-

ського та його колег. От, наприклад, В. Р. Розен пише А. Ю. Кримському в 1903 р.: «У меня были перед отъездом в Москву Минорский – Миллер. Оба они произвели на меня самое приятное впечатление во всех отношениях, и я думаю, что из них выйдет большой толк. От всей души поздравляю Вас с такими учениками» [7, с. 375]. Рубіж XIX та XX ст., пов'язаний зі злетами і трагедіями в долях представників науки про мусульманський Схід, яскраво відображений у листуванні вчителя й наставника А. Ю. Кримського та його учня по Московському Лазаревському інституту східних мов В. Ф. Мінорського.

Володимир Федорович Мінорський – сходознавець та дипломат, талановитий геополітик, дослідник історії, історичної географії, літератури і культури Персії й Закавказзя – народився 5 лютого 1877 р. в невеликому містечку Корчева Тверської губернії на Верхній Волзі. Його батьками були Федір та Ольга (уроджена Голубицька). В родині ще був молодший син Микола.

Володимир закінчив 4-ту Московську гімназію із золотою медаллю (1896) та юридичний факультет Московського університету (1900). Хоча з дитинства він мріяв про дипломатичну кар'єру, влаштуватися на роботу до Міністерства закордонних справ людині з його соціальним статусом та національністю було практично неможливо. Тоді друзі порадили йому вивчати східні мови в Лазаревському інституті східних мов, після закінчення якого найкращі студенти мали можливість потрапити до МЗС. У період навчання Володимир Федорович прийняв православну віру. Перську мову він опановував у проф. Федора Корша, Мірзи Джафара та барона Штакельберга. Курс арабської мови йому викладали Агатангел Кримський та Михайло Аттая, турецьку він вивчив у грека Ставроса Сакова й вірменина Семена Дзеруньяна. Історію Ірану й Туреччини читав Всеволод Міллер.

Перші орієнталістичні праці В. Ф. Мінорського, ще студента Лазаревського інституту, вийшли як переклади з європейських мов. Так, при підготовці й публікації видання «Семитские языки и народы. Т. Нельдеке в обработке А. Крымского» безпосередню допомогу [8, 9, 10] з перекладом цієї семітологічної роботи Агатангелу Юхимовичу надавали його студенти В. Ф. Мінорський та Б. В. Міллер (1877–1956). У 1903 р. В. Ф. Мінорський переклав та опублікував разом зі своїм наставником «Очерки из истории ориенталистики в XVI в. Первые шаги западно-европейского востоковедения в XVI веке» Матвія Васмута у провідному сходознавчому журналі Східної комісії Московського археологічного товариства «Древности восточные», що видавався в 1889–1915 рр. у Москві [11].

По закінченні інституту в 1903 р. В. Ф. Мінорський, почавши працювати в Азійському департаменті МЗС, обіймав різні дипломатичні посади в Ірані (Персії) та Османській імперії. У свій перший період дипломатичної служби в Ірані, як драгоман генконсульства в Тебризі (1904–1908) та другий драгоман місії (з

1906 р.), він багато мандрував південним Азербайджаном та північно-західним Іраном (Іранським Азербайджаном), що відіграло значну роль у вдосконаленні ним знань перської та тюркських мов. Польовим методом вивчив курдську мову, що допомогло йому стати одним із найвидатніших курдологів свого часу. Тоді ж Мінорський написав оригінальні статті, присвячені історико-культурним пам'яткам та духовному спадку народів Близького й Середнього Сходу.

У 1904 р. він був обраний членом Московського археологічного товариства.

Однією з перших фундаментальних праць В. Ф. Мінорського стали «Матеріали для изучения персидской секты "Люди Истины" или Али-Илахи», що в 1911 р. була надрукована в «Трудах по востоковедению, издаваемых Лазаревским институтом восточных языков» [12] і за яку молодий учений був нагороджений золотою медаллю секції етнографії Імператорського товариства любителів природознавства, антропології та етнографії. Зазначимо, що вперше Володимир Федорович відвідав Іран ще влітку 1902 р., – до цього його підштовхнули роботи проф. Едварда Брауна, присвячені секті ісмаїлітів Ахлі-Хакк, більш відомої як секта Алі-Ілахі, та стаття проф. В. О. Жуковського «Секта людей истины» [13]. Секта Ахлі-Хакк була заснована ще наприкінці XIV ст. Більшість її членів – південні курди, що жили на заході Ірану та на північному сході Іраку. Чисельність прибічників Ахлі-Хакк на той час складала приблизно 2 млн осіб. Їхнє віровчення формувалося в межах ісламської культури, але основою його були уявлення про послідовне втілення Божества, реінкарнацію та досягнення спасіння через самовдосконалення під керівництвом духовного наставника.

У 1911 р. в Ірані В. Ф. Мінорський почав працювати у складі англо-російсько-турецько-перської комісії з демаркації турецько-іранського кордону. В 1913–1914 рр., будучи російським комісаром у цій змішаній комісії, він опублікував практично забуті сьогодні статті «Турецко-персидская граница» (1915) [14] та «Турецко-персидское разграничение» (1916) [15]. У 1916 р. призначений радником російського посольства в Тегерані.

Ось яку характеристику Агатангел Кримський дав своєму учневі в листі до міністра закордонних справ Тимчасового уряду П. М. Мілюкова у квітні 1917 р.: «Пользуюсь случаем обратить Ваше внимание на Персию и посольско-консульский состав. Газеты уже подняли травлю (особенно выделяется статья в «Утро России» около 8–9 апреля), и, к сожалению, большая часть нападок – справедлива: как человек, знающий подноготную Востока (одних моих учеников сколько там!), я принужден подтвердить, что наши дипломатические представители в Персии – и крупные, и мелкие – в значительной части совсем неудовлетворительны. Думаю, Вы и сами уже предрешили удаление Эттера; действительно, этот бездарно-невежественный человек, вредный и при старом режиме, еще более непригоден теперь. Вместе с тем, обращаю Ваше вни-

мание на того, кто мог бы не только его заменить, но и вообще быть для Вас превосходным осведомителем по делам Персии, да и всего мусульманского Востока. Это секретарь миссии в Техране Влад[имир] Фед[орович] Минорский. Широко образованный человек, чрезвычайно талантливый и богато одаренный от природы, он по окончании юридического факультета намечен был Гамбаровым для оставления по его кафедре; у нас, в Лазаревском институте, покойный академик Корш оставил его по персидской кафедре и много раз вместе со мною уговаривал его отдаться научной деятельности. Минорский, по живости темперамента, предпочел службу на Востоке, хотя в то же время издал и несколько ученых работ. Превосходно, в духе покойника Корша, владел всеми восточными языками, он изъездил Персию вдоль и поперек, знает ее, понимает ее. По убеждениям это человек кристальной честности и неподкупности; по политическим убеждениям он до революции был сторонником английского монархизма, теперь, быть может, и республиканец. Считаю своей нравственной обязанностью теперь, когда так мало людей, обратить Ваше сугубое внимание на Минорского» [16].

В останні роки своєї дипломатичної діяльності Мінорський служив у російському посольстві у Стамбулі. У цей час відбулося його знайомство з Тетяною Олексіївною, онукою знаного російського тюрколога-османіста і професора Петербурзького університету В. Д. Смірнова (1846–1922), яка згодом стала його дружиною.

Після 1917 р. В. Ф. Мінорський займався переважно наукою, працював у наукових центрах в Ірані, Франції, Англії й Туреччині (1917–1966). У 1919 р. переїхав з Ірану до Франції. Від 1923 р. читав курси лекцій з перської літератури в Національній школі живих східних мов у Парижі, згодом – з історії ісламу й Туреччини в різних навчальних центрах Франції. З 1932 р., після від'їзду до Англії, почав викладати перську мову, літературу та історію Ірану в Лондонському університеті (School of Oriental Studies), публікував праці з історії, мови, літератури, духовної культури, географії народів Близького і Середнього Сходу, які отримали світове визнання. У 1944 р. В. Ф. Мінорський вийшов на пенсію та був обраний почесним членом Школи з вивчення Сходу й Африки в Англії, проживав з дружиною в Кембриджі. Також у 1948–1949 рр. він читав курси лекцій у Каїрському університеті.

За оцінкою знаного тюрколога О. М. Кононова, «глубокое знание араб[ского], ряда иран[ских] и тюрк[ских] яз[ыков], выдающиеся способности и редкое трудолюбие позволили М[инорскому] с успехом работать в обл[асти] этнографии, истории, истор[ии] географии, истории лит[ературы] и языкознания ряда стран и народов Бл[ижнего] Востока» [17].

В. Ф. Мінорський був дійсним членом Британської і Французької академій наук, почесним членом і членом-кореспондентом низки європейських наукових

товариств, доктором Брюссельського та Кембриджського університетів, професором Лондонського університету, отримав золоту медаль Королівського Азійського товариства (1962). У 1960 р. В. Ф. Мінорський та його дружина стали учасниками XXV Конгресу сходознавців у Москві; також відвідали Ленінград, Баку, Тбілісі, Єреван.

Після смерті орієнталіста 25 березня 1966 р. «по заповітанню В. Ф. Минорского его богатая библиотека и большая часть личного архива были переданы вдовой ученого в Академию наук СССР и ныне хранятся в нескольких научных учреждениях, в том числе в Институте восточных рукописей РАН» [18]. Тому листи А. Ю. Кримського, адресовані В. Ф. Мінорському, зберігаються нині в особовому фонді вченого в Архіві сходознавців Інституту східних рукописів РАН (АС ІСР РАН) в Санкт-Петербурзі. Всього у фонді 134 знаходяться 9 листів та 1 листівка, на 22 аркушах. В основному це автографи та машинопис.

Дані листи були відправлені з Москви, Трапезунда, Звенигородки та Харкова й датуються, зокрема: 4 червня 1910 р. (арк. 6–7 зв.), 10 жовтня 1916 р. (арк. 8–11), 13 серпня 1917 р. (арк. 1–2 зв.), 20 жовтня 1917 р. (арк. 3–4, листівка), 21 жовтня 1917 р. (арк. 5), 20 січня 1925 р. (арк. 12–14 зв.), дата отримання від 4 квітня 1925 р. (арк. 15–16), 22 серпня 1925 р. (арк. 17–18 зв.) та 23 жовтня 1925 р. (арк. 19–21 зв.).

Листи Володимира Мінорського до Агатангела Кримського зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. У фонді XXXVI ІР НБУВ знаходяться 23 листи Мінорського до Кримського [19].

У фонді І-му – 16 фотографій та листівок, що були передані від Мінорського Кримському зі Сходу (Персеполіс, Тебріз, Агра, Мекка та ін.) [20], деякі підписані на звороті рукою Мінорського. Так, на одній з них напис: «Мекка и Ка'аба. Отдай фотографию мусульманину Крымскому». Інші також підписані, наприклад: «Персеполис. Дворец Дария Гистаспа, с юго-восточной стороны. Стоят казак Белан и Исмаил», «Общий вид Персеполиса. На первом плане – остатки дворца 100 колонн (Сад Сутун), предполагаемого тронного зала Дария Гистаспа, сожженного Александром Великим. Высокие колонны (13), остатки тронного зала Ксеркса. Налево – Дворец Дария Гистаспа. Фотография снята с площадки перед входом в ахеменидскую гробницу, высеченную в горе над Персеполисом», «Первая гробница Ахеменидов, в Накши Рустем. Внизу мои казак и слуга. Налево от гробницы, в скале, вытесан фон, предполагавшийся для барельефа, вероятно сассанидских царей, и оставшийся незаполненным. По левую руку (здесь не видно) в этой же скале высечены подряд еще 3 гробницы, такого же типа. Ближайшая – Дария Гистаспы, такой же высоты, как эта. Я в нее был поднят на веревках. В ней было 9 гробов, из них, кроме царского, один, вероятно (судя по надписям), царские евнухи, и 2 его родителей, которые, по преданию,

расшиблись насмерть, когда их втаскивали 40 магов наверх, т. к. они пожелали посмотреть, как подвигаются работы по долблению гробницы их сыну против 4-ой гробницы ... » і т. д.

Поки невідомо ким і коли були зроблені ці фотографії, але ймовірно, що Володимир Федорович відправляв їх своєму молодшому братові Миколі Мінорському, в майбутньому військовому морякові й відомому американському вченому в галузі теорії автоматичного регулювання й нелінійної теорії коливань, оскільки в тому ж I фонді є колекція листів, адресованих «Коке», тобто Миколі. Це листи з Маку і Тебріза від 1905 р. На їхньому титулі напис: «МАКУ. В. Минорского. Тавриз 19 ноября 1905 г. Письма мои циркулярны: ты их можешь показывать, чтобы мне не повторяются. Пожалуйста, не теряй. Я их когда-нибудь сам утилизирую» [21]. Усього 28 сторінок машинопису, на яких Володимир детально розповідає про своє пересування Курдистаном. От, зокрема, характерний зміст одного з листів: «48 дней и 120 фарсахов, т. е. около 850 верст верхом. Из Тавриза в Маранд, оттуда по реке Зильбир в Хой. Потом на север, в Каразиядин. В древний Чорс (старая крепость). Кара-коюн в Макинском уезде, населенный сектантами – “людьми истины”, очень хорошо встретили. На скалах имеется много крестов и древних армянских надписей». Наскільки нам відомо, їхній варіант вже було надруковано як його мандрівні нотатки. Згодом листи та фото потрапили до Кримського і збереглися в його архіві. Вірогідно їх передав сам Микола, про що йдеться в одному з листів Володимира до Агатангела Юхимовича від 20 січня 1906 р.: «Не знаю, заходил ли к Вам Коля и показывал ли мои подробные письма с дороги. Если они Вам для чего-нибудь могут быть полезны, я велел бы отдать их Вам» [22]. Оскільки Кримський їх зберіг, можна зробити висновок, що вони його зацікавили.

Листи Мінорського до Кримського, що зберігаються у XXXVI фонді ІР НБУВ, були відправлені з Тегерана, Тебріза, Баку, Москви, Санкт-Петербурга й написані в період з 14 січня 1904 р. до 21 квітня 1911 р. Тобто в більшості – під час перебування Мінорського в Ірані.

У своїх листах Володимир Федорович розповідає про різноманітні аспекти своєї дипломатичної роботи, про мандри Іраном та Курдистаном, про співробітників місії і людей, з якими зустрівся. Часто описує свої враження від подорожей: « ... я переехал в Джульфу через Дерешам, у впадения в Араксе реки Котур ... путь очарователен. Теперь в высочайших берегах ... над нами синее небо; все звуки гулко отражаются в узких теснинах над водой, и мы с трудом карабкаемся над пропастью над стенам скал. Тихо и торжественно, и какая-то дрожь невольно пробегает по спине при взгляде на свисшие утесы, красные горы и волны “майр-Аракси”, то спокойно, то бурно ласкающие дно обрыва». Він описує Кримському свої думки та почуття, при цьому іноді відверто

відгукується про колег, зокрема Шапшала: «Консул наш, конечно, ниже всякой критики бардадым, но после моей командир[овки] у нас идет все очень мирно. Приписываю это прямо отсутствию Шапшала, страшного мерзавца и интригана». Підсміюється над колегами: «Вчера у нас был большой костюмирован[ный] вечер для tout Teheran, на котором Олферьев подвизался в русской рубашке, а Борис в уланской форме ... как не танцующий был избавлен от этой скучной обязанности и "по домашнему, во фраке" играл с персюками на биллиарде». Часто просить поради в Агатангела Юхимовича, як йому вчинити в тій чи іншій ситуації. Цікавиться думкою вчителя про свою наукову роботу, яку ніколи не полишав під час дипломатичної служби. Радіє новим відкриттям: «Около Джульфы я раскопал 4 селения тальшинцев!!!! То, что успел записать под дождем в экипаже, пришлю». Декілька листів присвячено обговоренню коректури «Людей Истины», оскільки ця робота дуже довго готувалася до друку (від 1903 до 1911 р.): «Ах да! Меня очень беспокоит одно обстоятельство. Что случилось с моей рукописью в Гатцука. Ни слуха, ни духа. Уж не пропала ли она».

«Дорогой мой друг Агафангел Ефимович», – так часто Мінорський звертається до Кримського. «Спасибо Вам за доверие к моим научным интересам», – пише він в 1905 р. І знову там само: «Напишите мне о Ваших личных делах, как бы длинно это не было. Дайте мне местечко опять поближе к Вашему камельку». Шуткує над учителем: «От души порадовался, что Вы проехали к себе в Київщину, или как там ее пишут: во всяком случае должно быть штука хорошая, если судить по известным мне образцам взращиваемых в ней продуктов». Це листування не просто вчителя та учня, а близьких людей, яке зберігає тепло їхнього спілкування.

При цьому видно, що Кримський не просто читав листи, а коментував їх для себе, зокрема робив якісь написи. Так, про звістку Мінорського стосовно реакції Бориса Міллера на отримання його батьком, ректором Лазаревського інституту Всеволодом Міллером, ордена: «здешнее государство большую помощь самодеятельности ума оказывает и фантазию развивает, ... в высь воспаряет, и там, на высоте, шиканы и канканы, подобно иному Д[ействительному] Ст[атскому] Сов[етнику], выслужившему полную пенсию, удостоенному Высочайших наград и кавалеру орденов святой Анны etc, покой вкушает», Кримський втискує між рядків олівцем свій коментар українською: «Натяк на те, що Борис незвичайно пишався в Теграні, що його батько одержав на Новий рік орден Анни».

На жаль, у кінці 1920-х років їхнє писемне спілкування переривається, хоча Мінорський продовжував надсилати свої книги вчителю. Остання книга Мінорського з дарчим написом Кримському, що зберігається у фондах НБУВ, датована 1942 р., тобто вже після смерті Агатангела Юхимовича, про що Володи-

мир Федорович дізнався лише згодом. А у фондах АС ІСР РАН збереглася копія листа до Кримського: «Дорогой А. Е., Несколько месяцев назад я видел в газетах, что Ваша ученая деятельность получила высокое признание, и, как Ваш ученик, горячо этому порадовался. Не знаю, дошла ли до Вас моя статья о Халаджах, посвященная Вам к Вашему 70-летию ... Все мои последние работы идут в сторону углубленного изучения социальной истории Востока. Не слабеют интересы мои к исторической географии. Есть ли на это спрос? Мои надежды были успеть напечатать ряд подготовленных работ, пока не стукнет предельный срок, но с войной и печатание затруднилось, так что главный *raison d'être* отпадает. Как бы хотелось услышать Ваше мнение» [23].

Як зазначає Кримський у своєму листі від 3 січня 1935 р. з Києва до академіка І. Ю. Крачковського: «Вероятно, Вам известен адрес Минорского. Он мне присылает свои работы то из Парижа, то из Лондона. Где же он живет? Писать он мне перестал, так как семь лет не получал от меня ответа на свои письма. Но до сих пор я вместо писем мог посылать ему хоть книги» [24]. Далі він цікавиться, чи видав В. Ф. Мінорський англійський переклад «Худуд ал-алем», анонімного перського твору X ст. Як відомо, цей унікальний твір було випадково знайдено військовим сходознавцем О. Г. Туманським (1861–1920) у 1882 р. в Бухарі. Вперше англійський переклад «Худуд ал-алем» В. Ф. Мінорського було видано в Лондоні в 1937 р. (друге видання опубліковане в 1970 р., а репринти книг – у 1982 і 2015 рр.) [25].

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше до наукового обігу залучаються нові архівні документи – листи відомих сходознавців Агатангела Кримського (1871–1942) та його учня Володимира Мінорського (1877–1966).

Висновки. На жаль, до цього часу листування А. Ю. Кримського та В. Ф. Мінорського залучене до наукового обігу лише частково. Між тим, цей епістолярій дозволяє краще висвітлити політичні, соціальні й соціально-психологічні умови та фактори життя і творчості В. Ф. Мінорського в першій чверті ХХ ст. В цілому вони є оригінальним автографом ученого, де відображено його дослідницькі та громадсько-політичні оцінки й погляди, інституціональні та змістовні характеристики арабістичних, іраністичних і тюркологічних досліджень того часу. В них відчувуються настрої та позиція вченого і мислителя.

XXXVI, 374
Много греш Вашим прояснит и приторить въ Персїю.
14 Января 1904

Дорогой мой другъ
Александръ Едшиновичъ,
Очень удивленъ порадованъ,
что Вы протыкались по сѣдѣ въ Къитъ
въ шѣину, ни какъ тамъ се пишуть:
во всякомъ случаѣ ~~тамъ~~ должно быть
широко каромаз, если судить по отраж
уашо въращиваемыхъ въ немъ предметовъ
Это не то что Тегеранска губернія,
какова въ предметамъ собою урядъ по
Кадрицу. Въ этой упомянутой вещи
спрашивать можно расшуть лишь убоже
называемой "Превосходительствомъ"
(набратъ уну...!), а въращивающа устан
и несутъ лишь ассессоры кадворья
(какъ бы назови же всеопроще нуть
при семъ въ кони преломленомъ
! (одно) фотографіи, такъ и нове.
Въ началѣ город. Персид. монарх, являющ
своѣмъ реидици Е. В. Шаха Персидскаго

Лл. 1. Лист В. Ф. Мінорського до А. Ю. Кримського від 14 січня 1904 року.
Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
Ф. XXXVI. Од. зб. 377. Арк. 1.

Ил.2. Фотография з написом рукою В. Ф. Мінорського на звороті: «Общий вид Персеполиса. На первом плане – остатки дворца 100 колонн (Сад Сутун), предполагаемого тронного зала Дария Гистаспа, сожженного Александром Великим. Высокие колонны (13), остатки тронного зала Ксеркса. Налево – Дворец Дария Гистаспа. Фотография снята с площадки перед входом в ахеменидскую гробницу, высеченную в горе над Персеполисом».

*Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
Ф. І. Од. зб. 25456.*

л. 3. Фотографія з написом рукою В. Ф. Мінорського на звороті: «Персеполис. Дворец Дария Гистаспа, с юго-восточной стороны. Стоят казак Белан и Исмаил». Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 1. Од. зб. 25456.

*Ил. 4. Фотографія з написом рукою В. Ф. Мінорського на звороті:
«Дворец Дария».
Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
Ф. І. Од. зб. 25456.*

*Ил. 5. Фотографія з написом рукою В. Ф. Мінорського на звороті:
«Гробница какого-то Ахеменида, над Персеполисом, в горе. Доступ в неё очень легкий.
В ней 2 гроба. Украшения барельефные значительно отличаются от гробниц
в Накше Рустам. Всего гробниц в Персеполисе – 3».
Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
Ф. І. Од. зб. 25456.*

Список використаних джерел

1. Лавриненко Н. А. Профессор Владимир Федорович Минорский и его переписка с советскими востоковедами // Иран: История и культура в средние века и в новое время. Институт востоковедения (Академия наук СССР). Москва, 1980. С. 143–167.
2. Из эпистолярного наследия Владимира Федоровича Минорского / вступ. статья, сост. и комм. Дж. Дорри // Народы Азии и Африки. 1990. № 6. С. 98–110.
3. Базиянц А. П. Параллели, которые сходятся на родной земле (Гордлевский и Минорский) // Восток. 1991. № 1. С. 102–110.
4. Bibliography of the Publications of Professor V. Minorsky // Bulletin of the School of Oriental and African Studies (University of London). 1952. Vol. XIV. Pt. 3. P. 669–681. doi: <https://doi.org/10.1017/S0041977X00088601>
5. Minorsky V. Iranica: twenty articles. Tehran: S. Austin, 1964. 332 p. (Publications of the University of Tehran. Vol. 775).
6. Yadnameh-e Irani-ye Minorsky / Mojtaba Minovi, Iraj Afshar (Eds.). Tehran, 1969. 528 p. (Publications of Tehran University. No. 1241).
7. Листи (1890–1917) // Кримський А. Ю. Вибрані твори в п'яти томах. Київ : Наук. думка, 1973. Т. 5, кн. 1. 548 с.
8. Семитские языки и народы Теодора Нельдеке в обработке А. Крымского (с участием академика П. К. Коковцова). Москва : Тип. В. Гатцук, 1903. Ч. 1. XII, 164 с. (Труды по востоковедению, изд. Лазаревским ин-том восточных языков. Вып. 5).
9. Семитские языки и народы: Лекционные обработки (по Т. Нельдеке) и лекции А. Крымского / пер. с нем. Б. В. Миллера. Москва : Тип. Ю. Венера, 1905. 275 с. (Труды по востоковедению, изд. Лазаревским ин-том восточных языков. Вып. 5, ч. 2).
10. Семитские языки и народы: Очерки и обработка А. Крымского со включением двух статей Т. Нельдеке / пер. с нем. Б. В. Миллера. Москва : Тип. А. Гатцук, 1910. Ч. 2. VIII. С. 165–300 (Труды по востоковедению, изд. Лазаревским ин-том восточных языков. Вып. 5, № 2).
11. Очерки из истории ориенталистики в XVI в. Первые шаги западно-европейского востоковедения в XVI веке // Древности восточные: Труды Вост. комиссии Моск. археол. о-ва. 1903. Т. 2. Вып. 3. С. 200–214.
12. Минорский В. Ф. Материалы для изучения персидской секты «Люди Истины» или Али-Илахи. Ч. 1: Предисловие, тексты и переводы // Труды по востоковедению, изд. Лазаревским ин-том восточных языков. 1911. Вып. XXXIII. 127 с.
13. Сафонова Н. Г. В. Ф. Минорский (1877–1966) и его вклад в курдоведение // Письменные памятники Востока. 2008. № 1 (8). С. 223–228.
14. Минорский В. Ф. Турецко-персидская граница // Материалы по изучению Востока. 1915. Вып. 2. С. 221–432.
15. Минорский В. Ф. Турецко-персидское разграничение // Изв. рус. геогр. о-ва. 1916. Т. 52. Вып. 5. С. 351–392.
16. Державний архів РФ. Ф. 579 (Милюков). Оп. 1. Спр. 4792. Арк. 1–2.

17. Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов. Дооктябрьский период. Москва : Наука, 1989. 298 с.
18. Колесников А. И., Воднева О. А., Юсупова З. А. Международная конференция «Чтения памяти В. Ф. Минорского (1877–1966): Источниковедение и историография стран Ближнего и Среднего Востока» // Письменные памятники Востока. 2013. № 2. С. 287–291.
19. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. XXXVI. Спр. 377–399.
20. Там само. Ф. I. Спр. 25456.
21. Там само. Ф. I. Спр. 25455.
22. Там само. Ф. XXXVI. Спр. 381.
23. Архів сходознавців Інституту східних рукописів РАН. Ф. 134. Оп. 3. Спр. 640.
24. Переписка академиком А. Е. Крымского и И. Ю. Крачковского 1920–1930-х годов / публ. И. М. Смилянской // Неизвестные страницы отечественного востоковедения. Москва : Вост. лит., 1997. С. 155–368.
25. Hudud al-Alam. The regions of the world a Persian geography, 372 A.H. 982 A.D. / Translated and explained by V. Minorsky. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1982. 524 p.

Oksana Vasylyuk,

*Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Senior Researcher,
Senior Researcher of Department of Eurasian Steppe
of A.Yu. Krymsky Institute of Oriental Studies,
National Academy of Sciences of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0002-8363-066X

e-mail: o_vasylyuk@yahoo.com

Volodymyr Minorskyi's collection of letters and photos from Iran at fonds of Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

The aim of the work is to review the results of the search, study, systematization as well as prospects of publishing the collection of letters between Ahatanhel Krymskyi and Volodymyr Minorskyi. **The research methodology** is based on the combination of such methods of historical research, as comparative, chronological, bibliographic, archival, as well as source study. **The scientific novelty** of the work is that such archival documents as letters are analyzed and put into scientific circulation for the first time, because the life and academic legacy of the outstanding representatives of the classical Oriental studies – Ahatanhel Krymskyi (1871–1942), and his student, Volodymyr Minorskyi (1877–1966), reflect not only the personal events in their biographies but also landmarks in the history of the research of the Islamic East from all over the world. During the time, when they visited Russia, Ukraine, Iran, France and Britain, the two researchers held correspondence with each other. The letters, written by Volodymyr Minorskyi during his diplomatic work in Persia, require specific attention. The Institute

of Manuscript of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine contains a collection of letters from Volodymyr Minorskyi to Ahatanhel Krymskyi (fond XXXVI). It includes 23 letters, which were written during the period from 1904 to 1911. Fond I also contains 16 postcards and photos, which Minorskyi sent to Krymskyi from the East (Persepolis, Tabriz, Agra, Makkah). It is not known, how these photos were taken. It is likely, that Volodymyr Minorskyi sent them to his brother Mykola, who later became a marine officer and famous scholar. Several letters, addressed to Koka (Mykola), can also be found in Fond I. These letters from Maku and Tabriz (1905) were typewritten. Volodymyr Minorskyi described his visits to Kurdistan in details on 28 pages. Later Krymskyi got the letters and photos and they were preserved in his archive. In his letters from Persia Volodymyr Minorskyi describes various aspects of the diplomatic work, his trips to Iran and Kurdistan, his colleagues at the mission and people, he met. **Conclusions.** The correspondence carried out between a teacher and a student, keeps the warmth of their relationship. Studying and publishing the collection of letters between them will open new horizons in the Oriental studies.

Key words: Ahatanhel Krymskyi, Volodymyr Minorskyi, Oriental studies, the letters, archive's fond, Persia, Kurdistan.

*Стаття підготовлена 9 серпня 2020 року;
подана до друку 21 вересня 2020 року.*

Олег Борисович Бубенок,
доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу Євразійського степену
Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського,
Національна академія наук України
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-0104-6081
e-mail: helgebub@gmail.com

«ІСТОРІЯ ХАЗАР» А. Ю. КРИМСЬКОГО У ФОНДАХ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Метою роботи є аналіз структури і змісту рукопису монографії А. Ю. Кримського «Історія хазар», що зберігається у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, та пояснення обставин її написання. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, наукової об'єктивності та сукупності методів історичного дослідження – історичного, порівняльного, хронологічного, джерелознавчого, архівознавчого, бібліографічного. **Наукова новизна** статті полягає в тому, що вперше було досліджено не лише зміст роботи «Історія хазар», але й проаналізовано походження окремих частин рукопису монографії. Певні фрагменти роботи зберігаються також поза межами Інституту рукопису – в Науково-дослідному центрі орієнталістики ім. О. Прицака Національного університету «Києво-Могилянська академія». Але вони дублюють частину аркушів, що зберігаються у фондах ІР НБУВ. Вдалося встановити, що робота складається з двох великих частин, які за змістом заперечують одна одну. Велике наукове значення має частина, де описані події після VI ст. Вона була в основному закінчена до 1936 р. Частина з викладом подій до VI ст. не має великої наукової ваги, бо базується на марксистських позиціях. Вона була написана в 1937 р. З огляду на біографію А. Ю. Кримського, виходить, що першу частину вчений встиг створити до того, як проти нього почалися репресії. А другу – в дусі ідей М. Я. Марра – академік змушений був написати на засланні у Звенигородці. Це, очевидно, його врятувало, адже в 1937 р. репресії проти нього тимчасово послабилися. **Висновки.** Велика робота А. Ю. Кримського «Історія хазар», рукопис якої зберігається у фондах ІР НБУВ, є видатною подією в історії хазарознавства. Особливо це стосується основної частини, присвяченої подіям після VI ст. На жаль, не знайдені початкові й останні сторінки цієї частини «Історії хазар». Отож, на майбутнє, є ще шанс опублікувати більш повний варіант великої роботи українського вченого.

Ключові слова: А. Ю. Кримський, «Історія хазар», Інститут рукопису, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Інститут сходознавства, О. Прицак.

Актуальність теми дослідження. У 2021 р. вітчизняна та зарубіжна громадськість відзначає знаменну подію – 150 ліття від дня народження видатного українського вченого-сходознавця академіка А. Ю. Кримського. На жаль, сталося так, що багато його наукових праць залишалися маловідомими через різні обставини та події. Серед них і велика праця, відома під назвами «Історія хазар» або «Історія хазарів з найдавніших часів до X віку», що зберігається у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) і була опублікована в 2018 р. зусиллями співробітників Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського та НБУВ НАН України [1].

Шлях залучення цього документа до широкого суспільного обігу був складним і тривалим. Дослідники та видавці праці зіткнулися з чималими труднощами та перешкодами як суто технічного, так і наукового характеру. Насамперед виникло питання: чи варто оприлюднювати працю, написану понад 80 років тому? Адже чимало її положень на сьогодні виглядають до певної міри застарілими. Окрім того, сама робота складалася з двох частин, які в багатьох моментах суперечили одна одній. З іншого боку, текст роботи не зберігся в повному обсязі і весь час існувала надія віднайти загублені сторінки монографії. При цьому існувало чимало версій окремих частин роботи.

Аналіз досліджень і публікацій. Як це не дивно, про неопубліковану працю вперше заговорили в українській еміграції. В 1949 р. О. Прицак у журналі «Der Islam», у рецензії на працю А. Зайончковського «Із досліджень над хазарським питанням», написав про працю А. Ю. Кримського «Історія хазар ...», яка, «на жаль, ще не відома багатьом дослідникам» [2, с. 98]. Після того, вже в 1965 р., в «Ural-Altäische Jahrbücher», у своїй розвідці «*راوي* Yowár und Káβar Kāwar», він вказує, що до неї включено розділ із праці А. Ю. Кримського в перекладі німецькою мовою [3, с. 389–392]. Інформацію О. Прицака про монографію А. Ю. Кримського «Історія хазар» підтвердила також Н. Д. Полонська-Василенко у трьох своїх статтях [4, с. 128; 5, с. 96; 6, с. 142–145]. Як виявилось, Наталія Дмитрівна, допомагаючи А. Ю. Кримському, набрала на друкарській машинці велику частину цієї роботи. В Україні лише в 1971 р. в монографії К. І. Гурницького «Кримський як історик» з'явилася згадка про те, що два томи рукописного варіанту монографії А. Ю. Кримського «Історія хазар» зберігаються у Відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (нині – ІР НБУВ) (ф. І, № 25536 і 25576) [7, с. 30]. Після того про цей рукопис в Україні забули на двадцять років, допоки у «Віснику АН України», в номерах 1–2 за 1993 р., М. Веркалець, щоправда у своєрідній інтерпретації, не почав публікувати фрагменти монографії [8, с. 48–54; 9, с. 56–65]. Інтерес до праці А. Ю. Кримського активізувався в першому десятилітті XXI ст. Свідченням цього є, наприклад, стаття С. Наливайка «Один маловідомий рукопис Агатангела Кримського», що вийшла в 2008 р. Наприкінці своєї

розвідки автор наголосив: «Певно, зайве казати про те, що праця “Хазари” має нарешті побачити світ» [10, с. 259–261]. Побаження намагалися виконати співробітники Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського, бо це також була мрія учня академіка А. Ю. Кримського – академіка О. Й. Прицака. Проте без ретельного наукового аналізу тексту рукопису публікацію було б неможливо зробити.

Метою роботи є аналіз структури і змісту рукопису монографії А. Ю. Кримського «Історія хазар» та пояснення обставин її написання.

Виклад основного матеріалу. Відразу необхідно зазначити, що «Історія хазар» складається з двох частин, які за хронологічним принципом було названо «першою частиною» і «другою частиною». Але такий поділ умовний, бо не відповідає реальній послідовності написання тексту роботи. У 2008 р. співробітники Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського О. Б. Бубенок, О. О. Хамрай та Я. Герштейн під керівництвом В. К. Міхеєва у сьомому томі часопису «Хазарский альманах» опублікували першу частину монографії під назвою «Історія хазарів з найдавніших часів до X віку» [11]. Вона базується на машинописі, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського під шифром – ф. XXXVI, од. зб. 64, складається з 485 (386) сторінок і містить виправлення, зроблені самим А. Ю. Кримським. На щастя, перша частина великої праці академіка збереглася в повному обсязі [12]. Вона присвячена етногенезу хозар, але у своєрідній інтерпретації Агатангела Юхимовича, який шукає витоки хозарської людності не в Центральній Азії, як це вважає більшість сучасних дослідників, а серед скіфських племен півдня Східної Європи, докладно описаних Геродотом у середині I тис. до н. е. При цьому історію хозар автор чомусь починає викладати від періоду палеоліту. Зміст другої частини повністю заперечує цю думку А. Ю. Кримського.

Низка документів, що відображають зазначену роботу А. Ю. Кримського, не обмежується наведеними вище одиницями зберігання – ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 25536 і 25576 та ф. XXXVI, од. зб. 64. В Інституті зберігаються ще кілька варіантів праці А. Ю. Кримського, присвяченої історії хозар. Найбільш значними за обсягами та готовими до публікації можна вважати три документи – ІР НБУВ, ф. XXXVI, од. зб. 64, 65 та ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 25500. Це машинописні аркуші різного формату, деякі з них містять виправлення й доповнення, зроблені власне А. Ю. Кримським. До цієї ж категорії належать тексти – ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 25494, 25497, 25498. Решта матеріалів являють собою тексти «Історії хазар», написані вченим власноруч. Здебільшого вони містять той самий текст, що й машинописні копії. Це стосується, насамперед, таких документів в ІР НБУВ: ф. І, од. зб. 25490, 25492, 25493, 25495. Документ ІР НБУВ – ф. І, од. зб. 25491 – окремі чернетки з топонімами й етнонімами різними мовами. Документ ІР НБУВ – ф. І, од. зб. 25500 – найбільш повна версія другої частини «Історії хазар».

Окремі частини також зберігаються і поза межами ІР НБУВ. Ще в 1949 р. Н. Д. Полонська-Василенко зазначала з приводу долі бібліотеки та архіву А. Ю. Кримського під час нацистської окупації Києва: «На щастя для науки, молодий учень А. Кримського д-р О. Прицяк спромігся вивезти деякі з праць Кримського (вони були в кількох примірниках). Серед них Історію хазар» [4, с. 128]. Як відомо, бібліотека О. Прицака надійшла після його смерті до Науково-дослідного центру орієнталістики ім. О. Прицака Національного університету «Києво-Могилянська академія». Завдяки допомозі керівника Центру Т. М. Сидорчук були знайдені сторінки рукопису монографії А. Ю. Кримського про хозар. Вони дублюють частину надрукованих на машинці аркушів, що зберігаються у фондах ІР НБУВ. Відповідно, нічого нового вони не додали. Саме це і прискорило видання другої частини «Історії хазар» Інститутом сходознавства в 2018 р. [1].

Найбільш повний варіант другої частини, який є машинописом, на жаль, не має початкових і кінцевих сторінок. Отож ми маємо лише описання і аналіз подій від VI ст. до кінця IX ст. [13]. **Треба зазначити, що зміст розділів цієї частини був настільки оригінальним, що певні розділи основної частини роботи були видрукувані на сторінках журналу «Східний світ» ще до виходу окремої книги [14, с. 246–270; 15, с. 127–144; 16, с. 150–162; 17, с. 113–125; 18, с. 143–154].** Активну участь як в укладанні журнальної публікації, так і у виданні книги брали співробітники Інституту сходознавства О. Б. Бубенок, О. О. Хамрай та В. В. Черноіваненко (нині співробітник НБУВ). Залучаючи «Історію хазар» до наукового обігу, упорядники намагалися дотримуватися, за можливості, орфографії А. Ю. Кримського. На початку книги подано передмову, наприкінці – післямову [1, с. 3–32, 159–208]. Упорядники відмовилися від власних коментарів до тексту академіка, адже там є велика кількість коментарів авторських. Технічно це було б нереально, тому коментарі від упорядників подаються вже в післямові.

Як уже зазначалося, друга частина повністю заперечує першу. Так, уже від перших сторінок роботи стає зрозумілим, що автор дотримувався сучасної нам концепції, згідно з якою в етногенезі хозар взяли участь принаймні два компоненти: власне хозарський і тюркський у VI–VII ст. А. Ю. Кримський раніше за інших дослідників дійшов висновку, що початок Хозарського каганату варто пов'язувати з подіями, які сталися в Туркестані, коли в 657–659 рр. китайці за допомогою уйгурів знищили «велико-хаканську династію» в Тюркському каганаті. Далі він розповідає про появу мадяр у степах Східної Європи на початку IX ст., що також звучить по-сучасному. Академік першим вказав, що так звана «революція кабарів» являла собою наслідки міжусобиці між каганом та його воєводою-беком, де переміг останній. О. Прицак назвав це положення «найважливішим відкриттям» [6, с. 145]. А. Ю. Кримський був одним із небагатьох істориків, хто відзначив релігійну толерантність хозар ще до прийняття хозарською

верхівкою юдаїзму. Також першим він довів, що хозарська верхівка досить пізно навернулася в юдаїзм – між 861 і 865 рр. Показово, що аналогічні ідеї були висловлені К. Цукерманом лише в 2002 р. [19].

З огляду на це складається враження, що першу і другу основні частини писали різні люди. Але як було насправді? Як з'ясувалося, перша і друга частини були надруковані на різних друкарських машинках. При цьому перша частина збереглася в майже ідеальному стані, бо була надрукована пізніше за другу. Як це сталося, можуть пояснити деякі факти з біографії А. Ю. Кримського.

Н. Д. Полонська-Василенко так згадувала про А. Ю. Кримського: «Над цією темою працював він в останні роки свого життя. Написані його рукою аркуші передруковувала на машинці Ольга Петрівна Косач-Кривенюкова, але потім, в середині 1930-их років, не знаю чому, відмовилася продовжувати працю. Тоді, в 1936 році, А. Кримський звернувся до мене з проханням продовжувати працю, від якої відмовилася Ольга Петрівна... Року 1937 мене знову прийняли на працю в Академії Наук, і я не пригадую, хто продовжував друкувати і чи було доведено її до кінця» [6, с. 142–145].

Отже, над своєю монографією «Історія хазар» академік А. Ю. Кримський активно працював у 1936 р., який став одним із найтяжчих у його житті. У своїй монографії «А. Ю. Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської Академії наук» Л. В. Матвеева та Е. Г. Циганкова зазначали, що в 1934–1936 рр. учений «майже стало перебував у Звенигородці, поділяючи тяжку долю українського народу в годину голодомору» [20, с. 40].

Про те, що восени 1936 р. А. Ю. Кримський активно працював над «Історією хазар», доводить і фрагмент його листа до І. Ю. Крачковського від 10 жовтня 1936 р.: «Потом я бросился писать вступительные главы к истории хазар, так сказать, их предисторию. Эта работа кончается уже. Результат получился хороший тем, что опять душевно успокоился...» [21, с. 250]. Є підстави вважати, що до того А. Ю. Кримський віддав основний текст «Історії хазар», тобто другу частину, до видавництва, але там її так і не надрукували. Про це може свідчити його лист до І. Ю. Крачковського від 18 жовтня 1936 р., де зазначено: «Книга "История хазар" не вышла. Случайно я узнал, что и Кипарисова, который предлагал мне напечатать мою работу, турнули. Во время поздней весны и лета я отделал еще и пре-историю хазар, о чем Вам уже писал» [21, с. 252]. Отже, А. Ю. Кримський до осені 1936 р. вже міг закінчити другу частину монографії «Історія хазар».

Як зазначає О. Д. Василюк: «... тривалий час Полонська-Василенко передруковувала рукописи Агатангела Юхимовича, зокрема "Історію хазарів". Він дуже цінував її роботу, бо високоосвічена Наталія Дмитрівна, яка володіла кількома мовами, добре розбирала його почерк, тому друкувала швидко» [22,

с. 10]. Вона працювала для А. Ю. Кримського в Києві. У 1937 р. Наталію Дмитрівну «знову прийняли на працю в Академії Наук» [6, с. 145]. Що стосується подальшої співпраці з А. Ю. Кримським, то, згідно із висновками О. Д. Василюк, у цей період «Наталія Дмитрівна і надалі допомагала йому з рукописами, передаючи їх двом іншим друкаркам – Ользі Петрівні Косач-Кривенюк та В. Ромодановій» [22, с. 10]. Цілком можливо, що серед цих рукописів могла бути й перша частина «Історії хазар».

У 1937 р. в житті А. Ю. Кримського відбулися позитивні зміни. За спостереженнями Л. В. Матвєєвої та Е. Г. Циганкової, мали місце такі події: «Восени 1937 р. ще не йшлося про повернення визнаного видатного вченого, але ознаки потепління були безсумнівні. Наприкінці жовтня Президія постановила зарахувати перебування Кримського у Звенигородці як наукове відрядження і надалі продовжувати виплату йому академічної пенсії, його відряджено у Ленінград на сесію арабістів СРСР тощо» [20, с. 45].

Можемо припустити, що на цю зміну становища академіка та його тимчасової друкарки могла вплинути робота над монографією «Історія хазар» і не лише це. Звісно, А. Ю. Кримський не міг надати комуністичному керівництву другу частину праці, отож вважаємо, що Н. Д. Полонська-Василенко в 1936–1937 рр. друкувала саме першу частину «Історії хазар», витриману в дусі ідей академіка М. Я. Марра про автохтонне походження всіх народів, які в 1930-ті роки партійна верхівка Президії Всеукраїнської академії наук вважала «революційним вченням». Отже, репресії змусили А. Ю. Кримського написати те, що від нього хотіли почути.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше було досліджено не лише зміст роботи «Історія хазар», але й проаналізовано походження окремих частин рукопису монографії. Вдалося встановити, що робота складається з двох великих частин, які заперечують одна одну.

Висновки. Наукове дослідження А. Ю. Кримського «Історія хазар», рукопис якого зберігається у фондах ІР НБУВ, є видатним явищем в історії хозарознавства. Особливо це стосується основної, так званої другої, частини, присвяченої подіям після VI ст., чого не можна сказати про першу частину, що висвітлює події до VI ст., бо вона була написана під тиском партійного керівництва, яке підтримувало автохтоністські ідеї М. Я. Марра. Проте останнє мало й позитивний момент – на певний період було покладено кінець репресіям проти академіка А. Ю. Кримського. На жаль, не знайдені початкові й останні сторінки основної частини «Історії хазар». Сподіваємося, що в майбутньому можливо буде здійснити видання більш повного варіанту цієї знакової роботи українського вченого.

Список використаних джерел та літератури

1. Кримський А. Ю. Історія хазар. Київ : Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, 2018. 216 с.
2. Pritsak O. Rezension: A. Zajączkowski, Ze studiów nad zagadnieniem Chazarskim (Kraków, 1947) // Der Islam. Band 29 (194). H. 1. 1949. S. 96–103.
3. Pritsak O. راولي Yowár und Káβár Kāwar // Ural-Altäische Jahrbücher (UAlJb). 1965. Vol. 36. S. 377–393.
4. Н. Д. Агтангел Кримський // Україна: українознавство і французьке культурне життя. Ч. 2. Париж, 1949. С. 126–130.
5. Полонська-Василенко Н. Академік Агтангел Юхимович Кримський. 1871–1941. (Століття з дня народження та тридцятиліття з дня смерті) // Український історик. Нью-Йорк–Мюнхен, 1971. № 3–4 (31–32). С. 94–97.
6. Полонська-Василенко Н. Наукова спадщина А. Ю. Кримського (У справі рукопису «Історії хазар») // Український історик. Нью-Йорк–Мюнхен, 1973. № 3–4 (39–40). С. 142–145.
7. Гурницький К. І. Кримський як історик. Київ : Наук. думка, 1971. 184 с.
8. Кримський А. Хазари / упоряд. М. Веркалець // Вісник АН України. Київ, 1993. № 1. С. 48–54.
9. Кримський А. Хазари / упоряд. М. Веркалець // Вісник АН України. Київ, 1993. № 2. С. 56–65.
10. Наливайко С. Один маловідомий рукопис Агтангела Кримського // Українознавство. Київ, 2008. № 1. С. 259–261.
11. Кримський А. Ю. Історія хазарів з найдавніших часів до X віку // Хазарський альманах. Т. 7. Київ–Харків–Єрусалим, 2008. С. 3–170.
12. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. XXXVI. Од. зб. 64.
13. ІР НБУВ. Ф. I. Од. зб. 25500.
14. А. Ю. Кримський про обставини іудаїзації хозарів (фрагмент із другої частини монографії «Історія хазарів з найдавніших часів до X віку») // Східний світ. Київ, 2011. № 3. С. 246–270.
15. Кримський А. Ю. «Історія хазар» (неопубліковані фрагменти) // Східний світ. Київ, 2018. № 1. С. 127–144.
16. Кримський А. Ю. «Історія хазар» (неопубліковані фрагменти) // Східний світ. Київ, 2018. № 2, С. 150–162.
17. Кримський А. Ю. «Історія хазар» (неопубліковані фрагменти) // Східний світ. Київ, 2018. № 3, С. 113–125.
18. Кримський А. Ю. «Історія хазар» (неопубліковані фрагменти) // Східний світ. Київ, 2018. № 4, С. 143–154.
19. Цукерман К. О происхождении двоевластия у хазар и обстоятельствах обращения их в иудаизм // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь, 2002. Вып. IX. С. 521–534.

20. Матвеева Л., Циганкова Е. А. Ю. Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської Академії Наук. Київ : Обереги, 1997. 171 с.

21. Неизвестные страницы отечественного востоковедения. Москва : Восточ. Лит-ра, 1997. 392 с.

22. Василюк О. Д. Взаємини А. Ю. Кримського та Н. Д. Полонської-Василенко (на епістолярних джерелах) // Сходознавство. № 62–63. Київ, 2013. С. 3–12. doi: <https://doi.org/10.15407/skhodoznavstvo2013.62-63.003>

Oleh Bubenok,

Doctor of Historical Sciences (Dr. habil. in History), Professor,

Head of the Eurasian Steppe Department

of A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies,

National Academy of Sciences of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-0104-6081

e-mail: helgebub@gmail.com

“History of Khazars” by A. Yu. Krymskyi in fonds of Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

The aim of the work is to analyze the structure and content of the manuscript of monograph “History of the Khazars” by A. Yu. Krymskyi, which is stored in the fonds of the Institute of Manuscript of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, and also to explain the circumstances of its writing. **The research methodology** is based on the principles of historicism, scientific objectivity and a combination of methods of historical research – historical, comparative, chronological, source study, archival study, bibliographic. **The scientific novelty** of the research is that firstly not only the content of the monograph “History of the Khazars” was studied, but also the origin of certain parts of the manuscript of the monograph was analyzed. Some fragments of this work are also stored outside the Institute of Manuscript of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine – in the O. Pritsak Research Center for Oriental Studies of the National University of “Kyiv-Mohyla Academy”. However, they duplicate of the sheets, which stored in the fonds of the Institute of Manuscript. We know, the research consists of two large parts that contradict each other. The part, where the events after the 6th century AD are described, has a great scientific importance. It was mainly completed before 1936. The part, where the events before the 6th century AD are described, does not have a great scientific significance, because it is written according to the N. Marr’s positions. It was completed in 1937. According to the biography of A. Yu. Krymskyi, we can believe that a purely scientific part of monograph by A. Yu. Krymskyi was completed before the repressions against him. A. Yu. Krymskyi had written a part according to the ideas of N. Marr during the exile in Zvenyhorodka. It saved him, because in 1937 the repression against him was temporarily decreased. **Conclusions.** A great work “History of the Khazars” by A. Yu. Krymskyi, the manuscript of which is stored in the fonds of the Institute of

Manuscript of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, is an outstanding event in the history of Khazar studies. It is especially true of the main part, dedicated to the events after the 6th century AD. Unfortunately, the first and last pages of the main part of the "History of the Khazars" have not been found. Therefore in the future we will have a chance to publish a more complete version of the great research of the Ukrainian scholar.

Key words: A. Yu. Krymskyi, "History of the Khazars", Institute of Manuscript, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, Institute of Oriental Studies, O. Pritsak.

*Стаття підготовлена 13 жовтня 2020 року;
подана до друку 23 жовтня 2020 року.*

Ірина Степанівна Корчемна,
кандидат історичних наук,
завідувач відділу фондів рукописної спадщини
Інституту рукопису,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0003-1317-9452
e-mail: korchemna5@gmail.com

Наталія Михайлівна Зубкова,
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу джерелознавства
Інституту рукопису,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-2709-5893
e-mail: nzubkova7@gmail.com

ОСОБОВИЙ АРХІВ АКАДЕМІКА А. Ю. КРИМСЬКОГО В ІНСТИТУТІ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО: ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ТА НОВІ НАДХОДЖЕННЯ 2013–2020 років

Мета роботи: репрезентація історії комплектування та поповнення новими надходженнями у 2013–2020 роках особового архівного фонду видатного вченого та організатора науки Агатангела Юхимовича Кримського (1871–1942). **Методологія дослідження** полягає в застосуванні історико-порівняльного, хронологічного, джерелознавчого й архівознавчого методів класифікації та систематизації документів. **Наукова новизна:** представлена інформація стосовно історії створення архіву академіка А. Ю. Кримського та його поповнення новими документами у 2013–2020 роках залучається до наукового обігу вперше. **Висновки.** Основу особового архівного фонду склав комплекс документів, отриманий у 1961 році від М. А. Кримського. У 2013–2020 роках його склад та зміст поповнилися надходженнями від приватних власників та науковців, зокрема від М. Пономаренка, Е. Циганкової, В. Хоменка; від Видавництва «Наукова думка», а також документами, виявленими у фондах Інституту рукопису та в бібліотечному зібранні А. Ю. Кримського, сформованому в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського. У статті охарактеризовано методику класифікації одиниць зберігання, зокрема систематизацію документів за тематично-видовим принципом, за якою вони були скомплектовані в такі групи: документи А. Ю. Кримського, фотодокументи, документи про фондоутворювача, документи родичів, документи інших осіб. Розкрито їхній інформаційний потенціал. До наукового обігу залучено надзвичайно вагомий для дослідників-

кримськознавців пласт мемуарних матеріалів, як-то: спогади Ф. І. Лаврова, М. Дем'ячук-Гайдамаки, М. А. Кримського, І. Ю. Гречихина про життя та діяльність ученого, а також невідомі фотографії А. Ю. Кримського. Архів також поповнено документами Ю. С. Кримського, М. З. Левченка, О. С. Каштанової та М. А. Кримського.

Ключові слова: Агатангел Юхимович Кримський, особовий архівний фонд, Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Актуальність теми дослідження. 15 січня 2021 року відзначалося 150-ліття від дня народження Агатангела Юхимовича Кримського (1871–1942), засновника та одного з перших академіків Української академії наук, її Неодмінного секретаря, голови Першого Історично-філологічного відділу УАН, орієнталіста, славіста, поліглота, історика української мови й літератури, письменника та перекладача. У 1970 році 16-та Сесія Генеральної асамблеї ЮНЕСКО внесла його ім'я до офіційного списку видатних діячів світу, чим визнала загальнолюдське значення цієї непересічної особистості.

Актуальність реконструкції історії формування та функціонування особового архівного фонду А. Ю. Кримського, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, обумовлена необхідністю залучення до широкого наукового та громадського загалу нових документальних свідчень, які поглиблюють знання про вченого та його оточення.

Аналіз досліджень і публікацій. Життя та діяльність А. Ю. Кримського докладно вивчені та оприлюднені у студіях О. Бабишкіна [1], К. Гурницького [2], М. Веркальця [3], С. Павличко [4], В. Хоменко [5], О. Василюк [8, 9], у численних статтях, публікаціях документів та в матеріалах конференцій. Дослідження наукової і творчої праці академіка знайшли відображення в низці кандидатських та докторських дисертацій. На особливу увагу заслуговують фундаментальні видання, підготовлені науковцями Інституту сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України, що репрезентують епістолярну спадщину [6; 7], біографічні нариси [8], бібліографічний покажчик праць [9], сходознавчі студії [10].

Загальний стан процесу комплектування, складу та змісту архівної спадщини А. Ю. Кримського на початок 1960-х років представив у «Збірнику оглядів фондів відділу рукописів» Державної публічної бібліотеки АН УРСР (нині – НБУВ) Й. В. Шубінський [11]. Важливим для нашої розвідки є те, що наприкінці статті автор згадує про придбання нової партії документів [11, с. 48], яка згодом, після опрацювання у 1969 році, стане базовою для створення особового архівного фонду вченого (ф. XXXVI).

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття світ побачили два науково-довідкових видання Інституту (колишнього відділу) рукопису НБУВ – «Видатні вчені Національної академії наук України. Особові архівні та рукописні фонди академі-

ків і членів-кореспондентів у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського (1918–1998): Путівник» [12] та «Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник» [13], де міститься інформація стосовно документального комплексу А. Ю. Кримського, що нині зберігається не лише в особовому, але й у двох (I-му та III-му) комплексних фондах Інституту.

Отож життєвий шлях та творчий доробок А. Ю. Кримського доволі репрезентативно висвітлені в науковому просторі, тому ми у своїй розвідці зупинимося на сучасному стані особового архівного фонду академіка в контексті його докомплектування новими надходженнями, їхньому науковому описуванні та залученні до широкого загалу.

Мета дослідження – розкрити історію комплектування та поповнення новими надходженнями у 2013–2020 роках особового архівного фонду А. Ю. Кримського, визначити принципи класифікації та систематизації документів, оприлюднити їхні склад та зміст.

Виклад основного матеріалу. Початок формування архівної спадщини А. Ю. Кримського в Інституті рукопису НБУВ припадає на 1950–1960-ті роки, коли від різних академічних інституцій та спадкоємців академіка були отримані значні частини його розпорошеного особистого архіву [11; 14, арк. 16–19, 20–21; 15, арк. 62]. Зокрема, в 1950 році кілька пакунків рукописів надійшли від бібліотеки Інституту мовознавства АН УРСР. Через рік, у 1951 році, зі Звенигородки, де мешкала родина А. Ю. Кримського, була привезена ще частина архіву. У 1958 році в Інституті археології АН УРСР виявили рукописи з архіву Кримського з питань етнографії, літератури та сходознавства (36 пакунків). У відповідності до тодішньої практики, якою не передбачалося дотримання принципу цілісності особових архівів, документи у відділі рукописів Бібліотеки були описані та поставлені на облік у двох комплексних фондах – «Літературні матеріали» (ф. I) та «Листування» (ф. III) [12; 13].

З кінця 1960-х років у відділі рукописів почав упроваджуватися, згідно з оновленими архівними правилами обліку, принцип фондової класифікації документів. Відповідно, масив матеріалів А. Ю. Кримського, що надійшов пізніше, вже був організований як окремий особовий архівний фонд. На жаль, існують великі складнощі із виокремленням документів, що вже ввійшли до широкого наукового обігу як частина комплексних I та III фондів, отож на сьогодні архівна спадщина А. Ю. Кримського міститься фактично у трьох фондах.

Основу особового архівного фонду А. Кримського (ф. XXXVI) склав комплекс документів, що надійшов до відділу рукописів у 1961 році від прийомного сина академіка – Миколи Агатангеловича Кримського – спочатку для експертизи цінності, а згодом на постійне зберігання [16, арк. 16–18; 17, арк. 12–16]. У 1969 році науковий співробітник відділу Й. В. Шубінський після попереднього перегляду,

систематизації та наукового опрацювання вніс до опису 659 одиниць зберігання. Закінчувала працювати з цим комплексом документів наукова співробітниця відділу Т. І. Воронкова, долучивши до нього колекцію рукописів XVII–XX століть. Загальний обсяг фонду А. Ю. Кримського у 1983 році, згідно із описом та справою фонду, склав 713 одиниць зберігання.

У 1990 році до особового фонду академіка було приєднано окремий відбиток політичного нарису С. Єфремова «З російського життя» та фотографії С. Єфремова і М. Любченка з дарчими написами А. Кримському, іменні запрошення на засідання Історичного товариства Нестора-літописця та Українського Клубу, візитну картку радника генерального консула Української Держави в Москві В. Цапкевича, літографії портретів В. Сосюри та М. Хвильового авторства М. Жука, подаровані вченому (ІР НБУВ, ф. XXXVI, оп. 1, од. зб. 714–720; надалі у круглих дужках зазначатимемо лише номери опису та одиниць зберігання). Ці документи були виявлені в архіві Української/Всеукраїнської академії наук (ф. X), про що свідчать написи на обкладинках одиниць зберігання, приєднані до ф. XXXVI та описані співробітницею відділу рукописів Л. В. Шаріповою [18, арк. 5, 12].

У 1991 році наукова співробітниця відділу І. Д. Лисоченко описала гранки статті А. Кримського «Персія», малюнки з поясненнями про обряд сватання та весілля на малій батьківщині академіка – Звенигородщині, рецензію С. Іваницького «Практичний курс для вивчення української мови проф. А. Є. Кримського», надруковану в «Зорі» 1906 р. (ч. 1–4), лист [М. Д.] Токаревського про ювілей вченого, підбірки газет з інформацією про життєвий шлях А. Кримського та з його статтями (оп. 1, № 721–725).

У 1994 році до фонду додалися документи, що свого часу надійшли від М. Пономаренка. У супровідному листі краєзнавця від 8 грудня 1985 року, який зберігається разом з рукописами, зокрема зазначається: «... переглянув дві течки різного дріб'язку про Аг. Кримського. У них я знайшов кілька копій листів вчених Західної Європи до А. К. та копію вірша вченого з моїм перекладом». Ідеться про машинописні копії перекладених листів Ф. Байрактаревича, Т. Менцеля та інших науковців до академіка (оп. 1, № 726–727).

У 1999 році фонд поповнився рукописом праці В. Микитася «Геній у терновому вінку», створеної до 125-річчя від дня народження А. Кримського, що надійшов від Видавництва НАН України «Наукова думка» [18, арк. 19, 20], а також супровідними документами та відгуками П. Хропка і Е. Циганкової (оп. 1, № 809–814).

Весною 2003 року до архівного фонду академіка були приєднані інвентарні книги Кабінету арабо-іранської і тюркської філології, виявлені серед зібрання рукописних матеріальних (інвентарних) книг та каталогів ліквідованих бібліотек навчальних закладів та установ України [18, арк. 18]. На форзацах інвентарних

книг Кабінету є записи від руки, що свідчать про їхню приналежність до бібліотеки академіка А. Кримського (оп. 1, № 840–842).

У 1990-х – на початку 2000-х років комплектування особового фонду А. Кримського здійснювалося завдяки значним надходженням від історика, краєзнавця, журналіста Володимира Михайловича Хоменка, мешканця м. Звенигородки [18, арк. 16, 17, 21, 22]. Серед подарованих ним Інституту рукопису документів – листи В. Бартольда, В. Бузескула, В. Вернадського, О. Дорошкевича, Г. Житецького, Ф. Корша, І. Малиновського та інших видатних особистостей, спільні та персональні світлини родичів і колег А. Кримського кінця XIX – початку XX століття тощо (оп. 1, № 728–808, 815–839, 843–852).

У квітні 2013 року Елла Григорівна Циганкова, старший науковий співробітник Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, передала в дар рукописному підрозділові НБУВ комплекс листів та мемуарних документів, що стосуються особи академіка [18, арк. 30]. У серпні того ж року Володимир Михайлович Хоменко надіслав фотографії родини Кримських, документи господарчомайнового характеру, листування, спогади про Агатангела Юхимовича та матеріали стосовно передання його особистої бібліотеки до Академії наук УРСР, рукопис М. З. Левченка, візитки різних осіб [18, арк. 31]. Пізніше, в листопаді 2018 року та в червні 2020 року, Інститут рукопису отримав від В. М. Хоменка генеральний план садиби Кримських, листи С. Єфремова та П. Тучапського, фотографії М. А. Кримського тощо [18, арк. 32–34, 36].

Систематизація та археографічне описування документів, що надійшли протягом 2013–2020 років, дали змогу виокремити їх у такі групи: творчі документи А. Ю. Кримського, документи його науково-організаційної діяльності в УАН/ВУАН, фотодокументи, документи про академіка, документи родичів, документи інших осіб, колекційні документи арабською мовою, фотоматеріали експедицій А. Ю. Кримського до країн Близького Сходу, зокрема Сирії та Лівану, документи, акумульовані протягом роботи в Лазаревському інституті (Москва), де він поповнював свої знання в арабських рукописних сховищах і бібліотеках та співпрацював з арабськими науковими часописами, зокрема з філологічним журналом «Ал-Машрік».

Творчі праці представлені автографом вірша німецькою мовою «Mein Lieben hat ein etwas ... ». Напис на документі свідчить, що цей твір був признаний для повісті [?]. Окрім того, на звороті документа міститься уривок російською мовою праці етнографічного характеру про мусульманські звичаї та обряди, написаний рукою невстановленої особи (оп. 2, № 1).

Серед службового, ділового та приватного епістолярію – листи А. Ю. Кримського до Народного комісара освіти УСРР/УРСР Г. Ф. Гринька зі звітленнями про діяльність Академії наук за 1921 рік, стосовно фінансового забезпечення

установи та поновлення Наукового товариства імені Шевченка (оп. 2, № 2), до Туркменського державного науково-дослідного інституту мови і словесності з повідомленням відносно цінного поштового відправлення (оп. 2, № 5), до академіка РАН сходознавця В. В. Бартольда про сприяння в тимчасовому перебуванні в Києві та подальшому від'їзді до Одеси (оп. 2, № 3), а також заява А. Ю. Кримського до Президії Академії наук з приводу передання книгозбірні з орієнталістики, яка згодом стала основою Кабінету арабо-іранської і тюркської філології (оп. 2, № 4).

З А. Ю. Кримським спілкувалися Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (оп. 2, № 15), Київська філія Держбанку СРСР (оп. 2, № 22), наукова та антикварна книгарня «Market & Petters» (оп. 2, № 32), Видавниче товариство «Браття А. и И. Гранат и К^о» (оп. 2, № 37), редакція журналу «Життя і Революція» (оп. 2, № 38), адміністрація капели «СУРМА» (оп. 2, № 23).

Кореспондентами академіка були відомі сходознавці, географи, філологи, історики, етнографи, письменники, педагоги, громадсько-політичні й державні діячі. Серед них: М. Аттая (оп. 2, № 7), В. Богданов (оп. 2, № 8), В. Боржковський (оп. 2, № 9, 10), Р. Брандт (оп. 2, № 11), В. Бузескул (оп. 2, № 12), Є. Вадов (оп. 2, № 13), []. Вознесенський (оп. 2, № 14), В. Гордлевський (оп. 2, № 16, 17), С. Єфремов (оп. 2, № 18), Л. Левитський (оп. 2, № 29), М. Любченко (оп. 2, № 31), Є. Муратова (оп. 2, № 33), В. Насилов (оп. 2, № 34), О. Новицький (оп. 2, № 35), [О]. Павлик (оп. 2, № 36), С. Рождественський (оп. 2, № 39), І. Соколянський (оп. 2, № 40), П. Тучапський (оп. 2, № 41), М. [Халанський] (оп. 2, № 42), А. Шингарев (оп. 2, № 48), [Я. Якуб-Кемаль] (оп. 2, № 49).

Містяться у фонді й листи приватного характеру, зокрема від Ф. Іванова (оп. 2, № 19–21), Г. Кухаренко (оп. 2, № 27), М. О. Лева (оп. 2, № 28), М. Лося (оп. 2, № 30), Н. Чермак (оп. 2, № 43), [А]. Чернової (оп. 2, № 44–47) та декілька листів від невстановлених осіб (оп. 2, № 50–52).

До кореспонденції віднесено також візитні картки, українською, російською, англійською та арабськими мовами, деякі з автографічними підписами та написами, адресованими А. Кримському. Серед власників візиток – К. Александрович, В. Богданов, П. Боярський, О. Гагарін, Ю. Гендуне, І. Дворянський, І. Джиджора, К. Золотницький, В. Каллаш, В. Кістяковський, П. Коковцов, В. Магденко, Е. Массуда, В. Міллер, Ю. Михайлів, М. Никольській, Ф. Петров, М. Пясецький, П. Рудченко, І. Сомова, графиня Уварова, І. Умов, К. Фрейтаг, Г. Халатьянц, М. Янчук, Taoufik E. Chaghouri, Michel Jarphet (оп. 2, № 54).

Епістолярій репрезентує також дуже інформативний лист Агатангела Юхимовича, адресований сестрі Марії Юхимівні Кримській, стосовно перевезення книг та рукописів із Звенигородки до Києва (оп. 2, № 55).

Зберігаються у фонді й листи А. Ю. Кримському від батька Юхима Степановича (оп. 2, № 56–67), сестри Марії Юхимівни (оп. 2, № 68–76), брата Юхима Юхимовича (оп. 2, № 77–88), невістки Марії Фердинандівни (уродж. Орчинської) (оп. 2, № 89–91), племінника Бориса Юхимовича (оп. 2, № 92–93).

Загалом службове, ділове та приватне листування складає 53 од. зб. (1903–1929 рр.), родинні листи – 40 од. зб. (1895–1930 рр.).

Господарчо-майнову та побутову інформацію містять, зокрема: щоденні записи А. Ю. Кримського на календарі за лютий 1908 року про погоду (оп. 2, № 96); рахунки з дров'яного складу купця Т. Ю. Звоницького (оп. 2, № 95); листи 1909 та 1915 років із зазначенням окладу для сплати державного податку з нерухомого майна, видані Звенигородською міською управою (оп. 2, № 97); нотаріально завірене посвідчення, видане А. Ю. Кримському його батьком Ю. С. Кримським, про умови виконання духовного заповіту (оп. 2, № 98); розписка про те, що О. С. Каштанова служить нянькою і отримує зарплатню (оп. 2, № 100); нотатки про господарчо-побутові потреби та витрати (1940–1941 рр.) (оп. 2, № 101).

Офіційний епістолярій представлений листами А. Ю. Кримського до різних органів виконавчої влади з питань оподаткування (оп. 2, № 102–104).

Перший блок фотодокументів складають одноосібні фотографії А. Ю. Кримського за 1885–[1941] рр. (оп. 2, № 105–106) та спільні – з матір'ю Аделаїдою Матвіївною (оп. 2, № 107), М. З. Левченком – під час подорожі Уманщиною та біля могили батька академіка – Юхима Степановича (оп. 2, № 108, 112), братом Юхимом Юхимовичем та невісткою Марією Фердинандівною (оп. 2, № 109), сестрою Марією Юхимівною (оп. 2, № 110), співробітниками канцелярії Неодмінного секретаря УАН/ВУАН (оп. 2, № 111), прийомним сином Миколою Агатангеловичем (оп. 2, № 113). Є також і фотографії будинку Кримського в Звенигородці (оп. 2, № 114).

Другий блок сформований з фото родичів – Аделаїди Матвіївни і Юхима Степановича, Юхима Юхимовича, Марії Юхимівни, Ганни Юхимівни, Марії Фердинандівни та Миколи Агатангеловича (оп. 2, № 115–123).

Документи про фондоутворювача репрезентують лист прокуратури УРСР до Звенигородського народного краєзнавчого музею ім. Т. Г. Шевченка про закриття справи відносно А. Ю. Кримського, його реабілітацію та дату смерті (оп. 2, № 126); спогади Ф. І. Лаврова (оп. 2, № 125), М. Дем'янчук-Гайдамаки (оп. 2, № 127), М. А. Кримського (оп. 2, № 128), І. Ю. Гречихина (оп. 2, № 130); лист М. Кримського до Е. Циганкової зі спогадами про прийомного батька (оп. 2, № 129); генеральний план (схема) садибної ділянки із будівлями та план будинку А. Ю. Кримського у Звенигородці (оп. 2, № 124).

Матеріали родичів представлені документами Юхима Степановича Кримського (батька), Миколи Захаровича Левченка (названого сина), Олександри Семенівни Каштанової та Миколи Агатангеловича Кримського (прийомного сина).

Документи батька академіка складають зокрема: рукопис наукової праці – відгук на статтю [Н]. Спиридонова «Как уничтожить конокрадство», опубліковану в газеті «Россия» від 9 лютого 1913 р. (оп. 2, № 131); два офіційних листи – від протоієрея, голови церковно-приходського попечительства Звенигородського Преображенського собору Київської єпархії С. Пащевського з повідомленням про обрання Ю. С. Кримського головою ревізійної комісії попечительства (оп. 2, № 132) та від Звенигородської повітової переписної комісії з проханням надати відповіді на поставлені питання та висловити власні міркування стосовно справи перепису як завідуючого Звенигородською переписною дільницею (оп. 2, № 133); 16 листів родичів – дочки Марії Юхимівни (оп. 2, № 134–136), сина Юхима Юхимовича (оп. 2, № 137–144), невістки Марії Фердинандівни (оп. 2 № 145–147), дочки Ганни Юхимівни (оп. 2 № 148) та онука Павла Григоровича Іванця (оп. 2, № 149); документи господарчо-майнового характеру – чернетка про виділення частини садиби А. Ю. Кримському з описанням її меж та визначенням грошової вартості (оп. 2, № 150).

Архівний комплекс М. З. Левченка містить нотатки щодо рецензії А. Ю. Кримського на докторську дисертацію І. Франка «Іван Вишенський і його твори», надруковану в журналі «Киевская старина» за 1895 рік (на звороті документа – уривки з праці етнографічного характеру про народні звичаї та обряди в селах Звенигородщини) (оп. 2, № 151), кореспонденцію від Д. Абрамовича (оп. 2, № 151), В. Гнатюка (оп. 2, № 153), М. Кримської (оп. 2, № 155–162), [В. Липського] (оп. 2, № 163), А. Маркевича (оп. 2, № 164–165) та два листи без встановленого авторства (оп. 2, № 154, 166).

До біографічних документів О. С. Каштанової та М. А. Кримського належать витяги з протоколів розпорядчого засідання Президії АН УРСР «Про матеріальне забезпечення родин померлих дійсних членів Академії Наук» (оп. 2, № 168) та про припинення академічних виплат (оп. 2, № 170), довідка, видана О. С. Каштановій, про те, що вона є вдовою А. Ю. Кримського (оп. 2, № 169). Епістолярій містить клопотання О. С. Каштанової та М. А. Кримського до президентів АН УРСР О. О. Богомольця та О. В. Палладіна про призначення і продовження академічної пенсії (оп. 2, № 171, 172), а також повідомлення Управління кадрів АН СРСР про відсутність відомостей щодо місцепробування А. Ю. Кримського (оп. 2, № 173).

В окремий блок об'єднані документи, що ілюструють долю книгозбірні академіка: зобов'язання О. С. Каштанової стосовно сплати коштів за перегляд і оцінку книг з бібліотеки (оп. 2, № 174); лист АН УРСР до Управління київської міської міліції з проханням продовжити дозвіл О. С. Каштановій на перебування в м. Києві (оп. 2, № 175); довідка Інституту мовознавства АН УРСР про те, що О. С. Каштанова перебувала в Києві для оформлення передання бібліотеки (оп. 2, № 176); акти, складені Інститутом мовознавства АН УРСР та О. С. Каштановою

про купівлю-продаж бібліотеки А. Ю. Кримського (оп. 2, № 177, 180); розписка про отримання відділом рукописів Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР матеріалів з архіву А. Ю. Кримського на збереження та для представлення до оціночної комісії (оп. 2, № 178); акт про приймання-передавання спадкоємцям усіх рукописів і листування А. Ю. Кримського, що зберігалися в Інституті мовознавства АН УРСР (оп. 2, № 179); акт, складений Державною публічною бібліотекою УРСР та О. С. Каштановою про купівлю-продаж власної бібліотеки А. Ю. Кримського та список книжок (оп. 2, № 181).

Документи інших осіб репрезентують три листи приватного характеру від невстановлених кореспондентів, адресовані одному з перших учнів А. Ю. Кримського – Костянтину Андрійовичу Фрейтагу (оп. 2, № 182–184).

Отже, результатом наукового опрацювання матеріалів, які надійшли протягом 2013–2020 років, став комплекс документів, сформований зі 184 одиниць зберігання за 1870-ті – 1992 роки, які було внесено до окремого архівного опису № 2 та долучено до особового фонду А. Ю. Кримського (ф. XXXVI).

Наукова новизна статті полягає в наданні інформації стосовно історії створення архіву академіка А. Ю. Кримського та його поповнення новими комплексами документів у 2013–2020 роках, що вперше залучається до наукового обігу.

Висновки. Основу особового архівного фонду склав комплекс документів, що надійшов у 1961 році від М. А. Кримського. У 2013–2020 роках його склад та зміст поповнилися надходженнями від приватних власників та науковців, зокрема від М. Пономаренка, Е. Циганкової, В. Хоменка; від Видавництва «Наукова думка», а також документами, виявленими у фондах Інституту рукопису та в бібліотечному зібранні А. Ю. Кримського, сформованому в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського. У статті охарактеризовано методику класифікації одиниць зберігання, зокрема систематизацію документів за тематично-видовим принципом, за якими вони були скомплектовані в такі групи: документи А. Ю. Кримського, фотодокументи, документи про фондоутворювача, документи родичів, документи інших осіб. Розкрито їхній інформативний потенціал. До наукового обігу залучено надзвичайно вагомий для дослідників-кримськознавців пласт мемуарних матеріалів, як-то: спогади Ф. І. Лаврова, М. Дем'янчук-Гайдамаки, М. А. Кримського, І. Ю. Гречихина про життя та діяльність ученого, а також невідомі фотографії А. Ю. Кримського. Архів також поповнено документами Ю. С. Кримського, М. З. Левченка, О. С. Каштанової та М. А. Кримського.

Список використаних джерел

1. Бабишкін О. Агатангел Кримський : Літературний портрет. Київ : Дніпро, 1967. 115 с.
2. Гурницький К. І. Кримський як історик / АН УРСР, Ін-т історії. Київ : Наукова думка, 1971. 184 с.; Його ж. Агафангел Ефимович Крымский. Москва, 1980. 194 с.
3. Веркалець М. М. Кримський у колі своїх сучасників. Київ, 1990.
4. Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм : Складний світ Агатангела Кримського. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000. 328 с.
5. Хоменко В. М. Кримський. Київ: Арт Економі, 2013. 63 с.; Його ж. Агатангел Кримський, якого знаємо. Київ : Арт Економі, 2019. 72 с.
6. Матвеева Л. В., Циганкова Е. Г. А. Ю. Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської Академії Наук / НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського. Київ : Обереги, 1997. 171 с.
7. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941) : в 2 т. / НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Кримського. Київ, 2005. (Серія «Наукова спадщина сходознавців»). Т. 1: 1890–1917 / відп. ред. О. Д. Василюк. 500 с.; Т. 2: 1918–1941 / відп. ред. В. А. Кучмаренко. 358 с.
8. Агатангел Кримський. Нариси життя і творчості / НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського; відп. ред. О. Д. Василюк та ін.; передмова Е. Г. Циганкової. Київ : Стилос, 2006. 563 с. (Серія «Наукова спадщина сходознавців»).
9. А. Ю. Кримський. Бібліографічний покажчик / НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського; редкол.: Ю. М. Кочубей (голова) та ін.; упоряд.: О. Д. Василюк, Ю. М. Кочубей. Київ, 2016. 275 с.
10. Кримський А. Ю. Вибрані сходознавчі праці: в 5 т. / НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського; редкол.: Л. В. Матвеева (голова) та ін. Київ : Стилос, 2007–2010.
11. Шубінський Й. В. Архів Агатангела Юхимовича Кримського // Збірник оглядів фондів відділу рукописів / АН УРСР, Державна публічна бібліотека. Київ : Вид-во АН УРСР, 1962. С. 36–48.
12. Видатні вчені Національної академії наук України. Особові архівні та рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського (1918–1998) : Путівник / уклад.: О. С. Боляк, Т. І. Воронкова, С. Г. Даневич та ін. Київ, 1998. С. 53–59.
13. Клименко І. В. Кримський Агатангел Юхимович // Особові архівні фонди Інституту рукопису : Путівник / редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. Київ, 2002. С. 276–282.
14. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. 432. Оп. 1. Од. зб. 50. Перелік неопрацьованих рукописів та збірок за 1946–1947 рр. Акти, списки рукописів, книжок та збірок, що прийняті відділом або передані в інші відділи бібліотеки та установи за 1946–1949 рр. 41 арк.

15. IP НБУВ. Ф. 432. Оп. 1. Од. зб. 54. Акти перевірки фондів за 1954 рік прийому та передачі рукописних матеріалів в інші відділи та установи за 1954–1960 рр. 75 арк.

16. IP НБУВ. Ф. 432. Оп. 1. Од. зб. 39. Протоколи засідань експертно-оціночної комісії Бібліотеки по оцінці архівних матеріалів та стародруків, що їх мають придбати відділи рукописів та рідкісної книги за 1960–1962 рр. та 1966–1968 рр. 64 арк.

17. IP НБУВ. Ф. 432. Оп. 1. Од. зб. 56. Акти від 17 та 31 січня 1962 року перевірки наявності рукописних матеріалів у відділі, акти прийому та передачі рукописів в інші відділи бібліотеки за 1961–1964 рр. 51 арк.

Iryna Korchemna,

*Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Head of Department of Manuscript Heritage Fonds
of Institute of Manuscript,
V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0003-1317-9452

e-mail: korchemna5@gmail.com

Nataliya Zubkova,

*Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Researcher,
Senior Researcher of Department of Source Studies
of Institute of Manuscript,
V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0002-2709-5893

e-mail: nzubkova7@gmail.com

Personal archive of Ahatanhel Krymskyi at Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine: history of formation and review of new acquisitions in 2013–2020

The aim of the paper is to investigate the history of formation of the personal archival fond of orientalist, slavic scholar, historian of Ukrainian language and literature Ahatanhel Yukhymovych Krymskyi (1871–1942), to review new acquisitions, to find out the principles of classification and systematization of documents, to reveal their composition and content. **The methodology of the research.** Historical-comparative, chronological, source-research methods, method of classification and systematization of documents and information were used in the study of the topic. **The scientific novelty** is determined by the fact that the topic of work in this formulation of the question is considered for the first time and is that the history of formation and the current state of acquisition of the personal archival fond of A. Y. Krymskyi is analyzed. A set of new archival documents relating to the life and work of a scientist has been introduced into scientific circulation, and the principles of their classification and systematization have been clarified.

Conclusions. It was found out that the source of the fond was a set of documents received in 1961 from M. A. Krymskyi and later small but valuable acquisitions from concerned private owners, in particular, from M. Ponomarenko, E. Tsyhankova, V. Khomenko and publishing house “Scientific Thought”, as well as documents that were reveal in the fonds of the Institute of Manuscript. A review of new acquisitions of documents received during 2013–2020 by the personal fond of A. Y. Krymskyi was carried out. During the classification and formation of storage units, the systematization of documents according to the thematic-species principle was applied, due to which it was possible to single out and systematized such groups: documents of Ahatanhel Yukhymovych Krymskyi, photo documents, documents about fundraiser, documents of relatives, documents of other persons; their composition and content are revealed. A set of new archival documents was introduced into scientific circulation-epistolary, economic-property and household documents and official correspondence with the executive authorities, photographs by A. Y. Krymskyi; memoirs of F. I. Lavrov, M. Demianchuk-Haidamaky, M. A. Krymskyi, I. Y. Hrechykhyn about the life and work of the scientist; the archive was supplemented with documents of relatives: Y. S. Krymskyi, M. Z. Levchenko, O. S. Kashanova and M. A. Krymskyi and other persons.

Key words: Ahatanhel Yukhymovych Krymskyi, personal archival fond, Institute of Manuscript, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine.

*Стаття підготовлена 10 березня 2021 року;
подана до друку 15 березня 2021 року.*

З М І С Т

Дослідження архівних та книжкових фондів

<i>Н. О. Білоус.</i> Тестаменти волинських городян кінця XVI–XVII ст.: структурний аналіз та мовні особливості	5
<i>В. М. Орлик, О. І. Шпортун.</i> Інформаційний потенціал документів Державного архіву Київської області щодо вивчення історії повсякдення службовців казенних палат у Наддніпрянській Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)	21
<i>Н. Г. Іванова, Т. В. Пахалкова-Соїч, О. Я. Присяжнюк.</i> Структурна та композиційна модель наукового тексту XVIII століття (<i>англ. мовою</i>)	35
<i>Н. Т. Лоштин.</i> Матеріали до історії Львова у фондах відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника: історія опрацювання та перспективи дослідження	57
<i>Т. Г. Попова.</i> «Сибірський Ліствичник» у слов'янській писемності (<i>англ. мовою</i>)	71

Історія книжкових колекцій та зібрань

<i>І. М. Дундяк, О. М. Донець.</i> Авторські листівки Опанаса Заливахи: смисли, контексти, візуальні образи (на матеріалах приватних архівів)	82
<i>Г. Я. Рудий.</i> Газета "Нова рада" як джерело з історії становлення і розвитку українського державотворчого процесу в 1917–1919 роках (за матеріалами колекції рідкісних газет відділу формування і використання газетних фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського)	98

Кодикологія та кодикографія

<i>О. М. Гальченко, С. В. Зінченко.</i> Нові дані про діяльність інтролігаторської майстерні Михайла Сльозки у світлі бібліопегістичних досліджень	110
--	-----

Дослідження в галузі спеціальних історичних дисциплін

- В. А. Смолій, Я. В. Верменич.* Ідеї націєтворення в українському інтелектуальному просторі XIX – початку XX ст. 140
- Г. І. Ковальчук.* Атрибуція й експертиза як напрями роботи в бібліотеках з ретроспективними рідкісними та цінними виданнями 156
- В. І. Попик.* Біографіка у виданнях наукових і культурних осередків західної української діаспори 166
- М. Г. Палієнко, І. В. Срібняк.* Книжковий рух у таборі полонених українців Фрайштадт (Австро-Угорщина), 1915–1918 рр. 181
- І. В. Ткаченко, Л. О. Матвійчук.* Проблеми становлення української народної преси в поглядах М. Грушевського та Є. Чикаленка 193
- О. А. Вакульчук.* Історіографія багатотиражних газет 1920–1940-х років як складової радянської періодики 211
- Т. Р. Кароєва.* Тактика комплектування публічних бібліотек Правобережної України до запровадження їх цензури (1866–1884) 221
- С. Х. Литвин.* Творча спадщина Тараса Шевченка в житті та діяльності Симона Петлюри 239
- Х. А. Астапцева.* Еля Олесницька – модельєрка, fashion-оглядачка і редакториня міжвоєнного Львова: матеріали до біографії 250

Публікація документів

- Є. К. Чернухін.* До 200-річчя Грецької революції 1821 року: Софроній Каллігас про османську окупацію Афона 1821–1830 років 270
- Н. Г. Кашеварова.* Аналітична записка Ф.-Й. Штарке в контексті нацистської бібліотечної політики в Україні під час Другої світової війни 285
- О. М. Кравчук.* Постать Т. Г. Масарика у сприйнятті Я. Огородника 304

Інформаційні ресурси культурної спадщини

- М. Г. Железняк, О. С. Іщенко, О. В. Давиденко, С. І. Очеретянко.* «Енциклопедія Сучасної України» як багатоаспектне книжкове джерело: контент-аналіз цитувань 319

Рецензії

- Г. В. Боряк, Л. А. Дубровіна.* Деміург передусім означає Майстер, точніше – Вільний Ремісник (Роздуми над книжкою: Потульницький В. А. Деміург. Історіософія Омеляна Пріцака. Харків: Акта, 2021) 333

До 150-ліття від дня народження Агатангела Юхимовича Кримського

- О. Д. Василюк.* Колекція листів та фото з Ірану В. Ф. Мінорського у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського 341
- О. Б. Бубенок.* «Історія хазар» А. Ю. Кримського у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського 358
- І. С. Корчемна, Н. М. Зубкова.* Особовий архів академіка А. Ю. Кримського в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: історія формування та нові надходження 2013–2020 років 367
- Анонс нових видань Інституту рукопису 385

CONTENTS

Studies of Archival and Book Fonds

<i>Nataliya Bilous</i> . Testaments of citizens of Volynian towns in late 16th and 17th centuries: structural analysis and language features	5
<i>Vasyl Orlyk, Oksana Shportun</i> . Information potential of documents from State Archives of Kyiv region concerning study of history of everyday life of state chamber's officials in Naddniprianska Ukraine (late 18th – early 20th centuries)	21
<i>Nataliya Ivanova, Tetiana Pakhalkova-Soich, Oksana Prysiazhniuk</i> . Structural and compositional model of 18th century scientific text	35
<i>Nazarii Loshtyn</i> . Materials on history of Lviv in fonds of Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv: history and prospects of research	57
<i>Tetiana Popova</i> . "The Siberian Ladder" in Slavonic writing	71

History of Book Collections and Gatherings

<i>Iryna Dundiak, Olena Donets</i> . Opanas Zalyvakha's authorial postcards: main points, contexts, visual images (based on materials from private archives)	82
<i>Hryhorii Rudyi</i> . Nova Rada newspaper as source on history of formation and development of Ukrainian state-building process in 1917–1919 (based on materials of collection of rare newspapers of department of formation and use of newspaper fonds of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine)	98

Codicology and Codicography

<i>Olena Halchenko, Svitlana Zinchenko</i> . New evidence on activity of bindery of Mykhailo Sliozka in light of bibliopegistic research	110
--	-----

Studies in Special Historical Disciplines

<i>Valerii Smoliiy, Yaroslava Vermenych. Ideas of national formation in Ukrainian intellectual space of 19th – early 20th centuries</i>	140
<i>Halyna Kovalchuk. Attribution and expertise as focus areas in libraries with retrospective rare and valuable editions</i>	156
<i>Volodymyr Popyk. Biography in publications of scientific and cultural centers of Western Ukrainian diaspora</i>	166
<i>Maryna Paliyenko, Ihor Sribniak. Book movement at Ukrainian prisoners' of war Freistadt camp (Austro-Hungary) in 1915–1918</i>	187
<i>Ihor Tkachenko, Larysa Matviichuk. Problems of formation of Ukrainian national press in opinions of Mykhailo Hrushevskyyi and Yevhen Chykalenko</i>	193
<i>Olha Vakulchuk. Historiography of mass-circulation newspapers of the 1920s and 1940s as a component of Soviet periodicals</i>	211
<i>Tetiana Karoyeva. Tactics of books acquisition for public libraries of Right-Bank Ukraine before introduction of library censorship (1866–1884)</i>	221
<i>Serhii Lytvyn. Creative heritage of Taras Shevchenko in life and activity of Symon Petliura</i>	239
<i>Khrystyna Astaptseva. Interwar Lviv fashion designer, fashion editor and columnist Elia Olesnytska: materials for biography</i>	250

Publication of Documents

<i>Yevhen Chernukhin. To 200th anniversary of Greek revolution of 1821: Sophronios Kalligas about Othoman occupation of Athos in 1821–1830</i>	270
<i>Nataliya Kashevarova. Analytical note of F.-J. Starke in context of Nazi library policy in Ukraine during World War II</i>	285
<i>Oleksandr Kravchuk. Figure of Tomash Masaryk in perception of Yakiv Ohorodnyk</i>	318

Informational resources of cultural heritage

<i>Mykola Zhelezniak, Oleksandr Ishchenko, Oksana Davydenko, Svitlana Ochertianko. Encyclopedia of Modern Ukraine as multiple-aspect book source: content analysis of citations</i>	319
---	-----

Critiques

H.V. Boriak, L.A. Dubrovina. Demiurge primarily means Master, more precisely – Free Craftsman (Reflections on the book: Potulnytskyi V.A. Demiurge. Historiosophy of Omelian Pritsak. Kharkiv: Akta, 2021) 333

To 150th anniversary of birth of Ahatanhel Krymskyi

Oksana Vasyliuk. Volodymyr Minorskyi's collection of letters and photos from Iran at fonds of Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine 341

Oleh Bubenok. "History of Khazars" by A. Yu. Krymskyi in fonds of Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine 358

Iryna Korchemna, Nataliya Zubkova. Personal archive of Ahatanhel Krymskyi at Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine: history of formation and review of new acquisitions in 2013–2020 367

Announcement of new publications from Institute of Manuscript 385

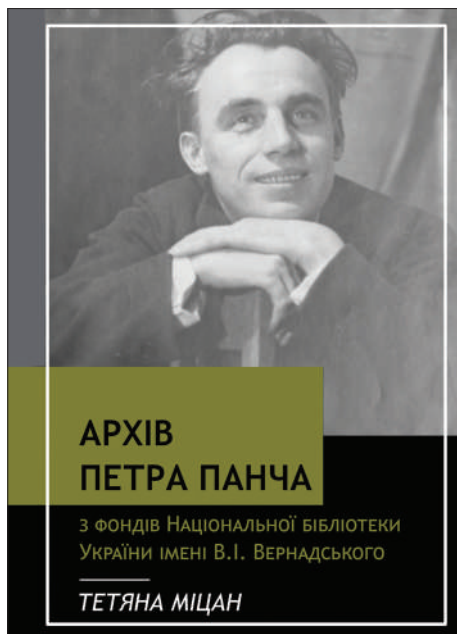
Шип Н. А. Слов'янофільство – духовний феномен XIX ст.: погляд з Києва. Монографія / відп. ред. О. С. Онищенко; Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Київ, 2021. 344 с.

На основі наукового аналізу історіографічного доробку соціогуманітаріїв та презентабельної джерельної бази здійснено комплексне дослідження слов'янофільства як релігійно-філософської течії суспільно-політичної думки в Росії 40–70-х років XIX ст.; схарактеризовано засновників, прихильників і послідовників ідеї слов'янської взаємності; доведена історична обумовленість слов'янофільства, розкрита його релігійна і моральна суть, політична компонента і трансформація до панславізму та євразійства.

Адресується всім, кого цікавлять світоглядні парадигми слов'янофілів та їх відлуння в теперішньому часі.

ISBN 978-966-02-9448-6 (друковане видання)

ISBN 978-966-02-9449-3 (електронне видання)

Міцан Т. В. Архів Петра Панча з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як джерело з історії української літератури ХХ ст. Науковий каталог. Київ : НБУВ, 2021. 860 с.

Наукове видання репрезентує архів видатного українського письменника Петра Йосиповича Панча, який зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Комплекс документів особового походження митця у своїй сукупності є віддзеркаленням його творчого потенціалу, відповідно матеріали, що вперше залучаються до суспільного обігу, нададуть дослідникам Петра Панча можливість глибше осягнути його багатогранний талант та внесок у розвиток українського літературного процесу ХХ ст.

Видання складається з передмови, в якій висвітлюється біографія та творчий шлях письменника, та власне Каталогу з археографічними описаннями рукописів з особового архівного фонду П. Й. Панча: біографічних документів, літературного доробку, документів службової та громадської діяльності, епістолярної спадщини, фотодокументів, матеріалів інших осіб тощо.

Розраховано на літературознавців, істориків, архівістів та на широкий громадський загал, який цікавиться культурою України.

I

SBN 978-966-02-9611-4 (друковане видання)

ISBN 978-966-02-9612-1 (електронне видання)

Джерела до життєпису Олени Сахновської (листи мисткині до Стефана Таранушенка 1947–1958 років з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського) / упоряд. О. В. Сторчай, Н. О. Щеколдіна ; авт. вступ. статті О. В. Сторчай. Київ : НБУВ, 2021. 152 с.

Науковим виданням до суспільного обігу залучаються невідомі джерельні матеріали до життєпису талановитої української художниці, графіка, гравера, ілюстратора класичної та радянської української й російської літератури, майстрині екслібрису Олени Борисівни Сахновської (1902–1958). Це, зокрема, автобіографія 1958 року та листи 1947–1958 років до знаного мистецтвознавця й музейного працівника Стефана Андрійовича Таранушенка (1889–1976), що зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Бібліографія про творчість мисткині є дуже невеликою, отож фактологічний матеріал, репрезентований у виданні, стане солідним підґрунтям для подальшого монографічного дослідження її праці і доповненням до історії розвитку вітчизняного граверного мистецтва першої половини ХХ ст. Публікація супроводжується вступною статтею, іменним покажчиком та ілюстративним матеріалом.

ISBN 978-966-02-9613-8 (друковане видання)
ISBN 978-966-02-9614-5 (електронне видання)

Наукове видання

РУКОПИСНА ТА КНИЖКОВА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

Випуск 27

*Затверджено до друку Вченою радою
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
Протокол № 5 від 3 червня 2021 року*

Редактори

Н. М. Зубкова, Я. В. Кучмій, О. С. Боляк

Редактор-перекладач

Д. Д. Лелюх

Відповідальний за випуск

Ю. Б. Дудка

Комп'ютерна верстка та оригінал-макет

О. С. Боляк

Підп. до друку 29.09.2021. Формат 70x100/16.

Друк офс. Ум. друк. арк. 31,53.

Наклад 200 прим. Зам. № 19.

*Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації КВ № 16087-4559Р від 16.12.2009 р.*

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1390 від 11.06.2003 р.*

*Друкарня Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
03039, Київ-39, просп. Голосіївський, 3*